

UNIVERSITATEA "STEFAN CEL MARE" - SUCEAVA

CODRUL COSMINULUI

seria nouă nr. 1 (11) 1995

FUNDAȚIA CULTURALĂ A BUCOVINEI

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://codrulcosminului.usv.ro>

Colegiul de redacție :

Mihai Iacobescu - redactor șef
Dumitru Cucu - Președintele Fundației
Culturale a Bucovinei
Constantin Șerban - redactor adjunct
Florin Pintescu - secretar științific
Mihai Lazăr
Mircea Ignat
Emma Porfireanu
Diona Alexa
Vasile Demciuc

Coperta :

Ioana Nistor - artist plastic

UNIVERSITATEA "ȘTEFAN CEL MARE" SUCEAVA

ANALELE ȘTIINȚIFICE
DE
ISTORIE

CODRUL COSMINULUI

(SERIA NOUĂ)
NR. 1(11) 1995

FUNDAȚIA CULTURALĂ A BUCOVINEI
1995

C U P R I N S

CUVÂNT ÎNAINTE	5
SCRISOAREA PREȘEDINTELUI FUNDAȚIEI CULTURALE A BUCOVINEI	6
I. S T U D I I	
DUMITRU BOGHIAN - <i>Unele considerații asupra utilajului litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni / Tripolie (I) ...</i>	7
ION I. SOLCANU - <i>Istoriografia artei ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XVI. I. Arhitectura de lemn și arhitectura de zid ...</i>	43
VASILE M. DEMCIUC - <i>Sf. Ioan cel Nou de la Suceava - un "palladium al Moldovei"</i>	65
FLORIN PINTESCU - <i>Mihai Viteazul și românii din Transilvania. Aspecte de "politică" confesională</i>	77
MIHAI LAZĂR - <i>Contribuții la cunoașterea politicii fiscale a domnilor moldoveni în secolele XVII-XVIII. Folăritul</i>	87
MIHAI ȘTEFAN CEAUȘU - <i>Locul și rolul populației germane în viața economico-socială a orașelor din Bucovina (sfârșitul secolului al XVIII-lea - secolul al XIX-lea)</i>	100
DOINA ALEXA - <i>Ion Nistor în acțiunea pentru realizarea Marii Uniri - itinerar cronologic -</i>	112
ION AGRIGOROAIEI - <i>Prelegeri cu profunde semnificații istorice</i>	133
II. PERSONALITĂȚI ALE BUCOVINEI	
MIHAI IACOBESCU - <i>Dr. Silvestru Moraru-Andreievici (1818-1895).....</i>	146
CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Medalion istoric Ilie Corfus (1909-1981).....</i>	173
DUMITRU VITCU - <i>Un precursor al ecologiei românești moderne: Carol Mihalic de Hodocin</i>	179

III. NOTE ȘI COMENTARII

ION CERNAT - <i>Mit și adevăr despre migratorii barbari asiatici</i>	185
NICOLAE URSULESCU, VICTORIA BATARIUC - <i>Un nou tip de idol în cultura Cucuteni</i>	191
DUMITRU BOGHIAN - <i>Unele considerații referitoare la vasele cucuteniene cu decor ornitomorf pictat descoperite la Buznea (oraș Târgu Frumos), jud. Iași</i>	195
MIRCEA IGNAT - <i>O posibilă hartă a Moldovei la începutul secolului al II-lea d.H. (Ptolemeu, III, 8,2; 10,7 și 8)</i>	204
OLIMPIA MITRIC - <i>Mari deținători de valori bibliofile din județul Suceava: mănăstirea Sucevița (fondul de manuscrise slavone miniate și ornate)</i>	214
MIHAI IACOBESCU - <i>Un memoriu din 1780 al iluministului Vasile Balș despre situația din Bucovina și necesitatea unor reforme</i>	225
CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Valoarea istorică a monografiei lui W. Schmidt "Memoriile istorice ale Sucevei"</i>	231
GH. IACOB - <i>Probleme din istoria modernă a României. Opinii într-o dezbatere istoriografică (I)</i>	239
FLORIN PINTESCU - <i>Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor</i>	252
NICOLAE URSULESCU - <i>Personalitatea și opera lui Nicolae Iorga în viziunea lui Gheorghe Brătianu</i>	259

IV. DOCUMENTE

GH. IACOB, C. TURLIUC - <i>Informații privind activitatea politică a lui P. P. Carp</i>	265
CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Vasile Grecu - extrase din jurnal</i>	270

V. TOPONIMIE

ION POPESCU-SIRETEANU - <i>Horaiț (apelativ, nume topic, nume de persoane)</i>	274
ION POPESCU-SIRETEANU - <i>Numele Rarău</i>	281
IOAN IOSEP - <i>Un fenomen inedit: transhumanța câmpulungeană</i>	285

VI. DIN ISTORIA CULTURII ÎN BUCOVINA

E. SATCO - <i>Biblioteca Bucovinei "I. G. Sbiera". Donații-donatori</i>	295
---	-----

GHEORGHE GIURCĂ - <i>Tradiții ale cursurilor de vară din România</i>	298
--	-----

VII. ÎNSEMNĂRI ȘI LUCRĂRI ALE STUDENȚILOR

<i>Gânduri din excursia de studii a studenților în Transilvania</i> Simona Paveliuc	303
<i>Alba Iulia, 1993</i> Harieta Mareci	305
CĂTĂLIN HUȚU - <i>Pagubele provocate de trupele sovietice Fondului Bisericesc Ortodox din Bucovina în sectorul forestier și de prelucrare a lemnului</i>	307

VIII. CRONICA

<i>Centrul de cercetări bucovinene (24 aprilie 1992, Cernăuți)</i> Mihai Iacobescu	313
<i>Simpozion "Patrimoniul cultural național". Artă și civilizație medievală" (Suceava, 25-26 noiembrie 1994)</i> Constantin Șerban	315
<i>Schimburi științifice interstudențești Suceava-Cernăuți</i> Dumitru Boghian	318
<i>Fundația culturală a Bucovinei</i> Ion Cozmei	320
<i>Schimb de experiență cu colegi de la Universitatea de Stat din Republica Moldova</i> Valeria Cozma	325
<i>Premii științifice</i> Emma Porfireanu	328

IX. RECENZII

<i>Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen</i> , editat de Vasile Chirica și Dan Monah, "Bibliotheca Archaeologica Iassiensis", IV, Iași, 1991, 471 p (Dumitru Boghian)	329
Iuliu Paul, <i>Cultura Petrești</i> , Editura Museion, București, 1992, 205 p. + 2 tabele + LIX planșe (Dumitru Boghian)	333
Nicolae Ursulescu, <i>Dacia în cadrul lumii antice</i> , Editura Unirea, Iași, 1992, 60 p. + X planșe de text (Dumitru Boghian)	336
Mircea D. Matei, <i>Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)</i> , Editura Academioei, București, 1989, 222 p (Constantin Șerban)	338
Olimpia Mitric, <i>Cartea românească veche în județul Suceava (1643-1830) - Catalog</i> , vol. I și II, Suceava, 1992, 1993, 96 + 145 p (Florin Pintescu)	342

Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, <i>Relațiile economice ale Moldovei cu Brașovul. De la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850</i> , Editura Universitas, Chișinău, 1992, 352 p (Mihai-Ștefan Ceașu)	344
Dr. Daniel Werenka, <i>Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785)</i> . Nach Acten aus folgenden Archiven: K.u.K. Kreigministerium, dessen Kartenarchiv, K.u.K. Ministerium für Cultus und Unterricht, Czernowitz, 1895, 272 p + 1 Karte (Constantin Șerban)	348
XXX. Ion Nistor (1876-1962), volum îngrijit de Al. Zub, tabel cronologic, Bibliografie și indice de nume de Mihai-Ștefan Ceașu, Editura Universității "Al. I. Cuza", 1993, 147 p (Constantin Șerban)	353
Ion Nistor, <i>Istoria Bucovinei</i> , Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, XXXIV + 453 p (Doina Huzdup)	355
Mihai Iacobescu, <i>Din istoria Bucovinei</i> , vol. I (1774-1862). <i>De la administrația militară la autonomia provincială</i> , Editura Academiei Române, București, 1993, 550 p (Florin Pintescu) ...	358
Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, <i>Cum s-a înfăptuit România modernă</i> , Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1993, 368 p (Doina Huzdup)	363
Liviu Maior, <i>Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori)</i> , Editura Sincron, București, 1993, 295 p (Mihai Iacobescu)	366
Constantin Bușe, Nicolae Dascălu, <i>Nicolae Iorga și revizionismul maghiar. Culegere de articole, studii și discursuri parlamentare (1918-1940)</i> , Editura Universității, București, 1993, 225 p (Mihai Iacobescu)	369
I. Ciupercă, <i>Opoziție și putere în România anilor 1922-1928</i> , Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1994, 297 p (Emma Porfireanu)	371
ABREVIERI	374
INDICE GENERAL	376

C O N T E N T S

FOREWORD	5
THE LETTER OF THE PRESIDENT OF THE CULTURAL FUNDATION OF BUCOVINA	6
I. S T U D I E S	
DUMITRU BOGHIAN, <i>Opinions Concerning the Stone Tools of Precucuteni-Cucuteni / Tripolie Cultural Complex (I)</i>	7
ION I. SOLCANU, <i>Historiography of Moldavian Ecclesiastical Art in the 14th to 16th Centuries. I. Woodwork and Masonry in Moldavian Medieval Ecclesiastical Art</i>	43
VASILE M. DEMCIUC, <i>Saint John of Suceava - A "Moldavian Palladium"</i>	65
FLORIN PINTESCU, <i>Mihai Viteazul (Michael the Brave) and the Romanians of Transylvania. Aspects of Confessional "Policies"</i>	77
MIHAI LAZĂR, <i>Contributions to the Study of Financial Policy of Moldavian Rulers in the 17th to 18th Centuries. "Folăritul"</i>	87
MIHAI ŞTEFAN CEAUŞU, <i>The Place and the Role of the German Population in the Social-Economic Life of Bucovina's Cities (End of the 18th and 19th Centuries)</i>	100
DOINA ALEXA, <i>Ion Nistor. His Action for the Achievement of the Great Union. The Chronological Itinerary</i>	112
ION AGRIGOROAIEI, <i>Lectures with Thorough Historical Importance</i>	133
II. PERSONALITIES OF BUCOVINA	
MIHAI IACOBESCU, <i>Dr. Silvestru Morariu-Andreevici (1818-1895)</i>	146
CONSTANTIN ŞERBAN, <i>Ilie Corfus (1909-1981)</i>	173
DUMITRU VITCU, <i>A Forerunner of Modern Romanian Ecology - Carol Mihalic de Hodocin</i>	179

III. NOTES AND COMENTARIES

ION CERNAT, <i>Mith and Reality about the Asian Barbarian Migrators</i>	185
NICOLAE URSULESCU, VICTORIA BATARIUC, <i>A New Type of Idol in the Cucuteni Culture</i>	191
DUMITRU BOGHIAN, <i>Opinions Concerning the Cucuteni Dishes with Painted Ornithomorphic Decoration Discovered at Buznea (Tg. Frumos City), Iaşi County</i>	195
MIRCEA IGNAT, <i>A Possible Map of Moldavia at the beginning of the 2nd Century A.D. (Ptolemeu, III, 8,2; 10,7 and 8)</i>	204
OLIMPIA MITRIC, <i>Great Deposits of Bibliophile Treasures in Suceava County (The Slavonic Miniatural and Ornated Manuscripts Fund)</i>	214
MIHAI IACOBESCU, <i>A Memorial of Vaşile Balş the Illuminist on the Situation of Bucovina and the Necessity of Reforms</i>	225
CONSTANTIN ŞERBAN, <i>The Historical Value of W. Schmidt's Monography: "Historical Memoirs of Suceava"</i>	231
GH. IACOB, <i>Problems of Romanian Modern History. Opinions on a Historiographic Debate (I)</i>	239
FLORIN PINTESCU, <i>Political Conceptions at Iancu Flondor and Ion Nistor</i>	252
NICOLAE URSULESCU, <i>The Personality and Activity of Nicolae Iorga Seen by Gh. Brătianu</i>	259

IV. DOCUMENTS

GH. IACOB, C. TURLIUC, <i>Information on the Political Activity of P. P. Carp</i>	265
CONSTANTIN ŞERBAN, <i>Vasile Grecu - Excerpts of His Diary</i>	270

V. TOPONYMY

ION POPESCU-SIRETEANU, <i>Horaiţ (Name, Topic Name, Persons'Name)</i>	274
ION POPESCU-SIRETEANU, <i>The Name "Rarău"</i>	281
IOAN IOSEP, <i>A Fangled Phenomenon: The Câmpulungenian Transhumance</i>	285

VI. HISTORY OF CULTURE IN BUCOVINA

E. SATCO, <i>The Bucovinean Library "I. G. Sbiera". Donations and Donators</i>	295
GH. GIURCĂ, <i>Traditions of Summer School in Romania</i>	298

VII. NOTES AND PAPERS OF THE STUDENTS*Thoughts of the Students' Study Trip in Transylvania*

Simona Paveliuc	303
Alba Iulia, 1993 Harieta Mareci	305
CĂTĂLIN HUȚU, <i>Damages Caused by the Soviet Troops to Bucovina's Orthodox Ecclesiastical Fund in the Forestry and Wood Manufacture Section</i>	307

VIII. THE CHRONICLE*The Center of Bucovinean Researches (April 24, 1992, Cernăuți)*

Mihai Iacobescu	313
<i>The Symposium "The National Cultural Heritage". Medieval Art and Civilisation (November 25-26, 1994, Suceava)</i> Constantin Șerban	315
<i>Inter-student Scientific Exchanges - Suceava-Cernăuți</i> Dumitru Boghian	318
<i>The Cultural Foundation of Bucovina</i> Ion Cozmei	320
<i>Scientific Exchanges with Colleagues from the State University of Moldavian Republic</i> Valeria Cozma	325
<i>Scientific Awards</i> Emma Porfireanu	328

IX. BOOK REVIEWS*Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, editat de Vasile Chirica și Dan Monah, "Bibliotheca Archaeologica Iassiensis", IV, Iași,

1991, 471 p (Dumitru Boghian)	329
Iuliu Paul, <i>Cultura Petrești</i> , Editura Museion, București, 1992, 205 p. + 2 tabele + LIX planșe (Dumitru Boghian)	333
Nicolae Ursulescu, <i>Dacia în cadrul lumii antice</i> , Editura Unirea, Iași, 1992, 60 p. + X planșe de text (Dumitru Boghian)	336
Mircea D. Matei, <i>Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)</i> , Editura Academioei, București, 1989, 222 p (Constantin Șerban)	338
Olimpia Mitric, <i>Cartea românească veche în județul Suceava (1643-1830) - Catalog</i> , vol. I și II, Suceava, 1992, 1993, 96 + 145 p (Florin Pintescu)	342
Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, <i>Relațiile economice ale Moldovei cu Brașovul. De la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850</i> , Editura Universitas, Chișinău, 1992, 352 p (Mihai-Ștefan Ceașu)	344

Dr. Daniel Werenka, <i>Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785). Nach Acten aus folgenden Archiven: K.u.K. Kreigministerium, dessen Kartenarchiv, K.u.K. Ministerium für Cultus und Unterricht, Czernowitz, 1895, 272 p + 1 Karte (Constantin Șerban)</i>	348
XXX. Ion Nistor (1876-1962), volum îngrijit de Al. Zub, tabel cronologic, Bibliografie și indice de nume de Mihai-Ștefan Ceașu, Editura Universității "Al. I. Cuza", 1993, 147 p (Constantin Șerban)	353
Ion Nistor, <i>Istoria Bucovinei</i> , Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, XXXIV + 453 p (Doina Huzdup)	355
Mihai Iacobescu, <i>Din istoria Bucovinei</i> , vol. I (1774-1862). <i>De la administrația militară la autonomia provincială</i> , Editura Academiei Române, București, 1993, 550 p (Florin Pintescu) ...	358
Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, <i>Cum s-a înfăptuit România modernă</i> , Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1993, 368 p (Doina Huzdup)	363
Liviu Maior, <i>Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori)</i> , Editura Sincron, București, 1993, 295 p (Mihai Iacobescu)	366
Constantin Bușe, Nicolae Dascălu, <i>Nicolae Iorga și revizionismul maghiar. Culegere de articole, studii și discursuri parlamentare (1918-1940)</i> , Editura Universității, București, 1993, 225 p (Mihai Iacobescu)	369
I. Ciupercă, <i>Opoziție și putere în România anilor 1922-1928</i> , Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1994, 297 p (Emma Porfireanu)	371
X. ABBREVIATIONS	374
XI. GENERAL INDEX	376

CUVÂNT ÎNAINTE

După mai bine de cinci decenii, încercăm să reînnodăm firul unei prestigioase publicații de istorie, *Codrul Cosminului*, din care, în perioada dintre cele două războaie mondiale au apărut 10 volume (între anii 1924-1939), în capitala Bucovinei, ca buletin al Institutului de Istorie și Limbă de la Universitatea din Cernăuți. Revista avea ca director pe istoricul Ion I. Nistor și secretar de redacție pe Vasile Grecu.

Seria nouă, pe care îndrăznim s-o edităm cu începere din acest an, 1995, se dorește a fi expresia unor preocupări sistematice, permanente, de a identifica și publica **mărturii arheologice, documente inedite**, din arhivele din țară și străinătate, **studii, articole, note și comentarii, recenzii, însemnări** cu privire la istoria locuitorilor din zonă, din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre.

Am dori ca materialele găzduite în paginile publicației noastre să completeze și să nuanțeze posibilitățile de a înfățișa cât mai complex tot ceea ce a însemnat și înseamnă această zonă în istoria generală și în conștiința românilor, să reflecte deopotrivă roadele investigațiilor arheologice, de istorie veche, medievală, modernă și contemporană, românești și străine, să acordăm o atenție egală elementelor de civilizație și celor de cultură, domeniului real și celui imaginar, tuturor faptelor istorice reprezentative, care definesc etnologia locuitorilor de pe acest teritoriu. Vom lăsa faptele istorice "să vorbească" ele însele, evitând concluziile pripite sau forțate, ca și interpretările voit denaturate, ferindu-ne să înlocuim realitatea obiectivă a trecutului cu reconstituirea subiectivă sau cu dorințele politice ale generației de azi.

Dorim, totodată, ca publicația noastră să constituie în acest colț mioritic de lângă fruntariile țării o tribună democratică a vieții spirituale pentru toți cei aflați sub auspiciile muzei Clio. Din această perspectivă vom stimula și publica în paginile ei și o parte din roadele cercetărilor de pionierat ale studenților de la secția de istorie-geografie, ca un mijloc de recompensare morală și ca un îndemn permanent spre căutarea, afirmarea și apărarea adevărului istoric și de către cei care mâine ne vor urma și continua strădaniile și idealurile. Din diversitatea preocupărilor și acțiunilor studențești vom selecta și publica o rubrică permanentă, intitulată *Rubrica studenților*. De asemenea, vom consemna lapidar unele fapte istorice din zilele noastre, din viața universitară și din zona aceasta într-o rubrică aparte, *Cronica*. În sfârșit, pentru a înlesni consultarea și utilizarea mai rapidă a informațiilor din fiecare număr al publicației noastre vom realiza și un indice general.

Cu aceste gânduri, hotărâți să înfruntăm vicisitudinile de orice fel, pornim la drum și urăm seriei noi a *Codrului Cosminului*: tinerețe fără bătrânețe și viață fără moarte!

Mihai Iacobescu

SCRISOAREA PREȘEDINTELUI FUNDAȚIEI CULTURALE A BUCOVINEI

DE LA FICȚIUNE LA ACȚIUNE

Fără îndoială că, în Bucovina, numeroase sunt cunoștințele care, la vremea aceasta, presimt nevoia întoarcerii la rădăcini, pentru a le recunoaște ori cunoaște. Istoria acestui pământ al nordului moldav, căruia în ultimele două secole i se tot eliberează ori anulează "pașapoarte", trebuie descifrată, afirmată, adusă ca argument pe masa disputelor științifice, așa cum în bună măsură se întâmpla între cele două războaie mondiale.

Doar presimțit, acest imperativ rămâne însă o ficțiune. Noi trebuie să ne cunoaștem trecutul, așa cum a fost el, nefalsificat de ideologii și de interese geopolitice. Raportându-ne însă la prezentul imediat, nu putem să nu remarcăm aici amărăciunea, dacă nu chiar disperarea fraților noștri din nordul provinciei, care nu arareori ne-au acuzat pe cei din țară, în ultima vreme, de lipsă de apetit pentru abordarea cu curaj a problemelor (inclusiv a celor controversate) ale istoriei Bucovinei. Ei au nevoie de întregul evantai de dovezi pe care le poate oferi cercetarea științifică serioasă, pentru a contracara ofensiva de "argumente" - unele de un ridicol sau de un infantilism strigător la cer, dar invocate cu infatuare ca "probe" - ale feluriților confecționeri de pașapoarte măsluite.

Nu este deloc plăcut să constatăm că cei din Nord au dreptate. Pasiunile, orgoliile, uneori (e bine să nu ocolim acest adevăr) dilentantismul și incompetența, apoi naivitatea sau obtuzitatea celor care nu sesizează că a face politică înseamnă a lucra în folosul Cetății și nu în propriul interes, au divizat și intelectualitatea lucrătoare pe tărâmul culturii, pulverizându-i vigoarea. Unii pun această inerție pe seama abilității a tot felul de forțe subversive. Noi, în purul spirit bucovinean, rămânem la părerea că, dacă vrei să bați un cui, îl bați.

Exact această "operațiune" și face, prin susținerea publicării volumului de față, Fundația Culturală a Bucovinei. Este remarcabil și fecund efortul catedrei de istorie a Almei Mater sucevene de a trece la fapte, la acțiune. Dincolo de valoarea științifică a efortului acestor universitari și studenți, valoroasă și exemplară este în primul rând inițiativa lor. Care, sperăm, va rodi și acolo unde încă doar se presimte

Președintele Fundației Culturale a Bucovinei,

D. Cucu

STUDII

UNELE CONSIDERAȚII ASUPRA UTILAJULUI LITIC AL
COMPLEXULUI CULTURAL PRECUCUTENI-CUCUTENI/TRIPOLIE (I)

DUMITRU BOGHIAN

În reconstituirea vieții comunităților neo-eneolitice din spațiul carpato-danubiano-pontic, un loc foarte important este ocupat de studierea uneltelor și armelor folosite de acestea, care ne oferă date semnificative referitoare la economia lor și la modul de adaptare a acestora la ecosistemul pe care îl exploatează. În același timp, această categorie de descoperiri ne furnizează elemente legate de capacitatea de perfecționare a mijloacelor de muncă, a tehnologiilor de producere a instrumentarului și la posibilitățile de dezvoltare generală a societății.

Încă din neoliticul propriu-zis, "industria litică" înregistrează o serie de progrese importante în ceea ce privește descoperirea și utilizarea de noi surse de materie primă, perfecționarea tehnicilor de cioplire a silexului și a altor roci care se desprind în lame și așchii, a tehnicilor de retușare, achiziționarea unor noi tehnici precum tăierea, șlefuirea și perforarea pietrei, obținându-se multe unelte superioare ca funcționalitate și productivitate. Cu toate că "industria litică" începe să fie depășită de producția ceramică, producerea armelor și uneltelor își păstrează o nealterată importanță, având în vedere determinarea pe care o exercită asupra celorlalte ocupații în calitate de producătoare de mijloace de producție¹, vorbind, credem, mai degrabă, de o evoluție neolitică decât de o revoluție.

La nivelul eneoliticului, producerea de arme și unelte din piatră cioplită capătă caracterul unui meșteșug de sine stătător², transmis în anumite familii, existând chiar ateliere de confecționat unelte, atestate, de altfel, încă din paleoliticul superior și până în această epocă³. Acum meșterii confecționează unelte cu forme de maximă eficiență care vor fi transpuse, mai apoi, în aramă.

Multe din rocile din care erau confecționate uneltele și armele, și produsele finite, proveneau adeseori de la distanțe mari, fiind vehiculate pe calea schimburilor intertribale⁴, vorbind despre circulația unor valori, uneori pe spații foarte întinse.

Prin tradiționalitatea lui susținută, instrumentarul litic, prin anumite caracteristici

legate de materia primă folosită, tehnici de cioplire, retușare și șlefuire, și, mai ales, prin tipologia acestuia, slujește la determinarea apartenenței culturale a unui monument, chiar și a acelora care conțin ceramică, precum și la evidențierea legăturilor care au existat, la un moment dat, între diferite arii culturale⁵.

În acest context, general eneolitic, se încadrează și purtătorii marelui complex cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, care, alături de splendida ceramică pictată, au creat un bogat și variat instrumentar litic, atingând, și în acest domeniu, un nivel superior, dovadă a unei înfloritoare economii.

Învățații care s-au apropiat de studierea complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, s-au oprit, în special, asupra ceramicii pictate sau plasticii, și, de aceea, utilajul litic nu a beneficiat de tot atâtea abordări analitice ca celelalte elemente ale vieții materiale.

Astfel, de-abia în anul 1937 rusul B. L. Bogaevski a făcut prima încercare de întocmire a unei liste tipologice a instrumentarului litic tripolian⁶ și de încadrare funcțională a acestuia.

Deși s-au efectuat numeroase cercetări ale așezărilor cucuteniene, atât în perioada interbelică cât și în cea postbelică, armele și uneltele de piatră cioplită erau tratate doar în capitolele referitoare la viața materială, și atunci în ansamblu, fără a se lua în considerare diferitele etape de locuire ale unei așezări. De-abia în anul 1970, Al. Păunescu, într-o importantă sinteză asupra utilajului litic cioplit descoperit în spațiul carpato-danubiano-pontic, din paleolitic și până în epoca bronzului inclusiv, se ocupă și de instrumentarul din silex precucutenian și cucutenian, analizând, în detaliu, piesele descoperite într-o serie de așezări, pe baza unei tipologii unice. El este primul cercetător care extrage datele de sinteză referitoare la caracteristicile utilajului litic cioplit precucuteniano-cucutenian⁷.

Prin publicarea în anul 1974 a monografiei culturii Precucuteni, Silvia Marinescu Bîlcu aduce noi elemente legate de filiația și evoluția tipurilor de arme și de unelte ale acestei culturi, atât a celor de silex cât și a celor din piatră șlefuită, stabilind o tipologie a acestora din urmă⁸.

O serie de pași importanți s-au făcut, în perioada următoare, în cunoașterea materiilor prime din care au fost confecționate uneltele precucuteniene și cucuteniene. Astfel, se remarcă cercetările interdisciplinare efectuate în stațiunea de la Târpești de către Silvia Marinescu Bîlcu, Marin Cârțumaru și Adrian Muraru⁹ și realizarea unei tipologii a instrumentarului fazei Cucuteni B de către Șt. Cucoș și A. Muraru¹⁰.

În paralel, cercetătorii ruși și ucraineni, sovietici sau nu, au întreprins serioase cercetări tipologice și traseologice asupra utilajului litic tripolitan, remarcându-se, în principal, G. F. Korobkova¹¹ și V. I. Sorochin¹². Remarcabilă este și publicarea unor monografii, referitoare la așezările tripoliene târzii din nordul Basarabiei, a lui V. I. Markevici¹³ sau la așezările Precucuteni/Tripolie A de pe teritoriul Ucrainei a lui V. G. Zbenovici¹⁴, în economia cărora există importante capitole privitoare la instrumentarul litic, ca parte fundamentală a culturii triburilor precucuteniano-cucuteniano-tripoliene.

Având în vedere rezultatele obținute până în prezent în cercetarea utilajului litic precucuteniano-cucuteniano-tripolian, în lucrarea de față ne-am propus să analizăm tipurile

de roci din care au fost confecționate unelte și armele acestui complex, precum și sursele de materie primă, pe întreg arealul ocupat de aceste comunități, apoi să trecem în revistă tipologic, pe faze, acest instrumentar, racordând descoperirile din spațiul cucutenian cu cele din arealul tripolian, relevând unitatea și diversitatea acestuia, păstrarea tradițiilor eneoliticului carpatic, și interferențele cu diferite arii culturale vecine, subliniind, în final, funcționalitățile diferitelor piese, stabilite pe baze traseologice, așa cum reiese din literatura de specialitate.

Materia primă a utilajului litic precucuteniano-cucuteniano-tripolian

Cunoașterea varietăților de roci folosite de comunitățile precucuteniano-cucuteniano-tripoliene are o deosebită importanță deoarece materia primă, în funcție de structură, textură și duritate, impune confecționarea anumitor forme cu anumite funcționalități. Totodată, utilizarea unor roci care nu există în apropierea așezărilor respective, vorbește despre schimburile intercomunitare, existente în epocă precum și despre capacitatea oamenilor eneolitici de a descoperi unele resurse, clarificându-se unele aspecte ale economiei și adaptabilității lor la mediu.

Din cercetările efectuate până în prezent, reiese cu claritate că piatra a fost folosită în proporție de 85-90% pentru confecționarea uneltelor și armelor, în principal, dar și pentru construirea locuințelor, a vetrelor, sau ca piese de mobilier.

Rocile folosite de triburile precucuteniano-cucuteniano-tripoliene pot fi împărțite, din punct de vedere petrografic, în trei categorii fundamentale: sedimentare, magmatice și metamorfice¹⁵.

În marele areal, de peste 300.000 km², aceste comunități nu au utilizat, în mod firesc, peste tot, aceleași tipuri de roci sau varietăți ale aceleiași roci. Astfel, deși **rocile sedimentare** participă la formarea litosferei într-un procent de numai 40%, restul de 60% fiind roci magmatice și metamorfice¹⁶, au fost folosite de comunitățile eneolitice în procentaje de peste 90% pentru confecționarea uneltelor și armelor.

Dintre rocile sedimentare, la rândul său, **silexul** ocupă locul principal între materiile prime folosite de aceste comunități eneolitice pentru confecționarea instrumentarului.

Silexul, numit și cremene, este un dioxid de siliciu (SiO₂) care face parte din grupa cuarțului, și are duritatea 7 pe scara Mohs, fiind foarte rezistent la distrugerea mecanică și chimică. Este amorf, hidratat, uneori amestecat cu impurități, având o culoare specifică compoziției minerale din zona de petrogeneză. Se găsește în depozitele bugloviene, cretacice, sub forma nodulilor sau bulgărilor, acoperiți cu un strat calcaros numit cortex. Prezintă la lovire o spărtură concoidală, lamelară sau așchială, cu laturi deosebit de tăioase, fiind foarte potrivit pentru confecționarea uneltelor și armelor. Prin desilicifiere în mediu alcalin se "patinează", căpătând o culoare albicioasă sau alb-albăstruie. În așezări s-au descoperit și silexuri calcinate, în urma incendiilor, care, prin pierderea apei devin albicioase, iar datorită temperaturii friabile¹⁷.

De la Carpați și până la Nipru comunitățile precucuteniano-cucuteniano-tripoliene au

utilizat diferite varietăți de silex: de Prut, de Nistru, al Bugului sudic, volhîno-podolian etc.

Silexul de Prut se caracterizează printr-o mare omogenitate, duritate și spărtură concoidală perfectă, în funcție de mineralizare având culori variate de la alb-lăptos la negru-cenușiu sau negru, cu sau fără pigmentații calcaroase albicioase, fiind opac sau translucid. S-a format în depozitele cretacice din N-E Moldovei, în zona Prutului mijlociu, fiind exploatate intens, încă din paleolitic, zăcămintele de la Liveni, Rădăuți-Prut, Ștefănești, Ripiceni, Mitoc. Bolovanii de silex de Prut sunt de dimensiuni mijlocii, se prelucreează ușor, și este posibil, ca prin extinderea cercetărilor în zona Prutului mijlociu, să se descopere așezări în care se exploata și prelucra primar silexul, așa cum s-au descoperit în zona Nistrului mijlociu.

Această varietate de silex este prezentă în stațiunile precucuteniene și cucuteniene din Moldova și Basarabia, în proporții variabile cu distanța față de sursa de aprovizionare¹⁸.

Silexul de Nistru are aceeași vârstă cretacică ca și silexul de Prut, dar se deosebește de acesta printr-o mineralizare deosebită, care îi conferă o culoare gri-deschisă sau alb-lăptoasă (chiar alb murdar) netransparent, uneori cu puncte albicioase datorate unor microconcrețiuni calcaroase¹⁹.

O importantă "industrie" a silexului s-a dezvoltat în așezările de pe Nistrul mijlociu, datorită apropierii și bogăției zăcămintelor locale. Astfel, pot fi amintite o serie de ateliere de extragere și exploatare a silexului din apropiere de Komarov, Cormani, Ojevo (reg. Cernăuți), sau din grotile de pe muntele Beloj, în satul Studenița (raionul Kamenet-Podolsk)²⁰.

Această varietate de silex are o granulație puțin mai robustă decât cea a silexului de Prut, dar are aceleași calități (omogenitate, spărtură concoidală, duritate), și se prelucreează foarte ușor.

Silexul Bugului sudic se întâlnește în așezările tripoliene din zonă și este de calitate inferioară varietăților descrise anterior. Prezintă în compoziție resturi de microorganisme, este cristalizat și dă spărturi mai mici. Este opac, cu culori care variază între gri și cafeniu deschis, și numai rareori translucid²¹. Din cauza cantității insuficiente și a calităților inferioare ale acestui tip de silex, în zonă se mai găsesc importuri de silex nistrian și volhînian sau diferite roci silicioase, așa cum s-au descoperit la Vladimirovka și Kolomișcina²².

Silexul volhîno-podolian este caracteristic pentru așezările din podiș și din zona Niprului mijlociu, are o culoare gri închis, opac sau translucid, uneori negru. Această varietate are o foarte bună calitate și provine din zăcămintele cunoscute în zona Jitomir. O varietate a silexului volhînian este reprezentată de silexul fumuriu deschis, translucid, învârstat cu benzi gri, provenind din vestul Podișului, care a fost folosită atât de triburile tripoliene cât și de cele ale culturii paharelor cu gura în formă de pâlnie (*Trichterbecherkultur*), sau ale culturii amforelor sferice²³.

În regiunile marginale ale ariei de răspândire a complexului Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, pe lângă tipurile de bază, purtătorii acestuia au folosit și unele varietăți secundare, provenind fie din resurse locale, fie din import.

Astfel, între Carpați și Prut s-au mai folosit: silexul de Vrancea și cel din Podișul

Central Moldovenesc, în așezările din sudul Moldovei și Basarabiei silexul cafeniu, balcanic, iar în partea de N-V silexul cafeniu, cu pigmentații albe, provenind din regiunile vecine, din zona cursului superior al Vistulei, aduse, bineînțeles, pe calea schimburilor intertribale de produse²⁴.

Silicolitul este cea de-a doua rocă, ca importanță și frecvență, folosită în mediul cucutenian pentru confecționarea uneltelor și armelor. Conține până la 90% dioxid de siliciu (SiO_2), este destul de omogen, dar, spre deosebire de silex, este mai puțin dur, 6,5 pe scara Mohs, și are o spărtură neregulată datorită unei cantități sporite de impurități, cuprinse în interior în timpul procesului de petrogeneză. Datorită mineralizării diverse culoarea silicolitului este diferită de la alb-gălbuie până la cenușiu închis. Ca și silexul, în mediu alcalin, își pierde silicea "patinându-se", iar în cazul desilicifierii complete capătă aspectul unei marne, ca aspect și consistență.

Silicolitul și silexul au proprietăți complementare, prezența unuia neexcluzând prezența celuilalt, completându-se reciproc. Unii autori presupun chiar existența unui schimb, silex contra silicolit, raportul dintre cele două roci depinzând de distanțele până la sursă. Sursele de procurare ale silicolitului sunt depozitele oligocene de pe întreaga lungime a flișului Carpaților Orientali, fapt care explică folosirea acestuia într-o mai mare măsură în așezările din zonă²⁵.

Opalul este, de asemenea, un dioxid de siliciu amorf, hidratat, dar, spre deosebire de silex, este divers colorat²⁶. Are aceleași calități favorabile confecționării instrumentarului litic. Cele mai apropiate depozite de opal se află în partea vestică a ariei cucuteniene, în zona Harghitei, fiind asociate cu elemente vulcanogene, rezultând de aici raritatea cu care a fost folosit pentru confecționarea uneltelor, descoperindu-se, deocamdată, doar 6 piese în așezarea Cucuteni de la Hlăpești²⁷.

Jaspul este un chert feruginos, de obicei roșu, dar poate avea și alte culori: galben, brun sau negru, fiind asociat cu rocile calcaroase din Carpații Orientali²⁸. Pieseile confecționate din jasp sunt foarte puține, așa cum sunt cele descoperite la Hăbășești²⁹.

Menilitele sunt de asemenea cherturi, dar, de această, dată sub formă de opal globular sau concreționar impregnat în roci argiloase, prezente în flișul Carpaților Orientali³⁰. De asemenea, uneltele de menilit sunt foarte puține³¹.

Gresiile constituie roci sedimentare detritice cimentate, foarte folosite în procesul de confecționare a unor unelte, în general șlefuite. În regiunile răsăritene este mult mai adesea folosită decât silicolitul, care era mai greu de procurat. În mod normal, gresiile nu depășesc 10% din totalul varietăților de roci, folosite ca materii prime pentru confecționarea utilajului litic.

În funcție de elementele mineralogice din componență și de raportul dintre ele, gresiile se împart în două categorii: cuarțoase și litice, fiecare cu duritate și proprietăți mecanice specifice³².

Gresiile cuarțoase cuprind până la 95% cuarț alogen, iar în rest minerale grele, feldspați, miche, cuprinse într-un liant silicios, fapt care le conferă importante calități mecanice. Culoarea este variabilă de la alb la gălbui.

Gresiile litice sunt mult mai diverse datorită unei compoziții variate. Ca element

principal cuprind cuarț (60-70%), apoi fragmente litice (25-30%), feldspați (10-15%), mice, materiale grele etc. Dacă liantul este calcitic, roca are o rezistență mecanică scăzută, fiind friabilă, iar dacă cimentul este silicios, calitățile mecanice ale rocii sunt deosebite, având o tărie de 6,5 pe scara Mohs, ceea ce determină mult mai frecventa sa utilizare. Acest tip de gresie are culori diferite: cenușie, brună, verzuie, neagră, uneori roșiatică datorită hematitului. În conformitate cu diametrul particulelor (0,1-2mm), gresia s-a folosit atât pentru realizarea unor lame și așchii ascuțite, cât și pentru confecționarea unor unelte masive de lovit și tăiat, iar datorită proprietăților abrazive, pentru executarea unor râșnițe și frecătoare³³.

Gresiile se găsesc atât în flișul Carpaților Orientali cât și în Podișul Moldo-Volhîno-Podolian³⁴.

Cantitatea de unelte de gresie din așezări este variabilă în funcție de prezența celorlalte materii prime și de apropierea de sursele de aprovizionare. Se remarcă așezarea Cucuteni B de la Văleni-Piatra Neamț, unde s-au descoperit "nuclee" de gresie, iar aceasta atinge 44,96% depășind silexul (36,91%)³⁵. De asemenea, o cantitate însemnată de unelte și arme s-a descoperit în stațiunile precucuteniano-cucuteniano-tripoliene din România și Ucraina³⁶.

Microconglomeratele sunt tot roci sedimentare, asemănătoare gresiei litice, care au un diametru al particulelor de până la 2,5-3 mm. Acestea au fost folosite foarte puțin, mai ales datorită calităților lor abrazive erau utilizate pentru râșnițe. Microconglomeratele provin din flișul Carpaților Orientali³⁷.

Marnele sunt roci sedimentare care conțin argile și materii calcaroase, cimentate. Acestea sunt, în general, roci moi, de diferite culori, în funcție de elementele componente, de la roșiatic la gri sau negru. Au fost folosite pentru confecționarea unor unelte care nu necesită roci dure: dălțițe și topoare în formă de pană. Marnele sunt larg răspândite în Podișul Moldovei și în regiunea subcarpatică³⁸.

Diatomitul este o rocă sedimentară silicioasă formată, în cea mai mare parte, din resturile cochiilor de diatomee, cimentate cu opal. Este o rocă friabilă, cenușie-gălbuie, poroasă și ușoară, din care s-au realizat foarte puține unelte în așezările precucuteniene din Ucraina³⁹.

Tuful vulcanic, cu diferite variante, este o rocă rezultată din cimentarea sub apă a cenușelor vulcanice. Pentru zona Moldovei sunt reprezentate **tufurile andezitice**, cu un aspect mai grosier, aspru, de culoare cenușie sau negricioasă, care se găsesc pe întinderi mari, în jurul masei andezitice Călimani-Harghita, contribuind la formarea depozitelor pliocene inferioare din Subcarpații Moldovei de Sud (Văile Troțușului și Cașinului)⁴⁰. Această rocă a fost utilizată la confecționarea unor unelte din piatră șlefuită, așa cum s-au descoperit la Hăbășești⁴¹.

Roci cu calități mecanice deosebite, **rocile magmatice (vulcanice)** se împart, după aciditate și conținutul în SiO_2 , în acide, intermediare și bazice⁴².

Obsidiana este o sticlă vulcanică și se clasifică între rocile magmatice acide, făcând parte din familia granitelor calco-alkaline efuzive. Este compusă din SiO_2 în proporție de 70-75%, oxizi de aluminiu, fier, calciu, și are o duritate de 6,7-7 pe scara Mohs. Nodulii de

obsidiană sunt asociați cu depozitele de perlit.

Obsidiana prezintă o spărtură concoidală, este variabilă ca opacitate și are culori variate de la alb-cenușiu până la negru-cenușiu, fumuriu sau oliv. Macroscopic se aseamănă cu silexul, are calități mecanice apropiate, superioare mai ales în ceea ce privește tăietura. De aceea, s-a folosit pentru obținerea de lame și așchii, confecționându-se unelte deosebit de eficace.

Obsidiana descoperită în așezările cucuteniene, câteva piese la Podei-Tg.Ocna (6%) și Cucuteni "Dâmbul Morii", provine, foarte probabil, din zăcămintele aflate în zona Tokaj sau, poate, de la Orașu Nou (Satu Mare), fiind tranzitată peste lanțul Carpaților Orientali pe calea schimburilor intertribale⁴³.

Granitul este cea mai cunoscută rocă magmatică acidă, avînd, de cele mai multe ori, o culoare cenușie. Este o rocă care are o rezistență mecanică deosebită, și de aceea a servit ca materie primă pentru confecționarea unor topoare și ciocane cu gaură de înmănușare.

Cele mai importante zăcămintele de granit, de unde ar fi putut proveni această materie primă în aria culturii Cucuteni, se află în Dobrogea la Măcin, Iacobdeal și Greci. Nu excludem posibilitatea ca purtătorii culturii Cucuteni/Tripolie să fi folosit și granitele arhaice din structura platformei Moldo-Volhîno-Podoliene, care apar în văile Nistrului, Bugului și Niprului⁴⁴, deoarece, deși nu sunt foarte numeroase, piesele de granit sunt prezente în toate fazele⁴⁵.

În unele așezări Precucuteni II-III/Tripolie A de pe Nistru și din Subcarpații Ucrainei, pentru confecționarea unor unelte s-a folosit **porfirul granitic**, roșatic, încadrat în aceeași categorie ca și granitul, cu care, de altfel, se asociază în zăcămintele⁴⁶.

Granodioritul este o rocă magmatică acidă formată din cuarț, feldspați, biotit, amfiboli, asemănându-se cu granitul. Este răspândit în zona vulcanogenă a Carpaților Orientali și a servit, foarte rar, la confecționarea unor arme dure⁴⁷.

Andezitul reprezintă o rocă magmatică intermediară, din familia dioritului, cu structură hipocristalină. Are o culoare cenușie-neagră făcînd trecerea la bazalt (andezit bazaltoid). Zăcămintele de andezit se află pe rama vestică, vulcanică, a Carpaților Orientali (Munții Harghita-Gurghiu-Călimani-Țibleș-Oaș-Gutâi)⁴⁸, din această rocă realizîndu-se câteva unelte pentru lovit și tăiat⁴⁹.

Sienitul este o altă rocă magmatică intermediară, cu textură masivă și culori variate: cenușiu-maroniu, cenușiu închis sau roșetic-negricios. Are o duritate mare 6-6,5 pe scara Mohs. Cele mai apropiate zăcămintele de zona supusă discuției, sunt cele de pe valea superioară a Mureșului de la Ditrău, între Gheorghieni și Borsec⁵⁰.

Bazaltul face parte din categoria rocilor magmatice bazice, cu o textură masivă, compactă. Este o rocă dură, grea, de culoare neagră. În apropierea ariei de răspândire a culturii Cucuteni, se găsesc zăcămintele de bazalt în zona vulcanică a Carpaților Orientali, la Racoșu de Jos, în Munții Perșani, și la Braniște, pe Mureș⁵¹. Din această rocă s-au confecționat puține unelte cum sunt cele de la Târpești sau din așezările precucuteniene din Ucraina⁵², precum și "nuclee" și piese cioplite la Hăbășești⁵³.

Rocile metamorfice au un aspect intermediar între rocile magmatice (eruptive) și

cele sedimentare. Au luat naștere prin dinamometamorfism (șisturile cristaline) sau prin metamorfism termic, de contact, (marmura).

Gnaisul este o rocă formată din cristale de cuarț, feldspat și mică, dispuse în șiruri paralele. A rezultat prin dinamometamorfismul unor roci sedimentare (gresii feldspatice) cu rocile eruptive granitice, fiind prezent în cristalinul Carpaților Orientali și în Masivul Ucrainean (ca unitate geologică)⁵⁴. Este o rocă cu calități mecanice bune pentru realizarea topoarelor de piatră, așa cum este atestat la Kolomișcina⁵⁵.

Șistul cloritos este de asemenea răspândit în cristalinul Carpaților Orientali, mai ales în zona Tulgheșului. Ca și gnaisul are calități mecanice bune, culoarea diferită, verzuie, și a servit tot pentru realizarea topoarelor, dar numărul pieselor descoperite este foarte mic⁵⁶.

Serpentinitul face parte din categoria șisturilor cristaline verzi, între care apare intercalat. Are o culoare verde-cenușie, cu luciu satinat, sticlos și gras, este compact și are duritatea 4 pe scara Mohs. Această rocă este prezentă în depozitele cretacice din Carpații Orientali⁵⁷. Din serpentinit este confecționată o dălțiță descoperită în stațiunea Cucuteni A de la Giurgești⁵⁸.

Șistul argilos este una din rocile cele mai răspândite din cristalinul carpatic, și se prezintă relativ compact. Are culoarea cenușie închisă, fiind o formă de trecere spre filit. Duritatea acestei roci este mică, este ușor de prelucrat, ceea ce a făcut să fie utilizată mai mult⁵⁹.

Amfibolitul este o rocă rezultată în urma unui dinamometamorfism de intensitate medie și cuprinde în compoziție amfiboli (hornblendă, actinot, antofilit, glaucofan). Are calități mecanice bune dar piesele confecționate din amfibolit sunt puține. Se găsește frecvent în intercalație cu filitele și micașistele, în cristalinul Carpaților Orientali⁶⁰.

Cuarțitul ia naștere, de asemenea, printr-un dinamometamorfism de intensitate medie, fiind format în majoritate din cuarț. Este una din cele mai dure roci (3000-3500 kg/cm² rezistență la rupere și compresiune) și are o culoare alb-lăptoasă. Ca și amfibolitul, se găsește în structura cristalină a Carpaților Orientali, fiind procurat, probabil, din albiile râurilor⁶¹. Piese de cuarțit s-au descoperit în așezările precucuteniene din Ucraina⁶².

Calcarul cristalin are o culoare alb-gălbuie, cu structură granulară, zaharoidă, conținând peste 95% CaCO₃. Ca surse, aflate în apropierea ariei cucuteniene, pot fi amintiți Munții Rodnei, Hășmaș, Bistriței. Din această rocă s-au confecționat foarte puține unelte⁶³.

Recapitulând, concluzionăm că triburile Precucuteni-Cucuteni/Tripolie au folosit pentru confecționarea utilajului litic 24 de varietăți de roci, încadrate în cele trei categorii fundamentale, ceea ce vorbește de o puternică adaptabilitate a acestor comunități la resursele oferite de ecosistemul în care și-au întemeiat habitatul.

Aproape toate aceste roci utilizate, principale sau secundare, se găsesc fie în structura Carpaților Orientali, fie în infrastructura Platformei Moldovenești și a Masivului Ucrainean, deci în interiorul spațiului precucuteniano-cucuteniano-tripolian, și numai foarte puține, așa cum este obsidiana, erau aduse de la distanțe mai mari, pe calea comerțului intertribal (fig. I).

Proporția diferitelor varietăți de roci folosite în cadrul așezărilor este variabilă, în

funcție de resursele locale și de modul cum puteau fi procurate speciile care lipseau. Aceste schimburi aveau loc, în principal, între diferitele zone ale marii arii de răspândire a acestor comunități eneolitice.

Disponând de bogate și variate resurse de materii prime, purtătorii complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie au dezvoltat o înfloritoare "industrie" litică, ilustrată, așa cum vom vedea, printr-o deosebită diversitate a uneltelor și armelor, cu o funcționalitate complexă, demonstrând nivelul înalt atins de economia acestor triburi eneolitice din spațiul carpato-danubiano-pontic.

Analiza tipologică a utilajului litic

Trecând la analiza tipologică a instrumentarului litic precucuteniano-cucuteniano-tripolian, arătăm că aceasta trebuie să aibă în vedere atât trăsăturile uneltelor și armelor moștenite de la culturile care au intrat în sinteza precucuteniană, cât și achizițiile tehnologice, tipologice și funcționale, realizate pe parcursul evoluției interne sau prin schimburile interculturale eneolitice, cu civilizațiile contemporane.

După cum este bine cunoscut, nașterea culturii Precucuteni s-a realizat prin îmbinarea triburilor Boian-Giulești cu cele ale culturii ceramicii liniare târzii, cu capete de note, într-o zonă care a cuprins S-E Transilvaniei și partea de S-V a Moldovei⁶⁴.

În mod firesc, în toate sectoarele vieții materiale și spirituale cultura Precucuteni va moșteni elemente ale culturilor parentale. Acest lucru se observă și în domeniul instrumentarului litic.

Odată cu răspândirea spre răsărit și nord, începând cu faza a doua, și, mai ales, în faza a treia, triburile precucuteniene vor asimila noi influențe, odată cu înglobarea comunităților liniare tardive și a unor triburi încadrate în cultura bugo-nistrieană⁶⁵. Influențele bugo-nistriene sunt foarte puțin evidente, cu atât mai mult cu cât anterior această cultură a fost puternic influențată de comunitățile culturii Criș și de cele ale ceramicii liniare cu capete de note. De aceea, unele dintre moștenirile liniar-ceramice din cadrul utilajului litic precucutenian sunt considerate influențe bugo-nistriene.

De asemenea, având în vedere că și la sinteza culturii Boian a participat componenta liniar-ceramică, e drept puțin mai timpurie, este evident de ce nu există diferențe deosebite sesizabile în utilajul litic al culturii Boian, faza Giulești, și cel Precucuteni I⁶⁶, surprinzându-se aceeași bogăție și varietate și aceleași dimensiuni ale pieselor. De aceea, se consideră, cel mai adesea, că instrumentarul litic al culturii Precucuteni are puternice influențe liniar-ceramice, spre deosebire de ceramică, unde componenta Boian-Giulești este mai puternică.

Astfel, există o mare asemănare între utilajul litic cioplit al fazei Precucuteni I și cel al fazei Boian-Giulești: o proporție egală a pieselor microlite și mijlocii (aprox. 60% și respectiv aprox. 40%), precum și rara apariție a pieselor de dimensiuni mai mari⁶⁷.

Nucleele fazei Precucuteni I au forme prismatice, piramidale (cvasiconice) și amorfe, cele descoperite la Traian "Dealul Viei" asemănându-se până la identitate cu cele ale

culturii ceramicii liniare⁶⁸, păstrând multe moșteniri tardenoaziene.

Ca elemente comune între cele două culturi se pot stabili: tehnica de cioplire lamelară, în principal, și așchială în subsidiar, precum și unele tipuri de unelte și arme. Dintre acestea pot fi amintite: **lamele** neretușate, lamele retușate, lamele fin denticulate sau cu scobituri retușate - *encoches* - (fig. VI/1-6), **gratoarele** pe lame și așchii, în general, convexe dar și cele unguiforme sau circulare (fig. VI/7-17); **inserțiile de seceri** confecționate pe lame trunchiate, având urme de lustruire (fig. X/14-15); **străpungătoare** pe lamă, cu vârful lung, îngustat prin retușe abrupte; **piese geometrice**, trapeze, paralelograme și asimetrice (fig. X/12-13)⁶⁹.

Ca o particularitate, la Traian "Dealul Viei" se întâlnesc așchii și lame simple retușate abrupt sau oblic⁷⁰. Rar se întâlnesc **burinele**⁷¹, caracteristică care se menține pe întregul parcurs al culturii Precucuteni, în timp ce fazele următoare ale culturii Boian și, mai apoi, în cultura Gumelnița, aceste piese vor ocupa un loc destul de însemnat.

Referitor la utilajul litic șlefuit, se poate arăta că în faza Precucuteni I s-au confecționat topoare (fig. X/19), tesle și dălți, grupate în două mari categorii: neperforate, variind ca forme și dimensiuni, și perforate, cu gaură transversală de înmănușare⁷².

Potrivit S. Marinescu Bîlcu, în cuprinsul **topoarelor neperforate** au fost incluse: **topoarele calapod** sau de **tradiție calapod**⁷³, topoare cu una din fețe puternic bombată, legate de primele, **topoare trapezoidale, masive** (aprox. 20 cm)⁷⁴, toate aceste tipuri având proporții de 3:1, **topoare trapezoidale, mici și mijlocii**, cu profilul planconvex sau simetric (proporții 3:1), cu diferite variante, **herminete** (fig. XI/8)⁷⁵, **dălțițe** etc., lucrate cu o deosebită grijă și șlefuite (proporții de la 1,5:1; 2:1; 3:1 până la 5:1).

Apresiasi la adevărata valoare contribuția fondului liniar-ceramic în transmiterea formelor prezentate, arătăm că utilajul litic șlefuit precucutenian, din faza I, se aseamănă și cu cel al fazei Boian-Giulești (topoarele dreptunghiulare, trapezoidale cu profilul simetric, dălțițele și herminetele)⁷⁶, deși materialele aparținând ultimului tip sunt foarte reduse numeric⁷⁷.

În ceea ce privește instrumentarul litic șlefuit și perforat, acesta este reprezentat prin **topoarele-ciocan**, masive, mai reduse numeric, cu perforarea în zona centrală sau a treimii superioare, și de **topoarele naviforme**, alungite, rotunde în secțiune transversală, mai degrabă arme decât unelte (fig. XII/3,6)⁷⁸. În cazul în care un topor se așchia era șlefuit din nou. Cel mai adesea topoarele perforate se fracturau în zona găurii de înmănușare, fragmentele rezultate fiind reutilizate ca percutoare și frecătoare.

Deși se presupune că perforarea este o moștenire liniar-ceramică⁷⁹, este foarte posibil ca și purtătorii fazei Boian-Giulești să fi cunoscut uneltele șlefuite perforate. Chiar dacă asemenea descoperiri lipsesc deocamdată, se poate aduce ca argument prezența acestui tip de piese în faza următoare Boian-Vidra⁸⁰, cu forme ce se întâlnesc și în faza Precucuteni II.

Pe lângă aceste piese cu tăiș, care puteau fi folosite și ca arme și ca unelte, se remarcă descoperirea unor fragmente de **măciuci perforate**, la Traian "Dealul Viei"⁸¹, folosite numai ca arme și moștenite, cu siguranță, din cadrul culturii ceramicii liniare⁸².

În cadrul stațiunii de la Traian "Dealul Viei" au mai fost descoperite **râșnițe de mână**,

lucrate din plăci de gresie, de dimensiuni medii și mari, având o formă ovală sau dreptunghiulară. De cele mai multe ori, o față sau ambele fețe erau albiate ca urmare a zdrobirii cerealelor sau a altor substanțe. Există și cazuri când, în urma utilizării, se realizează o adevărată scobitură în centrul râșniței, ca un mojar de mari dimensiuni, asemănându-se cu unele piese aparținând culturii Criș⁸³. Ca unelte ajutătoare se foloseau **frecătoarele**, de regulă rotunde (cvasisferice) sau ovale, precum și **polisoare** pentru lustruit sau ascuțit alte piese⁸⁴. Este de remarcat faptul că râșnițele și frecătoarele își vor păstra formele până la sfârșitul culturii Cucuteni.

Pentru faza Precucuteni II/Tripolie A₁, utilajul litic este mult mai bine cunoscut, având în vedere descoperirile mai numeroase, din România, Basarabia și din Ucraina, reflectând, de altfel, și aria mai mare de răspândire a culturii.

De asemenea, trebuie arătat că au fost analizate colecții inegale cantitativ (Bernașevka - 4.300 de piese, Okopî - 784, Larga Jijia - 120), ceea ce introduce o serie de distorsiuni în interpretarea statistică a descoperirilor. În numeroase cazuri se prezintă doar tipurile de unelte și de arme, fără a se face referiri numerice și procentuale, după cum există și rapoartări diferite ale descoperirilor, la numărul total de unelte și arme din așezări, indiferent de materia primă, în cazul literaturii rusești sau ucrainene, sau numai la uneltele de silex, în cazul cercetătorilor români.

Analizând **nucleele** de silex, descoperite în așezările fazei Precucuteni II / Tripolie A₁, se observă că au formele deja amintite pentru faza anterioară. Astfel, aproximativ jumătate din nucleele descoperite în stațiuni sunt piramidale sau cvasiconice, la Bernașevka, Okopî și Trudești-Ghigoiești având dimensiunile între 6 și 7 cm (fig. III/1-19)⁸⁵.

Cam în aceeași proporție se găsesc și nucleele prismatice, uneori aproape cilindrice, și mai rar apar nucleele subprismatice⁸⁶. O categorie destul de însemnată numeric este reprezentată de nucleele amorfe, aprox. 10%, cu urme nesistematice de desprinderi, folosite, mai ales, pentru desprinderea de așchii⁸⁷.

În cazul nucleelor piramidale, cvasiconice și prismatice, suprafața de lovire este fie dreaptă, ușor alveolată, fie bombată sau chiar oblică, dovedind persistența unor tehnici de cioplire tardenoaziane. De multe ori, nucleele epuizate sau cvasiepuizate, în funcție de forma lor, au fost refolosite în calitate de **percutoare**, **presatoare** și **retușere**.

Lamele continuă să păstreze un microlitism destul de accentuat (predomină cele mici și mijlocii până la 5-6 cm lungime și până la 1-1,2 cm lățime) și sunt foarte răspândite în această fază, repartizarea lor fiind foarte diferită, în funcție de fiecare așezare. Dacă la Bernașevka această categorie de unelte reprezintă doar 20%, din întregul instrumentar⁸⁸, iar la Okopî 60,1%, din toate uneltele⁸⁹, la Larga Jijia lamele sunt în proporție de 41,25% (recalculat), din totalul utilajului de silex⁹⁰.

Ca tipuri se întâlnesc: lame neretușate, care sunt cele mai numeroase (aproximativ 2/3 din totalitatea lamelor), cu sau fără urme de utilizare sau chiar uzură, lame retușate pe una sau pe ambele laturi, lame trunchiate, lame denticulate sau lame cu scobituri retușate (*encoche*s), așa cum rezultă din descoperirile de la Bernașevka, Okopî, Trudești-Ghigoiești, Larga Jijia⁹¹. Retușarea este realizată prin retușe ascuțite și abrupte. Lamele de dimensiuni mari sunt rare (fig. V/2-9).

Gratoarele (fig. VI/18-38, VII/1-17) constituie cealaltă categorie fundamentală a uneltelor de silex, aflându-se în proporții variabile între 23,8% la Okopî, 58,75% (recalculat) la Larga Jijia și 61,3% la Bernașevka. Este important de arătat că, în toate cele trei așezări analizate, predomină net gratoarele pe așchii, în defavoarea celor pe lame, fapt care, credem, poate fi pus fie pe seama unui specific al tehnologiilor, fie este datorat unor trăsături ale economiei așezărilor respective.

În cadrul acestora predomină gratoarele mijlocii, nelipsind cele mici, iar cele mari sunt foarte rare. Ca tipuri s-au identificat: gratoare laterale, drepte, semicirculare, unguiforme, ovalare, duble, ascuțite, cu "bot". Partea activă este realizată, cel mai adesea, prin retușe abrupte și prezintă, de multe ori, urme de uzură⁹².

Gratoarele pe lame și capete de lame sunt mai puține și au fost confecționate pe piese scurte și înguste, uneori având scobituri puțin adânci pe laturi. Sunt, de regulă, semicirculare sau duble⁹³.

Racloarele au fost identificate doar în așezările de la Bernașevka (304 exemplare, 8,5%), Okopî (17 piese)⁹⁴ și Trudești-Ghigoiești (un exemplar)⁹⁵ fiind lucrate pe lame, având, uneori, câte o scobitură retușată, pe o latură sau pe ambele laturi.

Burinele (fig. IX/1-3) nu s-au descoperit, deocamdată, în așezările Precucuteni II /Tripolie A₁ din Moldova, ci doar la Bernașevka (81 piese, 2,2%) și Okopî (44 ex.) fiind atât mediane cât și de unghi. Se întâlnesc și piese combinate: gratoar-burin și racloar-burin, realizate atât pe lamă cât și pe așchie⁹⁶.

Străpungătoarele lipsesc, de asemenea, din așezările Precucuteni II /Tripolie A₁ din Moldova, descoperindu-se, deocamdată, doar la Bernașevka (71 ex., 1,98%) și Okopî (13 ex., 2%), această stare de fapt putând fi legată exclusiv de lacunele de cercetare. Și aceste piese sunt confecționate pe lame mijlocii sau pe așchii nu prea mari și au vârfurile triunghiulare, ascuțite, realizate prin retușare abruptă, uzate în unele cazuri⁹⁷.

Insertiile de seceri sunt realizate pe lame drepte, retușate sau nu, de dimensiuni mici și mijlocii, și au lustru drept sau curb (lateral sau de colț), pe o suprafață sau pe ambele suprafețe ale unei laturi, mai rar pe ambele laturi (fig. IX/13-16). Asemenea piese s-au descoperit la Bernașevka (73 ex., 2%) și Okopî (17 ex., 2,5%). Aceste unelte nu se deosebesc ca mod de realizare de cele din faza precedentă, și au fost prinse, probabil, în rame curbe sau drepte din lemn sau corn⁹⁸.

Este foarte interesant de arătat că, până la nivelul fazei Precucuteni III /Tripolie A₂, la răsărit de Carpați nu s-au descoperit vârfuri triunghiulare de săgeată și de suliaș⁹⁹. Aceeași situație se constată și la sud și sud-est de Carpați, unde asemenea piese nu s-au descoperit decât începând cu Gumelnița A₁ și aspectul cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad¹⁰⁰.

De aceea, nu este exclus ca aceste piese să fi fost "inventate" în eneoliticul local, până la confecționarea lor folosindu-se vârfurile străpungătoarelor și armăturile cu piese geometrice, destul de numeroase în culturile neoliticului carpato-danubiano-pontic și începutul eneoliticului. De asemenea, considerăm că odată cu producerea și folosirea vârfurilor de săgeată și suliaș se renunță treptat la folosirea armăturilor, fapt ilustrat prin scăderea numărului de piese geometrice.

Piese geometrice continuă să se confecționeze pe capete de microlame sau lame

mijlocii, având forme de paralelogram (regulat sau neregulat) și trapeze asimetrice, cu laturile trunchiate retușate. Asemenea piese au fost descoperite deocamdată numai la Bernașevka (4 ex., 0,1%) (fig. IX/21-23)¹⁰¹.

Prezente în instrumentarul litic cucutenian încă din faza I, aceste piese nu pot fi puse pe seama unor influențe venite din partea culturii bugo-nistriene, așa cum susține V. I. Markevici¹⁰², după cum nu pot fi inspirate de aceasta nici modul de formare a nucleelor, unele tipuri de nuclee și microlitele rombice (sic!), în formă de paralelogram, întâlnite, de altfel, pe întreg parcursul epipaleoliticului și neoliticului de la răsărit de Carpați.

Tipologic, multe din uneltele din silex descoperite în așezările Precucuteni II /Tripolie A₁ prezintă vădite asemănări cu cele aparținând fazei Boian III (Vidra)¹⁰³.

În faza Precucuteni II /Tripolie A₁, uneltele din piatră șlefuită au fost lucrate din sisturi cristaline și argiloase, andezit și gresie, și prezintă o mare varietate tipologică și o diversitate a dimensiunilor.

Continuând tipologic formele atestate în faza Precucuteni I, acum se conturează mai multe tipuri dominante: **topoarele calapod** sau de **tradiție calapod**, cu tăișul drept sau ușor arcuit, purtând urme de întrebuințare, de dimensiuni mari și mijlocii, ca cele descoperite la Larga Jijia, Trudești-Ghigoiești, Bernașevka și Okopî¹⁰⁴; **topoare trapezoidale sau cvasidreptunghiulare** mici și mijlocii, numite și tesle, cu profilul simetric și tăișul ușor curbat, drept sau chiar oblic, atestate la Larga Jijia, Bernașevka și Okopî (fig. X/20-23, XI/1-2)¹⁰⁵; **topoarele și dălțițele dreptunghiulare** (5:1) (fig. XI/9-12)¹⁰⁶ și **herminetele** (fig. XI/15)¹⁰⁷ descoperite, de asemenea, la Larga Jijia, Bernașevka, Okopî și Trudești-Ghigoiești.

Uneltele perforate sunt puține și sunt lucrate din roci dure. Se remarcă filiația tipologică din faza Precucuteni I.

În așezările Precucuteni II /Tripolie A₁ au fost descoperite fragmente de **topoare-ciocan** masive, cvasitriunghiulare, cu perforarea în zona mediană sau treimea superioară (fig. XII/1)¹⁰⁸.

De asemenea, în faza Precucuteni II /Tripolie A₁ se confecționează **topoare naviforme**, cvasihexagonale în secțiune, cu muchia dreaptă șlefuită, cu tăișul îngust, ușor curbat. Gaura de înmănușare se află puțin deasupra părții centrale, mai îngroșată decât muchia sau tăișul. Un asemenea exemplar, numit **topor de luptă** (fig. XII/7), descoperit la Okopî¹⁰⁹, se aseamănă foarte mult cu piesa descoperită la Traian "Dealul Viei" (fig. XII/6)¹¹⁰, și se continuă în Precucuteni III /Tripolie A₂.

Din piatră șlefuită și perforată s-au mai confecționat pandantive triunghiulare și greutăți, probabil, pentru războiul de țesut, precum și statuete¹¹¹.

Râșnițele s-au descoperit într-un număr destul de însemnat și prezintă aceleași forme, deja cunoscute: ovale sau dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, cu suprafața dreaptă sau ușor alveolată. Acestea au dimensiuni mici și mijlocii și s-au descoperit, în cea mai mare parte, în stare fragmentară. Sunt lucrate din roci abrazive, mai ales gresii.

Frecvente sunt și **frecătoarele**, realizate fie din nuclee epuizate, refoșite, fie din bolovani de râu, cel mai adesea de forme oval-rotunde, cvasisferice.

În același timp, s-au descoperit plăci de piatră în diferite stadii de tăiere, cioplire sau

șlefuire, precum și șlefuitoare, **polisoare** de formă trapezoidală cu colțurile rotunjite¹¹².

În faza a III-a a evoluției sale, cultura Precucuteni I /Tripolie A₂ atinge o mare varietate tipologică și funcțională a uneltelor de silex și piatră, dovedind o maturizare a ei și anunțând astfel, diversitatea și bogăția instrumentarului litic cucutenian.

Cunoștințele referitoare la utilajul litic al fazei Precucuteni III /Tripolie A₂ s-au îmbogățit considerabil, față de acum un sfert de secol, etalându-se întreaga gamă tipologică și dimensională a acestuia, la aceasta contribuind decisiv extinderea cercetărilor atât în România cât și în Ucraina¹¹³.

În ceea ce privește **nucleele** de silex, se observă că acestea sunt prismatice și piramidale în proporții sensibil egale, 40-50%¹¹⁴. În categoria nucleelor prismatice, destul de numeroase sunt cele subprismatice și cele cvasicilindrice. Multe nucleee sunt epuizate sau cioplite într-o proporție de 2/3. Nucleele amorfe sunt rare, iar cele cvasisferice au fost refolosite ca percutoare și frecătoare (fig. III/20-30, IV/1-12, V/1).

Lamele de silex sunt, în cea mai mare parte, mijlocii, cele mici întâlnindu-se mai rar (fig. III/10-35, IV/1-6). În stațiunile Precucuteni III /Tripolie A₂ din zona Bugului lamele au dimensiuni de până la 7 cm, pe când în cele din zona Nistrului se găsesc și macrolame.

Aceste piese predomină în așezările de la Luka Vrublevețkaia (1.000 ex., 41,8%), Sabatinovka II₂ (250 ex., 50,9%), Lencăuți (847 ex., 63,7%), Târgu Frumos (260 ex., 43,08%) și sunt depășite de gratoare la Bernovo Luka (197 ex., 30,7%) și Gaivoron (291 ex., 31,2%).

Lamele continuă să aibă forme regulate, cu laturile paralele, profilul drept sau curb, și secțiunea transversală triunghiulară sau trapezoidală. Predomină lamele neretușate, cele prelucrate secundar ocupând doar 1/3 din totalul pieselor.

Unele lame prezintă retușe pe ambele laturi active, pe partea dorsală, ventrală sau pe ambele suprafețe. Există lame denticulate la Luka Vrublevețkaia¹¹⁵, Gaivoron și Alexandrovka¹¹⁶, lame cu scobitură retușată, lame cu trunchiere retușată descoperite la Luka Vrublevețkaia, Andrieșeni, Târgu Frumos (fig. V/10-35, VI/1-6)¹¹⁷.

Gratoarele reprezintă, la fel ca și în faza anterioară, o categorie foarte importantă a utilajului litic, fiind realizate atât pe lame cât și pe așchii. În ceea ce privește dimensiunile se remarcă creșterea numărului gratoarelor mijlocii, întâlnindu-se și piese mari de peste 9 cm. (fig. VII/18-40, VIII/1-40, X/17-18).

La Luka Vrublevețkaia, Cormani, Bernovo Luka, Lencăuți¹¹⁸ și Târgu Frumos¹¹⁹ predomină gratoarele confecționate pe capete de lame mijlocii de 5-6 cm, de lățime mijlocie (1,5-3 cm), sau scurte (2-3,5 cm) lungime și înguste. Ca tipuri se remarcă: gratoare convexe, semicirculare, oblice, duble, unguiforme sau chiar combinate gratoar-burin sau gratoar-străpungător. În unele cazuri, gratoarele pe lamă prezintă pe una din laturi sau pe ambele scobituri nu prea adânci.

Gratoarele pe așchii predomină la Gaivoron și Sabatinovka II₂. Pentru realizarea acestora s-au folosit așchii scurte care dau impresia de lamă mică, ovale sau cvasiovale. Tipologic se întâlnesc gratoare convexe, laterale, circulare, ogivale, ovalare. Sunt cazuri când apar gratoare mici, fără a fi microlite, așa cum s-au descoperit la Sabatinovka II₂, Gaivoron, Târgu Frumos¹²⁰.

În faza Precucuteni III /Tripolie A₂, **racloarele** continuă să fie confecționate și utilizate într-o proporție redusă. Au fost descoperite la Alexandrovka (14 ex.), Cormani (9 ex.), Târpești (1 ex.)¹²¹. Face excepție așezarea de la Putinești (Basarabia), unde s-au descoperit 160 de racloare¹²². Aceste piese au fost lucrate pe lame și așchii, sunt simple, având o singură parte activă. Rar prezintă scobituri pe laturi¹²³.

Burinele sunt foarte puține în așezările Precucuteni III /Tripolie A₂: 5 ex. la Luka Vrublevețkaia, 3 la Sabatinovka II₂, 6 la Târgu Frumos, 1 la Târpești, Cormani (fig. IX/4-6, X/7-9)¹²⁴. Se detașează, și de această dată, așezarea de la Putinești, unde s-au găsit 49 de burine¹²⁵.

Cel mai adesea burinele sunt lucrate pe lame mijlocii, sunt laterale și mai rar de unghi. Uneori burinele se află în componența unor unelte compuse gratoar-burin și mai rar împungător-burin.

Străpungătoarele sunt destul de numeroase pe întreg arealul de răspândire al fazei Precucuteni III /Tripolie A₂. Astfel, la Luka Vrublevețkaia au fost descoperite 64 de străpungătoare, 10 la Gaivoron, 9 la Sabatinovka II₂, 7 la Lencăuți și 14 la Târgu Frumos, Cormani¹²⁶. Aceste piese sunt lucrate în general pe lame, mai rar pe așchii, prezentând capătul distal ascuțit, cu ajutorul retușelor abrupte, vârfurile având adesea urme de uzură și lustru (fig. IX/7-12, X/4-6)¹²⁷.

Insertiile de seceri au fost descoperite în toate stațiunile Precucuteni III /Tripolie A₂ evidențiindu-se așezarea Luka Vrublevețkaia unde s-au recuperat 144 de lame cu lustru (6% din totalul colecției). Ca și în faza anterioară, acestea reprezintă lame neretușate sau cu retușe de uzură, lame retușate sau chiar alte piese reutilizate (racloare, gratoare), de dimensiuni mijlocii, cu aceeași lustruire curbă, laterală sau de colț, vizibilă atât pe suprafața cât și pe cea ventrală¹²⁸.

Vârfurile de săgeți și suliți absente în fazele anterioare (fig. IX/17-20, X/5, 10, 16) sunt prezente în faza Precucuteni III /Tripolie A₂. Vârfurile de săgeată sunt confecționate pe lame scurte și așchii triunghiulare, cu baza dreaptă, ușor concavă sau ușor convexă, subțiată, prezentând retușe "în pojghiță" pe suprafețe și retușe mărunte, ușor abrupte pe margini și vârf (fig. X/1-2). Stau mărturie descoperirile de la Luka Vrublevețkaia, Sabatinovka II₂, Târpești și Târgu Frumos¹²⁹.

La Alexandrovka și Bernovo Luka au fost descoperite vâruri de săgeată triunghiulare, cu peduncul, asemănătoare cu cele ale culturilor din partea de nord a ariei Precucuteni III/Tripolie A₂¹³⁰.

Vârfurile de suliță au o formă triunghiulară, prelungă, de peste 5 cm lungime, cu secțiune transversală lenticulară. Suprafețele sunt finisate cu retușe mari, în formă de "pojghiță" (fig. X/3). Baza acestor vâruri este dreaptă sau ușor concavă, subțiată. Asemenea piese s-au descoperit la Bernovo Luka, Luka Vrublevețkaia și Lencăuți¹³¹, fiind foarte apropiate de piesele gumelnițene și cele ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad¹³².

Piese geometrice (fig. IX/24-29) se întâlnesc destul de rar având aceleași forme de paralelogram, trapez și trapez asimetric, cum sunt cele găsite la Luka Vrublevețkaia, Sabatinovka II₂, Gaivoron și Târgu Frumos¹³³.

Uneltele de silex ale fazei Precucuteni III /Tripolie A₂ prezintă numeroase similitudini cu cele ale fazei de tranziție de la cultura Boian la faza Gumelnița A₁ și ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad, care fac parte din același trunchi al eneoliticului carpatic.

Referitor la uneltele de piatră șlefuită, trebuie arătat că păstrează tipurile de topoare cunoscute deja din fazele anterioare.

Astfel, în toate așezările Precucuteni III /Tripolie A₂ au continuat să se confecționeze topoare de tipul **calapod** sau **cvasicalapod** mari și mijlocii, descoperite la Târpești¹³⁴, **topoare dreptunghiulare** (ușor ovale) și trapezoidale, cu profilul simetric cum sunt cele descoperite la Sabatinovka II₂, Grenovka, Ojevo¹³⁵, Târgu Frumos (fig. X/24-27, XI/3,7)¹³⁶; **dălți dreptunghiulare** sau **trapezoidale** și **dălțițe** (fig. XI/13-14), descoperite la Târpești¹³⁷, **herminete dreptunghiulare** sau ușor **trapezoidale** (fig. XI/16-17, XII/9-10) descoperite la Târpești, Luka Vrublevețkaia și Gaivoron¹³⁸.

Ca unelte de piatră șlefuită și perforată s-au descoperit **topoare-ciocan**, cu tăișul aproximativ triunghiular și muchie dreaptă sau ușor rotunjită, cum sunt cele de la Târpești și Luka Vrublevețkaia¹³⁹ și **topoare de luptă**, frumos șlefuite, hexagonale în secțiune transversală, descoperite la Luka Vrublevețkaia, Alexandrovka și Lencăuți (fig. XII/2, 4-5, 8)¹⁴⁰.

Râșnițele de piatră au formele cunoscute, ovale sau dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, de până la 50 cm, cu suprafața de lucru mai mult sau mai puțin albiată. Au fost lucrate din gresii cu granulație mare, fiind descoperite în toate așezările. De asemenea, au fost descoperite **frecătoare** realizate din bolovani de râu cu forme aproximativ sferice sau din nuclee epuizate, reutilizate și ca **percutoare**, **polisoare**, **măciuci** și **bile de praștie** la Târpești, Târgu Frumos, Luka Vrublevețkaia, Gaivoron, Sabatinovka II₂¹⁴¹.

Trebuie menționată placa de șist, naviformă, care prezintă în centru, pe ambele fețe, două alveolări, dovedind că aceasta a fost utilizată, potrivit descoperitorului, ca suport pentru o "mașină" de găurit de la Luka Vrublevețkaia¹⁴², și o mică piatră plată, circulară, cu diametrul de 6 cm, descoperită la Sabatinovka II₂, care are însemnat un simbol cruciform¹⁴³.

NOTE

1 G. A. Mansuelli, *Civilizațiile Europei vechi*, vol. 1, București, 1978, p. 59; J. Lichardus, M. Lichardus-Itten, *La Protohistoire de l'Europe. Néolithique et chalcolithique*, Paris, 1985, p. 334-335; Kurt Horedt, *Istoria comunei primitive*, București, 1970, p. 92-93; E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București, 1987, p. 110-113; Ligia Bârză, *Preistorie*, București, 1992, p. 33-37.

2 V. M. Masson, *Ekonomika i soțialnoi stroi drevnih obșcestv*, Leningrad, 1976, p. 58-64.

3 V. Chirica, *Ateliere paleolitice și epipaleolitice de prelucrare a uneltelor*, în *MemAnt*, II, 1970, p. 7-18; Idem, *Locuiri aurignaciene pe terasele Prutului dintre Ripiceni și Miorcani. Relațiile lor cu locuirile contemporane de pe terasele Bistriței*, în *MemAnt*, IX-XI, 1977-1979,

p. 23-27; S. Marinescu Bîlcu, *Un "atelier" néolithique pour la taille des haches en silex*, în "Archeologické rozhledy", XVII, 1965, 1, p. 5 și urm.; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Un atelier neolitic pentru confecționarea vârfurilor de săgeți. "Grindul lui Mușat" Orlea*, în SCIV, XI, 2, 1960, p. 366-371; E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 171.

4 D. Monah, *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture de Cucuteni-Tripolye*, în vol. *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași, 1991, p. 395-398.

5 G. F. Korobkova, *Hozjaistvennii kompleksî rannîh zemledeľ'cesko-skotovodceskih obščestv juga SSSR*, Leningrad, 1987, p. 48.

6 B. L. Bogaevski, *Orudja proizvodstva i domašnie životnîe Tripol'ja*, Leningrad, 1937.

7 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970.

8 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 38-54.

9 Eadem, *Târpești, From prehistory to History in Eastern Romania*, Oxford, 1981; S. Marinescu Bîlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *Contribuții la ecologia locuirilor pre- și protoistorice de la Târpești*, în *MemAnt*, IX-XI, 1977-1979, p. 643-684; același articol în "Dacia", SN, XXV, 1981, p. 7-33; A. Muraru, *Considérations sur le matériel lithique utilisé par les tribus de Cucuteni*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iași, 1987, p. 193-200.

10 Șt. Cucuș, A. Muraru, *Studiu tipologic și petrografic al uneltelor litice din câteva așezări Cucuteni B*, în *MemAnt*, IX-XI, 1977-1979, p. 605-642.

11 G. F. Korobkova, *op. cit.*, p. 151-194.

12 V. Ia. Sorochin, *Orudja truda i hozjaistvo plemen srednego Tripol'ja Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecija*, Chișinău, 1991; Idem, *Outils de l'habitat tripolien lablona I*, în vol. *Le paléolithique et le néolithique ... en contexte européen*, p. 401-419.

13 V. I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981.

14 V. G. Zbenovici, *Rannji etap tripol'skoj kulturî na territorii Ukrainî*, Kiev, 1989, p. 47-67.

15 T. Gridan, *Petrologia - știință a rocilor*, București, 1983, p. 61-316; V. Mutihac, L. Ionesi, *Geologia României*, București, 1974; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 606.

16 T. Gridan, *op. cit.*, p. 77.

17 I. Băncilă, *Geologie*, București, 1962, p. 13; T. Gridan, *op. cit.*, p. 102; A. Muraru, *op. cit.*, p. 193 și urm.

18 V. Mutihac, L. Ionesi, *op. cit.*, p. 34-35; V. Băcăoanu și colab., *Podișul Moldovei*, București, 1980, p. 22; S. Marinescu Bîlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, în *MemAnt*, IX-XI, p. 647-656, tab. 1-3; A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 193-194, tab. I-II; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 605-607; V. Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 10; Idem, *Outils ... de lablona I*, în *loc. cit.*, p. 402.

19 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 47.

20 T. S. Passek, *Tripol'skie poselenija na Dnestre*, în *KSIIMK*, 32, 1950, p. 40-56;

Eadem, *Rannezemledel'ceskie (tripol'skie) plemena Podnestrovija*, în *MIA*, 84, 1961; E. K. Cernîș, *Tripol'skie masterskie po obrabotke kremnja*, în *KSIA, AN SSSR*, III, 1967, p. 60-67; S. N. Bibikov, *Drevnie kremnevîe vîrabotki v srednem Podnestrovija*, în "Zb. Nar. Muz", Praga, 20, 1-2, 1966, p. 3-6; T. G. Movșa, *Srednji etap tripol'skoj kulturî*, în vol. *Arheologija Ukrainskoj SSR*, Kiev, 1985, p. 208; I. S. Vinokur, A. F. Huțul, S. I. Penjak, B. O. Timošciuk, V. I. Iakubovskij, *Dovidnik z arheologii Ukraïni (Hmel'niț'ka, Cerniveț'ka, Zakarpats'ka oblasti*, 1984, p. 57, 135, 154, 157.

21 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 47.

22 T. S. Passek, *Tripol'skie poselenie Vladimirovka*, în *KSIIIMK*, 27, 1949, p. 47-56; E. K. Cernîș, *Tripol'skie orudja truda s poselenja u selo Vladimirovka*, în *KSIIIMK*, 40, 1951, p. 85-95; T. G. Movșa, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 208; Eadem, *Pozdnîi etap tripol'skoj kulturî*, în "Arheologija Ukrainskoj SSR", p. 242.

23 T. G. Movșa, *Pozdnîi etap...*, în *loc. cit.*, p. 237-242; N. A. Peleşcișin, *Kultura voronkovidnîh sosudov*, în "Arheologija Ukrainskoj SSR", p. 275; I. K. Sveșnikov, *Kultura șarovidnîh amfor*, în "Arheologija Ukrainskoj SSR", p. 284.

24 E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României*, p. 88 și urm., harta de la fig. 25.

25 S. Marinescu Bîlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, în *MemAnt*, IX-XI, p. 650-659, tab. 1-3; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 611-613, tab 1-9; A. Muraru, *op. cit.*, p. 194, 196, tab. 1-2.

26 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 13; T. Gridan, *op. cit.*, p. 40.

27 A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 195-196.

28 T. Gridan, *op. cit.*, p. 102.

29 Vl. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic de pe Holm*, București, 1966, p. 33.

30 T. Gridan, *op. cit.*, p. 102.

31 V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 1, Iași, 1984, p. 257, fig. 1/7, este redat un gratoar dublu din menilit, descoperit la Movileni (Iași), într-o așezare Cucuteni A: V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-67.

32 T. Gridan, *op. cit.*, p. 96-97.

33 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 28; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 613-614; A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 194.

34 V. Mutihac, L. Ionesi, *op. cit.*, p. 243-255; V. Băcăoanu și colab., *op. cit.*, p. 20-32.

35 Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 613.

36 S. Marinescu Bîlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *op. cit.*, în *MemAnt*, p. 659; S. N. Bibikov, V. G. Zbenovici, *Ranji etap tripol'skoj kulturî*, în "Arheologija Ukrainskoj SSR", p. 196-197; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66-67.

37 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 28; Șt. Cucuș, A. Murariu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 614.

38 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 29; T. Gridan, *op. cit.*, p. 99; V. Băcăoanu și colab., *op. cit.*, p. 20-22; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 45-49.

39 T. Gridan, *op. cit.*, p. 103; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66-67.

40 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 29-30.

41 Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie*

arheologică, București, 1954, p. 245.

42 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 19-22; T. Gridan, *op. cit.*, p. 153-156; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *MemAnt*, IX-XI, p. 659.

43 E. Comșa, *L'usage de l'obsidienne a l'époque néolithique dans le territoire de la Roumanie*, în "Acta Archeologica Carpathica", XI, I, 1969, p. 5-15; M. Cârciumar, A. Muraru, Emilia Cârciumar, Angela Otea, *Contribuții la cunoașterea surselor de obsidian ca materie primă pentru confecționarea uneltelor paleolitice de pe teritoriul României*, în *MemAnt*, IX-XI, 1977-1979, p. 561-604; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 194-195; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 615; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 190, anexa 11. Informație Marin Dinu căruia îi mulțumim și pe această cale.

44 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 19, 113-117; T. Gridan, *op. cit.*, p. 166-168; V. Mutihac, L. Ionesi, *op. cit.*, p. 147-148.

45 S. N. Bibikov, V. G. Zbenovici, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 197; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 67; T. G. Movșa, *Pozdnii etap...*, în *loc. cit.*, p. 230, 242.

46 S. N. Bibikov, V. G. Zbenovici, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 197; T. G. Movșa, *Pozdnii etap...*, în *loc. cit.*, p. 242; V. Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 77.

47 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 20; T. Gridan, *op. cit.*, p. 168-169; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66.

48 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 20-21; T. Gridan, *op. cit.*, p. 171; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 660.

49 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 615.

50 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 20; T. Gridan, *op. cit.*, p. 171-174; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 660; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 614-615.

51 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 21-22; T. Gridan, *op. cit.*, p. 175-176.

52 S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 661; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66.

53 Vl. Dumitrescu și colab., *Hăbășești*, p. 242.

54 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 49, 50; T. Gridan, *op. cit.*, p. 223-259, 282.

55 T. G. Movșa, *Pozdnii etap...*, p. 242.

56 T. Gridan, *op. cit.*, p. 275-277; S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 661.

57 T. Gridan, *op. cit.*, p. 259; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 661.

58 Descoperire inedită. Piesa se află în colecția Muzeului Tg. Frumos.

59 T. Gridan, *op. cit.*, p. 258-259; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 661-662; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60.

60 T. Gridan, *op. cit.*, p. 259; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 616; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-61.

61 I. Băncilă, *op. cit.*, p. 50; T. Gridan, *op. cit.*, p. 259; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 616.

62 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-61.

63 T. Gridan, *op. cit.*, p. 277; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*,

în loc. cit., p. 662; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-61.

64 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 131; E. Comșa, *Istoricul culturii Boian*, p. 2243-244; N. Ursulescu, *La civilisation de la céramique rubanée dans les régions orientales de la Roumanie*, în vol. *Le paléolithique et le néolithique...*, p. 225-249.

65 V. I. Markevici, *Pamjatniki apoh neolita i eneolita na teritoriji Moldavji*, Chișinău, 1973; Idem, *Bugo-dnestrovskaja kultura na teritoriji Moldavji*, Chișinău, 1974, p. 159-165.

66 Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 43; E. Comșa, *Istoria ...culturii Boian*, p. 69-70; Idem, *La culture Boian*, în loc. cit., p. 231-232; N. Ursulescu, *op. cit.*, în loc. cit., p. 214-216; V. G. Zbenovici, *Slojenje tripol'skoj kulturî na teritoriji SSSR*, în "Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva", Sofia, 3, 1982, p. 45-50; Al. Păunescu, *Les industries lithiques du Néolithique ancien de la Roumanie et quelques considérations sur l'inventaire lithique des cultures du Néolithique moyen de cette contrée*, în vol. *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*, Varșovia, 1987, p. 75-94, unde arată că utilajul litic Boian-Giulești este ușor modificat față de cel al culturilor Dudești, ceramicii liniare și cel al fazei Boian-Bolintineanu.

67 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 43-45, 230, anexele II/5 C-G, 6 A, anexa VI.

68 *Ibidem*, anexa II/6 A; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 40; N. Ursulescu, *La céramique rubanée...*, în loc. cit., p. 216.

69 Al. Păunescu, *Evoluția uneltor și armelor...*, p. 43-45, anexele 2/5 C-G, 6 A, fig. 26/12, 14, 16-20, 28/1, 2, 4, 5, 8, 10, 12-14, 18; E. Comșa, *Istoria...culturii Boian*, p. 70, fig. 15/20-25; Idem, *La culture de Boian*, în loc. cit., p. 231-232; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 40, fig. 11/1-11.

70 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 40.

71 *Ibidem*; E. Comșa, *Istoria...culturii Boian*, fig. 15/47.

72 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 41; E. Comșa, *Date despre uneltele de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României*, în SCIV, 23, 2, 1972, p. 245-262.

73 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 41, fig. 12/5, 13/1.

74 *Ibidem*, fig. 12/13.

75 *Ibidem*, fig. 12/2,7.

76 E. Comșa, *Istoria...culturii Boian*, fig. 22 B/6-12.

77 *Ibidem*, p. 82-83, fig. 22 B/6-12.

78 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 42, fig. 12/6, 12; 13/3,5.

79 N. Ursulescu, *La céramique rubanée...*, în loc. cit., p. 215.

80 E. Comșa, *Istoria culturii Boian*, p. 83-84, fig. 22 C/13-14.

81 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 42.

82 N. Ursulescu, *La céramique rubanée...*, în loc. cit., p. 215.

83 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 42; Este vorba de o râșniță descoperită în așezarea Criș de la Balș "Coasta Clopoțelului", aflată în muzeul Târgu Frumos.

84 *Ibidem*, p. 42.

85 *Ibidem*, p. 44; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 48, fig. 30/2-4 și 32/3-4.

86 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 44-45, fig. 14/21-22; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 48, fig. 30/4-5, 32/2.

87 A. D. Alexandrescu, *O vtoroj faze Docucutenskojkulturî*, în "Dacia", NS, V, 1961, p. 21, pl. I; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/6 B; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 44-45, fig. 14/15-16, 23-25; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 48, fig. 30/8, 9; 32/9.

88 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 49, tab. 1.

89 *Ibidem*.

90 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/6 B.

91 *Ibidem*, p. 45-46, fig. 28/11; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 44-45, fig. 14/4, 10, 11, 13; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 49-50, fig. 30/15, 19; 31/6, 8, 10-14; 32/13-14, 23.

92 A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 21, pl. I; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 46, fig. 28/17; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 44-45, fig. 14/1-3, 6-9, 17-19; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 51-55.

93 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 46; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 57, fig. 30/11-15; 32/10.

94 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 57, fig. 31/13, 32/17.

95 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni...*, p. 45.

96 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 59, fig. 31/17-19.

97 *Ibidem*, p. 57, fig. 31/14, 16, 32/26.

98 *Ibidem*, p. 59, 31/7-8, 10, 12; 32/22-23.

99 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 35-45; N. Ursulescu, *La céramique rubanée...*, în *loc. cit.*, p. 216; V. I. Markevici, *Bugo-Dnestrovskaja kultura, passim*.

100 E. Comșa, *Istoria culturii Boian*, p. 69-78; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 35-45; I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983, p. 42.

101 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60, fig. 31/1-4.

102 V. I. Markevici, *Bugo-Dnestrovskaja kultura*, p. 108, fig. 61/18-19.

103 E. Comșa, *Istoria...culturii Boian*, p. 71-72, fig. 16.

104 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 45, fig. 15/4; 16/6, 9-10; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-67, fig. 38/2; 37/1, 3, 9.

105 *Ibidem*, fig. 15/3; 16/5; *Ibidem*, p. 60-67, fig. 37/2, 8; 38/5.

106 *Ibidem*, p. 45, fig. 15/1, 10; 16/2-4, 8; *Ibidem*, p. 60-66, fig. 37/7, 10; 38/9.

107 *Ibidem*, fig. 16/7; *Ibidem*, fig. 38/1, 3.

108 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-66, fig. 39/1-2.

109 *Ibidem*, p. 66, fig. 39/3.

110 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 42, fig. 12/6; 13/3.

111 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66-67, fig. 39/9-11; 76/3.

112 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 45-46; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p.

66-67, fig. 39/7.

113 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 46-47, anexa II/6; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47-49; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 47-67.

114 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 48; D. Boghian, Senica Tudose, *Considerații preliminare asupra utilajului litic din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos*, în *ArhMold*, sub tipar.

115 S. N. Bibikov, *Poselenie Luka Vrublevețkaia*, în *MIA*, 28, 1953, p. 84; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 49-51.

116 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 49-51.

117 S. N. Bibikov, *op. cit.*, p. 86-87; A. Florescu, *Săpăturile de salvare de la Andrieșeni*, în "Materiale", V, 1959, p. 334-335; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 5-6.

118 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 56-57, fig. 33/6, 11-12, 18; 34/5-6, 36/20.

119 D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 6-7.

120 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 51-55; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 5-6.

121 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 57.

122 V. I. Markevici, *Issledovanie Moldavskoj neoliticeskoj ekspedicii v 1970-1971*, în *AIM*, Chișinău, 1973, p. 61.

123 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 57, fig. 34/7, 36/15, 34/11.

124 *Ibidem*, p. 59, fig. 32/37; 34/14, 15; 35/30; 36/25; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 8-9; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47.

125 V. I. Markevici, *Issledovanie...*, în *loc. cit.*, p. 61.

126 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 57; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 6-7.

127 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, fig. 33/20; 34/8; 36/18, 20, 26.

128 *Ibidem*, p. 59-60, S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 5-6.

129 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47, fig. 25/6; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 6.

130 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60.

131 *Ibidem*, fig. 33/26.

132 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, p. 49-50, fig. 30/8, 13; 31/12; V. Chirica, *Vârfuri de lance gumelnițiene, descoperite la Glina*, în *MemAnt*, IV-V, 1972-1973, p. 259-263, fig. 1/1-2 și 2/1; I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 42.

133 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60, fig. 33/24, 35/24, 36/17; D. Boghian, S. Tudose, *op. cit.*, p. 6-9, tab. II.

134 S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *MemAnt*, IX-XI, fig. 11/9, 15; S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47-48, fig. 19/1, 4.

135 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-67, fig. 37/6, 38/6, 7, 8.

136 Piese inedite descoperite prin cercetările din 1990-1993.

137 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47-48, fig. 19/3, 5, 6, 9; S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, fig. 11/6.

138 S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în *loc. cit.*, fig. 11/13, 14, 17; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, fig. 37/4, 5.

139 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, fig. 19/2, 7, 8; V. G. Zbenovici, *op. cit.*,

fig. 39/4, 6.

140 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66, fig. 39/5.

141 S. Marinescu Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, p. 47-48, fig. 22/7; S. N. Bibikov, V. G. Zbenovici, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 195-197; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 60-66. Piese de la Târgu Frumos sunt inedite.

142 S. N. Bibikov, *op. cit.*, p. 93-94; V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66.

143 V. G. Zbenovici, *op. cit.*, p. 66.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT L'OUTILLAGE LITHIQUE PRECUCUTENI-CUCUTENI-TRIPOLYE RÉSUMÉ

Le résumé sera publié après l'apparition de la deuxième partie de cet article.

Legende des figures

Fig. I - Les sources des matières premières et leurs directions de diffusion: silex balkanique et de Dobroudja (1); silex de Prouth (2); silex de Boug (3); silex de Dniestr (4); silex volhino-podolien (5); roches magmatiques (volcaniques) (6); roches sédimentaires (7); roches métamorphiques (8); roches locales (9); l'aire du complexe culturel Precucuteni-Cucuteni/Tripolye (la phase de la maxima diffusion), (10); silex de Vistula (11).

Fig. II - Les diagrammes de l'outillage lithique des stations cucuteniennes.

Fig. III - Noyaux precucuteniens en silex (1-19 - Precucuteni II/Tripolye A₁, 20-30 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1-5, 9-11 - Bernașevka (1/2); 6-8, 12-14 - Larga Jijia (2/3); 15-19 - Okopî (1/2); 20-24 - Luka Vrublevetkaja (2/3); 25-29 - Sabatinovka II/2 (3/4); 30 - Cormani (1/2); (1-5, 9-11, 15-30 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 30/1-5, 7-9; 32/1-4, 8; 33/1-5; 34/2; 35/3-7; 6-8, 12-14 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 14/16, 21-25).

Fig. IV - Noyaux precucuteniens en silex (1-12 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1-2 - Sabatinovka II/2 (3/4); 3 - Cormani (1/2); 4-7 - Gaivoron (3/4); 8-12 - Târgu Frumos (3/4); (1-7 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 34/1; 35/1-2; 36/1-3, 5).

Fig. V - Noyau (1) et lames (2-35) precucuteniennes-tripoliennes: (2-9 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 1, 10-35 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1 - Andrieșeni (3/4); 2-5 - Larga Jijia (2/3); 6-7 - Bernașevka (1/2); 8-9 - Okopî (1/2); 10-11, 16 - Luka Vrublevetkaja (2/3); 12-13, 17 - Cormani (1/2); 13-15, 18-22 - Gaivoron (1/1); 23-28 - Sabatinovka II/2 (3/4); 29-35 - Târgu Frumos (1/1); (1-2 - apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 28/3, 20; 3-5 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 14/4, 11, 13; 6-28 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 31/6, 11; 32/13-14; 34/3, 4, 7; 35/8, 12, 18; 36/6, 15).

Fig. VI - Lames (1-6) et grattoirs (7-38) precucuteniens-tripoliens (7-17 - Precucuteni I; 18-38 - Precucuteni II/Tripolye A₁); 1-6 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1-6 - Târgu Frumos (1/1); 7-17 - Traian "Dealul Viei" (1/1); 18, 20-35 - Larga Jijia (2/3); 36-38 - Bernașevka (1/2);

19 - Mandrișca (2/3); (7-23 - apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 28/2, 4-9, 11-16, 18-19; 24-35 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 14/1-2, 6-9, 12, 14, 17-20; 36-38 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 30/6, 11, 14).

Fig. VII - Grattoirs precucuteniens-tripolyens (1-17 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 18-40 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1-8, 15 (1/2), 17 (1/1) - Bernașevka; 9-14, 16 - Okopî (1/2); 18-25 - Luka Vrublevetkaja (3/4); 26-31 - Cormani (1/2); 32-40 - Gaivoron (1/1); (1-38 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 30/12-13, 15-19; 31/15; 32/10-12, 15-20; 33/6-7, 11-18; 34/5-6, 9-10, 12-13; 36/10, 19-23, 27).

Fig. VIII - Grattoirs Precucuteni III/Tripolye A₂: 1-9 - Sabatinovka II/2 (3/4); 10-18 - Târpești (2/3); 19 - Andrieșeni (1/1), 20-40 - Târgu Frumos (1/1); (1-9 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 35/13-16, 19-23; 10-18 - apud S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 11/1-7, 9-10; 19 - apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 28/17).

Fig. IX - Burins (1-6), perceuses (7-12), pièces de faucille (13-20) et pièces géométriques (21-29) precucuteniennes-tripolyennes: (1-3, 13-16, 21-23 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 4-12, 17-20, 24-29 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1-3, 13-16, 21-23 - Bernașevka (3/4); 4, 7-8, 17-18, 24 - Sabatinovka II/2 (3/4); 5-6, 9 - Cormani (1/2); 10-12, 19-20, 25-29 - Târgu Frumos (2/3); (1-9, 13-18, 21-24 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 31/4-5, 7-8, 10-12, 17-19; 34/14-15; 35/19, 25-28).

Fig. X - Pointes de flèches (1-2), Pointe de lance (3), perceuses (4,6), burins (7-9), pièces de faucille (5, 10, 14-16), pièces géométriques (11-13), grattoirs (17-18), haches avec profil symétrique (19-27) Precucuteni-Tripolye A: (12-15, 19 - Precucuteni I; 20-23, 27 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 1-11, 16-18, 20-26 - Precucuteni III/Tripolye A₂): 1, 24-26 - Târpești (2/3); 2 - Târgu Frumos (1/1); 3-11 - Luka Vrublevetkaja (3/4); 12-15, 19 - Traian "Dealul Viei" (2/3); 16 - Andrieșeni (2/3); 17-18 - Traian "Dealul Fântânilor" (2/3); 27 - Okopî (2/3); 21-23 - Bernașevka (2/3); (1, 19-20, 25-26 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 25/6; 13/4-5; 14/1-3; 19/1-4; 3-11, 21-23, 27 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 33/19-27; 37/1, 3, 9; 38/2; 12-18 - apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 28/1-4, 11, 13; 24 - apud S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 11/15).

Fig. XI - Haches avec profil symétrique (1-7), ciseaux et ciselets (8-14), herminettes (15-17): 8 - Precucuteni I; 1-2, 9-12, 15 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 3-7, 13-14, 16-17 - Precucuteni III/Tripolye A₂; 1, 9-10 - Larga Jijia (2/3); 2, 11, 15 - Bernașevka (2/3); 3 - Târgu Frumos (3/4); 4 - Grenovka (3/4); 5 - Sabatinovka II/2 (2/3); 7 - Ojevo (2/3); 8 - Traian "Dealul Viei" (2/3); 12 - Okopî (2/3); 6, 13-14, 17 - Târpești (1/2); 16 - Gaivoron (1/2); (1, 8, 10, 13 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 13/1, 15/1, 3, 9-10; 2, 4, 5, 7, 11-12, 15-16 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 37/4, 6-7, 10; 38/3, 5-6, 8; 6, 17 - apud S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 11/4; 13/6).

Fig. XII - Haches perforées (1-8), herminettes (9-10); 3, 6 - Precucuteni I; 1, 7 - Precucuteni II/Tripolye A₁; 2, 4-5, 8-10 - Precucuteni III/Tripolye A₂: 1 - Bernașevka (2/3); 2-8 - Luka Vrublevetkaja (2/3); 3, 6 - Traian "Dealul Viei" (2/3); 4-5, 9-10 - Târpești (2/3); 7 - Okopî (2/3); (1-2, 7-8 - apud V. G. Zbenovici, *Rannji etap...*, fig. 39/2-3, 5-6; 3-6 - apud S. Marinescu Bîlcu, *Precucuteni*, fig. 13/3, 5; 19/2, 8; 9-10 - apud S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 13/2, 3).

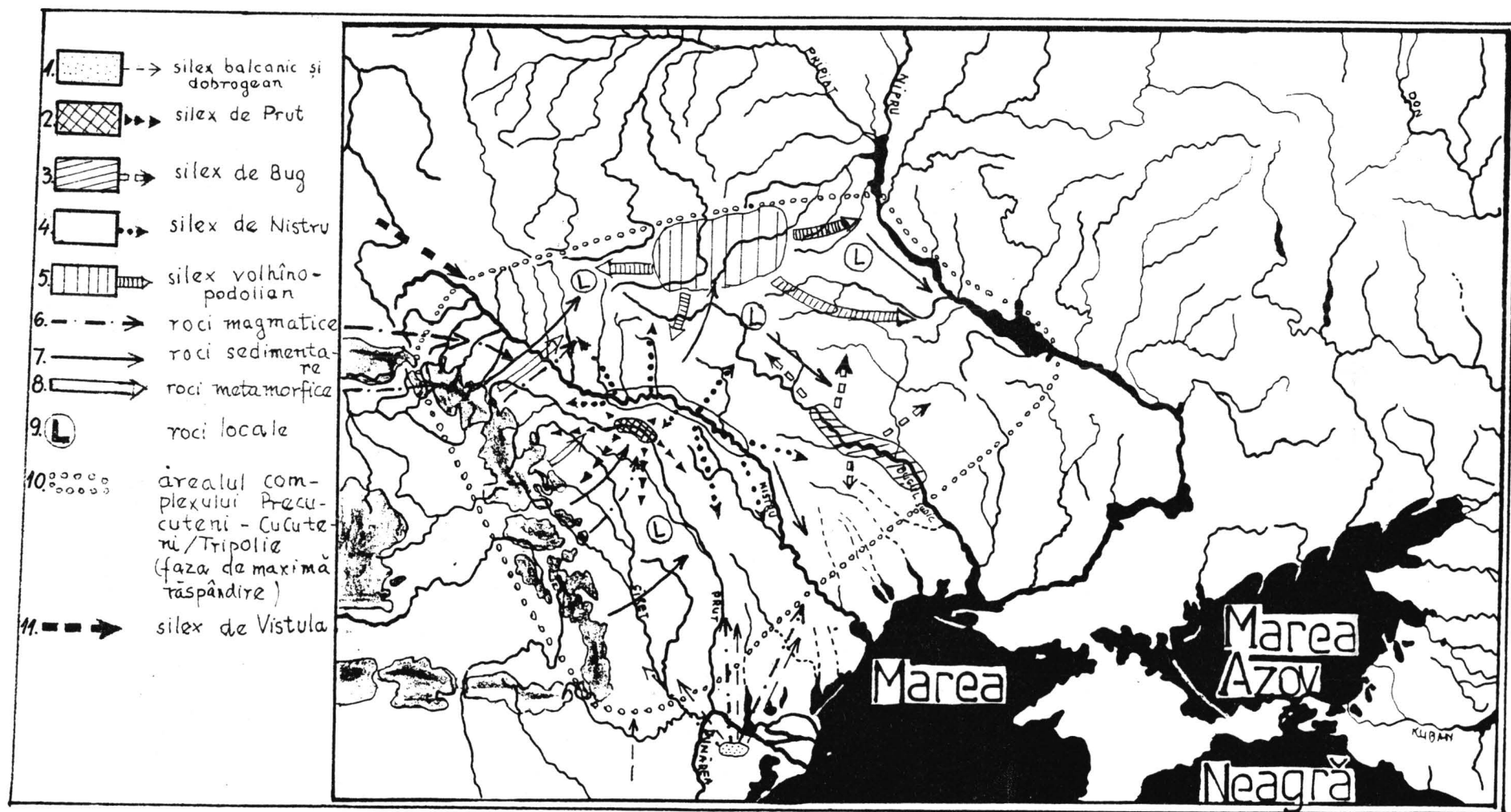
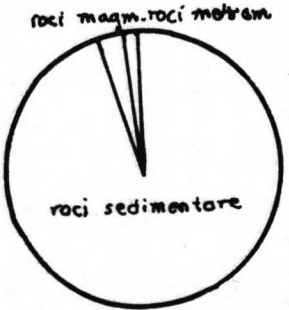

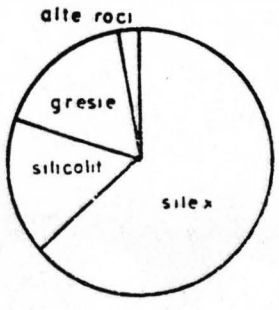
Fig. I

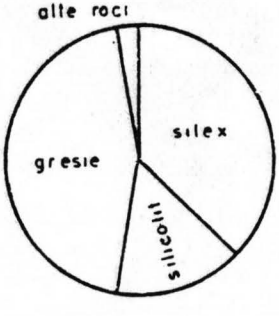
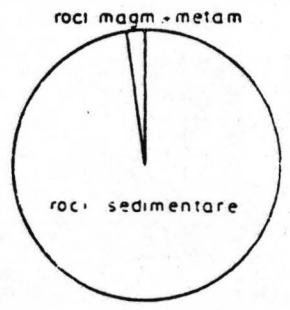
- Târpești -
(Precucuteni III)

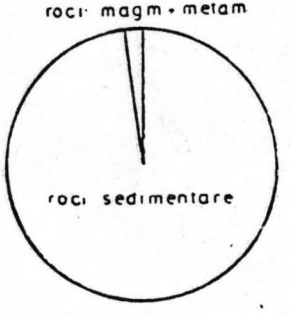
- Târpești -
- Cucuteni A -

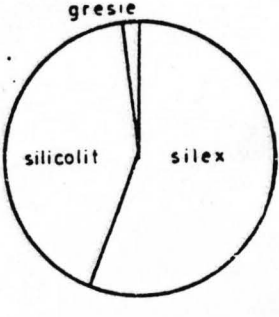
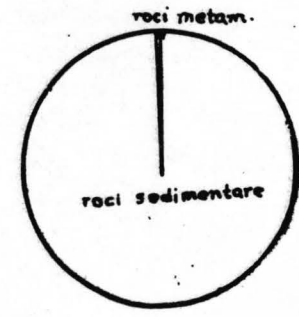
- Ghelâiești -

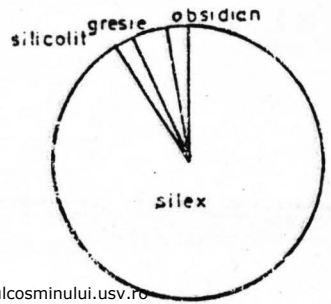
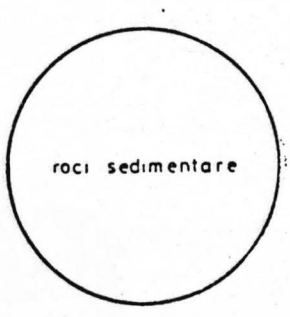
- Văleni -

- Drăguseni -

- Hlăpești -

- Pădurea Tâgului -

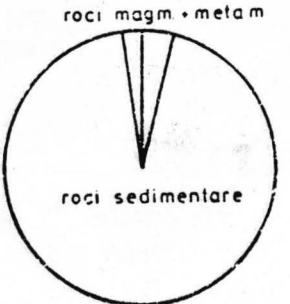

Fig. II

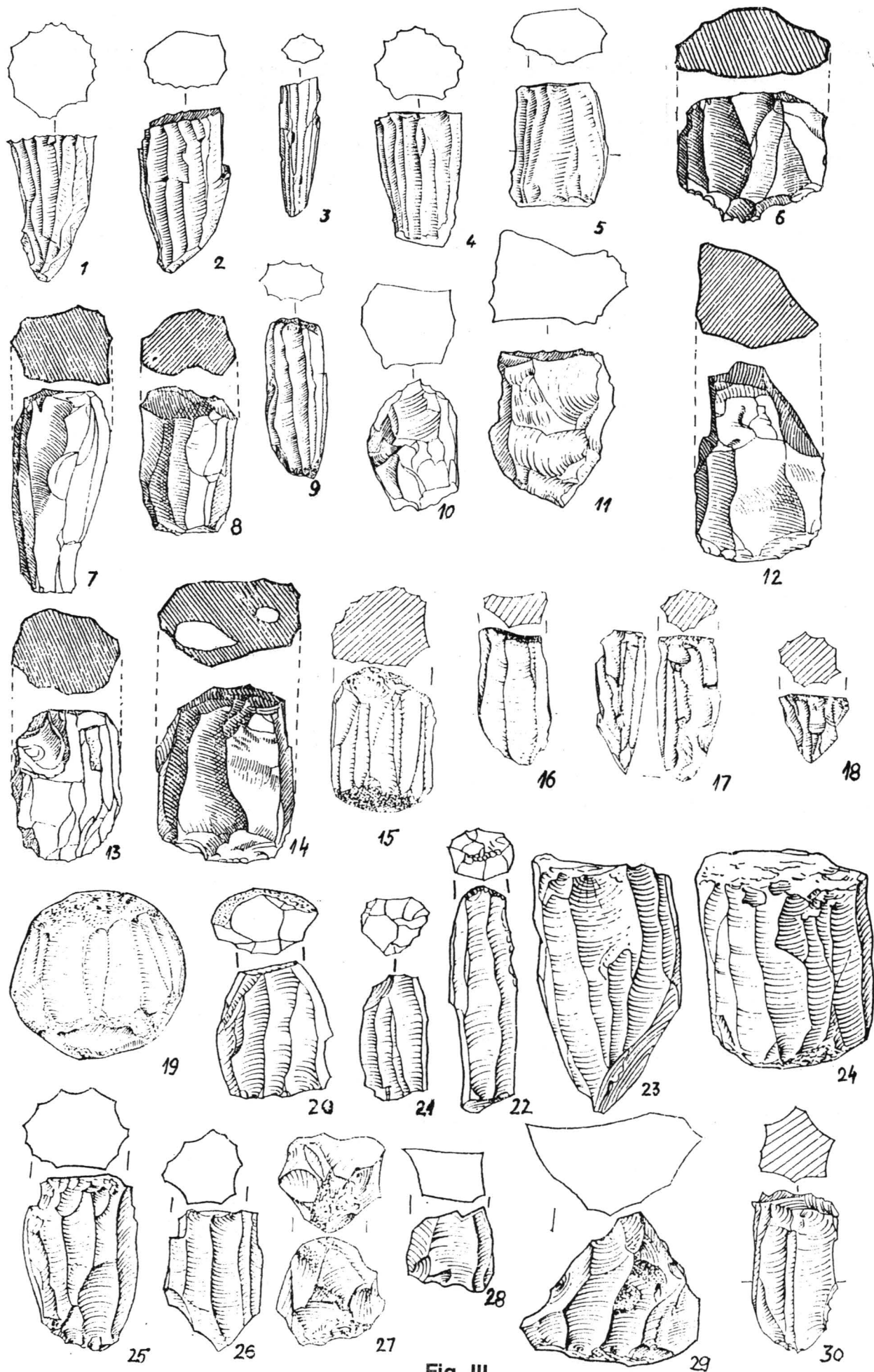

Fig. III

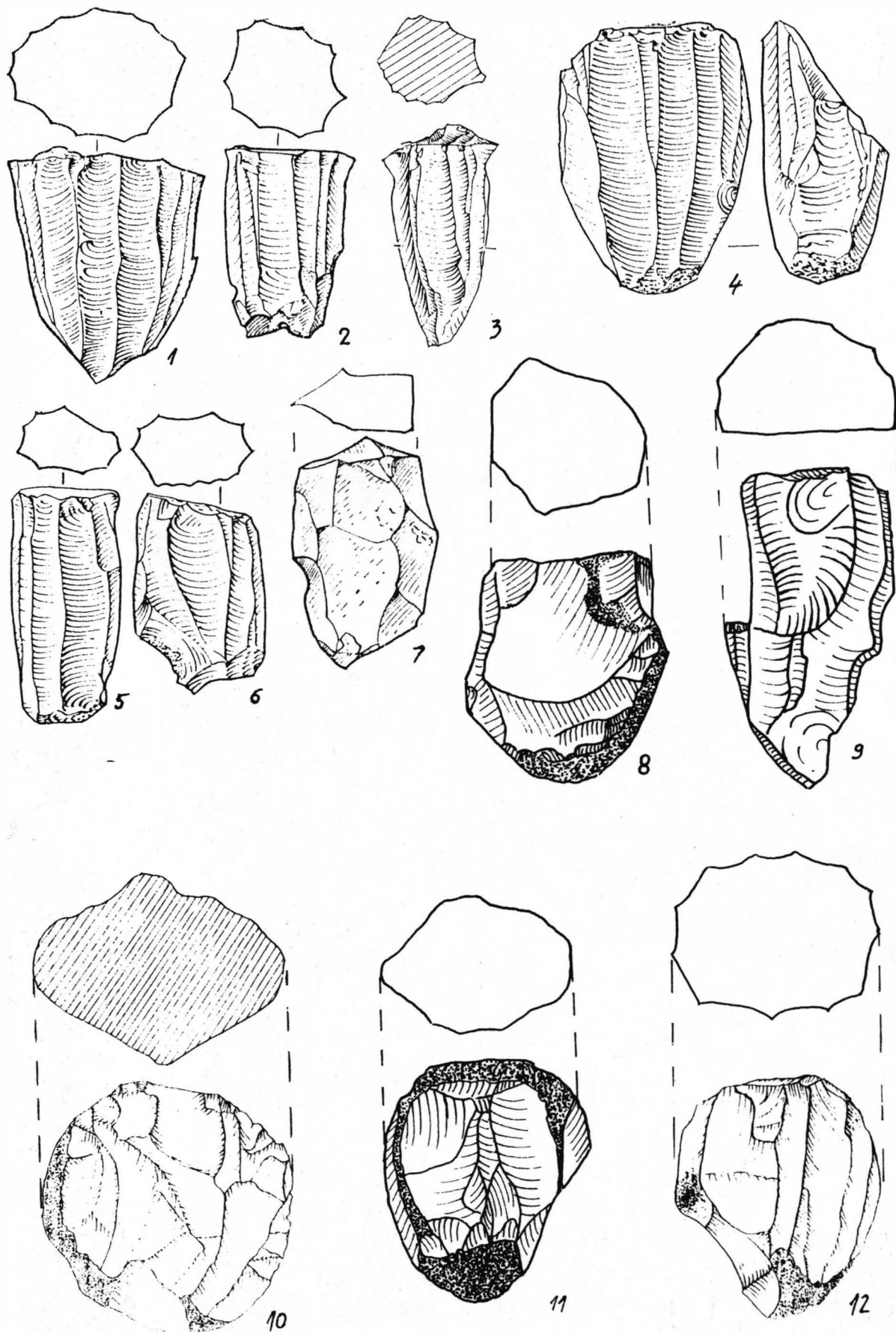

Fig. IV

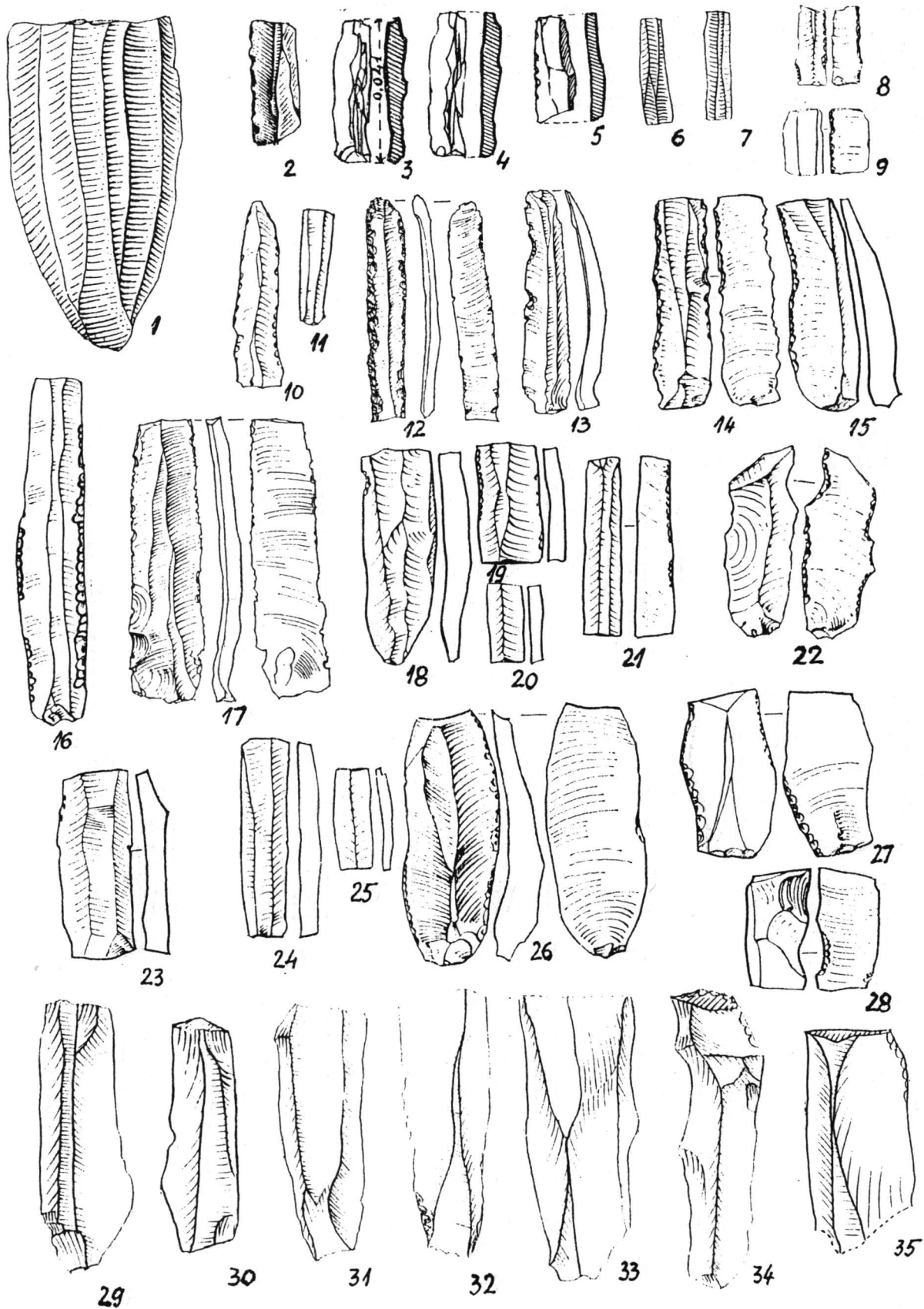

Fig. V

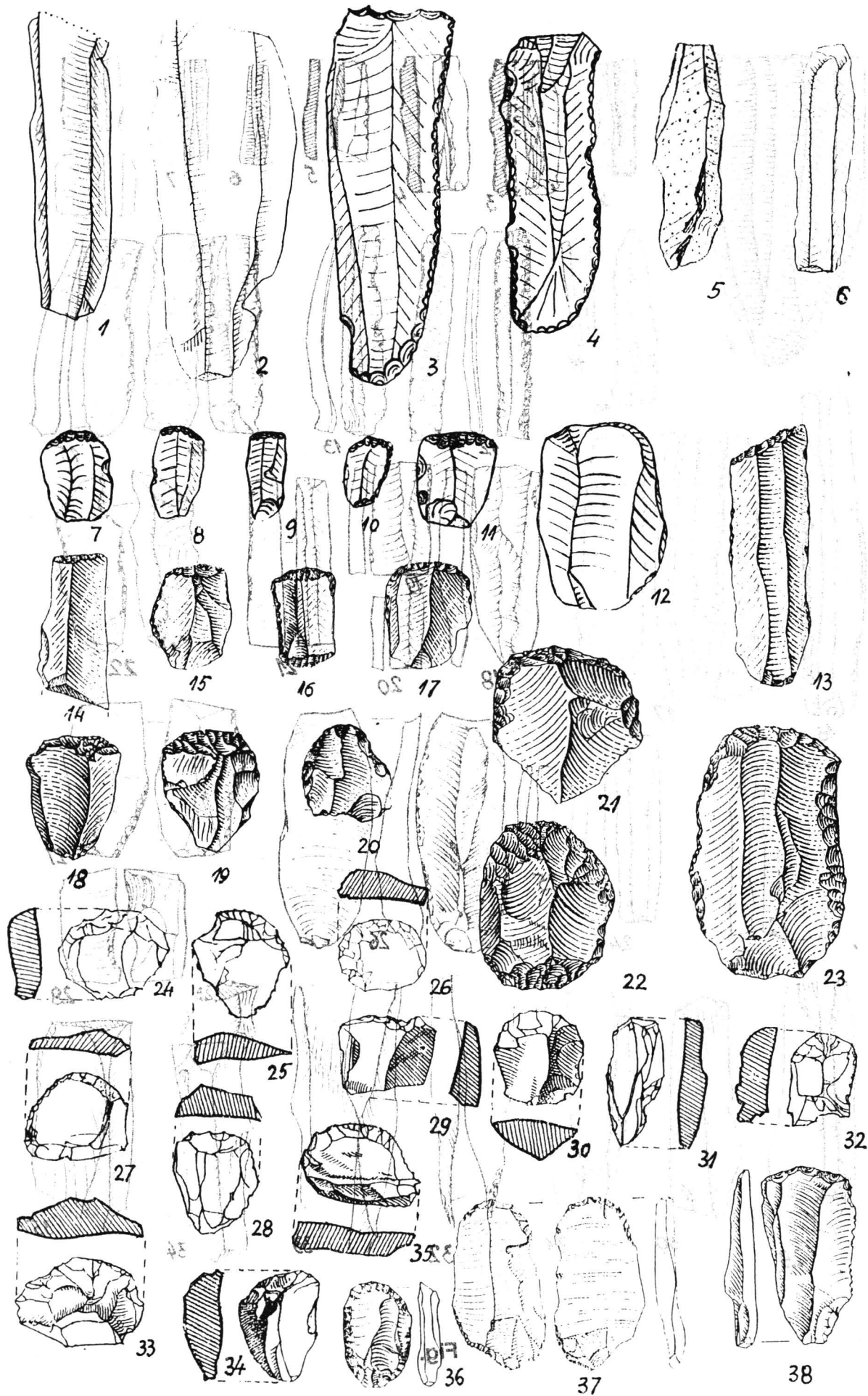

Fig. VI

Fig. VII

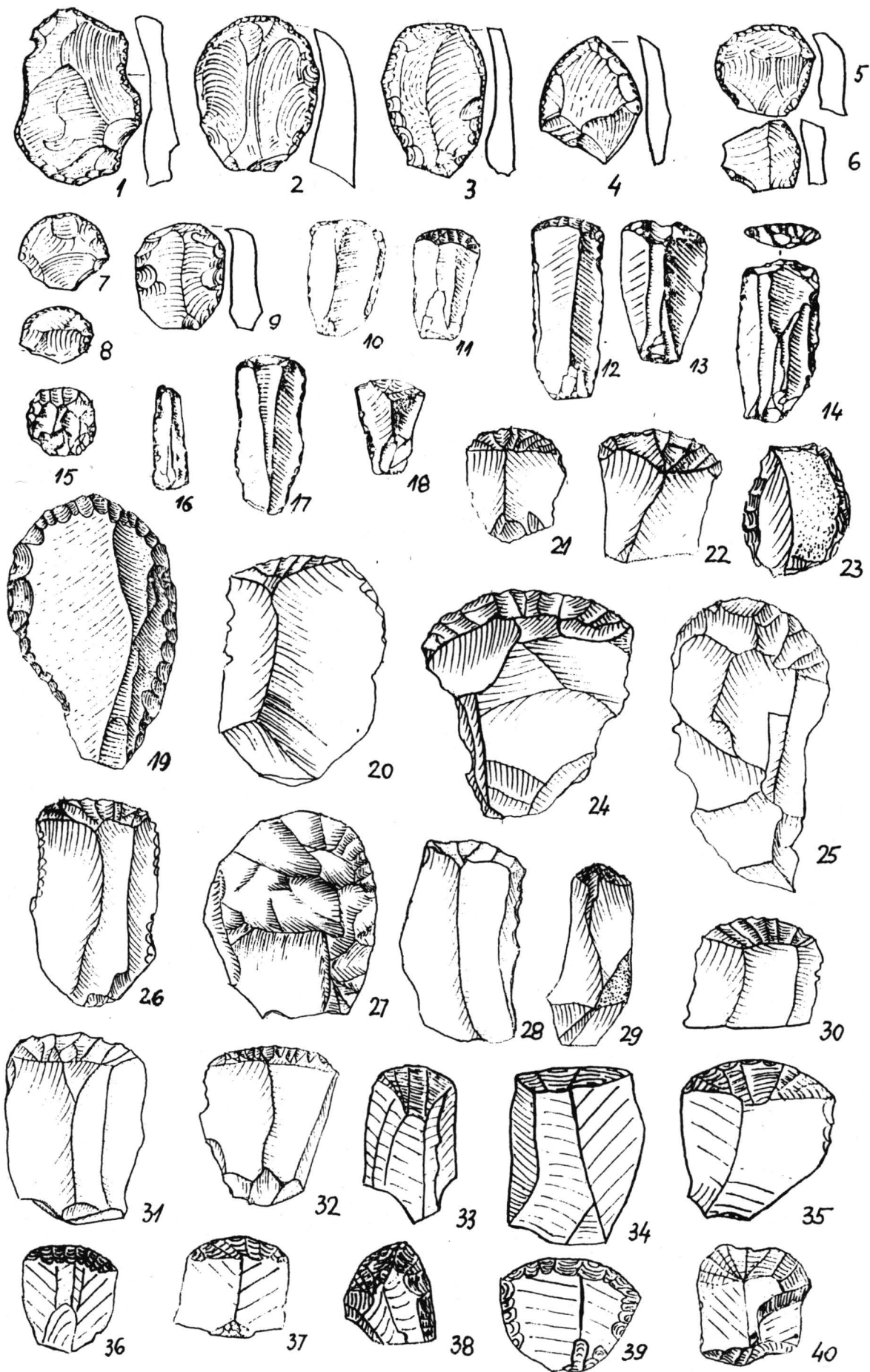

Fig. VIII

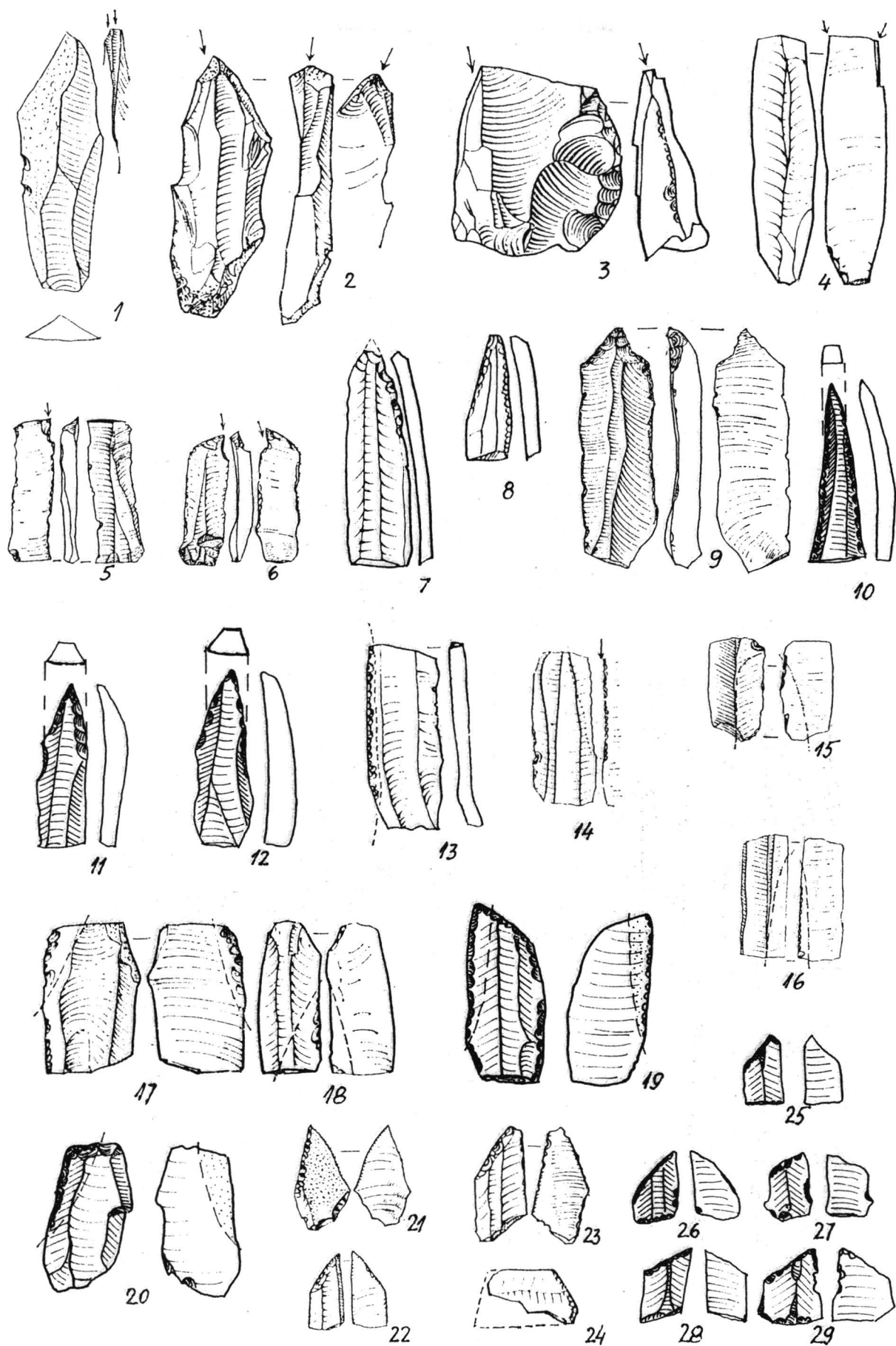

Fig. IX

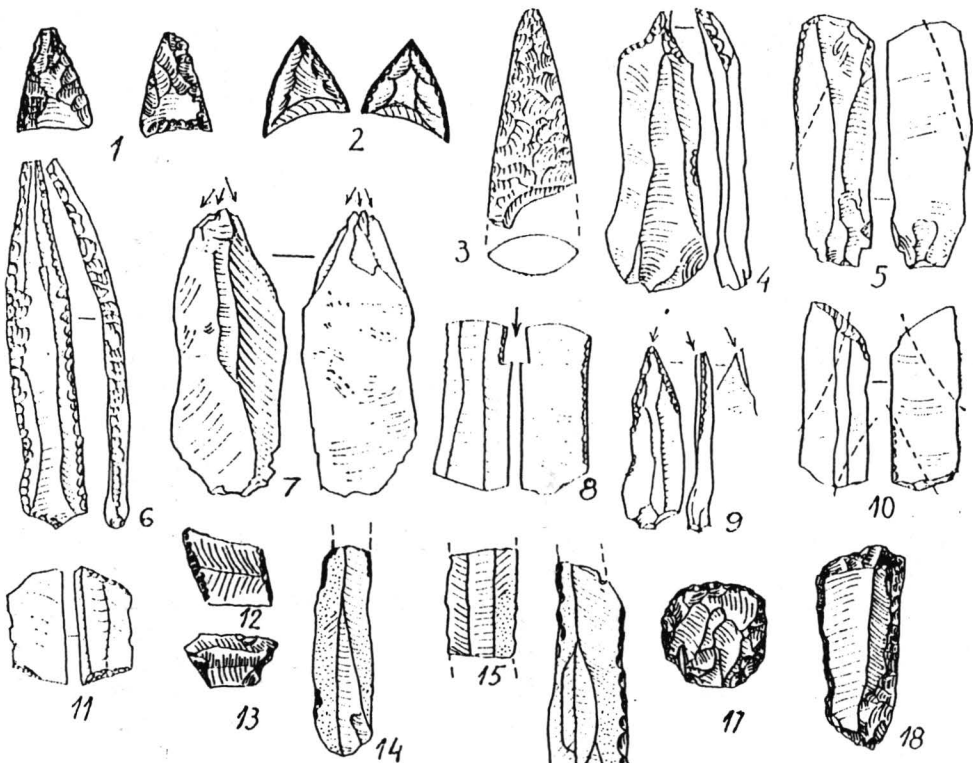
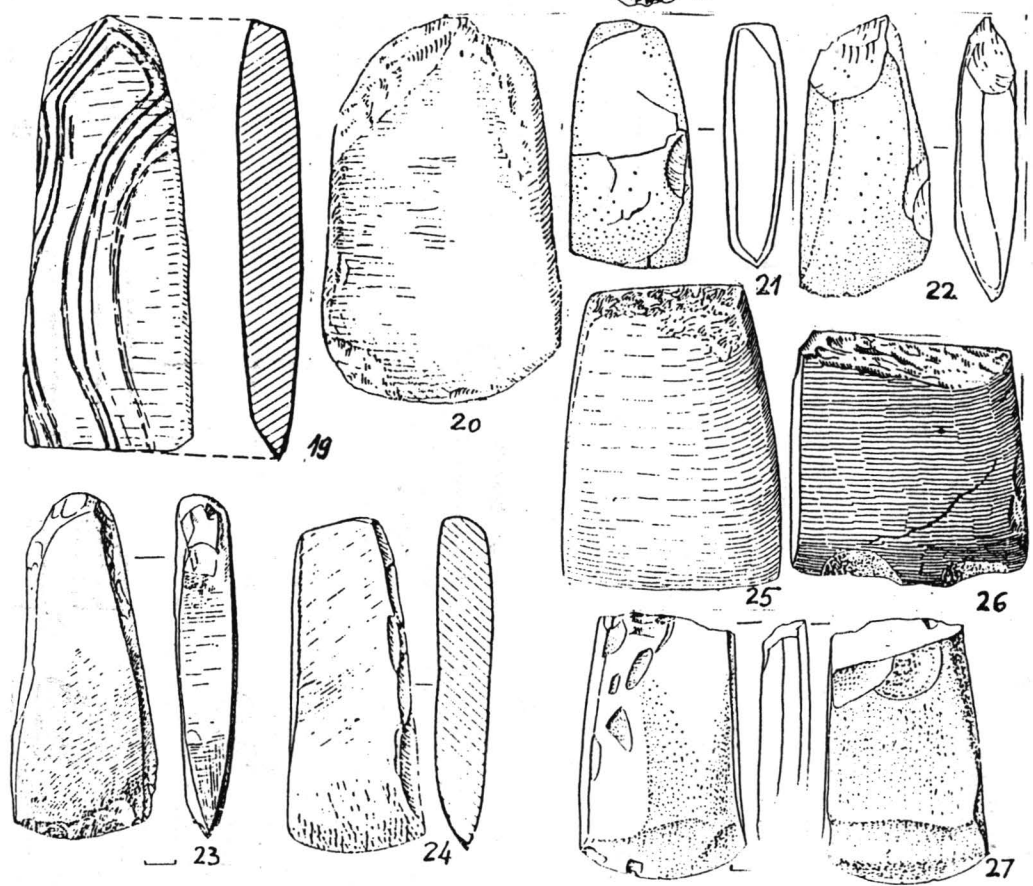

Fig. X

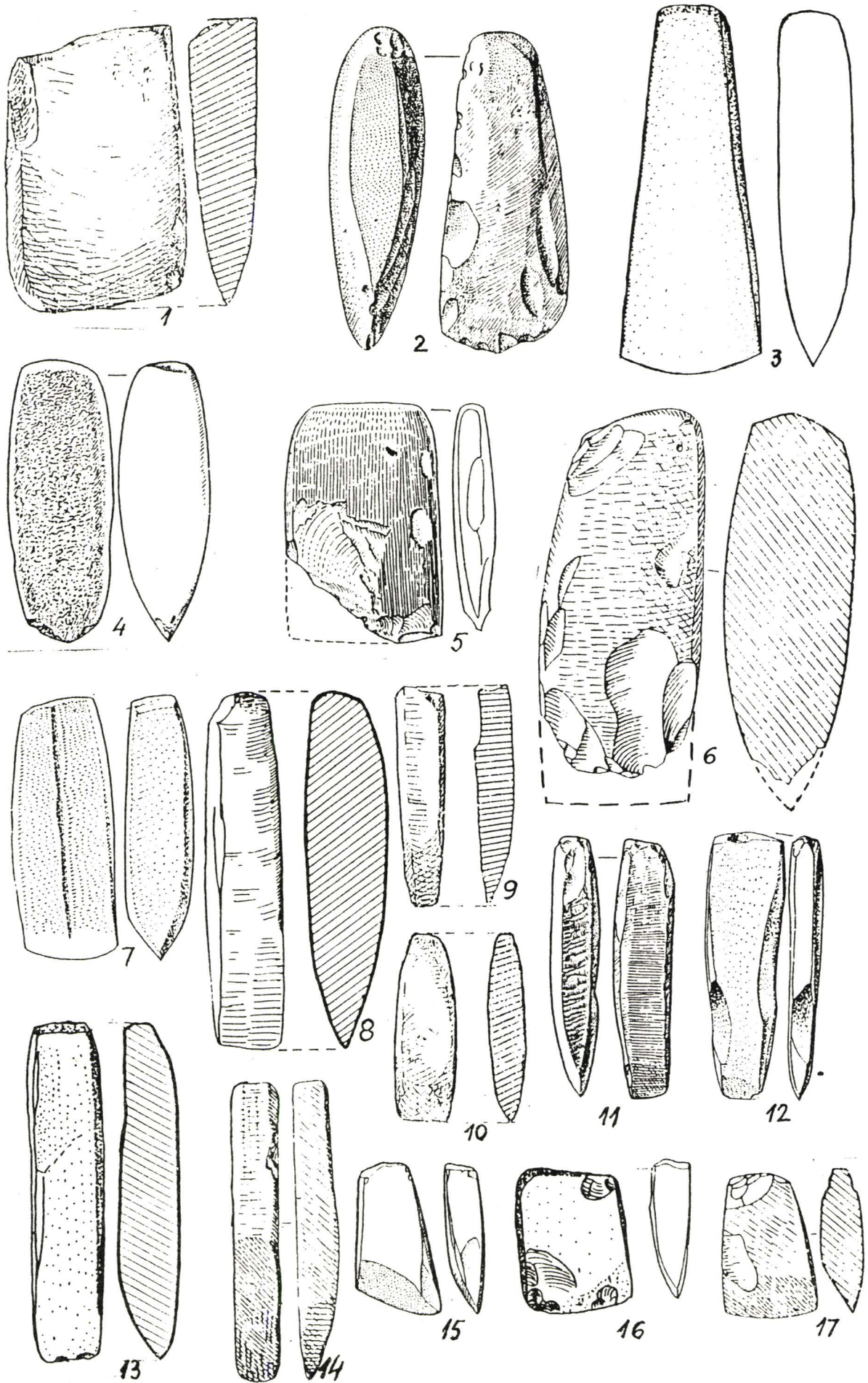

Fig. XI

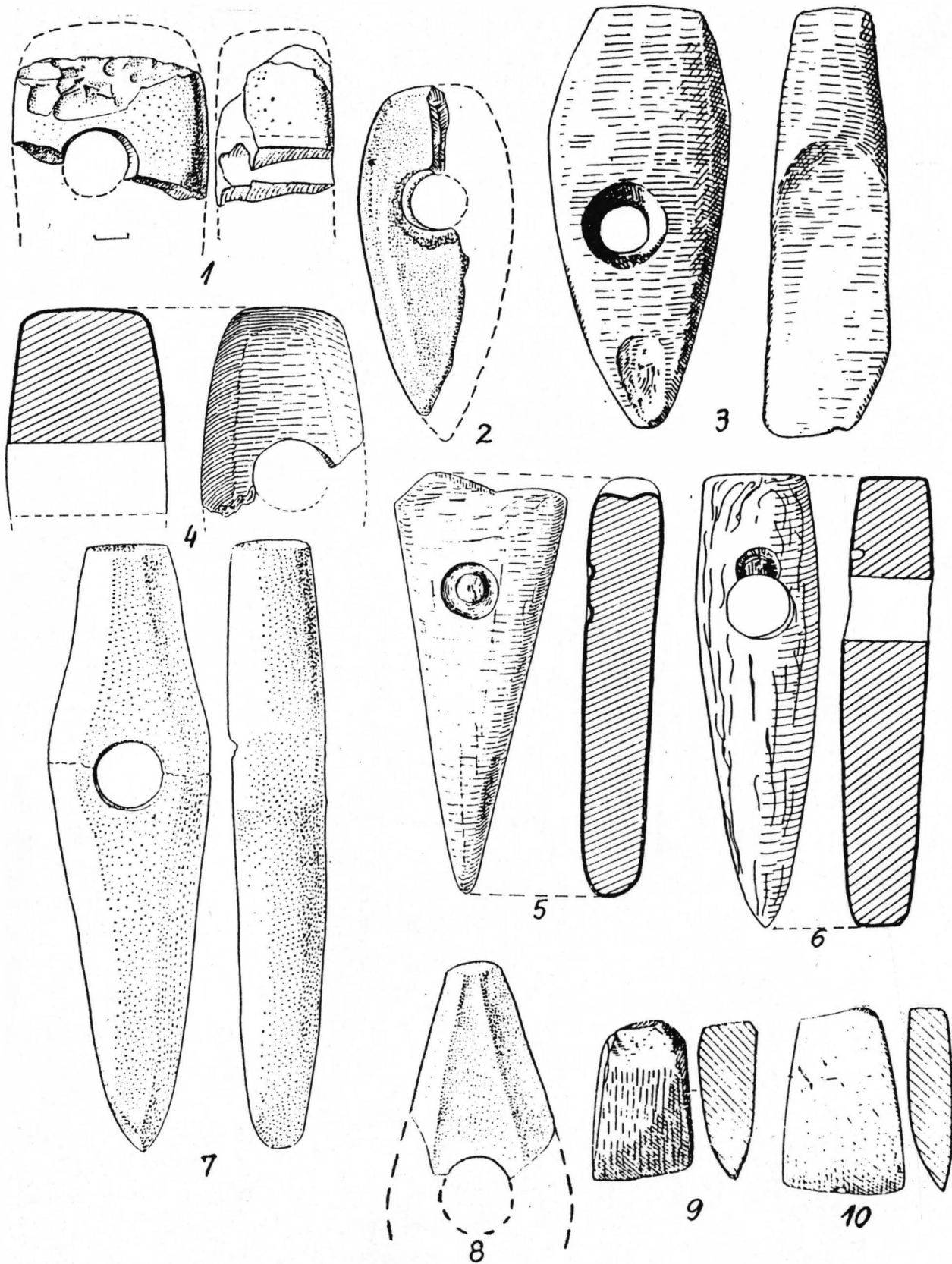

Fig. XII

ISTORIOGRAFIA ARTEI ECLEZIASTICE DIN MOLDOVA SECOLELOR XIV-XVI. I. ARHITECTURA DE LEMN ȘI ARHITECTURA DE ZID

ION I. SOLCANU

Arta ecleziastică a românilor din spațiul est-carpatic a binemeritat atenția unui număr impresionant de specialiști, atât din țară cât și de peste hotare. Faptul se explică prin complexitatea și originalitatea creației artistice în discuție. Complexitate, pentru că la începuturile artei aulice est-carpătice s-au întâlnit aici influențele marilor stiluri ale vremii - bizantin, gotic și, mai târziu, renașcentist - grefate pe o tradiție autohtonă dar, deopotrivă, trebuie avute în vedere durata și amploarea fenomenului în discuție, întins pe aproape 250 de ani și cuprinzând arhitectura de lemn sau de zid, sculptura în lemn și piatră, pictura murală deopotrivă cea interioară și exterioară, pictura icoanelor, broderia, orfevrăria etc.

Din această sinteză a influențelor marilor stiluri europene cu tradiția autohtonă a apărut o artă de o mare **originalitate**, marcată profund de acele particularități zonale, în care unii specialiști întrevăd un specific național¹. În arhitectura de zid apar soluții proprii de boltire și o desăvârșită proporționalitate a edificiilor, în vreme ce în pictură, detașarea neechivocă o realizează atât decorul interior, cât, mai ales, cel exterior. La rândul lor, artele somptuoare s-au înscris pe deplin acestei evoluții de excepție care îl îndreptățește pe Gabriel Millet să remarce, în lucrarea sa *Broderies religieuses de style byzantin* (Paris, 1947), valoarea artistică deosebită a broderiilor liturgice, de altar, epitafuri, dvere și zavese din Moldova secolului XV.

Așadar, un demers ca cel de față nu numai că este într-un totuși legitimat, dar chiar deosebit de dificil. Dificultatea rezidă în bogăția și varietatea tematicii abordate de istoriografia de până la noi încât, de la bun început, se impun câteva precizări de natură metodologică. În primul rând, dat fiind cele expuse mai sus, nu putem pretinde o cuprindere exhaustivă a bibliografiei problemei deși, mărturisim, am tins către așa ceva. Apoi, în strânsă dependență cu aceasta este de la sine înțeles că doar o parte din bibliografie poate fi utilizată într-un asemenea demers deoarece multe dintre titluri sunt reluări și reveniri nesemnificative și de popularizare ale unor aspecte. Totodată, dorim o sinteză a celor mai

importante probleme ale artei ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XVI. Și iarăși, fără a avea pretenția semnalării tuturor problemelor importante ale fenomenului în discuție considerăm demersul nostru doar un început al cărui perfectibilitate nu o negăm.

Desigur, în cadrul fiecărui compartiment al artei ecleziastice din Moldova feudală pot fi identificate anume aspecte asupra cărora istoriografia s-a oprit cu stăruință. Cum însă și istoria artei este supusă legilor progresului, ceea ce într-o anumită perioadă concentrează atenția cercetătorilor, iese din sfera preocupărilor lor într-o altă perioadă. Chiar dacă ar fi numai acest motiv și încă am fi îndreptățiți să nu aplicăm principiul cronologic în tratarea subiectului, ci unul sintetic. Așadar, în această primă parte vom sintetiza opiniile privind cele mai de seamă aspecte din domeniile arhitecturii de lemn și a celei de zid din Moldova de la începutul secolului XIV la mijlocul secolului XVI, fără a întreprinde însă, noi înșine, vreo ierarhizare sau apreciere asupra acestora.

I. **Arhitectura de lemn** a precedat-o pe cea de zid din cărămidă sau piatră, iar numărul bisericilor de lemn era predominant. Istoricii de artă au fost preocupați de stabilirea raportului dintre edificiile de lemn și cele de zid, mai precis în ce au constatat influențele celor dintii asupra celor din urmă. În funcție de această principală problemă s-au detașat o serie de aspecte precum: identificarea unor vechi biserici de lemn, fie aflate în situri arheologice, fie la suprafața solului, datarea acestora și stabilirea planimetriei.

Pentru secolul XIV au fost semnalate, arheologic, vestigiile unor edificii de lemn la Rădăuți, Suceava și Tg. Trotuș. Cea dintii a fost pusă în evidență de săpăturile din anii 1974-1977 în cuprinsul bisericii *Sf. Nicolae*, în suprafața actualului naos și altar și datată, în temeiul materialelor arheologice - monede și obiecte de podoabă - "cel mai târziu în a doua decadă a veacului XIV"².

Biserica de lemn de la Suceava este suprapusă, ca și precedenta, de un edificiu de zid de la începutul secolului XV acoperit, la rândul său, de actuala biserică *Sfânta Inviere* (1551) ctitorită de Elena Rareș. Lăcașul de lemn, cu soclul de piatră, a funcționat între a doua jumătate a secolului XIV-începutul secolului XV, după opinia lui Emil I. Emandi, unul dintre arheologii care au efectuat săpăturile în anii 1982 și 1983³.

Tot din a doua jumătate a secolului XIV datează și biserica de lemn din Trotuș, ridicată pe soclu de piatră de rîu și de carieră⁴. Mult mai târziu, de la mijlocul secolului XVI, ar fi biserica de lemn, pe o substrucție de piatră, descoperită la începutul deceniului șase al secolului nostru pe platoul din fața cetății de scaun a Sucevei⁵.

O bibliografie impunătoare⁶ există în legătură cu biserica de lemn de la Putna, pe care tradiția consemnată de cronicarul Nicolae Costin la începutul secolului XVIII o atribuie lui Dragoș Vodă și mutată apoi de Ștefan cel Mare în vecinătatea ctitoriei sale putnene⁷. Pe temeiul unei inscripții, corelate cu informații documentare, memorialistice și de altă natură am demonstrat că edificiul exista cert în a doua jumătate a secolului XVI, dar nu este exclusă prezența sa anterioară, în veacul XV sau chiar XIV⁸.

Desigur, construcțiile abia menționate reprezintă o parte infimă din ceea ce exista în Moldova secolelor XIV-XVI. O listă, inclusiv a bisericilor de lemn anterioare domniei lui Ștefan cel Mare, elaborată pe baze documentare⁹, probează tocmai afirmația noastră. Altele sunt amintite de documentele din 15 și 16 martie 1490 ca fiind încă în vremea lui Alexandru cel Bun¹⁰.

Construită din bârne de stejar cioplite în patru muchii, așezate orizontal (după

sistemul *Blockverband*) și prinse în cuie de lemn sau în "coadă de rândunică", biserica de lemn de la Putna a avut un plan inițial simplu, în formă de navă dreptunghiulară, cu altar, naos, pronaos, cu extremități poligonale. Bolta este unică, semicilindrică, cioplită în bârne de stejar, racordate la est și vest cu fâșii curbe¹¹. Acest plan îl avea și biserica de lemn descoperită pe platoul din fața Cetății de Scaun a Sucevei¹², ca și edificiile de la Trotuș și Suceava (de sub actuala biserică *Sf. Inviere*), ambele datate în a doua jumătate a secolului XIV, în raport cu naosul și, probabil, absidat poligonal¹³.

Biserica de lemn suprapusă de cea de zid, cu hramul *Sf. Nicolae* (Rădăuți) avea nava tot pătrată, iar absida altarului rectangulară, dar mai îngustă decât nava și lipsită de pronaos.

De o importanță particulară este raportul dintre arhitectura ecleziastică de lemn și cea de zid, tratat fie în studii monografice, fie în lucrările destinate istoriei arhitecturii. Pentru ca acest aspect să fie mai lesne de înțeles îl vom aborda abia după prezentarea edificiilor de zid, în paragraful destinat a lămuri rolul influențelor asupra arhitecturii aulice moldovenești.

II. Arhitectura ecleziastică de zid din Moldova secolelor XIV-XVI a acumulat deja o impresionantă bibliografie încât o sistematizare a acesteia poate fi făcută din unghiurile tipologiei edificiilor, interferențelor stilistice și ale relației cu arhitectura de lemn.

Sub raport **tipologic**, cea dintâi constatare privește marea varietate a edificiilor de zid, fiind identificate ca aparținând planurilor: 1. gotic; 2. sală; 3. triconc; 4. mixt; 5. cruce liberă și 6. cruce greacă complexă.

1. Edificii de cult cu structură gotică în Moldova secolelor XIV-XVI sunt în număr mic, dintre care doar două au aparținut populației românești: *Sf. Neculai* din Rădăuți și o alta la Giulești-Suceava. Cea dintâi a provocat o întreagă literatură privitoare la **datarea și apartenența stilistică**¹⁵. Cele două opinii care atribuiau monumentul fie lui Bogdan I¹⁶, fie lui Alexandru cel Bun¹⁷ s-au dovedit caduce în urma investigațiilor arheologice din anii 1974-1977 care îl plasează în timpul domniei lui Petru I¹⁸.

Dacă problema datării pare să fie rezolvată, cel puțin până la ivirea unei alte probe, aceea a apartenenței stilistice rămâne încă deschisă. În legătură cu aceasta s-au formulat două ipoteze. Prima, în ordine cronologică, consideră edificiul ca fiind o bazilică **romanică târzie**, cu trei nave, având bolțile colateralilor perpendiculare pe bolta în leagăn cu arce dublouri dar, deasupra colateralilor din naos se găsesc mici încăperi-tainițe, prevăzute cu bolți semicilindrice dispuse pe axa longitudinală. Acest sistem este specific **cistercian**, deci **gotic incipient**, adaptat însă cultului ortodox prin compartimentarea edificiului în altar, naos și pronaos (pridvorul aparține domniei lui Alexandru Lăpușeanu)¹⁹. Pentru o încadrare a edificiului stilului romanic, recunoscând însă și influența elementelor gotice (reduse însă la prezența contraforturilor) și a celor bizantine (compartimentarea) s-au pronunțat G. Balș²⁰, P. Constantinescu-Iași²¹, Gr. Ionescu²², Virgil Vătășianu²³ pentru a reveni ulterior²⁴, D. Năstase²⁵.

O nuanțare a acestei încadrări tipologice aflăm la arhitectul Gheorghe Curinschi-Vorona, după care contraforturile ar fi "unicul element gotic" dar "cu rol predominant decorativ, dispariția câtorva dintre ei (restabiliți de către ultima restaurare) neaducând nici un prejudiciu stabilității edificiului". Pe aceste temeuri apreciază construcția ca o "basilică romanică scurtă" de tip transilvan, deci un altar și naos, la care s-ar fi alipit ulterior

pronaosul. Ipoteza o susține pe observația că zidul despărțitor dintre naos și pronaos are o grosime vădit disproporționată în raport cu sarcinile sale statice, demnă de un zid exterior"²⁶.

Cel de-al doilea edificiu gotic adaptat cultului ortodox, cu altar poligonal cu cinci laturi în interior și în exterior, flancat de contraforturi dispuse în cele patru muchii ale sale, cu naosul de plan pătrat, cu un stîlp central, octogonal în secțiune și cu trei pilaștri angajați pe laturile de nord, sud și est, având în exterior, la nord și la sud, câte trei contraforturi, iar pronaosul îngust, de plan dreptunghiular cu o ușă spre exterior în axul longitudinal, are colțurile de N-V și S-V întărite de câte un contrafort dispuse în unghi de 45°, a fost identificat la Giulești (comuna Boroaia, județul Suceava) și atribuit lui Giulea - *Dzula capitaneus* - care la 6 mai 1387 garanta, alături de alți patru boieri, omagiul de vasalitate depus de Petru I al Moldovei față de regele Poloniei, Wladislaw Jagello²⁷.

Pentru comunitățile catolice din Siret și Baia erau menționate la 1340 și, respectiv, 1345 mănăstiri franciscane. La 1371 biserica din Siret era înălțată la rang de catedrală a episcopatului catolic atunci înființat²⁸. Anterior anului 1381 se ridicase, tot aici, biserica *Sfîntului Ioan Botezătorul* a mănăstirii dominicane²⁹, pentru ca la 1410 Alexandru cel Bun să dispună construirea la Baia a unei biserici dedicată *Sfintei Fecioare*, în amintirea soției sale catolice, Margareta³⁰. Călătorii străini informează despre existența în secolele XVI-XVII a unei biserici a mănăstirii franciscane, cu sacristie și turn clopotniță³¹.

2. Edificiile de plan sală (zis și dreptunghiular sau longitudinal simplu) din Moldova secolelor XIV-XVI, deși reduse numeric, s-au bucurat de o atenție particulară, îndeosebi cele de la Doheștii Mari și Bălinești.

Cea mai veche biserică de zid aparținînd **planului sală** pare să fie cea de la Netezi (comuna Grumăzești, județul Neamț), pusă recent în evidență de săpăturile arheologice, a fost ctitorie de curte a boierului Bratul Netedul de la sfîrșitul secolului XIV³².

Altarul era semicircular, atît în interior cît și în exterior, naosul constituit dintr-o simplă navă dreptunghiulară, cu o pereche de pile angajate în axul transversal, în timp ce pronaosul, mai îngust și cu aceeași pereche de pile, a fost adăugat ulterior.

O anume probabilitate stăruie însă asupra succesiunii cronologice a celorlalte construcții de plan sală de la Orhei, Dolheștii Mari, Lujeni, Bălinești, Volovăț etc. Cea de la Orhei, ridicată în două etape, se compune dintr-un altar semicircular și o navă dreptunghiulară de la începutul secolului XV, iar pronaosul supralărgit și prevăzut cu trei laturi spre apus ar fi ulterior³³. Bisericile de la Dolheștii Mari și Bălinești au reținut atenția îndeosebi prin două aspecte: datarea și originea tipologică. Cea dintîi, unde la 1481 era înhumat portarul Șendrea, cumnatul lui Ștefan cel Mare, căzut în lupta din acel an la Râmnic, a fost considerată, de cei mai mulți, ca datînd dintr-o perioadă apropiată înmormîntării lui Șendrea dar, oricum, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare³⁴. Paul Henry, pe temeiul simplității construcției, înclina pentru o datare mai veche deși, precaut, se opunea oricărei "precizări cronologice"³⁵. Mai recent, N. Grigoraș o plasa în vremea domniei lui Alexandru cel Bun "dacă nu și mai înainte" în baza corelării unor informații documentare sau chiar a lipsei altora³⁶.

G. Balș, Gr. Ionescu, Sorin Ulea³⁷, N. Grigoraș, V. Drăguț, Răzvan Teodorescu etc. considerau că monumentul de la Dolheștii Mari, cu altarul pentagonal atît în interior cît și în exterior, iar pronaosul și naosul acoperite cu bolți semicilindrice întărite la mijlocul

fiecăreia cu câte un arc dublu în consolă și sprijinite pe stâlpii încorporați zidurilor mărginașe, ar descinde din biserica *Sf. Neculai* din Rădăuți, fiind o interpretare simplificată a acesteia.

Fără a exclude anumite influențe gotice (traseul pentagonal al altarului), Virgil Vătășianu aprecia utilizarea pilaștrilor încorporați zidurilor mărginașe și a dublourilor, care laolaltă închipuie un contrafort răsturnat, ca derivând din principiile arhitecturii bizantine, atribuind construcția unui meșter local³⁸, iar Gh. Curinschi-Vorona vedea în acest edificiu "o influență a bisericilor de lemn de plan drept, care au transmis... anumite trăsături de plan. O reminiscență a arhitecturii de lemn par să fie și absidele poligonale în exterior și circulare în interior care se întâlnesc atât la Lujeni, cât și la Dolhești și Bălinești"³⁹.

Acest din urmă edificiu, cu altar pentagonal în exterior, cu naosul și pronaosul boltite în semicilindri pe arce dublouri, cu trei laturi în partea vestică și un turn clopotniță etajat pe cea sudică, stă sub semnul unor influențe gotice evidente, îndeosebi în acoperirea primului nivel al turnului clopotniță⁴⁰, cu o boltă pe nervuri al căror profil este absolut identic cu al celor din "Turnul tezaurului" de la biserica mănăstirii Putna⁴¹. Deși pisania de la Bălinești indică anul 1499 decembrie 6 ca dată a târnosirii edificiului, acceptată ca atare de G. Balș⁴², Virgil Vătășianu⁴³, Ion I. Solcanu⁴⁴, iar mai recent, de V. Drăguț în *Arta gotică*, există și o a doua opinie care apreciază că la 1494 construcția și pictarea interioară a bisericii erau încheiate⁴⁵. Toți aceștia din urmă își întemeiază opțiunea pe: 1. lipsa de pisanie a anului de începere a construcției; 2. identificarea de către O. Tafrali a unor sgrafite pe pictura din altar care ar indica anii 1493 și 1494⁴⁶, sgrafite dovedite însă a fi altceva și datând din secolul următor⁴⁷.

3. Biserica de plan triconc a avut în spațiul est-carpatic cea mai spectaculoasă evoluție. De la cele dintâi exemplare datate în a doua jumătate a secolului XIV - până la *Înălțarea-Neamț* de la sfârșitul secolului XV, la *Sf. Gheorghe-Suceava*, *Sf. Neculae-Probota* din prima jumătate a veacului XVI și *Sucevița*, de la apusul aceluiași veac, arhitecții le-au adus modificări, adaptându-le mereu noilor cerințe.

Descoperirea unor noi lăcașuri de plan triconc, numărul mare al acestora, diversitatea aspectelor privind evoluția lor precum boltirea, sporirea spațiului interior prin introducerea unor noi compartimente, decorul plastic al fațadelor etc. explică și bogăția literaturii de specialitate.

Alături de lăcașul *Sf. Treime-Siret* a cărei plasare în a doua jumătate a secolului XIV, fie în vremea lui Sas, fie a lui Petru I Mușat, este unanim acceptată, deși nu cu probe irefutabile⁴⁸, cercetările din ultimile decenii au mai scos la iveală bisericile de plan triconc de la Volovăț și Vornicenii Mari, ambele din județul Suceava, iar pentru secolul al XV-lea, din timpul domniei lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare au fost cercetate, pe aceeași cale, edificiile de la Moldovița, Humor, Bistrița, Putna, Probota și Dobrovăț.

Construcțiile de la Volovăț⁴⁹ și Vornicenii Mari⁵⁰ au fost ctitoriile marilor boieri Giurgiu de la Volovăț și, respectiv, Oană de la Tulova, vornic, ambele înălțate în ultimul sfert al veacului XIV. Toate aceste trei edificii se aseamănă între ele, fiind un triconc simplu, cu absida altarului decroșată și cu traseu semicircular și la exterior, cu naos și pronaos dreptunghiular, iar cele de la Siret și Vornicenii Mari cu un decor exterior realizat din cărămizi multicolore (albastru-peruzea, verde-oliv, galben și cafeniu)⁵¹.

3.1 Un prim aspect al triconcului de la est de Carpați abordat de istoriografie a fost

acela al sporirii spațiului interior. Am văzut deja că aceeași problemă s-a pus la un moment dat și pentru bisericile de plan dreptunghiular, edificiul religios de la Netezi-Neamț primind ulterior un pronaos. La fel s-a întâmplat și cu a doua ctitorie a vornicului Oană de la Tutova, biserica vechii mănăstiri a Humorului. Ridicată la începutul secolului XV numai cu altar și naos, i s-a adăugat un pronaos la sfârșitul aceluiași secol⁵². Alte soluții de mărire a spațiului interior au fost adaosul unor încăperi, ca gropnița, pridvorul și alungirea pronaosului, acoperit cu două calote dispuse în filă și supralărgirea lui.

3.2 Mult discutat în istoriografia de specialitate a fost momentul apariției **gropniței**, ca spațiu cu destinație funerară⁵³. Acest moment era plasat de istoriografie la începutul secolului XV, apreciindu-se că ultimul compartiment al ctitoriei lui Alexandru cel Bun de la Moldovița ar data de atunci, încât spațiul dintre naos și pridvorul actual a fost identificat cu o gropniță⁵⁴. Opinia respectivă a întâmpinat opoziție chiar la scurtă vreme după lansarea ei⁵⁵, pentru ca cercetări arheologice ulterioare să o infirme, probând faptul că încăperea dinspre vest a bisericii de la vechea mănăstire a Moldoviței a fost adăugată abia la sfârșitul secolului XV, în vremea lui Ștefan cel Mare⁵⁶.

Plasarea momentului apariției spațiului funerar - **gropnița** - la începutul secolului XV mai stăruie încă deoarece s-a afirmat, fără a se publica însă rezultatele investigațiilor arheologice, că prima biserică de zid a mănăstirii Bistrița, ctitoria aceluiași Alexandru cel Bun, a dispus de un asemenea compartiment⁵⁷ încât, sub acest aspect, controversa rămâne deschisă. Nu însă dacă e vorba de plasarea acestui moment în deceniul șapte al secolului XV, deoarece recente cercetări de la Probota au dovedit că edificiul ridicat aici de Ștefan cel Mare în jurul anului 1465 dispunea de o încăpere aflată între naos și pronaos, destinată înhumării⁵⁸.

Biserica de la Putna, care a urmat imediat ridicării celei de la Probota, a avut, de asemenea, un spațiu funerar de la bun început⁵⁹. Faptul este explicat atât prin experiența de la monumentul anterior, probotean, cât și prin destinația de necropolă ctitoricească. Odată ajunși aici arhitecții ștefanieni au reluat acest compartiment la edificiile *Inălțarea* - Neamț și Dobrovăț, apoi, în secolul XVI, la Probota și Moldovița, care sunt ctitoriile ale lui Petru Rareș, apoi la Galata - Iași și Sucevița - pentru a aminti doar pe cele mai de seamă construcții ecleziastice de plan triconc.

3.3 Controversată a fost și problema datării apariției pridvorului în arhitectura ecleziastică de la est de Carpați. Se presupune că un prim exemplu a fost descoperit de săpăturile arheologice de la Șipote-Suceava, edificiul fiind constituit din "altar, naos și pronaos, precedate și de un exonartex dreptunghiular"⁶⁰.

Cel de-al doilea exemplu îl constituie prima biserică de la Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, unde exonartexul - pridvorul - a fost adăugat ulterior, dar nu mai târziu de marele incendiu de la 1484, după cum au relevat cercetările arheologice⁶¹. Din acest moment edificiile importante *Inălțarea* - Neamț⁶², *Sf. Gheorghe* Suceava, Probota, Humor, Moldovița, Galata, Sucevița etc. au dispus de acest compartiment.

3.4 Pentru sporirea spațiului interior la un lăcaș de plan triconc s-a utilizat, în afara soluțiilor deja amintite, alungirea pronaosului prin împărțirea lui în două travee. Cel dintâi exemplu îl aflăm la biserica *Inălțarea* a mănăstirii Neamț⁶³ (terminată la 14 noiembrie 1497) și i-a urmat biserica de plan mixt *Sf. Ioan* din Piatra Neamț. Soluția atât de ingenioasă a permis o nemaîntâlnită alungire a edificiului pe axa vest-est, de 40,50 m, pentru ca

următorul triconc care a adoptat-o (*Sf. Gheorghe-Suceava*), să aibă 43 m lungime, deși este lipsită de gropniță. Mai toți ctitorii mari până la sfârșitul secolului XVI - Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, Ieremia Movilă și chiar unii din secolul XVII, Anastasie Crimca, Ștefan Tomșa al II-lea au preluat modelul nemțean al arhitecților lui Ștefan cel Mare. Unele ctitorii - Probota, Bistrița, Sucevița - i-au copiat întocmai structura și dispoziția planietrică - altar, naos, gropniță, pronaosul împărțit în două travee, pridvorul - iar altele, precum biserica episcopală de la Roman și bisericile Slatina, Dragomirna, Bârnova etc. nu s-au putut lipsi de soluția pronaosului împărțit în două travee ca mijloc de sporire a spațiului interior, chiar dacă unele - Slatina, Solca, Dragomirna, Bârnova - nu se mai încadrează planului triconc. Exemplele enumerate întâi aparțin tipului numit, de unii istorici ai artei medievale românești⁶⁴, **triconc dezvoltat**, spre a-l deosebi de edificiile de același plan, având însă numai altar, naos și pronaos.

Istoriografia română și străină este unanimă în aprecierea că încă la sfârșitul secolului XV și deci în timpul domniei lui Ștefan cel Mare arhitectura de la est de Carpați a ajuns la o cadență proprie, filtrând influențele marilor stiluri ale vremii - bizantin, gotic, renescentist - altoindu-le pe experiența autohtonă. Inovațiile amintite mai sus, în direcția sporirii spațiului interior, stau măturie în acest scop. Pe aceeași linie situează istoriografia și apariția planului așa-zis **mixt** precum și sistemul de boltire a naosului.

Cum asupra problemei boltirii vom insista mai îndelung în paragraful influențelor, dat fiind că cea mai mare parte a istoriografiei române și de peste hotare o atribuie unei sugestii, fie a arhitecturii de zid străine - armene, iraniene, arabo-spaniolă etc. -, amintim aici că până la 1487 s-a utilizat sistemul bizantin de trecere de la un spațiu pătrat la unul circular prin intermediul pandantivelor.

4. Fie că este numit **plan mixt** sau **intermediar**⁶⁵, fie **plan dreptunghiular** boltit cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș⁶⁶, se recunoaște în el măturia capacității creatoare a artei românești est-carpătice de la cumpăna secolelor XV-XVI. Exceptând pe Grigore Ionescu mai toți specialiștii în domeniu întrevăd în acest plan al edificiilor ecleziastice o sinteză rezultată din interferența planului sală cu plan triconc. Pentru Virgil Vătășianu, dincolo de faptul că elemente ale celor două planuri se regăsesc întrunite în cel de-al treilea "dovada că aceste biserici sunt în adevăr combinate din cele două tipuri precedente rezultă din faptul că bisericile de tip mixt apar, în ordine cronologică, abia după constituirea deplină a tipurilor care formează premisa"⁶⁸. Aspectul exterior derivă din tipul sală-longitudinal, în timp ce interiorul tinde spre triconc prin practicarea absidelor laterale în pereții anume îngroșați și prin preluarea sistemului de boltire al triconcului, înlocuind însă turla cu o simplă calotă⁶⁹, iar semicilindrul prin una sau două calote⁷⁰.

Pentru Gh. Curinschi-Vorona tipul de sinteză "constituie o negare și a compoziției spațiale longitudinale și a exprimării prin elemente verticale a spațiului dezvoltat în jurul unei axe verticale" reținând, pe de o parte "planul drept și învelitoarea de proveniență populară, pe de altă parte, principiul acoperirii succesiunii de spații interioare prin cupole, care rămân oarbe, ascunse sub învelitoare"⁷¹.

Elaborarea acestui plan de biserică de către arhitecții ștefanieni poate fi urmărită prin monumentele de la Borzești (1493-1494), Războieni (1496) și *Sf. Ioan-Piatra Neamț* (1497-1498), experiență amplificată apoi la bisericile din Arbore (1503), Reuseni (1503-1504) și Dobrovăț (1503-1504).

5. La nivelul cercetărilor de specialitate actuale se admite că **planul cruciform, cruce liberă**, în spațiul est-carpatic este prezent doar printr-un singur exemplar, cunoscut până azi, descoperit în curtea actualei biserici *Sf. Dumitru* - Suceava. Datată către sfârșitul secolului XIV, cu brațele de nord și sud de formă rectangulară, asimilate cu absidele, biserica a dispus și de un pronaos flancat de contraforturi pe direcția absidelor, iar pe colțurile N-V și S-V de câte un turn. Autorii, M. D. Matei, Al. Rădulescu și Al. Artimon opinau că în această fază construcția a fost destinată cultului romano-catolic⁷², deși în faza următoare, în secolul XV, a fost înlocuită prin suprapunere de o alta cert ortodoxă, certitudine întemeiată pe prezența elementelor de rit funerar cuprinse în cimitirul descoperit.

Un corespondent în mediul bizantino-balcanic aflăm în Serbia⁷³.

6. Pe aceeași cale au fost evidențiate substrucțiunile unei biserici presupuse a fi de **plan cruce greacă înscrisă, de tip complex**, cu un pronaos cvasi-pătrat, iar naosul împărțit de patru stâlpi și acoperit de boltiri semicilindrice dispuse în cruce cu brațele egale. Monezile găsite în mai multe morminte au fost emise de Petru I și permit ca edificiul vechii mitropolii de la Mirăuți - Suceava, căci despre el este vorba, să fie datat în vremea acestui voievod⁷⁴.

III. Problema interferențelor stilistice și a raportului dintre arhitectura religioasă de lemn și cea de zid este una dintre cele mai prezente în istoriografia artei est-carpătice. Se admite, îndeobște, că începuturile arhitecturii religioase de zid moldovenești au stat sub semnul marilor stiluri europene ale vremii. Întrăurirea bizantină nu este negată, iar pătrunderea ei prin Balcani pare să fi fost drumul cel mai sigur. Ceea ce se discută însă sunt filierele **bulgară și sârbă** ale influențelor bizantine.

După știința noastră, cel dintâi cercetător care a făcut apropierea între bisericile bucovinene și construcțiile athonite, armenesti și georgiene a fost austriacul Karl Romstorfer. Tot el remarca planul cu o singură navă a bisericilor moldovenești, precum și unele detalii arhitectonice pe care le explica prin anume condiții locale: asprimea climei, lipsa meșterilor experimentați etc.⁷⁵.

Încă înainte de primul război mondial, arhitecții N. Ghika-Budești și G. Balș considerau că bisericile din Messembria, Macedonia, Muntele Athos-Grecia, apoi din Serbia și România cât și cele din Asia Mică până în Georgia, Armenia și Rusia "sunt manifestațiuni artistice primite din același sâmbure al civilizației bizantine"⁷⁶. Acestor foarte largi încadrări le vor urma altele, în deceniile următoare, de natură să restrângă mereu direcția influențelor, așa cum vom vedea în cele ce urmează.

După Louis Brehier monumentele moldovenești din ultimul sfert al secolului XIV "ridicate sub influența ucenicilor lui Nicodim nu păstrează din arhitectura munteană (care după autor a fost puternic înrăurită de cea sârbă, n.ns.) decât un singur element: planul în formă de treflă"⁷⁷.

G.Balș, sintetizând influențele bizantine în arhitectura religioasă est-carpatică, amintea compartimentarea edificiului în altar, cu anexele proscomidia și diaconicul, naos și pronaos; boltirile cu arcurile în plin centru și calote cu pandantivi, prezența absidelor laterale ale naosului care, împreună cu altarul, alcătuiesc așa-zisul plan trilobat sau triconc. Întrebându-se dacă acest plan a venit de la Sf.Munte, din Serbia sau Bulgaria autorul înclină spre filiera sârbă, respingând-o pe cea bulgară⁷⁸. În sinteza sa asupra bisericilor lui Ștefan cel Mare nota: "planul moldovenesc arată câteodată caracteristice atonite și sârbești,

care nu sunt constantinopolitane, altă dată caracteristice constantinopolitane și atonice care nu sunt sârbești, în fine și caracteristice ce se regăsesc în cele trei regiuni" pentru a conchide că "principiile planului nostru ne-au fost transmise de la Muntele Athos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență, altele însă pierzându-se"⁷⁹. Nu mult după aceea, la al treilea Congres de studii bizantine de la Atena, în 1930, afirma că "planul triconc, larg răspândit în România și care la origine este **armean** (subl.ns.) a venit la noi de la Muntele Athos, foarte probabil pe calea Serbiei"⁸⁰.

Paul Henry stabilea, la rândul său, anumite influențe sârbești în arhitectura moldavă și nu numai la începuturile ei ci și în vremea lui Ștefan cel Mare atunci când observa că bisericile de la Krusevac, Kalenic, Rudenica aparțin aceluiași tip ca cele de la Pătrăuți sau Voroneț, prezentând aceleași trăsături esențiale: cupola pe pandantivi, altarul cu o singură absidă, planul triconc și pronaosul mai mult sau mai puțin dezvoltat. Tot atunci remarca însă și deosebiri ale edificiilor sârbe: prezența celor patru stâlpi plasați în tot atâtea colțuri ale pătratului servind ca punct de rezim al celor două arce mari care susțin cupola⁸¹, după cum, începând cu Pătrăuți, arcele mari se sprijină pe consolă, întocmai ca la biserica sârbă de la Zica, mai veche cu două secole.

N. Ghika-Budești, remarcând asemănarea pînă la identitate a planurilor bisericilor Vodița și *Sf. Treime* - Siret, aprecia că au "o origine comună, în Peninsula Balcanică: poate în Macedonia, biserica *Sf. Neculae* din Seres sau Serbia, biserica din Rudenița, care prezintă dispozițiuni apropiate"⁸².

Sesizând aceeași asemănare a planimetriei bisericilor *Vodița I* și *Sf. Treime* - Siret, Virgil Vătășianu mai nota că precum la Cotmeana, tot așa și la Siret "arcadele oarbe ale fațadelor poartă de-a lungul extradosului un decor de teracote colorate și smălțuite, în **genul celor întâlnite în Bulgaria**"⁸³ (subl.ns.).

Pentru aceeași origine sârbă a triconcului simplu moldovenesc s-a pronunțat și Răzvan Teodorescu mai întâi într-un singur studiu⁸⁴, iar mai apoi într-o lucrare când nota "chiar dacă biserica din Siret va fi fost concepută de la bun început cu naos fără pilaștri laterali, asemănător... naosului Vodița I, cronologia firească a spațiului triconcului în Moldova - în același timp cu sau după împământenirea sa în Țara Românească - nu e cu nimic forțată, datarea implicită a monumentului de la Siret putându-se face cândva între 1370-1375... lăcașul legându-se astfel, în chip firesc, de aria sârbească"⁸⁵.

Polonezul Wladislaw Podlacha, referindu-se la bisericile de plan triconc cu cupolă din spațiul est-carpatic remarca prezența acestora în Egiptul superior (biserica mănăstirii Sohăg) și Siria (biserica Kasr ibn Vardan), care se repetă apoi în planul bisericilor de la Sfântul Munte și, în sfârșit, pe la finele Evului Mediu, apare pe pământul Serbiei, în Muntenia, în Moldova, **ținându-se aici de formele simplificate egipto-siriene**"⁸⁶ (subl.ns.).

Influența bizantină privește nu numai planul bisericilor - triconcul servind destinației cultice atât prin simbolistica sa trinitară, dar și prin evidentă funcționalitate a absidelor laterale care permit plasarea unui număr mare de slujitori pentru efectuarea cântărilor din strană cerute de desfășurarea serviciului religios - ci și structura și boltirea lor.

În evoluția triconcului pe teritoriul est-carpatic de pînă în vremea lui Ștefan cel Mare boltirea se realiza prin mijlocirea pandantivelor care transformau pătratul de bază într-un cerc, pe care se ridica apoi fie un tambur încununat cu o cupolă; fie o simplă calotă, sistem specific bizantin.

Începând cu edificiile de la Milișăuți și Pătrăuți arhitecturii lui Ștefan cel Mare au înscris în acest cerc un alt pătrat realizat din arce dispuse în unghi de 45° în raport cu axele principale ale bisericii; pătratul astfel obținut era din nou transformat în cerc prin intermediul pandantivelor și abia acum se construia deasupra fie turla, fie o calotă. G. Balș i-a dat acestui sistem de boltire numele de "bolți moldovenești" fără a avea însă intenția de a sugera astfel originea autohtonă a lor⁸⁷. Tocmai acest sistem de arce dispuse pieziș pe tradiționala modalitate bizantină de a bolti, sistem care avea menirea de a reduce spațiul de acoperiș și de a distribui în chip uniform forțele de împingere, a dat naștere unei îndelungi dispute. Pentru Romstorfer arcele diagonale, care au rezolvat perfect problema boltirii, sunt necunoscute stilurilor romanic și gotic, specifice artei Moldovei (subl.ns.) dar înrudite cu anumite soluții orientale întâlnite la sala de consiliu de la Ani, la moscheea din Cordoba etc.⁸⁸

Tot pentru originea orientală a sistemului moldovenesc de boltire s-a pronunțat și G. Balș. Neîntâlnind însă arcele piezișe, ci numai trompa conică, emitea ideea că arcele diagonale de la noi nu sunt decât niște trompe a căror deschidere a fost într-atât exagerată încât să li se atingă extremitățile⁸⁹. Ulterior însă, identificând în Orient, la Mausoleul sultanului Mahmud de la Bijapur sau la moscheea din Cordoba, bolți prin întretărirea a două pătrate conchidea că "*en résumé a défaut de preuves évidents il vue parait très plausible de voir dans les voûtes caractéristiques des églises moldaves une influence iranienne transmise par les Arméniens*"⁹⁰.

Sugestia a fost primită cu rezerve. Fără a o respinge însă I. D. Ștefănescu o îmbogățește stabilind drumul posibilelor influențe prin Rusia. "Armenii au venit din Mica Armenie prin Crimeea..., s-au stabilit în Rusia și sudul Poloniei" de unde "puteau să fi adunat fragmente din moștenirea Novgorodului și din alte părți. Oamenii s-au gândit probabil la acestea când au încercat să explice sistemul original al boltirii (**moldovenești** - n.ns.)"⁹¹. Mai circumspect, Paul Henry se întreba, cu îndreptățire, de ce armenii nu au introdus pe solul est-carpatic și alte forme specifice țării lor de baștină, în cazul în care sistemul de boltire pe arce piezișe le-ar aparține⁹².

IV. Influența arhitecturii de lemn românești, și îndeosebi a celei est-carpătice a fost, în opinia lui Virgil Vătășianu, decisivă și în cazul realizării sistemului de boltire moldovenesc⁹³ pe arce piezișe.

1. Concret, autorul apreciază că arcele piezișe, diagonale, ca sistem de boltire în arhitectura religioasă de zid își are originea în structura unui tavan de lemn cu pătrate formate din grinzi așezate unele peste altele, modalitate prezentă încă la câteva edificii din Moldova de nord și Galiția.

Ipoteza autorului se sprijină pe identificarea unor biserici de lemn, precum cea de la Volcineț (Ucraina) la care, peste altar, se află "o cupolă construită din grinzi formând pătrate așezate diagonal unele peste altele, restrângând astfel spațiul și formând un soi de cupolă poligonală... sistem care se regăsește și la unele biserici din Armenia" și "spre apus, la casele țărănești din Polonia". Părându-i firesc ca astfel de boltiri să fi existat și la bisericile de lemn din Moldova secolelor XV-XVI consideră că "e mult mai simplu și mai logic de a admite că structura învelișurilor interioare piramidale din lemn a fost transpusă în piatră numai în Moldova. În acest sens cred că aici arcul a preluat funcția grinzii..."⁹⁴. Adaptarea acestui sistem a urmărit o mai bună distribuire a împingerilor centrifugale ale bolților și

îndeosebi ale turlei centrale. Direcția de dispersare a fost spre axele principale. Sistemul a avut succes, iar observația datorată aceluiași autor, întru totul adevărată, după care arhitecții moldoveni îl vor perfecționa în secolul XVI prin dublarea arcelor piezișe, fie întretăindu-le, fie încăleându-le, făcându-le să supraviețuiască până târziu, în secolul XVII, poate constitui o dovadă a originii sale locale.

Grigore Ionescu s-a arătat rezervat față de această opinie⁹⁵, dar majoritatea istoricilor artei feudale românești au acceptat-o. Încă din 1928 I. D. Ștefănescu opina că "*au mode de la construction de la coupole, il peut s'expliquer par l'influence des procédés de l'architecture en bois*"⁹⁶.

Mai rezervat era Paul Henry care, comentând opinia profesorului vienez Joseph Strykowski după care "monumentele arhitecturii lemnului i-au pus (pe armeni, n.ns.) pe calea descoperirii procedeului aflat în discuție"⁹⁷ nota "astfel că nu este, *a priori*, cu neputință ca anumite biserici de lemn, cu toate că cele pe care le cunoaștem în Moldova sunt fără cupolă, să fi putut sugera un procedeu de felul acesta"⁹⁸.

Cercetătorul francez Gabriel Millet, într-un studiu preliminar la lucrarea *L'ancien art chrétien de Syrie* (Paris, 1936), a profesorului vienez J. Strzykowski, "s-a pronunțat în favoarea derivării arcelor piezișe moldovenești din arhitectura de lemn"⁹⁹.

Se impune a fi reținută și explicația arhitectului Gh. Curinschi-Vorona care, după cum vom putea constata în alt loc, întrevade influențe mai ample ale arhitecturii de lemn asupra celei de zid. Referindu-se însă la sistemul arcelor piezișe, autorul apreciază că "are și el la origine modalitatea de a reduce o deschidere în tavan prin intermediul unui sau mai multor rânduri de bârne dispuse diagonal, fapt demonstrat de copierea unor asemenea dispoziții de lemn de arhitectura rupestră a Indiei și de transpunerea lor sub forma arcelor de piatră în moscheea din Cordoba (faza 961-966) cu opt arce și cu șase arce în gavitul unei biserici din Horanașat (1251), unde reproduce, probabil, alte exemple mai timpurii. Din cele de mai sus rezultă: sistemul arcelor piezișe este mult anterior arhitecturii gotice și nu are nimic comun cu boltile gotice pe nervuri; sursele sale îndepărtate sunt structurile de lemn transpuse în piatră; prezența în Moldova a acestui sistem se poate datora unor sugestii armenesti **sau este rezultatul parcurgerii pe cont propriu a drumului de la structuri de lemn la structuri de zidărie**"¹⁰⁰.

La același capitol esențial al boltirii bisericilor de zid din Moldova cercetătorii întrevăd alte influențe ale arhitecturii locale de lemn. Observând că la biserica Borzești (iar apoi Războieni și Piatra Neamț) pronaosul este subîmpărțit în două travee dreptunghiulare printr-o pereche de pilaștri "care suportă console de piatră și înaintează adânc înspre interior, prezentând o serie de ieșituri treptate din planuri, semănând foarte mult cu consolele de scândură crestate, menite să susțină grinzile unei case țărănești, iar pe pereții de vest și est, de o parte și pe aceste console, de alte, sunt încălecate, de fiecare parte a traveei, câte două arcuri longitudinale care îndeplinesc oarecum rolul cosoroabei și al grinzilor treptate ce se văd de-a lungul streășinei unei case de lemn" se conchide că "această parte a construcției corespunde deci unei clădiri de lemn, transpunând formele în limbajul arhitecturii de piatră"¹⁰¹.

Interesant de notat că exact acest sistem al consolelor din pronaosurile bisericilor amintite îi apare lui Gh. Curinschi-Vorona ca fiind rezultatul unor "console în formă de contrafort răsturnat ale arcelor diafragmă..., asemănătoare însă unor console de bovindouri

întâlnite în arhitectura gotică din Transilvania", tot el apreciind însă ca datorat tradițiilor arhitecturii lemnului "modul de ridicare a bolților cilindrice pe console"¹⁰².

2. Un alt reflex al arhitecturii de lemn tradiționale este apreciat și modul în care constructorii bisericilor de piatră au rezolvat problema de a mări spațiul interior. Observând, judicios, că în arhitectura de zid o asemenea problemă se rezolvă "nu numai prin alungirea, dar și prin lărgirea concomitentă a clădirii" cea din urmă modalitate fiind evitată de meșterii moldoveni, autorul aprecia că aceștia au recurs, în schimb, "la alungirea clădirilor prin adăugarea de încăperi noi de-a lungul axei principale, exact așa cum face lemnarul care construiește cu bârne clădite orizontal. Lungimea de bârnă determină aici dimensiunile încăperii, care nu pot fi depășite decât prin adăugirea unei încăperi noi, separate întotdeauna de cea precedentă prin pereți intermediari, pentru a ancora îmbinarea bârnelor"¹⁰³. Concluzia pe care o degajă autorul este că "pe baza acestui principiu adițional s-a ajuns treptat la planul bisericii mari din mănăstirea Neamț (1497) compus din exonartex, pronaos împărțit în două travee, gropniță, naosul triconc".

3. Bisericile de plan-sală dreptunghiular sau longitudinal simplu ar sta, după Virgil Vătășianu, cel puțin exemplarul de la Lujeni, iar după Gh. Curinschi-Vorona toate¹⁰⁴, sub influența aceleiași arhitecturi de lemn. Pentru Virgil Vătășianu, biserica din Lujeni trebuie considerată ca cel mai vechi reprezentant păstrat al unui tip esențialmente autohton" și "ea confirmă oarecum existența bisericii de lemn cu planul simplu longitudinal din primul grup"¹⁰⁵, opinie neacceptată de Grigore Ionescu¹⁰⁶. Referindu-se la același grup de biserici care ar aparține tipului numit și "arhaizant", regretata cercetătoare Corina Nicolescu opina, în acord cu Virgil Vătășianu, într-un amplu studiu - *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare* din volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* - că aceste edificii "sunt similare ca plan și sistem de acoperire cu bisericile de lemn".

Identificând în teren biserici de lemn datând din secolele XVIII-XIX (sat Răpciuni, comuna Ceahlău, județul Neamț; Bistricioara, județul Neamț; Călugărița, lângă comuna Horodnicul de Sus, dar și lângă Cernăuți) la care altarul și partea de vest descriu un traseu poligonal - pentagonal și, respectiv, din trei laturi - **sau faptul că unele sunt prevăzute cu un pridvor deschis așezat pe latura de sud, Virgil Vătășianu le aprecia ca fiind modele din care s-au inspirat în secolul XV și meșterii constructori de la ctitoria logofătului Tăutu de la Bălinești¹⁰⁷.**

În cazul nișei monumentale (înaltă de 9 m, cu o deschidere de 6 m și o adâncime de 2 m) dinspre vest de la biserica Arbore, realizată prin prelungirea zidurilor laterale, prelungite sub forma unor ante, legate printr-un arc în plin centru, se considera că sugestia trebuie căutată în "arhitectura prispei și a pridvorului casei țărănești pe care meșterul a transfigurat-o, dezvoltând-o, în chip original, la o scară monumentală", iar că "prispa fără stâlpi a unei case din Straja (azi Muzeul Satului din București), prima între ante, sugerează un asemenea antecedent"¹⁰⁸. Nișa de la Arbore va constitui, după același autor, germenul dezvoltării pridvorului moldovenesc deschis din arhitectura primei jumătăți a secolului al XVI-lea.

4. Un ultim reflex al arhitecturii tradiționale eclesiastice de lemn asupra celei de zid est-carpatic se întrevade în forma acoperișurilor. Karl A. Romstorfer a studiat forma acestora cu prilejul refacerii celor de la Sf. Gheorghe-Suceava, Solca, Putna etc. atunci când a remarcat că unele dintre ele redau întru totul imaginea celor din modelele

prezentate de ctitori în tablourile votive¹⁰⁹. Reluând cercetarea G. Balș¹¹⁰ constată și el fragmentarea acoperișurilor de la bisericile de plan triconc în mai multe părți: o învelitoare în patru ape pentru pridvor-pronaos și câte una de formă conică pentru altar, absidele laterale de nord și sud și turlă. Amândoi erau pentru origine gotică a acestor acoperișuri juguiate de la bisericile moldovenești. Intr-o manieră categorică G. Balș nota că "dacă meșterii care au condus construcția acestor biserici erau de școală gotică, nu e de mirare să se fi gândit la o asemenea soluție, care era cea întrebuițată în construcțiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine și unde turnulețele și cloșetoanele... dau înfățișări înrudite cu cea care o capătă bisericile moldovenești acoperite în acest fel"¹¹¹.

Ideea a făcut carieră. Paul Henry a cochetat cu ea dar, vom vedea mai jos, nu mai mult¹¹²; Grigore Ionescu¹¹³ și Dumitru Năstase acceptând-o¹¹⁴.

Mai circumspect față de influențe străine asupra arhitecturii moldovenești, abordând și problema acoperișului din mai multe unghiuri, inclusiv al tradițiilor locale și al rolului determinant al factorului geografic (climă, precipitații, resurse materiale) savantul francez abia amintit, după o largă trecere în revistă a opiniei lui G. Balș, conchidea că "noi credem chiar că dacă trebuia să caute neapărat un model, meșterul român ar fi trebuit, de preferință, să-și întoarcă privirea către biserica de lemn pe care o avea sub ochi"¹¹⁵. Mai mult decât atât autorul aprecia că până și natura materialului cu care se acopereau bisericile moldovenești - **șindrila** - constituie tot un reflex al arhitecturii locale de lemn - laică sau religioasă - "un procedeu original, al lor propriu, pe care nu-l oferea nici unul din modelele bizantine, sârbești sau occidentale"¹¹⁶.

La scurtă vreme ideea era acceptată și de Virgil Vătășianu, pentru a o relua convingător și argumentat într-o serie de contribuții ulterioare¹¹⁷. Dintre cei foarte mulți care susțin această sugestie a influenței arhitecturii de lemn religioase locale asupra aceleiași arhitecturi, dar de zid, remarcăm pe arhitectul Gh. Curinschi-Vorona. "În cazul bisericilor moldovenești, turla obligă învelitoarea să se desfacă spre cele patru puncte cardinale în corpuri independente..." nota autorul care conclusea: "Este o soluție de necesitate, transformată într-o caracteristică de stil, care nu trebuie confundată cu învelitorile gotice separate ale unor corpuri de înălțimi diferite, sursele sale găsindu-se în propria dezvoltare a arhitecturii moldovenești"¹¹⁸. Dacă aici găsim oarecare ambiguitate, autorul nenumind arhitectura de lemn, în schimb, influența acesteia o afirmă în cazul bazelor "stelate ale turelor" care "își au originea în procedeul de a prelungi bârnele de sub streășină ale absidelor poligonale ale bisericilor de lemn, de unde a rezultat forma stelată, transpusă în vechime în arhitectura de lemn"¹¹⁹. Mai mult decât atât chiar și contrafortii bisericilor moldovenești, gotici ca aspect și prin modul de lucrare a pietrei, sunt așezați adesea fără sens constructiv la îmbinarea zidurilor, amintind încheieturile acoperite cu ștenapi (babe) ale pereților din bârne¹²⁰.

Intr-un excurs istoriografic despre arhitectura ecleziastică din spațiul est-carpatic nu poate fi exclusă problema decorului plastic al fațadelor. K. A. Romstorfer și G. Balș au fost cei dintâi care au descris sistemul de ornamentare al fațadelor, realizat la început prin alternarea rândurilor orizontale de piatră cu cele de cărămidă și din arcade oarbe, care străbat pe verticală absidele, străjuite în partea superioară de discuri ceramice, precum la *Sf. Treime-Siret*. În prima jumătate a secolului XV au apărut teracotele albastru-verzui.

În vremea lui Ștefan cel Mare asistăm la o diversificare a mijloacelor de ornamentare a fațadelor. Arcadele oarbe primesc deasupra un șir sau două de ocnițe, primele mai late, cele de sus mai înguste care cuprind și spațiul naosului, gropniței, pronaosului etc., de jur-împrejurul edificiului. Între acestea și sub cornișă aflăm câte un rând de discuri multicolore și, respectiv, până la trei. Suprafața bazei tamburului turlei și a acestuia reiau elementele de decor.

Încă în lucrarea *L'art roumain*, scrisă în colaborare cu N. Iorga, G. Balș¹²¹ aprecia că acest sistem de arce și arcaturi este frecvent la bisericile romanice din apus, dar îl aflau și la clădirile bizantine din Italia și Balcani cu începere din secolul IX. Toate acestea îl determinau să conchidă: "Vedem deci o influență destul de directă a țărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolului în ceea ce privește arcadele oarbe, iar în privința ocnițelor chestiunea e mai puțin deslușită. S-ar putea presupune și o înrîurire a bisericilor romanice transmisă prin țările germanice, încă în perioada de dinainte de 1487. Totuși, o proveniență sudică pare mult mai verosimilă"¹²².

Tot atunci savantul spaniol J. Puig i Cadafalch, sesizând analogii între decorul fațadelor bisericilor romanice, care a stat sub influența celor orientale, opina că sub aceeași influență pare să fi stat și ornamentica de la fațadele bisericilor religioase din Moldova. El conchidea: "*Nous aboutissons ainsi à cette conclusion: que cette école qui apparut dans l'Occident de l'Europe, probablement aussi en même temps en Orient et en Russie, est celle qui arrive à Ravenne dès le V-e siècle, passant comme un courant impétueux entre Syrie, l'Anatolie et Armenie...c'est l'héritière des civilisations de l'Assyrie et de la Chaldée, qui, ayant triomphé de l'art grec et de ses dérivés au début du moyen-âge, la surface pour créer les beautés de l'art roman*"¹²³.

Paul Henry, după o lungă incursiune în plastica figurativă a fațadelor bisericilor occidentale (de stil romanic), a celor orientale și balcanice ajunge la o concluzie întrucâtva asemănătoare lui J. Puig i Cadafalch: "Nu există nici un fel de influență ci numai identitate în ceea ce privește tradiția, dezvoltarea paralelă a unei formule bizantine, al cărui ultim exemplu ni-l oferă Moldova"¹²⁴. Remarca, însă, că arhitectura Moldovei și-a "constituit un tip propriu" de decor al fațadelor care constă "în decorarea absidelor cu arcaturi înalte și înguste, care, spre deosebire de nenumăratele biserici din Serbia sau din Bulgaria, nu trec de pe abside pe pereți, și a le încorona cu o friză, în general dublă, de mici arcaturi, adică de ocnițe, ele fac înconjurul complet al edificiului"¹²⁵.

Virgil Vătășianu accepta că decorul fațadelor bisericii *Sf. Treime-Siret* este autentic bizantin în schimb "originea firidelor moldovenești trebuie însă pusă, neapărat, în legătură cu arhitectura baltică, unde firida apăruse, de altfel, tot ca un rezultat al influențelor orientale"¹²⁶, așa cum demonstrase J. Puig i Cadafalch. Tot Virgil Vătășianu era de părere că pentru arhitectura religioasă din Moldova "e caracteristică combinarea paramentului plastic, adică de firide și ocnițe, cu policromia cărămizilor smălțuite"¹²⁷.

Acest sistem de decorare a fațadelor bisericilor românești de la est de Carpați va fi treptat reorganizat și părăsit către sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare spre a face loc suprafețelor netede, întinse, capabile de a primi un alt decor, cel pictural¹²⁸. Edificiile de la Volovăț și Arbore sunt lipsite atât de firide, arcade oarbe și ocnițe, cât și de discuri smălțuite încât rațiunea înlăturării lor nu poate fi decât aceea că trebuie făcut loc unei noi modalități de împodobire a fațadelor.

NOTE

1 Sv. Radojčić întrebuința în 1965 expresia "arta internațională a creștinilor balcanici" (*Une école de peintres de la deuxième moitié du XV-e siècle. Contribution à l'histoire de l'art chrétien des Balkans sous la domination des Turcs*), în "Zbornik za likovne umetnosti", I, Novi Sad, 1965, p. 70. Manolis Chatzidakis, referindu-se la creația aceleiași zone o numea "artă balcanică fără naționalitate" (*Contributions à l'étude de la peinture post-byzantine*, extras din "Hellénisme contemporain", Athènes, 1953, p.28) în timp ce Maria Ana Musicescu admitea existența în Țările Române a unor "școli naționale" de pictură care subliniau tocmai diversitatea de expresie artistică a sud-estului european (*Réflexions sur quelques problèmes de la peinture post-byzantine dans la sud-est de l'Europe*, în "Bulletin Associations Internationales d'Etudes du Sud-Est Européen", X, 1/1972, Bucarest, p. 102).

2 *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în volumul: *Constituirea statelor feudale românești* (redactor coordonator Nicolae Stoicescu), București, 1980, p.295 și urm.

3 Mulțumim și pe această cale cercetătorului Emil I. Emandi pentru informațiile oferite.

4 Al. Artimon, *Noi considerații arheologice privind istoria așezării urbane de la Troțuș*, în *Carpica*, XVI, 1984, p. 101, 126.

5 *Șantierul Suceava. Raport de săpături*, în *SCIV*, IV (1953), nr. 1-2, p. 354-356.

6 Pentru a economisi spațiul cităm doar, în ordine cronologică, pe cei care au referit asupra monumentului în discuție: N. Iorga, D. Dan, Luca Morariu, Paul Henry, Gr. Ionescu, I. G. Negură, Virgil Vătășianu, Oreste Gherasim, N. Grigoraș și I. Caproșu, Șt. S. Gorovei, Ioana Cristache și Titu Elian, Ion I. Solcanu, V. Drăguț, Gh. Bratiloveanu și Mihai Spănu etc.

7 Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ediție îngrijită de I. Șt. Petre, p. 175-176.

8 Ion I. Solcanu, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, în *SCIA*, tom 21, 1974, p. 95-100.

9 N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a revăzută, București, 1971.

10 Ion I. Solcanu, în recenzie lucrării lui N. Grigoraș și I. Caproșu, în *AI/II*, IX, 1972, P. 538-539.

11 Idem, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, p. 99-100.

12 Vezi supra 5 și Virgil Vătășianu, *Contribuții la studiul tipologiei bisericilor de lemn din Țările Române*, în *AI/II*, III, 1960, p. 32.

13 Al. I. Artimon, *op. cit.*, *loc. cit.*

14 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I*, în *SCIVA*, nr. 4/1983, p. 326-333.

15 Spicuim, în ordine cronologică, M. Kogălniceanu, *Cercetări critice cu privire la*

istoria românilor, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", XIII, 1912, p. 103; K.A. Romstorfer, *Die kirchenbauten in der Bukowina*, în "Mittellungen der Kais-konigel Central Comission", XXII-1896; N. Iorga-G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 43-45; G. Balș, *Inceputul arhitecturii bisericești în Moldova*, București, 1925, p. 5; P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, Iași, 1927, p. 9-10; Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1984 (traducerea originalului publicat la Paris în 1930), p. 48-52; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 234; *Idem*, *L'architecture moldave aux temps d'Etienne le Grand*, în "Buletin Historii Szutki Kultury", VI, 1938, Varșovia; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 301-302; *Istoria artelor plastice în România* (sub îngrijirea lui G. Oprescu), I, București, 1968, p. 181-182; Virgil Vătășianu, *Probleme privind arhitectura Moldovei și a Țării Românești din secolul al XVI-lea*, în *SMIM*, 1972, nr. 2, p. 60-62; V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 145-147; Gheorghe Curinschi-Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981, p. 110-111; Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 160-161.

16 G. Balș, *Inceputurile...*, p. 5; P. Constantinescu-Iași, *op. cit.*; Gr. Ionescu în toate cele trei lucrări citate mai sus; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 302; *Idem*, *Probleme*, p. 60. Tot aici opinia anteriorității edificiului față de domnia lui Bogdan I: "Seducătoare pare deocamdată și ipoteza de a încerca să împingem și mai înapoi în timp datarea bisericii din Rădăuți, dar un răspuns la această întrebare l-ar putea eventual da numai un sondaj arheologic". În recenta d-sale contribuție - *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987, p. 42 - nota: "pentru perioada lui Bogdan I pledează prezența mormântului său ca și particularitățile sistemului bazilical cistercian care, de fapt, ar cere chiar o datare mai timpurie". Tot pentru epoca lui Bogdan I se pronunțase și D. N. în capitolul *Arhitectura din Istoria artelor plastice*, I, București, 1968, p. 183) și V. Drăguț în *Arta gotică*, p. 147.

17 N. Iorga, G. Balș, *L'art roumain*; Paul Henry, *op. cit.*, p. 49.

18 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Mărturii heraldice...*, p. 206; *Idem*, *O mărturie arheologică...*, în *SCIVA*, 1983, p. 326-327; idee la care a subscris și Vasile Drăguț, *Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, în *Constituirea statelor feudale românești* (volum coordonat de N. Stoicescu), București, 1980, p. 287-288 și nota 103 de la p. 288; Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Lațcu vodă*, în "Magazin istoric", 1986, nr. 2, p. 20-22.

19 Remarca privind influența cisterciană i se datorează lui Paul Henry (*op. cit.*, p. 51) reluată și amplificată de Virgil Vătășianu, care nota: "acest sistem de bolti este specific și hotărâtor pentru explicarea provenienței tipologice a clădirii", în *Probleme...*, p. 60; *Idem*, *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987, p. 41-42; V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 147.

20 G. Balș, *Inceputurile*, p. 5.

21 P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, p. 9-10.

22 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, 1937, p. 234; *Idem*, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 160-161.

23 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 301-302.

24 Vezi, supra 19.

25 G. Oprescu (sub redacția), *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 183.

26 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 110-111.

27 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, Ion Vătămanu și Șt. Scorțeanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești, jud. Suceava*, în "Cercetări arheologice", Muzeul Istorie al R.S. România (CAMIRSR), VI, 1983, București, p. 79-83.

28 V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 144-145.

29 *Ibidem*.

30 Rada Teodoru, *Vechile biserici din Baia*, în SCIA, 1973, I. Al. Lepădatu, *Antichitățile de la Baia*, BCMI, II, 1909, p. 53-61.

31 V. Drăguț, *op. cit.*, p. 151

32 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, în SCIVA, 1985, nr. 4, p. 298-315.

33 F.A. Smirnov, *Archeologiceskie isledovania starago Orcheia*, în "Akademia nauk SSSR, Institut Istoriei, Kratkie seobșcenia", 56, Moskva, 1954, p. 27; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 629.

34 Iorga-Balș, *op. cit.*, p. 79; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 124 și urm.; Idem, *Chenarele bisericii din Dolheștii Mari*, BCMI, XXII-1929, p. 162 și urm.; I.D. Ștefănescu, *L'Evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches*, Paris, 1929, p. 5; Gr. Ionescu, *L'architecture moldave aux temps d'Etienne le Grand*, Warszawa, 1938, p. 150; Idem, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 226; Idem, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 218-219; *Istoria artelor plastice*, I, p. 303; *Istoria artei feudale*, p. 625-628; Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 138, și fig. 8.

35 Paul Henry, *op. cit.*, p. 127.

36 N. Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheștii Mari)*, în BMI, anul XLI, 1972, p. 40-44. Ideea este acceptată și de V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 151.

37 Sorin Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna*, în SCIA, 1969, nr. 1, p. 41-44. Pentru ceilalți autori, nota 34, supra.

38 Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 628; Idem, *Studii de artă veche românească*, p. 42.

39 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 139. De remarcat însă că la biserica din Dolheștii Mari absida altarului are un traseu pentagonal atât în interior, cât și în exterior.

40 N. Ghica-Budești, *Biserica logofătului Tăutu din Bălinești*, în BCMI, IV, 1901, p. 200-211; Iorga-Balș, *op. cit.*, p. 84; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 133-136; Paul Henry, *op. cit.*, p. 128; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 629-632; Corina Popa, *Bălinești*, 1981, p. 12 și urm.; Virgil Vătășianu, *Studii*, p. 43; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 219-220.

41 George Oprescu, *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 306; V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 156-157 și 172-173.

42 G. Balș, *Bisericile lui...*, p. 139 și urm. În studiul *Maica Domnului Indurătoarea în bisericile moldovenești din secolul al XVI-lea*, București, 1930, p. 3 și 14, G. Balș admite că sgrafitul semnalat de O. Tafrali ar indica anul 1494. Vom reveni în cadrul prezentării opiniilor referitoare la datarea ansamblului pictural de la Bălinești.

43 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 629; Idem, *Despre datarea bisericii Sf. Neculae din Bălinești*, în SCIA, tom. 25, 1978, p. 209-210; Idem, *Studii*, p. 43.

44 Lectura corectă a sgrafitelor semnalate de O. Tafrali, cerută de un anume context

publicată inițial de Ion I. Solcanu, *Représentations choréographiques de la peinture murale de Moldavie et leur place dans l'iconographie sud-est européenne (XV-e-XVII-e siècles)*, în *RESEE*, 1976, nr. 1, p. 50-51.

45 Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 425 și nota 1: Carmen Bogdan, *Datarea zidirii monumentului de la Bălinești sec.XV*, în *MIA*, an. XLVI, 1977, nr. 2, p. 68-69, opina că biserica exista deja la 1491 întemeindu-și opțiunea pe piatra de mormânt a fiului lui Dragotă. Corina Popa (*op. cit.*, p. 35-37) deși acceptă lectura sgrafitelor propusă de noi consideră, totuși, că biserica a fost terminată în 1494-1495 deoarece "discurile ceramice cu decor animalier încetează să mai fie folosite la bisericile construite după 1495". Gr. Ionescu (*Arhitectura pe teritoriul României*, p. 220 și nota 100) este pentru aceeași datare ante 1494 și 1496.

46 O. Tafrali, *Biserica din Bălinești*, în *Indrumări culturale*, București, 1927, p. 26.

47 Ion I. Solcanu, *Biserica din Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în *AIIAI*, tom. XIX, 1982, p. 531-537.

48 G. Balș, *Inceputurile arhitecturii bisericești în Moldova*, București, 1925, p. 5; P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului...*, p. 13-14; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 302-304; *Istoria artelor plastice*, I, p.185-186; V. Drăguț, *Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, în volumul *Constituirea statelor feudale românești*, p. 293 și nota 2; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p.177. Sondajele arheologice au evidențiat în interiorul navei, în fundații, urmele unor picioare de zid dispuse în flancurile absidelor laterale; Horia Tudor, *Opera lui G. Balș în lumina descoperirilor recente*, în *Ani. Anuar de cultură armeană, 1942-1943*, București, 1943, p. 20-23; Idem, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în *BMI*, 1930, nr. 1, p. 31. În temeiul acestor descoperiri Virgil Vătășianu socoate că "ar fi un indiciu că biserica Sf. Treime ar fi un descendent al tipului Vodița II" (*Istoria artei feudale*, p. 304), iar mai recent că "pilaștrii care însă nu au mai fost executați pun probleme încă nelămurite privind relațiile cu monumentele Olteniei" (în *Studii*, p. 42).

49 Al. Artimon, *Cîteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (jud. Suceava)*, *SCIVA*, 1981, nr. 3, p. 383-405.

50. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI-XVII*, București, 1982, p. 108-114; Idem, *O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tutova*, în *SCIA*, 1985, p. 3-13.

51 *Ibidem*.

52 Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstirii a Humorului*, în *SCIV*, 1969, 1, p. 67-82; Elena Busuioc, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, Suceava, "Anuarul Muzeului Județean", V, 1978, p. 179-190.

53 Selectăm, în ordine cronologică: G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul XVI*, 1928, p. 222-223; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 635, în legătură cu gropnița de la Putna și cea, presupusă, de la biserica veche de la Moldovița; Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p.341; Dumitru Năstase, *Despre spațiul funerar în arhitectura moldovenească*, în *SCIA*, seria AP, 1967, nr. 2, p. 201-207; Idem, *Arhitectura în istoria artelor plastice în România*, I, 1968, p. 320 despre supralărgirea pronaosului "din necesitatea de a crea un spațiu <<suplimentar>> cu specială

destinație funerară";

54 Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p.309-310.

55 Emil Lăzărescu în recenzia lucrării *Istoria artei feudale* a academicianului Virgil Vătășianu, SCIA, 1959, nr. 2, p. 294 și nota 7; Corina Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1965, p. 7; Horia Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în BMI, 1970, nr. 1, p. 33-35.

56 Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, în BMI, 1971, nr. 3, p. 81-83.

57 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, în SCIA, seria AP, 24, 1977, p. 218 și nota 54.

58 *Ibidem*, p. 214 și 218.

59 N. N. Pușcașu, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la mănăstirea Putna în anii 1969-1970*, în BMI, 1973, 4, p. 71.

60 Virgil Vătășianu, *Schiță a evoluției artei Țărilor Române în secolele X-XVI*, în volumul *Studii de artă veche românească...*, p. 43.

61 N. N. Pușcașu, *op. cit.*, p. 71.

62 N. Iorga, în *Contribuții la istoria bisericii noastre. I. Mănăstirea Neamțului*, p. 86, aprecia că pridvorul de la *Inălțarea-Neamț* s-aratora epocii lui Alexandru Lăpușneanu, opinie reluată apoi de arhitectul G. Balș în *Biserica lui Ștefan*, p. 103. În urma lucrărilor de conservare efectuate la monument în 1927, autorul revine asupra opiniei anterioare. Vezi, G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, p. 152, unde remarcă contemporaneitatea pridvorului de la *Inălțarea - Neamț* cu restul edificiului; Idem, *Introducerea pridvorului în planul bisericilor moldovenești*, ARMSI, seria a III-a, XI, 1931;

63 Karl A. Romstorfer, *Schloss Neamțu*, în "Jahrbuch der Kais-Kobigl.Central Comission zur Erforschung und Erbauktung der Baudenkmale", VII-1899, p. 27, apud Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 665; Iorga-Balș, *L'art*, p. 80 și 83; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, p. 98-105; Idem, *Introducerea pridvorului...*, p. 45 și urm.; Paul Henry, *Monumentele*, p. 119; Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 666-667 unde se lasă a înțelege că sistemul de împărțire a pronaosului în două travee, printr-un arc transversal, de la *Sf. Ioan-Piatra Neamț* a precedat pe cel de la pronaosul *Inălțarea - Neamț*; Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 83-84.

64 Ion I. Solcanu, *Realizări artistice*, în *Petru Rareș* (sub coordonarea lui Leon Șimanschi), București, 1978, p. 294.

65 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 678 și urm.; Dumitru Năstase, *Istoria artelor plastice*, I, p. 326, opinează că denumirile de "mixt" sau "intermediar" sunt, totuși, improprii; Vasile Drăguț, *Artă gotică*, p. 169; Ion I. Solcanu, *Realizări artistice*, *loc. cit.*

66 Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 225; Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 84, îl numește simplu "dreptunghiular".

67 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 142-143.

68 Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 679.

69 Idem, *Istoria artei europene*, I, *Epoca medie*, București, 1967, p. 551.

70 Dumitru Năstase, *Istoria artelor plastice*, I, p. 326.

71 Gh. Curinschi-Vorona, *loc. cit.*

72 *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în SCIV, 1969, nr. 4, p. 541-

565.

73 A. Dereko, *Monumentalna i dekorativa arhitectura u srednyevkovnog Srby*, Beograd, 1962, p. 39, fig. 48.

74 Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Contribuții arheologice la cunoașterea primului lăcaș al Mitropoliei Moldovei: biserica Mirăușilor din Suceava*, în "Cercetări arheologice". Muzeul de istorie al RSR.

75 Karl A. Romstorfer, *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896, p. 10.

76 G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*. *Arta românească*, București, 1911; G. Balș, N. Ghika-Budești, *Ruinele bizantine din Messembria*, în *BCMI*, V, 1912, p. 20-21.

77 Louis Brehier, *Arta română*, în *BCMI*, an XVII, 1924, p. 4.

78 G. Balș, *Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova. Discurs rostit în ședința solemnă la Giume*, 1925, București, 1925, p. 7-9.

79 Iorga-Balș, *L'art roumain*; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 188; Idem, *Influences du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *L'art byzantin chez les Slaves*, I-2, *Recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij. Orient et Byzance*, IV, Paris, 1930.

80 Idem, *Influences arménienne et géorgienne sur l'architecture roumaine*, Vălenii de Munte, 1931, p. 5.

81 Paul Henry, *Les principes de l'architecture serbe et l'école moldave*, în *Mélanges Uspenskij*, Geuther, 1930; Idem, *Monumentele din Moldova de nord*, p. 34-35, 88.

82 N. Ghika-Budești, *Inrăurile reciproce dintre arhitectura din Muntenia și cea din Moldova*, în volumul *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 175-178.

83 *Studii de veche artă românească*, p. 76. În același sistem decorativ al fațadelor autorul întrevedea altădată și o posibilă influență baltică, vezi: *Istoria artelor plastice*, I, p. 303.

84 Răzvan Theodorescu, *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-estului european*, în *SCIA*, seria **AP**, 1973, nr. 2.

85 Idem, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974, p. 312.

86 Wladyslaw Podlacha, *Pictura murală din Bucovina*, traducerea lucrării *Malovidla scienné w cerkwiach Bukowiny* apărută la Lwow, în 1912. Trimiterile vor urma exemplarul român cu titlul de mai sus cuprins în: Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale post bizantine*, București, 1985, vol. I, p. 65-66.

87 G. Balș, *Sur une particularité des voutes Moldaves*, în "Bulletin de la Section Historique", XI, 1924, p. 9-16.

88 Karl A. Romstorfer, *op. cit.*, p. 12.

89 Iorga-Balș, *L'art roumain*, p. 321.

90 G. Balș, *Sur une particularité*, p.16. Vezi și N. Ghika-Budești, *Gh. Balș și influența artei armene asupra vechii arhitecturi din Muntenia și Moldova*, București, f.a., p. 4-8; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 188-189.

91 I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie du nord. Nouvelles Recherches*, Paris, 1929, p. 168.

92 Paul Henry, *Monumentele*, p. 91.

93 Virgil Vătășianu recenzia la lucrarea lui G. Balș, *Bisericile lui Ștefan...*, în "Anuarul

Institutului de istorie națională" Cluj (AIINC), V, 1928-1930, Cluj, 1930, p. 690-692.

94 Idem, *Istoria artei feudale*, p. 639-646; *Bolțile moldovenești. Originea și evoluția lor istorică*, în AIINC, V, 1930, p. 415-431; Idem, *Contribuție la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare d-lui Iorga la 60 de ani*, p. 413 și urm.; Idem, *Istoria artei europene*, I, *Epoca medie*, p. 548-549; Idem, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, 1974, p. 10; Idem, *Studii de veche artă românească*, p. 44.

95 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 232 și 251, nota 2. De curând autorul identifica anumite analogii și cu sistemele de tavane bolți de tip "darabazi", caracteristice arhitecturii populare georgiene și continuă "aceeași formulă, mai simplificată și, prin aceasta, mai apropiată de tipul georgian "darabazi" ne-o prezintă bolțile din pronaos ale bisericilor din Arbore și Reuseni" (Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 227, nota 105) unde boltirea nu este pe arce piezișe ci pe arce etajate. Aceeași rezervă la Dumitru Năstase care a redactat capitolul despre arhitectura Moldovei din *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 311, atunci când nota "Nu este de crezut că inovatorii acestui sistem... s-au putut inspira de la procedee... proprii unei arhitecturi de lemn".

96 I. D. Ștefănescu, *L'évolution...*, Paris, 1928, p. 29 și nota 5.

97 Paul Henry, *op. cit.*, p. 92 care trimite la lucrarea *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Viena, 1918, încât, putem nota acum, opinia lui Virgil Vătășianu are punctul de plecare în teoria profesorului său J. Strzygowski pe care, de altminteri, îl citează permanent (vezi: *Istoria artei feudale*, p. 645, nota 1 și *passim*).

98 *Ibidem*.

99 Apud Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 640, nota 1.

100 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 149-150.

101 Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 680.

102 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 149.

103 Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene*, I, p. 550.

104 Vezi, supra 39.

105 Virgil Vătășianu, *Despre originea arhitecturii moldovenești*, în "Junimea literară", XVI, 1927, nr. 5-7; Idem, *Istoria artei feudale*, p. 625.

106 Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 218, nota 97.

107 Virgil Vătășianu, *Contribuții la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga la 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 402-419 și fig. 10, 12, 1. În recenzia semnată de Virgil Vătășianu, la lucrarea *Bisericile moldovenești din veacul XVI*, întâlnim reproșul îndreptățit că nici aici, după cum nici în *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, G. Balș nu a pus problema raportului dintre arhitectura religioasă de zid, care s-ar întemeia doar pe influențe străine: bizantină, gotică, armenească (în "Anuarul Inst. de Ist. Națională din Cluj"), vol. V (1928-1930), Cluj, 1930, p. 690-692 și 692-696.

108 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 145.

109 K. A. Romstorfer, *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Viena, 1896; Idem, *Die Kiechen-bauten in der Bukowina*, în MCCW, n. F., XXII, 1896.

110 G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, p. 190-198.

111 *Ibidem*, p. 194.

112 Paul Henry, *op. cit.* Intreaga complexitate a aspectelor privind acoperișurile

bisericilor noastre moldovenești la p. 96-100.

113 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 325. În contribuția sa *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 232-233 autorul prezintă doar forma acoperișului recunoscându-i valoarea "elementului care contribuie cel mai mult la determinarea fizionomiei globale a monumentului este acoperișul", fără a-i preciza însă originea.

114 *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 313.

115 Paul Henry, *op. cit.*, p. 98.

116 *Ibidem*, p. 100.

117 Virgil Vătășianu, *Contribuții la cunoașterea bisericilor*, p. 402-419 și 17-18 în extras; Idem, *Istoria artei feudale*, p. 638, 646-647.

118 Gh. Curinschi-Vorona, *op. cit.*, p. 148.

119 *Ibidem*.

120 *Ibidem*.

121 N. Iorga, G. Balș, *L'art roumain*, p. 387-389.

122 N. Iorga, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 221.

123 J. Puig i Cadafalch, *Les églises de Moldavie. Contribution à l'étude des origines de leur forme décorative. Une école parallèle pendant le XI-e siècle dans l'Europe occidentale*, în "Bulletin de la Section historique", București, 1924, tome XI, p. 85.

124 Paul Henry, *op. cit.*, p. 105.

125 *Ibidem*.

126 Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 647. Ideea l-a captivat și pe prea timpuriul dispărut dintre noi Mihai Ispir, într-un remarcabil studiu, vezi *Considerații asupra decorației în arhitectura civilă din Moldova. I. Epoca lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, seria AP, tom 29, 1982, p. 15 și nota 40.

127 *Ibidem*.

128 Dumitru Năstase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVII)*, Fundația europeană Drăgan, Atena, p. 25 și nota 13.

THE HISTORIOGRAPHY OF MOLDAVIAN ECCLESIASTICAL ART IN THE 14th TO 16th CENTURIES

I. Woodwork and Masonry in Moldavian Medieval Ecclesiastical Architecture

SUMMARY

Moldova's medieval ecclesiastical art is a controversial and popular subject for both foreign and Romanian historians.

The author offers us an ample synthesis on this issue. The article contains references to fundamental aspects such as: the originality of our art; the essential features of woodwork and masonry in ecclesiastical architecture including rectangular and triform edifices. The references are also to the evolution of mortuary rooms, porches and to different solutions for the enlarging of interior space; the author also discusses the other forms of churches in medieval Moldova such as mixed and cruciform edifices. he also analyses the stylistic interferences and the relation between woodwork and masonry in medieval architecture; the influence of Romanian woodwork architecture and the inovations of Moldavian medieval builders; the form of the roofs.

SF. IOAN CEL NOU DE LA SUCEAVA - UN "PALLADIUM AL MOLDOVEI"

VASILE M. DEMCIUC

Din pământul de puternică înrâurire a civilizației bizantino-balcanice, din Cetatea Albă unde rezidase o vreme Josif I, au fost aduse la Suceava "în mitropolie cu mare cinste și litie"¹ moaștele Sf. Ioan cel Nou², negustor trapezuntin martirizat, devenit adevăratul "patron și ocrotitor al Moldovei". Aducerea moaștelor la Mitropolia de la Suceava, mitropolie având sediul în biserica azi complet refăcută a Mirăuților, unde au stat până la sfârșitul secolului al XVI-lea când au fost mutate în biserica Sf. Gheorghe, ctitorie a voievodului Bogdan al III-lea și Ștefăniță Vodă³, indică limpede dorința domnitorului, a înalților ierarhi de a-și sublinia odată în plus, autoritatea spirituală prin aducerea acelei "paveze" a lor și a țării, a instituțiilor pe care le reprezentau⁴.

Prezența moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava și celor ale Sf. Filofteia în biserica Sf. Nicolae din Argeș (aduse din Vidin în 1396)⁵, impunea în plus recunoașterea recentelor mitropolii românești în context internațional⁶.

Sf. Ioan cel Nou s-a născut în jurul anului 1300 în orașul Trapezunt⁷. Bun cunoscător al legii creștinești, după cum va dovedi mai târziu, Ioan își câștiga existența făcând negoț. Treburile sale negustorești îl sileau de multe ori să plece din cetatea sa spre alte târguri și cetăți, vânzând mărfuri de proveniență bizantină: icoane, cădelnițe, smirnă, mătăsuri, brocarturi pentru ornate și dvere, și cumpăra grâu și alte roade ale pământului⁸.

Pleca astfel de la Constantinopol la Odesa, de la Caffa la Chilia și Cetatea Albă, acestea din urmă fiind adevărate antrepozite comerciale ale întregii Moldove.

Este vorba de Cetatea Albă de la gurile Nistrului, cetate cunoscută în evul mediu sub mai multe denumiri: *Maurocastron*, *Asprocastron*, *Belgorod*, *Akerman*. Diversitatea nomenclaturii acordate de izvoarele medievale cetății de la gurile Nistrului a făcut ca unii istorici să considere acest lucru ca o dovadă grăitoare în favoarea existenței mai multor localități distincte⁹. Nu este vorba de o altă așezare situată prin Peninsula Crimeia, ori pe undeva în zona Kievului¹⁰. Într-un studiu relativ recent se vorbește despre Asprocastronul Crimeii cu referiri la aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou¹¹. Într-o altă lucrare referitoare tot la aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou se propune identificarea Cetății Albe în Bosforul Cimerian¹². Ori în Bosforul Cimerian, strâmtoarea Kerci de astăzi - se află Cetatea Capul Alb, ceea ce evident este cu totul altceva.

Dacă Cetatea Albă - locul unde a suferit moarte de martir negustorul din Trapezunt s-ar fi aflat în Crimeia, relicvele sale ar fi trebuit transportate cu o corabie în drumul lor spre Moldova. Ori în lucrarea sa Grigorie Țamblac nu consemnează așa ceva; aflăm doar că pentru preluarea moaștelor domnitorul a trimis oaste armatei lui Alexandru cel Bun prin stepele nord-pontice, ceea ce n-ar fi întrunit asentimentul tătarilor, cu care Moldova nu întreținea relații prea bune¹³.

Să urmărim în continuare ce ne oferă tradiția hagiografică cu privire la viața și martiriul Sf. Ioan cel Nou.

În timpul unei călătorii comerciale, negustorul Ioan a intrat într-o dispută confesională cu stăpânul corabiei cu care călătorea, o corabie venețiană. Infuriat că negustorul Ioan s-a dovedit a fi un bun cunoscător și apărător al credinței ortodoxe, stăpânul corabiei venețiene pune la cale un plan spre a se răzbuna pe acesta. Și astfel, la oprirea corabiei în Cetatea Albă, căpitanul acesteia aleargă spre hanul tătar, eparhul cetății, și-i zise că pe corabie există un bărbat, care venind de la Trapezunt vrea să se "lepede de credința și legea creștinească și dorește să primească legea voastră a persienilor și să se facă părtaș tradițiilor voastre"¹⁴.

Auzind asemenea vorbe eparhul dădu ordin ca acel om să fie adus în fața lui și a sfatului. Cum era și firesc negustorul Ioan a tresărit cu indignare la aceste planuri de convertire, străine de sufletul și cugetul său și a refuzat categoric ceea ce i s-a propus. La acest răspuns, eparhul cetății a ordonat ca acest negustor să fie supus la cele mai groaznice chinuri, spre a-și renega credința. Dar zadarnice au fost aceste măsuri, pentru că negustorul Ioan, consecvent în credință, (fapt caracteristic tuturor mucenicilor de a rezista în cele mai grele chinuri) a refuzat, stăruind în credința sa și după chinurile și muncile la care a fost supus. A refuzat categoric ajutorul doctorilor iscusiți din Persia chemați spre a-i supune cerbicia. Despuiat și legat de coada unui cal, este târât pe străzile Cetății Albe în vâzul întregului oraș. În cele din urmă tătarii i-au tăiat capul și l-au lăsat acolo în mijlocul drumului. Minunile care încep să apară (îngerii care înconjurau trupul sfântului, precum și întâmplarea cu necredinciosul care ar fi încercat să tragă cu arcul asupra îngerilor), îl determină pe eparh să ordone îngroparea negustorului, în cimitirul creștin. Preotul ortodox împreună cu mulți creștini de același rit a zădărnicit planul căpeteniei corabiei de a fura trupul sfântului Ioan, mutând moaștele într-un sicriu în altarul bisericii, lângă sfânta masă, unde au stat aproximativ 70 de ani.

Aceasta este tradiția hagiografică care s-a perpetuat de-a lungul a mai bine de șase veacuri.

Josif, fost episcop de Cetatea Albă, deci slujind la căpătâiul moaștelor sfântului în biserica Sf. Ioan Botezătorul¹⁵, recunoscut în cele din urmă mitropolit al întregii Moldove, înțelegea să vină la Suceava însoțit de moaștele Sfântului martir, și îl sfătuiește pe Alexandru cel Bun să le aducă în cetatea de scaun a Moldovei.

Astfel, "la doi ani de la domnie (1402 n.n.) au adus și moaștele Sfântului Mare Mucenic Ioan Novâi"¹⁶.

În legătură cu data aducerii moaștelor sfântului la Suceava s-au formulat în ultima vreme păreri diferite.

Astfel, începând cu 1976¹⁷, s-a introdus ca dată a aducerii moaștelor Sf. Ioan cel Nou anul 1415.

Axinte Uricariu deduce astfel data aducerii moaștelor Sf. Ioan cel Nou: "Letopisețul nostru cel moldovenesc scrie că au fost cursul anilor 6907 (1399) aprilie 23 când au stătut domn Alexandru vodă; iar Letopisețul cel latinesc scrie că au fost văleat 6921 (1413) ...iar la văleat 6923 (1415) au trimis de au adus cu multă cheltuială și moaștele sfântului mucenic Ioan Novâi". Deci Axinte Uricariu nu ia ca an al urcării pe tron a lui Alexandru cel Bun 1399 ci anul 1413 (din Letopisețul latinesc) la care adunând doi ani se obține anul 1415.

Știm însă că Alexandru cel Bun s-a urcat pe tronul Moldovei la 23 aprilie 1399¹⁸.

În versiunea prelucrată de Nicolae Costin a Cronicii lui Grigore Ureche găsim următoarea informație: "În anul de la zidirea lumii 6909 (1401) stătu la domnie Alexandru vodă și îndată începu a face lucruri bune în țară. Zidit-au două mănăstiri Bistrița și Moldovița și le-au înzestrat cu odoare. Iar la al doilea an al domniei sale adus-au cu multă cheltuială în vestita Cetate a Sucevei cu mare pohvală moaștele Sfântului Ioan Novâi, de ferire a domniei sale, ce se prăznuiește gioi în Săptămâna Rusaliilor. Afla-vei viața și mucenicia svântiei sale în cărțile bisericii noastre și mai ales în *Pouceniile* părintelui Varlaam mitropolitul".

De altfel șirul erorilor pornește încă din 1966 când P. S. Năsturel¹⁹, la primul Congres internațional de studii Sud-Est Europene de la Sofia încerca să argumenteze pentru prima oară că mutarea moaștelor sfântului s-a petrecut la 1415, și nu de la Cetatea Albă ci dintr-o localitate cu același nume din strâmtoarea Kerci de azi.

Zece ani mai târziu Ștefan S. Gorovei făcea legătura pentru prima oară între 1415 și data foarte apropiată (1414) dintr-un comentariu german pe marginea actului de donație al lui Alexandru cel Bun pentru Poiana Vlădichii de lângă Iași, socotind că întrucât Cronica lui Ureche dă ca dată pentru aducerea moaștelor anul al doilea din domnie, trebuie datat 1415 și după data din comentariu²⁰.

În 1983 se emite ipoteza că Axinte Uricariu a luat data 1415 chiar din actul de donație al lui Alexandru cel Bun. Între act și cronică n-ar fi decât o coincidență și nu o legătură cauzală²¹.

Într-un alt studiu din același an 1983²² se susține că Axinte Uricariu deținea știrea de la Nicolae Costin, sub conducerea căruia a lucrat în logofeție. La originea datei pe care o adaugă Axinte Uricariu la Cronica lui Ureche stă acest pasaj din Cronica lui Nicolae Costin: "Atuncea, la întorsul Craiului (Sobieski n.n.) s-au sculat Dosoftei Mitropolitul și au închinat moaștele sfântului mucenic Ioan Novâi la Craiul Sobieski. Care pre acest sfânt l-au fost adus în țară cu multă cheltuială răposatul domn bătrânul Alexandru vodă, feciorul lui Roman vodă, de la păgâni, de la Cetatea Albă din veleatul 6923"²³.

Explicația "de la păgâni de la Cetatea Albă" (formularea lui Nicolae Costin) o găsim în "comentariul" german menționat în 1976 de Ștefan S. Gorovei, dar publicat abia în 1983²⁴.

Părerile cu privire la data aducerii moaștelor sfântului fiind așadar divergente credem că cel mai corect este să ne folosim de expresia "în doi ani de la domnie", expresie care considerăm a fi în concordanță cu faptele. De altfel, aducerea moaștelor în 1402 la Suceava nu era altceva decât o întărire a recunoașterii că Moldova era o țară ortodoxă, că avea o mitropolie, recent recunoscută de Patriarhia ecumenică, instituindu-se astfel patron al scaunului mitropolitan și al Țării Moldovei un sfânt ortodox, martirizat în urma intrigilor unui catolic.

Aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou de la Cetatea Albă în anii de început ai domniei lui Alexandru cel Bun - la Suceava, care devenise deja un puternic centru politic administrativ și religios al Moldovei, reprezintă cea mai veritabilă declarație de independență, o "capodoperă a diplomației și artei politice", în fața Poloniei catolice care încerca să-și exercite influența asupra Moldovei ortodoxe. Și apoi trebuie să recunoaștem că aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava odată cu întronarea lui Josif I ca

mitropolit al Moldovei făcea să crească și mai mult prestigiul autorității bisericești de aici.

Că Josif I era mitropolitul în scaun la aducerea moaștelor ne-o spun toate izvoarele și tradiția. Mucenicia Sf. Ioan cel Nou îl înfățișează ca ierarhul cu care domnitorul se sfătuiește înainte de a hotărî aducerea moaștelor.

Episodul aducerii moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava a avut ecouri în cultura moldovenească medievală prin crearea unei hagiografii, a unei iconografii speciale, legate de viața și pătimirea Sf. Ioan cel Nou, devenit din secolul al XV-lea un sfânt național al Moldovei.

Putem socoti, că la fel cum în Argeș prezența moaștelor Sf. Filofteia aduse din Vidin în 1396 determinase un întreg cult, cu urme adânci în folclorul muntean, aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou în perioada imediată după recunoașterea lui Josif I ca mitropolit al Moldovei a avut același efect, constituindu-se o simetrie deosebit de interesantă pentru istoria începuturilor mitropoliilor din Țara Românească și Moldova.

Vicina și Cetatea Albă pe de o parte, Argeș și Suceava pe de altă parte, sunt centre de intensă viață culturală cu numeroase elemente bizantine în arhitectură, în artele somptuoase, în limbă și instituții. Acestea erau unite într-un proces cultural pe care nici un alt capitol al culturii noastre vechi nu îl luminează atât de bine ca începuturile organizării pe temeiuri proprii, a instituției medievale de prim rang, care era Biserica.

Legat de aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava, trebuie să zăbovim câteva rânduri și asupra raclei în care se află moaștele sfântului, raclă ce prezintă un mare interes, întrucât este vorba de cel mai vechi relicvar de la noi, de mare valoare artistică, unic între toate câte s-au păstrat de acest gen din vechea argintărie moldovenească²⁵.

În arta epocii feudale, asemenea relicvare sunt întâlnite în lumea ortodoxă europeană. Din sec. al XIV-lea datează racla Sf. Simion din Zadar²⁶, iar din secolul al XVI-lea racla Sf. Sossima Soloweski din Rusia²⁷.

Multă vreme, lada sculptată de la Putna a fost considerată ca fiind racla autentică în care relicvele mucenicului s-ar fi păstrat până în sec. al XVI-lea, când ele au fost mutate într-un sicriu nou din porunca lui Miron Barnovski²⁸.

Intr-adevăr în muzeul mănăstirii Putna, unul dintre cele mai mari muzee monastice din țară, se află o frumoasă piesă din lemn de chiparos, lucrat în "champleve", decorată cu scene sacre, și care potrivit tradiției monahicești putnene, este racla originală a moaștelor Sf. Ioan cel Nou²⁹.

Lada de la Putna - de dimensiuni 2,05 x 0,57 m; 0,56 m înălțime este împodobită în față cu o amplă reprezentare a Răstignirii, încadrată pe fiecare latură de câte trei scene mici suprapuse, înfățișând: Prinderea lui Iisus (cu sărutul lui Iuda); Batjocurirea și Drumul Crucii; Iisus în fața lui Ana și Caiafa; Judecata lui Pilat și Biciuirea lui Iisus.

Întreaga iconografie e specific apuseană și aparține primei jumătăți a veacului al XV-lea, după cum o dovedește mai ales scena Răstignirii³⁰. În dreapta crucii, îngenunchează Magdalena, în vreme ce Ioan își frânge mâinile și Maria se clatină de durere, înconjurată de femei numeroase. Pe latura opusă, în primul plan, este soldatul cu buretele și cu vasul de oțet, alături de o asistență și un grup de soldați ce-și împart veșmintele. În planul al doilea pe ambele laturi se desfășoară o mare calcadă. De asemenea este redată și o catedrală cu cupolă și turn cu etaje.

În jurul crucilor înalte - aceasta este o caracteristică iconografică a reprezentărilor

din primele decenii ale veacului al XV-lea -, deasupra lui Iisus și a tâlharului pocăit, plutesc îngerii și strălucesc stele, în vreme ce pe brațul crucii celui alt tâlhar se află un diavol pândind ieșirea sufletului.

În jurul tuturor scenelor se desfășoară o bordură bogată, compusă din vrejuri de stejar, în ale căror spirale sunt așezați lei, balauri, sfinți, putți cu scuturi cu o formă specifică treimii a doua a veacului al XV-lea, alături de grupuri de sfinți, iar pe marginea capacului este un vrej de frunze de stejar.

În interiorul capacului este sculptată Maica Domnului cu Iisus în brațe, străjuită de doi îngeri.

Prezența simultană a desenului naturalist și vioi, fără tendințe spre caricatură, bogăția ornamentului suplu și elegant, alături de faldurile ample ale costumelor drapate în manieră gotică, toate acestea întâlnite pe lada de la Putna, amintesc și de alte asemenea piese din Italia de Nord, precum piesa de la Bologna³¹ ori cea din Muzeul Corer din Veneția.

Faptul că pe această piesă de la Putna nu este prevăzută o scenă din viața sau pătimirea Sf. Ioan cel Nou ne determină să credem că aceasta este de fapt o ladă de sacristie, provenită dintr-un atelier genovez, lombard sau venețian, și care adusă în Moldova avea să primească o destinație aparte: să adăpostească moaștele Sf. Ioan cel Nou. La o analiză amănunțită a laturilor stânga și dreapta a lăzii, se observă un spațiu liniat pregătit parcă pentru a primi o inscripție. Ce era să fie scris, iată o întrebare la care în stadiul actual al cercetărilor nu se poate da un răspuns cert.

Icoana semnalată de V. Drăghiceanu³² găsită într-o colecție particulară în Botoșani, se presupune a fi din racla sfântului, ceea ce desigur complică într-o oarecare măsură cercetările. Icoana reprezintă pe Sfântul Ioan cel Nou prohodit de îngeri. Se disting pe icoană patru îngeri, așezați doi câte doi. Fundalul este dat de un zid, iar în dreapta o clădire cu contraforturi încadrând o poartă, în fața căreia se vede păgânul împietrit în momentul când trăgea asupra îngerilor. Figurile îngerilor desenate în spirit naturalist reproduc cunoscutul tip elenistic de o frumusețe desebită. Remarcabilă este tehnica icoanei, executată pe fond de cretă în culori de lazuri roșii și verzi de o transparentă gingașă.

Dacă astfel stau lucrurile în ceea ce privește lada de la Putna, cu privire la ferecătura de argint ce îmbracă racla cu sfintele moaște ce se află astăzi în biserica Sf. Gheorghe Suceava, datele sunt și mai complicate.

Racla are lungimea de 1,930 m, lățimea de 0,620 m, înălțimea de 0,620 m, înălțimea de 0,650 m, are formă rectangulară, cu capac, și este așezată pe patru picioare sferice.

Ferecătura prezintă 12 scene din viața și pătimirea negustorului trapezuntin, repartizate pe două registre, câte șase pe fiecare registru. Fiecare scenă are dimensiunea 0.260 x 0.200 m.

Urmele aurii de pe ferecătură abia se mai disting "vermeiul" ștergându-se în trecerea atâtor veacuri. Cele 12 plăcuțe sunt legate între ele prin benzi fine din filigran de argint, lucrat în ajur, cu motive florale de mare circulație, din apusul creștin până în răsăritul mahomedan. Plăcile lucrate în tehnica "au repousse" au cizeluri pe față executate parțial cu roțița dințată. Fiecare scenă în partea superioară a ei, are un text scris în limba medio-bulgară, deci în limba în care a fost scrisă și Mucenicia Sf. Ioan cel Nou de către Grigorie Țamblac, vădind caractere comune cu grafia manuscriselor și inscripțiilor slavone de pe

argintăriile slavone de la mijlocul veacului al XV-lea. Fiecare text explică scena ce este reprezentată pe plăcuță: 1. Chemarea lui Ioan în fața eparhului cetății; 2. Dezbrăcarea Sfântului; 3. Judecătorul poruncește să se aducă multe toiege; 4. Baterea cu toiege; 5. Punerea în temniță; 6. Readucerea Sfântului înaintea eparhului; 7. Baterea din nou a Sfântului de către eparh și slugile sale; 8. Mucenicia - purtarea prin cetate legat de coada unui cal sălbatic, tăierea capului sfântului; 9. Ingerii veniți la locul martiriului. Înțepenirea păgânului ce vrea să săgeteze pe ingeri; 10. Slobozirea păgânului de pedeapsă; 11. Ingroparea mucenicului; 12. Incercarea frâncului de a răpi trupul martirizat al sfântului.

Observăm că acțiunea se deapănă clar, într-un ritm regulat, compozițiile sunt echilibrate, vădind desigur calitățile de bun ilustrator ale argintarului, toate acestea amintind prin subiectul desenului schematic de sinaxarele și viețile sfinților din pictura murală.

Se remarcă în aceste scene mulțimea personajelor, tineri bărbați îmbrăcați în "houppelande" purtând "chaperonul" (turbanul cu un fel de creastă formată din pliuri), soldați ce poartă "brigandine", armuri din plăci mici de metal, continuate în partea de jos prin jupe metalice formate din trei rânduri de plăci așezate în solzi. Toate aceste personaje, aflate în acțiune pentru a evita monotonia, sunt prezentate fie în apropierea zidurilor Cetății - zidul fiind marcat printr-un desen în "danier" în romburi sau dreptunghiuri de un pronunțat geometrism - ori lângă vreun edificiu religios la care argintarul nu reproduce formele acoperișurilor moldovenești, cum aveau să facă artiștii de la Voroneț, Sucevița ori Bistrița.

Operă de înalt nivel artistic, ferecătura ce îmbracă racla Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, este cea mai veche operă de argintărie din Moldova, dovedind încă odată existența în Moldova, încă din faza de început a artelor decorative "a unui climat de artă prielnic realizărilor de înalt nivel artistic"³³.

Dacă în 1905 N. Iorga era de părere că "Petru Schiopul să-i fi dăruit greoiul sicriu de argint aurit pe care se desfac, în minunat lucru răbdător cu ciocanul, privesc din suferințele mucenicului"³⁴, în 1922 afirma că "*sur le cercueil en metal du Saint qui a du être un travail de l'époque d'Etienne le Grand, mais ayant emprunte ses scènes a une oeuvre antérieure on voit Alexandru a la tête*"³⁵, pentru ca în cele din urmă să afirme că această piesă făcea parte din epoca lui Alexandru cel Bun³⁶.

Părerea că în timpul lui Petru Schiopul ar fi fost executată ferecătura este pusă în legătură cu mutarea în 1589 a moaștelor de la Biserica Mirăuți la Biserica Sf. Gheorghe. Ori în Cronica murală de la Suceava se vorbește doar despre strămutarea sfintelor moaște: "In anul 7097 iunie 24 a acoperit biserica Mitropoliei și a făcut și clopotnița și a adus și pe Sfântul Ioan la Mitropolie"³⁷.

Ori dacă s-ar fi făcut această ferecătură de argint, deci o lucrătură de mare valoare, nu putea să nu se fi menționat în cronică acest lucru, într-o perioadă în care deja se constituise cultul Sf. Ioan cel Nou, reprezentat în pictura murală moldovenească, în paraclisul Mănăstirii Bistrița, Dobrovăț, Voroneț, Sf. Gheorghe Suceava, Sucevița³⁸.

În timpul domniei lui Miron Barnovschi (1626-1629) pe fața interioară a capacului raclei cu moaștele sfântului se împodobește cu o cunună chipul pictat al sfântului, așa după cum ușor se poate descifra pe inscripția gravată în limba slavonă: "Această cunună am făcut-o **IO MIRON BARNOVSCHI MOGHILA** domn Țării Moldovei", iar pe ferecătura picioarelor sfântului deslușim inscripția "Pe timpul mitropolitului Kir Anastasie Crimca, anul 7135".

Cununa și ferecătura de pe capacul raclei, sunt executate probabil de un meșter din atelierul cunoscutului argintar moldovean Grigorie Moisiu. Motivele florale, precum și tehnica în care sunt realizate prezintă evidente asemănări cu ornamentica ferecăturilor executate de acesta.

O. Luția susține că ferecătura ar fi fost executată în Polonia de un artist străin, în perioada când moaștele sfântului, împreună cu odoarele mitropoliei se aflau la Zolkiew. Ori în acel *Index Zolkiewensis* întâlnim trecut în inventarul cu obiectele aduse din Moldova această ferecătură. În Polonia s-a făcut o reparație și anume s-a confectionat o ramă de argint, "*und der Uberrest zur Verfertigung einer silbernen Rahme an dem Sarge im Jahre 1780 verwendet worden sei*"³⁹.

O. Tafrali⁴⁰ consideră ferecătura de la Suceava ca fiind din secolul al XIX-lea când un grup de credincioși din Botoșani ar fi dăruit bisericii Sf. Gheorghe această raclă.

Se știe că în anul 1786 Hagi Ivanciu trimite o scrisoare episcopului Dositei Herescu prin care arăta: "Fiind îndemnat din dumnezeiască râvnă ca să fac o raclă din chiparos sfântului marelui mucenic Ioan Novi de la Suceava, am pus toată nevoia de am făcut racla după măsura sfintelor moaște a Sfântului Ioan, având scânduri de chiparos încă mai de înainte, dar fiindcă fără de scire înaltele locuri n-au cutezat a o trimite, pentru aceea fac plecată rugăciune către Preaasfântia ta ca să faci oarecare mijlocire către înaltele locuri să poată trece acest lucru, adică această raclă pentru Sf. Ioan Novi, și eu să rămân nelipsit de nădejdea vie". Autoritățile habsburgice au interzis aducerea acestei racle la Suceava. În 1867 un grup de credincioși moldoveni, reușesc să înlocuiască racla veche cu cea nouă⁴¹.

Sorin Ulea, ocupându-se și de racla Sf. Ioan cel Nou într-un studiu al său afirma: "Este cunoscut, că în afară de pictură, legenda Sf. Ioan cel Nou a mai fost transpusă și într-o lucrare de metal. Este vorba despre cele 12 plăci de argint ce decorează racla sfântului, raclă ce se află și astăzi în biserica mitropolitană a Sucevei... este de presupus că și această piesă de argintărie a fost lucrată într-o epocă posterioară zugrăvirii exterioare a Voronețului"⁴².

Trebuie însă să recunoaștem că atât în pictura murală a mănăstirii Bistrița, Voroneț, Sf. Gheorghe Suceava, Sucevița, Secu ș.a. este pictată scena aducerii moaștelor sfântului în Moldova, ori în această piesă de argint această scenă lipsește cu desăvârșire. Poate fi considerată această lipsă ca fiind un argument în sprijinul ipotezei că argintăria nu aparține veacului al XVI-lea, ci este mai veche, adică aparține veacului al XV-lea? Iată o întrebare la care în stadiul actual al cercetărilor nu s-a putut da un răspuns concludent.

Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, și întreaga sa mucenicie aveau să fie reprezentate și în programele iconografice ale bisericilor din Moldova secolului al XVI-lea.

Faptul că la Dobrovăț⁴³, în 1529, Sf. Ioan cel Nou a fost așezat pe același perete de răsărit al pronaosului, în rând cu Arhanghelii Mihail și Gavriil, cu Apostolii Petru și Pavel, cu trei sfinți pusnici are o semnificație aparte. Este evident în primul rând că o asemenea alăturare nu era lipsită de tâlc și că iconograful Dobrovățului a urmărit o anumită idee. Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava pătimise și murise pentru dreapta credință, trădat fiind de un apusean, chinuit și ucis din porunca unui necredincios. Și prin această pictură se aducea un înalt omagiu sfântului protector al Moldovei, într-o perioadă de progresivă creștere a autorității de care se bucura cultul sfântului martir.

De curând descoperită și încă nepublicată cu aparatul critic necesar, o altă ilustrare a vieții sfântului martir - cea mai veche din pictura murală - se află pe fațada de sud a bisericii Sf. Gheorghe din Suceava în cadrul unui ansamblu mural atribuit, verosimil, anului 1534⁴⁴.

Deși sunt mai târzii decât pictura originală, unele fresce din naosul bisericii Sf. Gheorghe se circumscriu aceleiași arii de interes major ca și alte compoziții. Între ele trebuie amintită scena **Aducerii moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava**, pictată odată cu scena de deasupra ei - **Sf. Ioan Botezătorul în pustie** -, pe pilastrul de sud est al naosului, peste fresca originală. În dreapta celei din urmă a fost pictat în aceeași perioadă portretul lui Ștefan cel Mare, după cum indică inscripția slavonă de deasupra capului său "Ștefan voievod cel Bătrân", în perfect acord cu documentele de cancelarie⁴⁵, care îl numesc astfel pe marele domnitor începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, infirmând de la sine orice altă atribuire a acestui portret⁴⁶ și indicând în același mod perioada *post quem* a pictării lui. Identificat abia în ultima vreme de istoricul de artă Sorin Ulea prin lectura completă a numelui voievodului portretizat⁴⁷, această frescă, împreună cu celelalte două din vecinătatea ei și cu cea a **Ofrandei baldachinului** din nișa alăturată, a fost pusă în legătură cu evoluția cultului Sf. Ioan cel Nou ca ocrător al Moldovei⁴⁸, la sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul veacului următor. Toate cele patru scene datează din această vreme, după cum o dovedește mai ales **Ofranda baldachinului** între care cei doi domnitori Movilești, Ieremia și Simion, împreună cu familiile, mama și fratele lor, mitropolitul Gheorghe Movilă, sunt înfățișați dăruind un baldachin pentru racla cu moaștele Sf. Ioan cel Nou. Mulțimea personajelor îmbrăcate în somptuoase costume de ceremonial este dispusă în două grupuri, de o parte și de alta a raclei cu moaștele Sf. Ioan cel Nou din centrul tabloului, unde îngenunchează, în fața acesteia, mitropolitul Gheorghe Movilă. Fresca este astăzi în bună măsură deteriorată, mai ales din cauza grafitelor care au fost scrijelate pe această scenă.

Cu toate acestea, se mai pot discerne calitățile artistice ale vigurosului portret al mitropolitului Moldovei. Pe același pilastru sud-estic, deasupra **Sf. Ioan Botezătorul în pustie** este reprezentat **Sf. Ioan cel Nou**, în pandant cu **Sf. Gheorghe**, patronul bisericii mitropolitane.

Altă ilustrare, de reală notorietate, se află pe fațada sudică a bisericii Sf. Gheorghe a Mănăstirii Voroneț, fiind executată odată cu întregul ansamblu de picturi murale exterioare, prin grija mitropolitului Grigorie Roșca, în anul 1547⁴⁹.

Pe peretele de sud al pridvorului, în două registre - întrerupte prin fereastra gotică a pridvorului - este redată legenda Sf. Ioan cel Nou. Fiecare registru cuprinde câte cinci tablouri, iar ultimele două sunt pictate în dreapta ușii de intrare. Iată succesiunea scenelor și textele ce însoțesc aceste scene, texte scrise în slavonește:

1. Aici chinul Sf. Ioan cel Nou și mărturisirea celui fără de cruce;
2. Aici desbrăcarea Sfântului;
3. Punerea Sfântului înaintea judecătorului lovit fiind foarte;
4. Punând pe Sfântul în temniță;
5. Aducând pe Sfântul înaintea judecătorului;
6. Iarăși bate ighemonul cu slugile sale pe sfânt;
7. Legând pe sfântul de coada calului;
8. Ingerii lui Dumnezeu au venit la trupul sfântului. Un oarecare păgân vrea să săgeteze. Înțepenirea lui.
9. Aducând pe cel înțepenit cu arcul și cu săgeata;
10. Aici înmormântarea Sf. Ioan;
11. Aici vroiă frâncii să fure trupul sfântului;
12. Aducerea moaștelor Sfântului Mucenic Ioan cel Nou în slăvita

cetate a Sucevei în zilele blagocestivului Ioan Alexandru Voevod și a Doamnei Ana și a episcopului Josif⁵⁰.

Legenda Sf. Ioan cel Nou este pictată tot în atâtea registre și la Mănăstirea Sucevița, mănăstire considerată pe drept cuvânt "Testamentul artei moldovenești din secolul al XVI-lea"⁵¹.

La Sucevița ca și la Voroneț episodul aducerii moaștelor la Suceava și întâmpinarea lor de către Alexandru cel Bun și curtea sa este tratat cu multă grijă, în proporții mai ample. Știind că acest episod corespunde unui fapt istoric real, redarea lui în pictura murală a amintitelor monumente echivalează cu primele compoziții istorice cu valoare documentară din pictura noastră veche⁵².

Un lucru care trebuie remarcat în această temă este că în text se scrie "...în zilele blagocestivului Ioan Alexandru voievod și al Doamnei Ana, și al episcopului Josif"⁵³. Despre care Ana este vorba? Este vorba despre Ana, cea care a fost menționată ca moartă într-un document din 14 aprilie 1415 ori Ana Ringailla? Socotim că este vorba despre Ana, cea de a doua soție a lui Alexandru cel Bun, care era moartă înainte de 14 aprilie 1415, și această afirmație ne ajută să înțelegem că aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou s-a făcut "în doi ani de la domnie", adică în 1402⁵⁴.

Ilustrarea cu cele mai multe episoade, care permite o interpretare mai nuanțată și, prin aceasta mai semnificativă a pătimirilor și morții Sf. Ioan cel Nou, se află în paraclisul, cu hramul său, din turnul clopotniță a Mănăstirii Bistrița. Scoase de sub varul care le-a acoperit vreme îndelungată⁵⁵, picturile murale ale paraclisului bistrițean prezintă următoarele scene și episoade din viața și martiriul sfântului de la Suceava: 1. În fața cetății Trapezunt, de unde era originar, Ioan își ia rămas bun de la ai săi; 2. Corabia plutind pe valurile Mării Negre; Ioan stă pe pupă; 3. Negustorul genovez care l-a însoțit pe Ioan este înfățișat într-o barcă; 4. Negustorul genovez îl părăște pe Ioan iparhului cetății; 5. Ioan judecat de iparh; 6. Ioan în închisoare; 7. A doua judecată; 8. Baterea cu toiege; 9. Impărțirea bunurilor lui Ioan; 10. Legarea lui Ioan de coada unui cal; 11. Decapitarea; 12. Ingerii păzesc corpul decapitat, împietrirea paznicului; 13-14. Scene degradate (probabil aducerea paznicului împietrit în fața iparhului și înmormântarea sfântului); 15. Întâmpinarea raclei cu moaștele sfântului în fața cetății Suceava⁵⁶.

Analizând cu atenție modul în care au fost redactate ilustrările vieții și martiriului Sfântului Ioan cel Nou, iese în evidență faptul că iconografiile au pus un accent particular pe răutatea necredincioșilor, dar că nu au uitat trădarea genovezului, trădare în mod special subliniată la Bistrița-Neamț.

Asocierea între răutate și necredință a tătarilor cu genovezii nu era lipsită de tâlc pentru moldovenii acelor vremuri, așa cum aflăm prin cuvintele lui Petru Rareș transmise de Ioan Perestetov, ei crezând că până și slăvita cetate a Constantinopolului a căzut pradă turcilor ca pedeapsă pentru erezie. Și despre ce erezie putea fi vorba dacă nu despre erezia apuseană care răscolise spiritele la Florența-Ferrara, care provocase reacția mitropolitului Marcu de la Efes și a multor biserici răsăritene și care era considerată drept cauză a pedepsirii divine a bizantinilor?

Că problema credinței ortodoxe era tema centrală, rezultă și din așezarea personajelor păgâne, închinătoare la "Soare și la Lună" alături de latinii sau catolicii vremii.

Autorii picturilor murale, de la Dobrovăț, Sucevița, Voroneț, Bistrița și Sf. Gheorghe

Suceava au fost animați cu precădere de apărarea Ortodoxiei împotriva amenințărilor de tot felul. Ei erau fără îndoială patrioți înflăcărați, gata să lupte și să moară pentru țara lor. Dar motivarea spirituală a luptei era întărită prin unitatea de credință. Tocmai pentru a lupta mai bine împotriva dușmanilor țării, picturile murale exterioare s-au constituit în mari cărți de învățătură, la îndemâna tuturor, lecția lor fiind o lecție de dreaptă credință și, prin aceasta, de patriotism⁵⁷.

NOTE

1 Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 78.

2 Grigorie Țamblac, *Mucenicia Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în *RIAF*, 1894; S. Fl. Marian, *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, București, 1895; A. Tăutul, *Viața și minunile Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, Suceava, 1914; A. I. Popescu, *Viața, pătimirile și minunile Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, Craiova, 1943; P. Rezuș, *Viața și faptele Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în *MMS*, nr. 6-7/1956, p. 332-337; Vasile M. Demciuc, *Viața Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, Suceava, 1990.

3 I. Caproșu, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava*, Iași, 1980.

4 Pentru legăturile între prezența relicvelor în centrele ecleziastice ce le dețineau și domnie în SE Europei a se vedea studiul lui J. Dujcev, *La litterature des slaves meridionaux au XIII-e siecle et ses rapports avec la litterature byzantine*, în *L'Art byzantine du XIII-e siecle*, Belgrad, 1967.

5 D. R. Mazilu, *Sf. Filofteia de la Argeș. Lămurirea unor probleme istorico-literare*, în *AARMSI*, 1933, p. 217-316; I. Dorobanțu, *Insemnare din sbornicu Lovcean și aducerea moaștelor Sf. Filofteia la Argeș*, în "Buletinul Institutului Român din Sofia", București, 1941, p. 85-105.

6 Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*, București, 1974, p. 213-219.

7 Numit în vechime Trapezus, s-a înființat în jurul anului 750 î. Hr de către o colonie grecească din Sinope.

8 A. I. Popescu, *op. cit.*, p. 10-12.

9 C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, p. 200-209; V. Spinei, *Moldova în sec. XI-XIV*, București, 1982, p. 218-225; 234-237; 328-330.

10 Pecenegii cumanii numeau Kievul *Menkerman*, adică Marea Cetate; Se pare că tot ei au numit Cetatea Albă *Akerman*. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 11-12; G. Petrowicz, *I primi due Arcivescovi armeni di Leopoli*, în "Christiana Periodica", nr.3, 1967, p. 115 arată că Menkerman nu este Cetatea Albă ci Kievul.

11 Dan Zamfirescu, *Accente și profiluri*, București, 1983, p. 37-49.

12 P. S. Năsturel, *Une pretendue oeuvre...*, în "Actes du premier Congres international des études balkaniques et sud européennes", 1971, p. 345-351.

13 Gh. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935. *Idem*, *Contribution a l'histoire de Cetatea Albă*, în *BSH*, 1927, p. 31.

- 14 S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 10-12.
- 15 P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 250.
- 16 Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 78.
- 17 Recenzie la *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. I, București, 1975, în *AllAI*, 1976, p. 390 și urm.
- 18 C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iași, 1984, p. 54-19.
- 19 P. S. Năsturel, *op. cit.*, p. 345.
- 20 Ciprian Zaharia, *Josif I Mușat*, Roman, 1988, p. 133-134.
- 21 A se vedea *Intâiul scriitor român*, în "Luceafărul" 12/1983, Al. Piru, *Discursul critic*, București, 1987, p. 129-139.
- 22 Alexandru V. Diță, *In legătură cu paternitatea primei scrieri în proză a literaturii române*, în "Luceafărul" 44/1983.
- 23 *Cronicele României*, ed. Kogălniceanu, București, 1872, p. 36, Al. V. Diță, *Reinterpretări și adăugiri la studiul cronicilor moldovene*, în *Rdi*, nr. 5/1979, p. 875-893.
- 24 Al. V. Diță, *In legătură cu paternitatea...*
- 25 Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă din țările române*, București, 1968, p. 376. Teodora Voinescu, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, în *SCIA*, 2/1964, p. 165- 289.
- 26 Miroslav Krleza, *La chasse d'argent de Saint Simeon*, în "Jouoslavia", Belgrad, sept. 1953, p. 53-60.
- 27 N. Lazarew, *Geschichte der Russichen Kunst*, III, Dresda 1959.
- 28 O. Luția, *Legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava în frescele de la Voroneț*, în "Codrul Cosminului", 1924, p. 279-354; N. Iorga, *Icoana românească*, București, 1933, p.3.
- 29 O. Luția, *op. cit.*, p. 335-336; N. Iorga, *op. cit.*, p. 8.
- 30 I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 116-118.
- 31 E. Jerphanion, *Le trésor de Putna et les peintures de Capadoce*, Paris, 1930, p. 314; Cristian Moiescu, Ana Maria Musicescu, A. Sirli, *Putna*, București, 1982, p. 55.
- 32 V. Drăghiceanu, *O icoană din sicriul Sf. Ioan cel Nou din Suceava*, în *BCMI*, 1916, p. 26-34; Corina Nicolescu, *Un fragment din racla pictată a Sf. Ioan cel Nou*, în *MMS*, nr. 7-8/1970, p. 377-391.
- 33 T. Voinescu, *op. cit.*, p. 289.
- 34 N. Iorga, *Neamul românesc în Bucovina*, București, 1905, p. 22; Idem, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, p. 49.
- 35 N. Iorga, *Histoire de l'art ancien roumain*, Paris, 1922, p. 48.
- 36 N. Iorga, *Icoana românească ...*, p. 4.
- 37 *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, București, 1959, p. 162-163, E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Wien, 1903, p. 133-135;
- 38 C. Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 297-298; S. Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovești*, în *SCIA*, nr. 1/1963, p. 86-89.
- 39 S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 181-182.
- 40 O. Tafrali, *Le tresor byzantin et roumaine du monastere de Putna*, Paris, 1925, p.28.

- 41 Darie Tarnoviețchi, *Sărbătoriala strămutare a raclei cu osemintele sfântului marelui martir Ioan cel Nou în sicriul nou făcut*, Cernăuți, 1867.
- 42 S. Ulea, *Originea...*, p. 88.
- 43 Vasile Drăguț, *Dobrovăț*, București, 1984.
- 44 Descoperirea și restaurarea picturilor s-a făcut între anii 1983-1984 prin râvna pictorilor restauratori Tatiana Pogonat și Oliviu Boldura.
- 45 S. Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sf. Gheorghe din Suceava*, în SCIA, nr. 2/1966, p. 216, n. 45.
- 46 I. Zugravu, *Biserica Sf. Gheorghe de la Mănăstirea Sf. Ioan cel Nou din Suceava*, în MMS, nr. 5-7/1957, p. 474.
- 47 T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească...*, p. 475, n. 1.
- 48 S. Ulea, *Datarea frescelor...*, p. 216, n. 45 și 221.
- 49 Ion Solcanu, C. Buzdugan, *Biserica Voroneț*, Iași, 1988.
- 50 O. Luția, *Legenda Sf. Ioan...*, p. 279-345.
- 51 P. Henry, *Les eglises ...*, p. 232-252.
- 52 W. Podlacha, Gr. Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, vol. 2, București, 1985, p. 82-86.
- 53 C. Bobulescu, *Pentru pomenirea lui Alexandru cel Bun*, Chișinău, 1934.
- 54 C. Rezachievici, *Ringalla Ana*, în Rdi, nr. 8/1982, p. 921-923.
- 55 Tatiana Pogonat, *Restaurarea picturilor murale din paraclisul Mănăstirii Bistrița-Neamț*, în "Monumente istorice și de artă", nr. 1/1976, p. 86-89.
- 56 Scenele sunt distribuite astfel: 1-4 pe peretele sudic, registrul superior; 5-8 pe peretele nordic, registrul superior; 9-12 pe peretele sudic, registrul inferior; 13-14 pe stâlpii arcadei vestice la nivelul registrului inferior; 15 pe peretele nordic, registrul inferior.
- 57 În ceea ce privește reprezentarea Sf. Ioan cel Nou pe icoane portabile nu avem știri prea multe. Stim sigur că la 9 decembrie 1628 în timpul lui Miron Barnovschi se cerea să fie pictată în orașul țarilor o icoană a Sf. Ioan cel Nou. A se vedea Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. II, București, 1987, p. 268.

ST. JEAN LE NOUVEAU UN - "PALLADIUM DE MOLDAVIAE"

RÉSUMÉ

A l'intérieur de l'Eglise de St. Georges sous un dais spécialement construit se trouve le cercueil abritant les reliques de St. Jean le Nouveau. La vie du martyr Jean le Nouveau est entourée du merveilleux hagiographique habituel. Jean, marchand de Trébizonde, ne voulant pas renoncer à la croyance en Jésus Christ est jugé en 1330 à Cetatea Albă à la suite de la trahison du capitaine d'un bateau d'observance latine, un Gênois, au peut être, un Vénitien. On lui a asséné des coups de bâton, on l'a enchaîné et l'on a jeté en prison, on l'a battu de nouveau et finalement on l'a attache a la queue d'un cheval et on l'a traîné jusqu'a ce qu'un incroyant lui a coupé la tête.

En apprenant les merveilles accomplies dans la proximité des reliques de St. Jean le Nouveau, le prince Alexandru cel Bun décide qu'on apporte les reliques vénérées à Suceava en 1402 et les dépose dans l'ancienne cathédrale de Mirăuți d'ou on les transporte en 1589 a l'Eglise de St. Georges.

En 1686, à la suite d'une invasion polonaise conduite par Jean Sobieski, les reliques de St. Jean le Nouveau sont transportées à Zolkiew où elles restent jusqu'en 1783 où on les ramène à Suceava.

MIHAI VITEAZUL ȘI ROMÂNII DIN TRANSILVANIA. ASPECTE DE "POLITICĂ" CONFESIONALĂ

FLORIN PINTESCU

"Nu se poate înțelege nimic din istoria lui Mihai Viteazul, dacă nu ținem seama de aceste note sufletești: lupta lui în primul rând pentru ideea creștină, pornită din adâncul sufletului lui, care i-a înarmat brațul pentru toate îndrăznelile și l-a făcut să ceară țării și lui însuși jertfe ce păreau de neîndurat, conștiința unei misiuni pentru Ortodoxie, cavalerismul de boier și oștean pus în slujba acestei lupte"¹, nota marele medievist P. P. Panaitescu, în monografia sa din 1936.

O analiză succintă a realităților politice și confesionale din Transilvania sec. al XVI-lea este indispensabilă pentru înțelegerea acțiunilor cu tentă confesională ale domnului român, acțiuni vizând acest Principat.

În secolul al XVI-lea Transilvania își schimbă statutul politic, din 1541 devenind principat autonom sub suzeranitatea turcească. Gh. Brătianu arată că suzeranitatea otomană a plasat Transilvania într-o situație analoagă celei a Moldovei și Țării Românești, întărind legăturile dintre cele trei țări, accentuând o nouă orientare politică².

Pe plan religios, în această perioadă, Transilvania este cuprinsă de vârtejul luptelor confesionale generate de Reformă și Contrareformă. Aceste frământări confesionale vor modifica structurile sociale și politice ale Principatului. Structura politică și confesională a Transilvaniei era dată de cele trei "natio" politice și cele patru religii "recepte". Prin hotărârile Dietei transilvănene sunt recunoscute "religiile" generate de Reformă. Luteranismul devine religie receptă în 1557-1558, calvinismul în 1564, unitarismul în 1570-1571.

Românii nu erau recunoscuți ca *natio* în sens medieval iar religia ortodoxă era o religie "tolerată". Semnificația trinomului iobag-român-ortodox capătă astfel noi dimensiuni. Românii erau lipsiți de privilegii feudale și nu aveau monopolul practicării comerțului ca maghiarii, respectiv sașii. Credința era atunci singurul "mijloc de înțelegere, de recunoaștere întru sine"³.

Pătura conducătoare românească (vârfurile ei) trecuse în general la catolicism, apoi la calvinism pentru a putea accede la rangurile nobiliare ce implicau privilegii. N. Iorga și Augustin Bunea au demonstrat cu o argumentație solidă că cel puțin la nivelul ierarhiei preoțești, în regiunile Lugoj, Caransebeș și Făgăraș se poate vorbi de o calvinizare. Pavel Binder a arătat că ideile luteranismului pătrund în ținutul Hunedoarei înainte de 1530 direct din Germania⁴.

Poporul de rând a rezistat foarte bine la încercările de prozelitism lutheran, apoi calvin, datorită tradiționalismului său înăscut. Lipsit însă de o elită care să-l reprezinte și aflat în general sub nivelul de dezvoltare economică și culturală a sașilor, maghiarilor și

seculilor, nu avea nici un cuvânt de spus în conducerea Principatului. Religia a fost atunci singurul liant de legătură ce a menținut coeziunea românească, îndeplinind rolul de "contrafort spiritual" (L. Blaga) al românilor din Transilvania.

Poziția lui Mihai Viteazul față de confesiunea și instituțiile bisericii ortodoxe române din Ardeal a făcut obiectul a numeroase studii, studii care au dat naștere la multe polemici.

Sprijinirea ortodoxiei transilvănene de către Mihai Viteazul a reprezentat continuarea firească a politicii domnilor români de susținere a credinței ortodoxe în Ardeal.

Biserica Țării Românești influențează organizarea confesională a bisericii ortodoxe transilvănene încă de la începuturile domniei lui Mihai Viteazul. În 20 mai 1595 este semnat faimosul tratat prin care domnul muntean devine vasalul lui Sigismund Bathory, principele Transilvaniei. Din delegația munteană semnată a tratatului au făcut parte trei înalți ierarhi: mitropolitul Eftimie și episcopii Teofil de Râmnic și Luca de Buzău. Articolele 12 și 13 ale tratatului prevăd subordonarea suprastructurii confesionale ortodoxe transilvănene celei din Țara Românească⁵.

Art. 12: "Intregul cin bisericesc și mănăstiresc sau al călugărilor, Luminăția Sa îl va lăsa în vechiul obicei și datină, cu tipicul, slujbele și libertățile lor, și își vor putea strânge slobozi veniturile lor obișnuite".

Art. 13: "Și toate parohiile românești aflate în ținările Luminăției Sale vor sta și ele sub judecata și rânduiala mitropolitului de Târgoviște după așezământul dreptului duhovnicesc și al cinului preoțesc al acestei țări, și-și vor putea strânge slobozi veniturile lor obișnuite".

Peste câteva zile Sigismund va supune lui Ioan de Prislop, mitropolitul Ardealului, bisericile din Făgăraș, "care de sigur, fuseseră mai de mult timp calvinizate"⁶. În actul de numire din 20 martie 1585, Ioan de Prislop are în subordinea sa "toate bisericile românești din Ardeal și părțile ungurești, afară de unele biserici, peste care, după învoirea noastră păstorește vlădica Spiridon, care e și dânsul român"⁷. N. Iorga arată că Spiridon păstorea "părțile din nord-vestul Ardealului și cele din părțile ungurești învecinate cu ele"⁸.

Tratatul din 20 mai 1595 a suscitat numeroase polemici între prelații ortodoxi și uniți. Plecând de la articolele din tratat ce vizează chestiuni religioase Augustin Bunea a ajuns la concluzia că nu a existat în Ardeal un mitropolit până la Mihai Viteazul. "Așadar între anii 1585-1589 erau în Transilvania și Ungaria numai doi episcopi (Spiridon și Ioan de Prislop, n.n.) între care erau împărțite toate bisericile românești din Transilvania și din părțile ungurești anexate la Ardeal. Dacă pe atunci ar fi existat un <<mitropolit>> românesc, el ar fi fost un arhiepiscop fără arhidieceză, ceea ce este absurd"⁹.

"Dacă sub mitropolii Belgradului s-ar fi aflat mai mulți episcopi sufragani atunci am vedea măcar pe unul dintre acești episcopi înălțându-se la treapta arhiepiscopicească și mitropolitană, iar pe mitropolit nu l-am vedea alergând la București ca să se sfințească căci l-ar fi putut sfinți și episcopii săi de acasă"¹⁰.

"Dacă luăm în mână decretul principilor ardeleni, prin care au numit pe mitropolii Belgradului, vedem, că nici unul dintre acești arhieri nu este numit mitropolit ci numai episcop și superintendent"¹¹.

Mircea Păcurariu a încercat să combată ultima ipoteză citată arătând că "... în actele medievale latine emise în Transilvania nu apare termenul de mitropolit - necunoscut în biserica apuseană - ci numai cel de <<episcop>> chiar și atunci când era vorba de un mitropolit ortodox"¹². Aprecierea sa poate fi ușor combătută prin citarea controversatului

document dat de Matei Corvin în 1479, document în care apare numit un "*Iovanichik Metropolitanus Nandoralbensis*"¹³. Acest document vine să demonstreze că termenul de mitropolit era folosit în diploma maghiară încă din sec. al XV-lea. Credem că este foarte puțin probabil faptul ca secretarii cancelariei transilvănene, la aproape un secol după redactarea acestui document să nu cunoască termenul de mitropolit și, în concluzie, să nu-l folosească pentru desemnarea unei realități ecleziastice ortodoxe. Încheiem seria aprecierilor prelaților uniți cu privire la originea mitropoliei în Transilvania cu o apreciere a aceluiași Augustin Bunea: "Existența unui mitropolit adevărat în sensul canonic al cuvântului pe timpul acela nu se poate admite nici din motivul că prin tratatul încheiat la 20 mai 1595 între Mihai Viteazul și Sigismund Bathory toate bisericile din Ardeal au fost puse sub "jurisdicțiunea și dispozițiunea" mitropolitului din Târgoviște, ceea ce nu s-ar fi întâmplat, dacă în Ardeal ar fi existat un mitropolit, căci nimenea nu poate supune pe un mitropolit adevărat altui mitropolit, fără a nesocoti canoanele bisericii"¹⁴.

Dimpotrivă, prelații ortodoxi consideră că în Transilvania nu numai că a existat o mitropolie anterioară domniei lui Mihai Viteazul, dar aceasta a fost chiar independentă de cea din Muntenia.

Ștefan Meteș îl consideră pe episcopul Eftimie (numit de Ștefan Bathory printr-un document din 12 septembrie 1572) "cel dintâi mitropolit al românilor din Țara Ardealului și părțile ungurești cu reședința la Bălgrad sau Alba Iulia"¹⁵.

Mircea Păcurariu în studiul său *Inceputurile Mitropoliei Transilvaniei* a încercat să acrediteze ideea autocefaliei acestei mitropolii¹⁶. În aceeași lucrare se susține că "Biserica din Transilvania exercita singură cele trei ramuri ale puterii bisericești: învățătoarească, sfințitoare (sacramentală) și cârmuitoare (jurisdicțională). Nu există nici un act din care să rezulte vreo subordonare a bisericii românești din Transilvania față de mitropolia Ungrovlahiei sau față de o autoritate bisericească din afară"¹⁷.

Păstrăm unele rezerve față de aceste afirmații: exercitarea puterii învățătoarești; - instrucția livrescă a preoților români de țară era nulă sau aproape nulă⁻¹⁸; exercitarea puterii sfințitoare (sacramentale); - înșiși capii bisericii erau sfințiți în afara Transilvaniei. Dreptul canonic prevede că hirotonirea unui arhieru (episcop sau mitropolit) se face în biserica ortodoxă de cel puțin doi arhieri¹⁹. M. Păcurariu afirmă că "Un mitropolit transilvănean nou ales nu putea fi hirotonit la Alba Iulia, din moment ce în Transilvania mai există un singur episcop, la Vad, eparhie ce și-a încetat existența la sfârșitul secolului al XVII-lea"²⁰.

Însă în acest caz dreptul de sfințire se reducea doar asupra clerului inferior. Puterea "cârmuitoare" a bisericii ortodoxe transilvănene a fost însă categoric îngreunată de imixtiunea principilor transilvăneni: "... teritoriul episcopilor de Silvaș, respectiv Bălgrad și din Vad, începând din anul 1574 până în anul 1628 nu a fost statornic, ci a crescut ori s-a micșorat după capriciul principilor, și după hărnicia episcopilor respectivi, dar în așa fel, încât dacă creștea teritoriul episcopiei Silvașului scădea teritoriul episcopiei Vadului..."²¹. La începutul secolului al XVII-lea vom întâlni un caz paradoxal: episcopul de Vad are o putere mai mare decât superiorul său, mitropolitul de Bălgrad. La 23 septembrie 1605 Ștefan Bocskay numește pe Spiridon - episcop de Vad, nu numai ca episcop peste bisericile din comitatele Turda, Cluj, Dăbâca, Solnocul Interior, Solnocul de Mijloc și Crasna, ci și ca inspector superior (*supremus superintendentis*) peste toate bisericile din Ardeal și

părțile ungurești, însă să nu incomodeze sau să împiedice în funcțiunea sa pe episcopul Bălgradului (*ita tamen, ut ne alter alteri incomodet et impediatur*)²².

Dincolo de polemicele dintre istoricii uniți și ortodoxi un lucru este sigur: prin tratatul din 20 mai 1595 bisericii muntene i se recunoaște **de jure** dreptul de a conduce viața confesională a românilor din Ardeal. Cu ocazia unei vizite la Alba Iulia (30 decembrie 1596) Mihai Viteazul va obține dreptul de construire a unei biserici de rit ortodox în acest oraș. Biserica având hramul Sf. Treimi, exista deja în 1597, când este îngropat acolo boierul Danciu din Brâncoveni, solul lui Mihai Viteazul trimis la Alba Iulia.

Augustin Bunea, N. Iorga, P. P. Panaitescu au susținut că Mihai Viteazul a fost întemeietorul mitropoliei ortodoxe din Alba Iulia. Opinia taberei adverse, reprezentată în general de istorici prelați ortodoxi, este astfel sintetizată de Mircea Păcurariu: "Mihai Viteazul a ctitorit numai catedrala mitropolitană, pe când instituția mitropolitană era cu mult mai veche"²³, autorul reactualizând și teoria din sec. al XIX-lea a fraților Pușcariu (însușită și de T. V. Păcățian) potrivit căreia sediul mitropoliei ortodoxe române în Transilvania a fost fluctuant, în funcție de evenimente.

Ilustrul cercetător al istoriei ortodoxismului românesc consideră că scaunul mitropolitan ortodox din Transilvania a parcurs itinerariul: Feleac (înainte de 1488), Prislop (după 1451, ipotetic), Geoagiu, Lancrăm, Alba Iulia²⁴. În sprijinul acestei teorii sunt aduse documente interne - nici un document nu pomeneste numele de mitropolie sau mitropolit - sau însemnări de pe cărți bisericești.

Datorită documentației lacunare existente teoria distinsului teolog din Sibiu permite probabil - singura reconstituire logică posibilă a istoriei instituției ecleziastice a românilor din Transilvania. Sfera logicului însă nu se intersectează cu sfera realului în mod obligatoriu.

Teoria lui Mircea Păcurariu ar prezenta un exemplu straniu în lumea ortodoxă sau catolică: în interval de un secol mitropolia să-și schimbe sediul de patru ori (acest fapt ar prezenta și o notă discordantă față de statornicia și tradiționalismul ortodoxiei). Adăugăm și faptul că în Transilvania nu existau în secolul al XVI-lea condițiile obiective pentru activitatea unei mitropolii ortodoxe. Nu exista forța economică necesară susținerii activității unei mitropolii, instituție ce presupunea un oarecare fast și bogăție. Nu există danii ale nobililor români ortodoxi, danii de pământuri sau donații în bani și obiecte din aur sau argint, necesare pentru întreținerea slujbașilor mitropoliei.

Prinsă la mijloc în lupta dintre o *ecclesia militans* (cea catolică) care își asigura forța spadei - sprijinul regatului apostolic maghiar și o biserică ascetică tradiționalistă (cea ortodoxă) sprijinită de Bizanțul muribund și principatele extracarpătice - uneori vasale Ungariei - suprastructura religioasă a românilor din Transilvania nu s-a putut consolida, consolidându-se în schimb trăirea autentic ortodoxă. **Ortodoxia în Transilvania s-a păstrat prin DUH, nu prin instituții.**

Credem că aprecierile lui A. Bunea și N. Iorga sunt cele corecte și nu vedem cum expunerea istoriei noastre ecleziastice ar suferi vreo scădere admitând faptul că până la Mihai Viteazul nu a existat o mitropolie a Ardealului ci doar episcopii.

În 1596 Sigismund Bathory îi dăruiește lui Mihai Viteazul castelul Buia și satele "*Badok, Losard, Kide et Derse in comitatu Doboka existentium...*"²⁵, sate confiscate de la nobilul rebel Alexandru Kendi. Cu aceste sate viteazul domn își va înzestra mănăstirea din Alba Iulia. Clădirea mănăstirii va rămâne în picioare până la începutul secolului al XVIII-lea

când va fi dăruită cu ocazia construirii noi cetăți. În planul noii cetăți aprobat de Eugeniu de Savoia, cele două biserici românești nu mai apar²⁶.

"Desigur de la ctitorul ei, Mihai Viteazul își ia început acea danie de 6.000 denari pe care mitropolia îi primea în fiecare an de la domnii români până la Unirea cu Roma²⁷, aprecia Ștefan Meteș.

Până de curând în istoriografia română i se atribuia lui Mihai Viteazul și acțiunea de sprijinire a Ortodoxiei românești din ținuturile Transilvaniei stăpânite de împărat - înainte de 1599 - prin numirea egumenului de Tismana, Serghie, ca episcop de Muncaci. Șt. Meteș, P. P. Panaitescu, M. Păcurariu au propus 1597 ca an al numirii egumenului Serghie în scaunul episcopal de Muncaci. Studiul lui Ovidiu Ghitta a clarificat această problemă. Autorul crede că numirea nu a putut să se producă decât în intervalul dintre intrarea victorioasă a lui Mihai în Ardeal și mijlocul lui 1600, când relațiile cu imperialii se deteriorează²⁸. Ovidiu Ghitta a arătat faptul că Serghie nu putea fi numit egumen în 1597, deoarece un document intern din Tara Românească îl menționează la 9 septembrie 1598 ca fiind încă egumen de Tismana²⁹.

N. Iorga și Andrei Pippidi au propus ca probabilă pentru numirea lui Serghie perioada iunie-septembrie 1600³⁰.

Ne alăturăm părerii lui O. Ghitta datorită faptului că o numire a episcopului Serghie în intervalul iunie-septembrie 1600 ne apare ca improbabilă, deoarece relațiile lui Mihai Viteazul cu împăratul se deteriorează simțitor iar domnitorul român și-ar fi îngreunat poziția cerând atunci confirmarea unui episcop ortodox într-o posesiune aparținând unui stat catolic.

Numirea episcopului Serghie (a păstorit până în 1614) nu a fost un act izolat ci a reprezentat o verigă într-un lanț de acțiuni ce vizau sprijinirea ortodoxiei răsăritene din Polonia.

Datorită apropierii geografice a Muncaciului de Polonia, voievodului român i se oferea un excelent prilej de a semăna disensiuni în regat cu ajutorul propagandei ortodoxe, pentru a frâna acțiunea cancelarului Zamoyski îndreptată împotriva sa. De altfel, partidul ortodox din Polonia, condus de cneazul Constantin Vasile de Ostrog l-a sprijinit constant pe Mihai Viteazul. Domnul român a încercat să joace cartea ortodoxiei în Polonia, pentru ca în urma disensiunilor inevitabile create să aibă timp să-și consolideze stăpânirea în cele trei țări române. Contemporanii poloni ai lui Mihai Viteazul au priceput intențiile sale: "Dușman al bisericii catolice, simula apărarea religiei sale, ca să-și împlinească planurile de a atrage de partea lui neamul rutenilor, mare și războinic, care este de aceeași credință cu dânsul"³¹. Iezuitul Petre Skarga recunoștea că "schismaticii (ortodoxii din Polonia) îl divinizau (pe Mihai) ca pe un Mesia și pregăteau ruina bisericii catolice"³².

Încercarea de a crea greutăți Poloniei prin intermediul propagandei confesionale rămâne o frumoasă exemplificare a caracterului și acțiunilor lui Mihai Viteazul, acest domnitor care "vrea să jongleze cu întreaga lume"³³, după cum se exprima Zamoyski, marele său dușman.

În ceea ce privește soarta bisericii ortodoxe din Ardeal, viitorul domn s-a ocupat și de soarta celor mai umiliți slujitori ai ei: preoții români de țară, ce aveau o situație materială cu puțin diferită de cea a iobagilor. Într-un articol al Dietei ținută la Alba Iulia la 28 iulie 1600, se specifică: "În ceea ce privește a doua dorință a Măriei Tale, ca preoții români, în

persoana lor, să nu poată fi siliți de nimeni la robotă, am respectat și în această privință dorința Măriei Tale și am hotărât ca preoții să fie scutiți pretutindenea, în persoana lor de astfel de slujbe"³⁴.

Am fi înclinați să socotim dorința sus-amintită a lui Mihai ca fiind doar poziția unui **domn ortodox** într-un ev mediu eminamente religios. Dar când constatăm că Mihai a intervenit și în favoarea țăranilor români, cerând aceleași Diete să le acorde drept de pășunat în hotarul satelor ungurești și săsești, în epoca în care țărnimea nu reprezenta nimic din punct de vedere social și politic, vedem că aceasta este și poziția unui **domn român** ce a încercat să îmbunătățească soarta celor având același neam, limbă și credință cu el.

Subtila apreciere a lui Ion Toderașcu vine să întărească spusele noastre: "Faptul că Mihai Viteazul a sprijinit biserica ortodoxă din Transilvania are o semnificație aparte, și nu numai religioasă. Este, în această atitudine, și o dovadă a conștiinței unității de neam. Pentru că ... în epoca feudală conștiința de neam, de limbă și confesiune religioasă erau inseparabile"³⁵.

În planul acțiunilor concrete se pot distinge două direcții în politica de sprijinire a ortodoxiei dusă de Mihai Viteazul:

- a) Preocuparea pentru construcția de biserici.
- b) Folosirea elementului clerical pentru scopurile sale politice.

Sunt considerate drept ctitorii sigure ale lui Mihai Viteazul bisericile din Ocna Sibiului, Târgu Mureș, Făgăraș și Râmneț³⁶. Mircea Păcurariu consideră că ctitorirea bisericii din Lușârdea nu poate fi atribuită lui Mihai Viteazul din lipsa izvoarelor sigure³⁷. Biserica din Ocna Sibiu este ridicată sub îngrijirea vistiernicului Vasile. După căderea lui Mihai Viteazul, mai precis în 1609, românii sunt siliți să răscumpere biserica de la dărâmare, plătind o taxă în folosul bisericii calvinești a ungarilor³⁸.

Se vorbește și despre o biserică din Făgăraș ridicată de Mihai Viteazul, ce a dăinuit puțină vreme. Acest lucru îl cunoaștem dintr-un act dat de Gabriel Bethleem către căpitanul Mihail Gyulai la 1 martie 1617, prin care-i dăruia un loc la marginea de miazăzi a cetății Făgăraș, unde fusese zidită biserica lui Mihai Vodă³⁹.

Pe baza mărturiei preotului Gavril Nemeș din 1809, care a scris o istorie a bisericii reformate din Tg. Mureș s-a conchis că Mihai Viteazul a transformat o cameră a școlii reformate într-o biserică⁴⁰. În acest caz credem că mai potrivită ar fi denumirea de capelă. Gavril Nemeș nu ne oferă nici o trimitere documentară, iar informația este cu două secole post eveniment, astfel că N. Sulică a combătut această ipoteză⁴¹. Lui Mihai Viteazul i s-a atribuit și zidirea mănăstirii din Râmneț: "O informație târzie anume un raport al protopopului Ighian din 1826 notează că Mihai Viteazul a zidit biserica mănăstirii cu tot ce-i în jur de ea"⁴². Această informație târzie trezește cum e și firesc, suspiciuni.

S-ar părea că putem socoti drept sigure, bazându-ne pe documente, ctitorii ale lui Mihai Viteazul bisericile din Ocna Sibiului, Făgăraș și bineînțeles, catedrala mitropolitană din Alba Iulia.

Facem aici observația că Mihai Viteazul, în cele aproximativ zece luni (noiembrie 1599-septembrie 1600) cât a domnit în Ardeal, nu ar fi putut construi cinci biserici (Ocna Sibiu, Făgăraș, Tg. Mureș, Râmneț, Lușârdea). Timpul avut la dispoziție a fost prea scurt, apoi intervenea problema finanțării acestor construcții. Mihai Viteazul a fost foarte

strâmtorat financiar, neavând cu ce plăti oștenii nemulțumiți. Scrisorile sale către curtea de la Viena sau Praga sunt pline de cereri disperate de bani. E greu de presupus că principele român ar fi "risipit" banii pentru construcția de biserici, rămânându-i oștenii neplătiți. Credem că aici a intervenit influența tradiției care face să se atribuie marilor personalități o multitudine de construcții când lipsește localizarea exactă în timp. (A se vedea cazul lui Ștefan cel Mare în Moldova unde tradiția populară i-a atribuit ctitorirea unui număr mare de mănăstiri și biserici, ce depășește numărul real al ctitoriilor ștefaniene).

Firește, ar putea fi luată în calcul și ipoteza că Mihai Viteazul ar fi putut începe ctitorirea așezămintelor religioase mai sus pomenite înainte de 1599. Această ipoteză nu poate fi însă susținută deocamdată pe bază de documente.

Nu putem încheia aprecierile despre activitatea ctitoricească a lui Mihai Viteazul în Ardeal fără a vorbi despre biserica românească Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului. Preoții de aici aveau o situație privilegiată, fiind trimiși de conducerea sașilor în Țările Române, pentru a mijloci relații comerciale. Preoții din Șchei aveau în frunte un protopop, ce avea în subordine nouă preoți din satele din Țara Bârsei. Preoții se hirotoneau în Țara Românească iar mitropolitul de Târgoviște avea jurisdicție ierarhică asupra lor⁴³. Voievozii români au făcut numeroase danii asupra acestei biserici. Chiar în 1594, Aron Vodă a donat 12.000 aspri⁴⁴. Biserica Sf. Nicolae din Șchei a primit din partea lui Mihai Viteazul un acoperământ de catifea roșie, așezat pe strana în care a stat el. După căderea sa a fost luat și așezat pe altarul bisericii lutherane din Brașov⁴⁵. Portretul lui Mihai Viteazul din această biserică a fost renovat în 1694 de zugravul Radu⁴⁶.

Biserica Sf. Nicolae din Șchei s-a bucurat de atenția specială a lui Mihai Viteazul, care trimite, "încă înainte de cucerirea Ardealului pe preotul Neagoslav din Tg. de Floci, ca ajutor al protopopului Brașovului Mihai. Acest protopop a luat parte la solia brașovenilor cu judele săsesc, care a întâmpinat pe Mihai Viteazul în oraș, când venea cu oastea din Țara Românească. (...) Pe preotul Neagoslav îl găsim după moartea lui Mihai, scriind dania lui Nicolae Pătrașcu către biserica Sf. Nicolae din Șchei. În danie se spune: <<De mult a avut usârdie și obeaștanie (făgăduială), părintele nostru, răposatul Mihail voievod, împreună cu noi către Sf. Biserică de în Șcheai, de lângă cetatea Brașovului>>"⁴⁷.

În mod straniu, biserica din Șchei s-a bucurat de atenția deosebită a sașilor brașoveni: Sfatul brașovean a contribuit în 1583 la împodobirea cu icoane a bisericii din Șchei. Jurisdicția clericală, ce ținea de competența episcopului ortodox, era respectată de sfatul orășenesc⁴⁸.

Încheiem aprecierile despre activitatea ctitoricească a lui Mihai Viteazul în Ardeal cu o informație stranie furnizată de un raport al lui Unverzagt către arhiducele Maximilian din 22 februarie 1600: "Și-a chemat soția și fiul la el, la Alba Iulia, acolo construiește o biserică"⁴⁹. Dacă informația este adevărată nu se poate ști despre ce biserică era vorba deoarece catedrala mitropolitană exista deja în 1597. Credem că informația se referă la eventualele reparații efectuate catedralei de către domnitor.

În ceea ce privește al doilea aspect al politicii religioase a domnului român în Ardeal - folosirea clericilor pentru scopuri politice - avem câteva mărturii documentare care nu lasă loc îndoielilor.

Cronicarii maghiari au considerat că Mihai Viteazul a folosit călugării români pentru a incita pe români la revoltă și pentru a culege informațiile necesare în vederea cuceririi

Ardealului. Cronicarul Wolfgang Bethlem în *De rebus hungaricis* spune: "Se credea chiar că prin călugării săi Mihai ațâțase în ascuns, înainte de intrarea sa în Țară (Ardeal) pe toți țărani români să ucidă pe nobili"⁵¹. Szamosközy Istvan este și mai categoric: "Toate lucrurile le-a făcut cu ajutorul călugărilor români, aceștia i-au fost iscoadele"⁵¹.

Intr-o scrisoare datată 18 ianuarie 1600 Gh. Basta îi scria lui Mihai Szekely: "Aflu dealtminteri că valahul își trimite preoții prin toate satele de la hotare pe unde locuiește neamul său, care lucru îmi dă nu puține bănuieli că pune ceva la cale..."⁵².

Dimitrie Napragyi arăta într-un memoriu către împărat că biserica "schismatică" din Alba Iulia întuneca privirea catedralei sale episcopale și că în interiorul bisericii erau adăpostiți călugări din Țara Românească și Moldova, călugări care culegeau în taină informații politice, întorcându-se apoi cu ele în țările lor⁵³. Hotărârea Dietei din Letzfalva (25 oct 1600) este revelatoare în această privință: "Fiindcă stricăciunea și pericolul nostru de acum a venit din cele două țări române...nici un popă românesc să nu poată intra niciodată din cele două țări române. Iară călugării de tot să fie proscriși în toată țara"⁵⁴. De altfel, în Evul Mediu folosirea ca spioni a preoților și călugărilor era o practică obișnuită.

Politica de protejare a ortodoxiei în Transilvania nu putea să-i aducă domnului român nici un avantaj de natură materială, ci doar ură și suspiciune din partea adeptilor religiilor "recepte". Putem conchide că protejarea religiei ortodoxe a avut o motivație pur transcendentală, religioasă. Cu atât mai mult se cuvine să subliniem faptul că prin protejarea religiei ortodoxe Mihai Viteazul proteja credința celor mai umiliți locuitori ai Transilvaniei, într-un ev mediu în care clasele conducătoare practicau o solidarizare socială dincolo de etnie, naționalul fiind inclus - în cel mai fericit caz - în social și confesional.

Letopisețul Cantacuzinesc notează lapidar: "Căci era ajutor creștinilor și sta tare ca un viteaz bun pentru ei, cât făcuse pe turci de tremura de frica lui"⁵⁵. Această apreciere reprezintă chintesența atitudinii lui Mihai Viteazul față de lumea creștină și față de credința creștină.

NOTE

1 P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 108.

2 G. I. Brătianu, *Les assemblées d'etats et les roumains en Transylvanie*, în *RER*, XIII-XIV, Paris, 1947, p. 137.

3 N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în vol. *Studii asupra evului mediu românesc*, volum îngrijit de Ș. Papacostea, București, 1984, p. 368.

4 Pavel Binder, *Inceputurile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în *LR*, nr. 3/1971, p. 273-275.

5 *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Documente externe*, vol. 1, București, 1982, p. 95.

6 N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. 1, București 1928, p. 222.

7 *Ibidem*.

- 8 *Ibidem*.
- 9 Augustin Bunea, *Ierarchia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaș, 1904, p. 18.
- 10 *Ibidem*, p. 11.
- 11 *Ibidem*.
- 12 Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Chișinău, 1993, p. 118.
- 13 Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 135.
- 14 Idem, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, Blaș, 1903, p. 317.
- 15 Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. 1, Sibiu, 1935, p. 95.
- 16 Mircea Păcurariu, *Inceputurile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980, p. 116.
- 17 *Ibidem*.
- 18 Vezi pe larg Petru Filimon, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1948, p. 13 și 21; Imre Revesz, *La Reforme et les roumains de Transylvanie*, în "Archivum Europae Centro-Orientalis" tom. 3, fasc. 4, Budapeșt, 1937, p. 289-291.
- 19 M. Păcurariu, *Inceputurile Mitropoliei...*, p. 115.
- 20 *Ibidem*.
- 21 Augustin Bunea, *Ierarchia...*, p. 28.
- 22 *Ibidem*, p. 32.
- 23 M. Păcurariu, *Inceputurile Mitropoliei...*, p. 119.
- 24 *Ibidem*, p. 122.
- 25 Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 1, *Acte și scrisori, (1596-1599)*, București, 1932, p. 28.
- 26 Gheorghe Anghel, *Biserica din Maieri și Mitropolia lui Mihai Viteazul din Alba Iulia*, în SAI, nr. 9/1967, p. 227.
- 27 Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 174-175.
- 28 Ovidiu Ghitta, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul - episcopul Serghie*, în AIINC, tom. XXVII, 1985-1986, p. 378.
- 29 *Ibidem*, p. 377.
- 30 *Ibidem*, p. 377, nota 16.
- 31 Apud P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 193.
- 32 *Ibidem*.
- 33 *Ibidem*.
- 34 *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 1, p. 540-541.
- 35 Ion Toderașcu, *Mihai Viteazul și conștiința unității etnice a românilor*, în MMS, nr. 4-6/1981, p. 223.
- 36 Nicolae Șerbănescu, *Mănăstiri și biserici ctitorite de Mihai Viteazul*, în MO, nr. 10-12/1977, p. 702-703.
- 37 Mircea Păcurariu, *Mihai Viteazul și biserica ortodoxă românească din Transilvania*, în MO, nr. 5-6/1975, p. 354.
- 38 Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 179-180.
- 39 Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în sec. XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 141.
- 40 Nicolae Șerbănescu, *op. cit.*, p. 702.

- 41 N. Sulică, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu orașul Târgu-Mureș*, în "Șoimii", nr. 9-10/1929, *passim*.
- 42 Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 55.
- 43 Idem, *Istoria bisericii...*, vol. 1, p. 106-107.
- 44 Vezi hrisovul de danie în Sterie Stinghe, *Istoria bisericii Șcheilor Brașovului*, Brașov, Tipografia Ciurcu, 1899, p. 173-175.
- 45 Mircea Păcurariu, *Mihai Viteazul și biserica ortodoxă românească...*, p. 354.
- 46 Marius Porumb, *Mihai Viteazul ocrotitor al artei și culturii în Transilvania*, în "Potaisa - Studii și comunicări", 1980, p. 202.
- 47 P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 179-180.
- 48 Ludwig Binder, *Contribuția lui Ioan Honterus la reforma din Transilvania*, în MA, nr. 4-6/1979, p. 362.
- 49 *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 5, *Mărturii*, București, 1980, p. 247.
- 50 Apud Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești...*, p. LXXXI.
- 51 Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 129.
- 52 *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 5, p. 221.
- 53 Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe...*, p. 132.
- 54 Ștefan Meteș, *Istoria bisericii...*, p. 132.
- 55 *Istoria Țării Românești (1293-1690). Letopisețul cantacuzinesc*, București, 1960, p. 82.

MIHAI VITEAZUL (MICHAEL THE BRAVE) AND THE ROMANIANS OF TRANSYLVANIA.

SOME ASPECTS OF CONFESSIONAL "POLICY"

SUMMARY

The short period (November 1599 - September 1600) in which Mihai Viteazul ruled over Transylvania represents a veritable *caesura* in the medieval history of that Principality. It was the only instance when a prince practising a "tolerated" religion (Orthodoxy) tried to improve the material condition of Romanian Orthodox priests and to emulate the building of churches for the Orthodox faithful. Supporting Romanian Orthodoxy in Transylvania had no immediate motivation at a practical level for by so doing Mihai Viteazul was not obtaining anything back (except for hatred from the Hungarian and German nobility); in those times the Romanians of Transylvania had no economic, political or military power.

We therefore draw the conclusion that the Romanian prince's motivation in pursuing a policy of support towards Transylvania Orthodox was strictly of a spiritual, i.e. other-world, nature: he was in communion of faith, kinship and language with people whose status he defended.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA POLITICII FISCALE A DOMNILOR MOLDOVENI IN SECOLELE XVII-XVIII. FOLĂRITUL

MIHAI LAZĂR

Inzestrat cu un potențial pastoral optim (climă moderată, resurse hidrografice bogate, pășuni și fânețe naturale întinse etc.), spațiul carpato-danubiano-nistrean a oferit din vechime condiții dintre cele mai prielnice pentru practicarea oieritului¹. În evul mediu, sub înrâurirea unor factori istorici favorizanți, acest sector de bază al păstoritului a cunoscut o dezvoltare înfloritoare, reflectată sugestiv de izvoarele documentare și narrative. Cronicarii și călătorii străini, fini observatori ai realităților vremii, i-au conferit, de fiecare dată, o poziție dominantă în ansamblul economiei Moldovei². Indeletnicire tradițională, practică pe scară largă în întregul areal geografic deopotrivă la șes, la podiș și la munte, creșterea ovinelor a asigurat populației bunuri esențiale pentru existența cotidiană (alimente și îmbrăcăminte), producând totodată și unele disponibilități bănești. Activitățile păstorești s-au dovedit foarte atractive pentru toți locuitorii întrucât necesitau forță de muncă redusă și cheltuieli suportabile chiar și de oamenii nevoiași, în timp ce rentabilitatea economică era superioară celorlalte domenii direct productive. Până în zorii epocii moderne, oile și produsele ovine au reprezentat componente principale ale comerțului intern și extern al Moldovei³.

Cercetări de factură diversă întreprinse de istorici, geografi, etnografi, economiști, sociologi și de alți specialiști din domenii conexe (folcloriști și lingviști) au demonstrat, cu suficiente dovezi, ponderea deosebită a resurselor pastorale în cadrul veniturilor realizate de fiecare gospodărie⁴.

Data fiind importanța economică a păstoritului, se înțelege că proprietarii de oi au trebuit să suporte încă de timpuriu rigorile fiscolei. Până la jumătatea secolului al XVI-lea, domnii au promovat în linii mari o politică echilibrată, uneori chiar destinsă, față de populația din acest sector economic cu adevărat strategic. Fiscalitatea moderată a stimulat activitățile pastorale, conducând la creșterea rapidă a efectivelor de oi. Astfel a fost posibilă sporirea veniturilor cuvenite domniei concomitent cu realizarea unei anume prosperități pentru proprietarii de oi. Incepând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca urmare a instituirii și înăsprii regimului economic al dominației otomane, politica pe plan fiscal nu a mai evoluat pe coordonatele pragmatice tradiționale. Obligațiile economice apăsătoare impuse de Înalta Poartă au generat o fiscalitate excesivă care a devenit apoi principalul factor destabilizator al societății, cu urmări nefaste pentru toate domeniile⁵. În noile condiții, orice sursă mai importantă de venit este luată în calcul pentru a fi impozitată potrivit unor criterii de impunere variate. Pentru crescătorii de oi au existat trei criterii de impunere: efectivul de oi, produsele ovine și stânele. La jumătatea secolului al XVIII-lea, proprietarii de oi ajunseseră în situația de neînviat de a suporta un cortegiu de opt dări, denumite în

majoritatea cazurilor cu o terminologie derivată de la cea a materiilor impozabile: **gorștină, sulgiu, unt, seu, piei, folărit, pielicele și cașcaval**. Potrivit celor trei criterii de impunere menționate mai sus, aceste dări pot fi grupate astfel: 1. pe efectivul de oi: **gorștina**; 2. pe produse ovine: **sulgiul, untul, seul și pieile**; 3. pe stâne: **folăritul, pielicelele, cașcavalul** etc. Politica fiscală ataca distinct sursele de venituri și veniturile propriu-zise. Stânele și oile făceau parte din categoria surselor de venituri, iar produsele ovine din cea a veniturilor propriu-zise. Principial, dările pe stâne și cele pe produse ovine se raportau la aceeași bază materială - veniturile realizate în cursul unui an. Cu toate acestea, temeiurile impunerii celor două categorii de dări difereau. La impunerea pe stâne se avea în vedere latura calitativă - statutul acestor complexe pastorale ca unități economice productive. În schimb, la impunerea pe produse preleva, în cazul fiecărei componente, latura cantitativă - venitul ca atare obținut. Aceste precizări ale noastre sunt necesare pentru a distinge corect cele trei categorii de dări și a justifica, totodată, limitele analizei pe care ne propunem să o întreprindem în continuare.

O cercetare temeinică a folăritului poate fi făcută numai dacă există izvoare statistice privitoare la șeptel, numărul și mărimea stânelor, veniturile realizate de proprietarii lor și încasările fiscale ale domniei. Este necesară, de asemenea, consultarea unui număr mare de izvoare de impunere. Din păcate, aceste exigențe ale documentării nu pot fi îndeplinite decât într-o foarte mică măsură întrucât majoritatea covârșitoare a actelor statistice s-au pierdut sau au fost distruse. Ni s-a păstrat doar un mănunchi de date statistice cuprinse în <<Catastivul de sămile tuturor mănăstirilor de țară>> din anul 1742⁶. Documentul consemnează lapidar, fără nici o explicație adiacentă, sumele plătite în acel an pentru folărit de egumenii unui număr de șapte mănăstiri. Un alt document statistic din anul 1717 nu poate fi luat în seamă, așa cum s-a propus, pentru simplul motiv că informația se referă, după părerea noastră, la solărit (darea pe sare) și nu la folărit⁷.

În această situație dobândesc o însemnătate sporită așezămintele fiscale, poruncile domnești în legătură cu impunerea unor categorii sociale, actele de privilegii, cronicile și relațiile de călătorie. Conținutul foarte sărac în informații al surselor documentare și narative ne împiedică să facem aprecieri de acuratețe, obligându-ne de fiecare dată la considerații estimative. Așa ne explicăm de ce chiar în studii detaliate, strict integrate tematicii noastre, întâlnim numai referiri generale. Istoricul Nicolae Grigoraș care s-a ocupat în mod special de fiscalitatea în acest domeniu expediază problematica folăritului doar în câteva rânduri⁸. Succinte informații întâlnim, de asemenea, la Constantin C. Giurescu⁹, Teodor Balan¹⁰ și, mai nou, în valorosul dicționar al instituțiilor feudale românești apărut sub coordonarea lui Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu¹¹.

Terminologia utilizată în actele fiscale oficiale și în izvoarele narative este ambiguă. În consecință, este greu de stabilit accepția exactă a denumirilor la un moment dat. Acest fapt a generat și continuă să genereze interpretări diverse, uneori contradictorii.

Originea termenului **folărit** trebuie căutată, cum s-a mai arătat și cu alte prilejuri¹², în cuvintele foi, foale¹³, derivate din latinescul *folis*¹⁴. Inițial, ele au însemnat sac de piele sau burduf. Prin extensiune, au dobândit și sensul de brânză de burduf¹⁵. În zona de munte, anexa gospodărească a stânelor destinată păstrării preparatelor lactate s-a numit frecvent "stâna foilor"¹⁶. Terminologia mai persistă și astăzi în anumite zone pastorale montane. Denumirea dării s-a concretizat în patru variante lingvistice asemănătoare, create prin

adăugarea sufixelor **ărie** sau **ărit**¹⁷: **folărie**¹⁸, **folărit**¹⁹, **folorit**²⁰ și **fulărit**²¹, toate cu înțeles identic. Într-o primă etapă, până în pragul deceniului al doilea al secolului al XVIII-lea, a predominat termenul **folărie**. Ulterior, nomenclatorul documentelor fiscale reține îndeosebi termenul **folărit**. Celelalte două variante: **folorit** și **fulărit** au derivat, probabil, din **folărit**.

Odată cu extinderea și generalizarea denumirii de **folărit**, celelalte variante au căzut treptat în desuetudine, fiind tot mai rar consemnate de izvoarele vremii.

Actele oficiale conferă **folăritului** sensurile de **slujbă**²², **angarie**²³ și **bir**²⁴, în timp ce izvoarele narrative îl definesc drept o dijmă a stânelor de la murte²⁵. Inițial, perceperea s-a făcut în natură, apoi, în funcție de necesități, în natură și în bani sau numai în bani.

Cuvântul **folărit** a înregistrat de-a lungul timpului o interesantă evoluție semantică, dobândind două accepții distincte: 1. dare pe stâne prelevată în burdufuri de brânză; 2. dare globală pe stâne, când se percepea pe mai multe produse.

Într-o primă etapă, **folăritul** a constat în prelevări din brânza de burduf - produs de bază al stânelor. Creșterea exigențelor economice domnești a determinat fiscalul să ia în considerare și alte produse: pielicelele de miel, cașcavalul etc.

Pentru cunoașterea exactă a sferei de cuprindere a impunerii, noile sarcini fiscale au primit denumiri speciale, similare cu cele ale materiilor impozabile: **pielicele**²⁶, **cașcaval**²⁷ etc. Modul laconic prin care diecii de visterie au redat nomenclatorul de impuneri nu ne oferă posibilitatea cunoașterii întregului evantai de produse supuse impozitării. Cel mai cuprinzător nomenclator de obligații fiscale evidențiază următoarea structură: "folărit, pielicele, cașcaval... și altele ce ar cere folarii de stâni"²⁸. Sintagma prin care diecii au redat cea de-a patra componentă: "și altele ce ar cere folarii de stâni" indică existența unui nomenclator mai larg de obligații. Întrucât actele fiscale nu conțin detalii în plus, formula fiind stereotipă, nu putem preciza care anume produse păstorești în afara celor expres nominalizate (brânza de burduf, pielicele de miel și cașcavalul) au mai putut constitui obiect de impunere. Introducerea unor obligații noi - probabil ocazionale - s-a făcut în raport de necesități. Valoarea alimentară ridicată a untului, cașului și urdei și importanța meșteșugărească a pieilor de oaie și a lânii au fost în măsură să ispitească fiscalul, iar agenții săi au putut primi împuterniciri speciale în acest sens.

Dintre toate produsele stânelor supuse impozitării globale cel mai important era, desigur, brânza. Caracterizată printr-o ridicată valoare nutritivă, ea a fost utilizată pe scară largă în alimentația curentă a populației de la sate și orașe, a personalului domnesc, a oștenilor, precum și a oaspeților. Potrivit informațiilor de epocă, brânza constituia unul dintre cele mai frecvente alimente întâlnite în casele oamenilor. Deosebit de apreciată s-a dovedit a fi brânza sărată și frământată, păstrată în burdufuri confecționate din piele de oaie, de miel sau de ied. Calități similare întruneau brânza de puțină (bărbânța; var. berbânța) sau cea conservată în coajă de brad²⁹. Sortimentele de brânzeturi menționate au deținut, de altfel, o pondere importantă în ansamblul veniturilor realizate de oieri în sezonul pășunatului. Ele au făcut, în mod firesc, obiectul unei impuneri speciale - cea a **folăritului** propriu-zis. Quantumul prelevărilor din brânză ne este rar precizat. Câmpulungenii, în baza unui "vechi obicei", reînnoit în anul 1762, dădeau câte șase vedre de brânză de fiecare stână³⁰. Populația de rând, fără privilegii, plătea în anul 1763 câte doi galbeni de stână³¹.

Cea de-a doua obligație, numită **pielicele** (var. **pelcele**; **pelceale**)³² avea drept obiect de impunere pielicelele de miel. Prima mențiune datează din 18 mai 1703³³. Lipsesc, de

regulă, elementele de ordin calitativ și cantitativ. O singură dată, la 17 iunie 1763, se făcea precizarea că de la fiecare stână de la munte se percepeau câte "două pelcele negre"³⁴.

Cașcaval³⁵ (var. **cascavali**)³⁶, cea de-a treia obligație, este cea mai explicită dintre toate în privința conținutului. Apare menționată întâia dată la 30 mai 1756³⁷. La 1763 se percepeau câte două cașcavaluri de stână³⁸. Ansamblul obligațiilor pe stâne: cele trei prezentate de noi în mod schematic, precum și altele nespecificate, cu regim de percepere ocazional, au format impunerea globală pe stâne. Este vorba de accepția largă a folăritului. Această ipostază apare evidentă atunci când perceperea se face în bani. În atare situații, de fiecare dată se folosește termenul generic de folărit. Dispunem de puține date privind dinamica impunerii: doi lei în 1754³⁹, "doi galbeni, două pelcele negre și două cașcavaluri" în 1763⁴⁰, patru lei în 1775⁴¹. Singura informație certă este cea referitoare la anul 1763. Sumele de doi lei și patru lei pentru anii 1754, și respectiv, 1775, știm că se cuveneau de drept marelui clucer. Nu suntem în măsură să precizăm dacă ele reprezintă cuantumul dării sau numai un anumit procent din el.

Așezarea și perceperea folăritului ca dare globală pe stâne s-a efectuat fie direct, în regie proprie, fie prin arendare. În primul caz, aparatul fiscal dispunea de agenți proprii numiți **folari** (var. **fulari**) sau "**folari de stâne**". Pentru prima dată ei sunt desemnați cu acest termen la 17 mai 1703⁴². După instituirea celorlalte obligații: **pielicele**, **cașcaval** etc., folarii au fost împuterniciți să le perceapă pe toate global⁴³. Această modalitate de percepere se aplica în toate împrejurările indiferent dacă stâna aparținea unei singure familii sau unei colectivități mai mari (asociații de familii, mănăstire, sat, oraș, etc.). Când prelevarea veniturilor fiscale se făcea în natură, proprietarii stânelor trebuiau să ajute pe folari la transportul acestora până la beciurile domniei. Odată îndeplinită această operațiune, produsele intrau în gestiunea **Cluceriei**⁴⁴. Brânzeturile se depozitau în beciurile existente pe lângă curtea domnească din capitală sau în cele de pe lângă curțile locale din țară.

Conform programărilor făcute de marele clucer, subalternii acestuia asigurau rațiile zilnice de alimente pentru personalul curții domnești, pentru oșteni, pentru oaspeți sau pentru oricare alte persoane indicate în mod expres⁴⁵. Folarii erau repartizați pe ținuturi⁴⁶ și aveau asupra lor izvoade de impunere însoțite de hărți care indicau precis perimetrul de exercitare a atribuțiilor⁴⁷. Deși proprietarii de stâne se străduiau, pe cât era posibil, să respecte poruncile domnești în sensul de a pune la dispoziția perceptorilor animale de povară și de a ajuta totodată efectiv la transportul produselor păstorești, operațiunile se derulau adesea în mod anevoios. Dificultățile erau generate mai ales de marea dispersare a stânelor și de mobilitatea lor continuă pe spații întinse. Ne închipuim deci, cât de puțin riguros putea fi controlul exercitat de folari asupra crescătorilor de oi din zona de munte. De aceea, Cluceria a preferat uneori să arendeze venitul dării. Există astfel garanția obținerii unei sume acceptabile fără obligația întreținerii unui aparat fiscal costisitor și relativ inefficient. Cluceria obișnuia să anunțe din timp intenția de arendare a venitului dării. Diriguitorii ei purtau corespondență în acest scop cu diverși clienți. Licitând o anumită sumă, Cluceria încheia apoi o înțelegere fermă cu clienții cei mai buni. Momentul atestării documentare a dării pe stâne este legat, în fapt, de precizarea condițiilor de arendare a acesteia.

Intr-o scrisoare foarte deteriorată, ce poate fi datată cu aproximație după perioada când Teodor Prăjescu a îndeplinit dregătoria de al doilea clucer - între 18 iunie 1656 și 23

aprilie 1659 - suntem informați despre mecanismul arendării⁴⁸. Marele clucer și al doilea clucer scriau cu acest prilej că anterior consimțiseră să arendeze "slujba folăriei" fraților Pârvu și Gheorghiță Mălai⁴⁹. Cele două părți nu se înțeleseseră pe deplin asupra prețului arendei. În scrisoare, diriguitorii Cluceriei anunțau pe "prieteni lor" că venitul folăriei reprezentând 60 de putini de brânză putea fi arendat numai dacă se plătea suma de 60 de lei.

Cei doi arendași erau avertizați că eventuala neacceptare a condițiilor conducea automat la rezilierea învoielii încheiate anterior. Nu știm dacă cei doi potențiali arendași au reușit să satisfacă exigențele formulate de Clucerie. Probabil că da, de vreme ce ei începuseră deja să înregistreze oile și stânele "pe suptu munte"⁵⁰. Poziția fermă a Cluceriei ne face să credem că între timp își făcuseră apariția oameni dispuși să ofere suma solicitată. Din scrisoare nu reiese dacă licitația avea în vedere întregul venit al folăriei sau numai cel dintr-un anume ținut. Dintr-un înscris (*temessük*), datat 1750-1751, aflăm că turcul Fozlâzade Ali aga arendase cășeritul din ținutul Bacău de la un alt turc, Hamamgizade Mehmed⁵¹. Ar fi pentru prima oară când folăritul este denumit cu un termen specific Țării Românești. Credem însă că în acest caz este vorba mai degrabă de arendarea dreptului de a fabrica brânzeturi în cășăriile organizate de străini la poalele munților.

Spre deosebire de dările pe oi și pe produsele pastorești care au avut un caracter general, fiind deci aplicate la nivelul întregii țări, folăritul a fost specific numai zonei de munte. Se aveau în vedere proprietarii de oi care în sezonul de vară își organizau stâne în arealul carpatic și subcarpatic al ținuturilor Cernăuți, Suceava, Neamț, Roman, Bacău și Putna.

Pentru evitarea eventualelor întreprinderi abuzive din partea folarilor și a încercărilor de evaziune fiscală ale contribuabililor au fost întocmite "hărți" pentru delimitarea exactă a perimetrului zonei montane.

Nu ni s-au păstrat astfel de documente cartografice. Despre existența lor aflăm indirect dintr-o plângere din anul 1757 adresată domniei de călugării mănăstirii Mera⁵². Denunțând abuzurile folarilor și sărarilor din ținutul Putna, petiționarii se refereau la hărțile vechi care delimitau precis arealul de percepere a folăritului și sărăritului. Agenții fiscali vizați erau împuterniciți să-și exercite atribuțiile numai în perimetrul Munților Vrancei, în timp ce în satele de la șes le era interzis să pătrundă. Călugării au prezentat domnului Scarlat Ghica, spre edificare, "ispisoace de la domnie și hărți cuprinzătoare"⁵³.

În anul 1775, folăritul era extins la toată partea vestică a Moldovei până în preajma râului Siret⁵⁴. Statutul special pe linie fiscală al stânelor din arealul vestic al Moldovei în raport cu cele situate pe teritoriul din stânga Siretului, până la Nistru, s-a datorat amplorii păstoritului în zona montană și destinației preponderent comerciale a principalelor produse păstorești. În perimetrul montan se practica un intens păstorit transhumant atât de către ardeleni, cât și de către populația locului⁵⁵. Domnii au aplicat crescătorilor de oi care dețineau stâne în zona de munte un regim fiscal diferențiat.

Boierii de toate gradele au fost tot timpul exceptați de la folărit, în timp ce "pentru gorștină au plătit "boierește", adică un leu pentru zece oi"⁵⁶. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în condițiile înăsprii politicii fiscale, prin abuz, folarii au încercat să includă pe mazili în rândul contribuabililor. Reacția energică a celor afectați a descurajat însă asemenea

practici. În context se cuvine menționat cazul mazilului Alexandru Vasilco, stăpân al munților Troianu și Ciocâlte⁵⁷. Plângerea adresată domnului Grigore I. Callimachi a fost soluționată operativ în favoarea petentului pe baza normelor de impunere în vigoare. Incriminându-i pe folarii din ținutul Suceava pentru abuzul comis câțiva ani la rând, domnul îl împuternicea la 30 iulie 1761 pe Alexandru Vasilco să-și apere privilegiile întrucât mazilii nu au avut niciodată "obiceiul ca să dea folărit"⁵⁸.

Deținătoare de întinse braniști în zona de munte, mănăstirile și-au organizat în cuprinsul lor adevărate complexe pastorale⁵⁹. Oile și stânele mănăstirilor sunt frecvent amintite în documente încă de la începutul secolului al XV-lea⁶⁰. Pe seama oieritului călugării obțineau venituri însemnate. La impunerea așezămintelor religioase s-au avut în vedere largile privilegii de care acestea beneficiau. În funcție de starea lor materială, dar și de imperativele domnești, s-a dispus scutirea lor totală sau impunerea "mai pe ușor". Încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, mănăstirea Tazlău și poslușnicii ei primiseră "cărți domnești" de scutire deplină⁶¹. La 17 mai 1703, domnul Constantin Duca îi confirma vechile privilegii⁶² ce aveau să fie respectate apoi pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. La 18 mai 1708, Mihai Racoviță acorda un regim de scutiri identic și mănăstirilor Putna⁶³ și Solca⁶⁴. Dacă în anul 1742 mănăstirea Solca era inclusă în rândul contribuabililor⁶⁵, 13 ani mai târziu ea dobândea din nou regimul de scutire totală⁶⁶. Sămile mănăstirești din 1742 ne indică faptul că din cele 20 de mănăstiri de țară (neînchinat) numai șapte au plătit folăritul în acel an, restul fiind scutite. La 15 decembrie 1759, o altă mănăstire din ținutul Neamț, Gârcina, primea favoarea de a nu da folărit⁶⁷. Pe lângă scutirile totale obținute în folosul propriu, mănăstirile Putna și Solca au primit privilegii și pentru vecinii și poslușnicii din unele sate aparținătoare domeniilor lor: Cucurul Mare, Vicovul, Frătăuți, Camânca, Bahrinești, Cupca, Ciudeiul, Crasna, Carpaci, Tomești⁶⁸, respectiv, Faraoani⁶⁹. Ca și în cazul altor dări, domniile condiționau aplicarea privilegiilor de respectarea riguroasă de către beneficiari a clauzei de a nu "mistui alți străini printre dânșii"⁷⁰. Celelalte mănăstiri dacă își organizau stâne în zona de munte erau impuse la folărit. Quantumul dării era totuși mai redus comparativ cu obligațiile contribuabililor de rând. În anul 1742 când folăritul s-a perceput în bani concomitent cu gorștina, mănăstirile Neamț⁷¹, Râșca⁷², Pângărați⁷³, Agapia⁷⁴, Secul⁷⁵ și Slatina⁷⁶ au achitat agenților fiscali câte șase potronici, mănăstirea Moldovița șase potronici și cinci bani⁷⁷, iar mănăstirea Solca un leu⁷⁸. Distinct de folărit, mănăstirile trebuiau să ofere domniei, la o dată bine precizată, anumite daruri constând din preparate lactate. În ajunul Bobotezei, de pildă, conform unui vechi obicei, toți egumenii mănăstirilor din afara capitalei se înfățișau domnului, la Curtea sa, aducând fiecare "brânză de oi, smântâna de bivoliță și altele"⁷⁹. Aceste cheltuieli specificate global aveau o valoare cu mult superioară folăritului. La capitolul cheltuieli există înregistrări pentru toate mănăstirile⁸⁰. În timp ce mitropolitul, episcopii și ceilalți membri ai clerului superior au avut parte permanent de scutiri, preoții și personalul auxiliar de la biserici au fost asimilați, în cea mai mare parte, contribuabililor de rând. Exceptarea de la folărit a preoților și țărcovnicilor poate fi probată documentar numai pentru bisericile domnești din Piatra-Neamț⁸¹ și Câmpulung Moldovenesc⁸². Caracterul lacunar al informațiilor nu ne îngăduie să precizăm dacă aceste "iertări" vizau și pe alți slujitori ai bisericilor domnești din zona de munte. Populația din așezările montane care asigura paza granițelor vestice sau a punctelor vamale din apropiere dispunea de o serie de facilități atât în ce privește gorștina, cât și folăritul.

În rândul celor scutiți s-au aflat și locuitorii satului Bălțătești din ținutul Neamț. Potrivit unui hrisov domnesc din 9 mai 1729, ei nu dădeau folărit pentru că stăteau "de-a pururea păzitori la straja Hangului și la potici prin munți, la marginea hotarului spre Țara Ungurească"⁸³. În plus, ei beneficiau de "tocmeală cu ruptoare" la Cămara domnească pentru gorștina de oi⁸⁴.

Câmpulungenii, în temeiul unor înțelegeri speciale, nu au fost amestecați la folărit cu birnicii de rând. Contribuția lor la Cămara domnească era fixată la șase vedre de brânză de fiecare stână cu un efectiv de 500 de oi⁸⁵. În caz că stânele cuprindeau mai puține oi, cuantumul folăritului rămânea același⁸⁶. Nu cunoaștem să fi existat reglementări pentru stânele al căror efectiv de oi depășea plafonul stabilit. Credem că în asemenea situații folarii raportau stânele mai mari la stânele standard de 500 de oi și stabileau în acest fel totalul unităților de impunere. Ei calculau deci multiplii stânelor obișnuite. Același regim de impunere îl suportau și preoții din satele ocolului, cu excepția celor din localitatea de reședință - Câmpulungul Moldovenesc - care, așa cum s-a arătat mai sus, erau scutiți⁸⁷.

Pentru ușurarea situației fiscale a crescătorilor de oi din ocol, unii domni au acceptat să perceapă folăritul în alternanță cu gorștina. În asemenea situații, folarii de stâne și gorștinarii de oi nu își îndeplineau atribuțiile decât potrivit unor dispoziții speciale. Perceperea alternativă a uneia sau a alteia din cele două dări nu a constituit o regulă în politica fiscală. Alternanța gorștinei cu folăritul este consemnată documentar numai pentru anumiți ani⁸⁸. În anul 1767, când câmpulungenii nu au dat folăritul, actul de scutire preciza valoarea în bani a acestuia: doi lei și treizeci de parale de fiecare stână⁸⁹.

Potrivit unei tradiții străvechi, o parte din oierii ardeleni au practicat la răsărit de Carpați un intens păstorit transhumant⁹⁰. Ei arendau în fiecare an anumiți munți pe care își organizau stâne pentru vâratul oilor. Izvoarele documentare și narrative de epocă amintesc adesea turme mari de oi aduse la pășunat de bârsani, mocani și țuțuieni. În vara anului 1750, bistrițenii dispuneau de șase stâne în Moldova⁹¹. Pe la 1783, păstorii ardeleni aduceau la vârat în zonele montane cca 50.000 de oi⁹². Câțiva ani mai târziu, autoritățile habsburgice apreciau că în Țara Românească și Moldova se aflau la pășunat 1.500.000 de oi și 80.000 de vite aparținând ardelenilor⁹³. Urmărind înflorirea continuă a acestui tip de păstorit, domnii au acordat "străinilor" un regim fiscal special. Pentru dările pe oi și pe stâne, bârsanii au fost asimilați locuitorilor din satele de margine. Potrivit așezământului lui Grigore al II-lea Ghica din 1 martie 1740, ei trebuiau să plătească câte două parale de oaie și un leu și jumătate de stână⁹⁴. Regimul de impunere al bârsanilor s-a aplicat, se pare, și mocanilor și țuțuienilor, deși nu posedăm dovezi certe în acest sens. Pentru că la începutul celei de a doua domnii Constantin Mavrocordat mărise cuantumul gorștinei la zece bani de oaie, a fost nevoit, în compensație, să scadă folăritul la un leu de stână⁹⁵. Bârsanii sunt însă nemulțumiți și cer domniei sistarea cel puțin a plății folăritului. Cum gorștina avea o "greutate" mai mare, doleanța le-a fost îndeplinită, dându-se dispoziții în consecință agenților fiscali. Profitând de situație, unii folari au continuat să pretindă plata dării. Așa a procedat, de exemplu, Mihai Cațichi față de bârsanii din Cașin și Soveja. Domnul l-a somat pe încasatorul abuziv să restituie în cel mai scurt timp banii contribuiților păgubiți⁹⁷. Ușurarea situației fiscale a bârsanilor nu s-a făcut însă fără condiții. La 7 octombrie 1742, cu puțin timp înainte de coborârea turmelor de la munte, li se cerea acestora să trimită, cu plată, la curtea domnească un număr neprecizat de cașuri și burdufuri de brânză⁹⁸. La

1754, sub domnia lui Matei Ghica, gorștina a scăzut de la 11 parale la 5 parale, iar folăritul a fost stabilit la 2 zloți și jumătate de fiecare turmă de oi⁹⁹.

Dări similare celor din Moldova s-au practicat și în Țara Românească. Pe ansamblu, terminologia muntenească se dovedește ceva mai expresivă și mai variată decât cea moldovenească, fapt ce-i conferă un plus de claritate. Denumirile obligațiilor: "cășărit"¹⁰⁰, "cășărie"¹⁰¹, "dijmă din brânză"¹⁰², "cașcavale"¹⁰³ au derivat de la cele ale materiilor impozabile. Pentru desemnarea întregului grup de impuneri, diecii munteni au utilizat, din când în când, termenul "stănit"¹⁰⁴. Intocmai ca în Moldova, impunerea s-a aplicat cu deosebire în zonele de munte¹⁰⁵. Privind comparativ nomenclatoarele fiscale ale celor două Principate constatăm o structură asemănătoare, fără a fi însă identică. Alături de materii impozabile comune (brânza de burduf și cașcavalul) figurau în mod distinct cașul în Țara Românească și pielicelele de miel în Moldova. Dacă referitor la obligațiile muntenești există mențiuni încă din timpul lui Mircea cel Bătrân¹⁰⁶, despre cele moldovenești știrile sunt mult mai târzii, prima consemnare documentară datând din perioada imediat următoare domniei lui Vasile Lupu¹⁰⁷.

NOTE

1 *Geografia României*, vol. II, *Geografia umană și economică*, București, 1984, p. 9-24.

2 *Călători străini despre țările române*, vol. I-VIII, București, 1968-1983; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1981; Paul Cernovodeanu, *Societatea românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, București, 1973; Idem, *Țările Române în viziunea călătorilor englezi (a doua jumătate a secolului al XVII-lea și primele decenii ale celui de al XVIII-lea)* în *SMIM*, VI, 1973, p. 111-114; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călători străini (sec. XV-XVII)*, în *Rdl*, 21, 1968, nr. 5, p. 851-857; Mihai Lazăr, *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova secolelor XVI-XVIII*, în *Hierasus*. Anuarul Muzeului Județean Botoșani, vol. I, 1978, p. 361-372; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea izvoarelor narative interne*, în *Suceava*. Anuarul Muzeului Bucovinei, vol. XX, 1993, p. 103-111.

3 Pentru bogata bibliografie existentă în domeniu vezi M. Lazăr, *Unele aspecte istoriografice privind economia zootehnică a Moldovei în epoca medievală*, în "Buletin științific. Lucrările Laboratorului de cercetări istorice", Institutul de învățământ superior Suceava", 1983, p. 62-64.

4 M. Lazăr, *Unele aspecte istoriografice privind economia zootehnică a Moldovei în epoca medievală*, în *loc. cit.*, p. 43-69; Idem, *Din istoriografia românească privind creșterea vitelor în Moldova în epoca medievală*, în "Cercetări agronomice în Moldova", Iași, vol. II, 1979, p. 146-148; Idem, *Obligații fiscale privitoare la creșterea vitelor în Moldova medievală (secolele XV-XVIII). Considerații istoriografice*, în *Suceava*. Anuarul Muzeului Bucovinei, vol. XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 128-149; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în *Suceava*. Anuarul Muzeului Județean, vol. XIII-XIV, 1986-1987, p. 161-170.

5 I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 47-113; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Rdl*, 32 (1979), nr. 9, p. 1731-1765.

6 Ion Bogdan, *op. cit.*, în *BCIR*, vol. I, București, 1915, p. 222-279.

7 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (coordonatori: Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu), București, 1988, p. 199.

8 N. Grigoraș, *Dărilor în Moldova de la întemeiere a statului și până la 1741 (II)*, în "Cercetări istorice", serie nouă, vol. XII-XIII, Iași, 1981-1982, p. 337.

9 C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea a II-a, p. 658.

10 Teodor Balan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, București, 1960, p. 116.

11 *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, p. 199.

12 C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 658; T. Balan, *op. cit.*, p. 116.

13 *Dicționarul limbii române*, tom II, fasc. II (*Față-Forstoi*), București, 1911, p. 15; T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, Cernăuți, 1937, p. 144; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, vol. VI; *Istoria limbii române din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1966, p. 331; *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975, p. 342.

14 Ioan Nădejde și Amelia Nădejde-Gesicante, *Dicționar latin-român pentru licee, seminarii și universități*, ediția XX, Editura Națională, p. 264; N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, vol. I, Paris-Bucarest, 1930, p. 38; vol. II, Paris-Bucarest, 1931, p. 584; *Dicționarul explicativ al limbii române*, p. 342.

15 *Dicționarul explicativ al limbii române*, p. 38; T. Balan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 116; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, București, 1959, p. 69.

16 T. Balan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 116-117; George Giuglea, *Cuvinte românești și romanice*, București, 1983, p. 46, 136 și 156; Gh. Iordache, *Ocupații tradiționale pe teritoriul României. Studiu etnologic*, vol. II, Craiova, 1986, p. 83-85 și 88.

17 *Dicționarul limbii române*, ediție citată, tom II, fasc. II, p. 15.

18 ASB, fond M-rea Sf. Sava, XXXI/15.

19 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 136.

20 *Instituții feudale din Țările Române*, p. 199.

21 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 364.

22 ASB, fond M-rea Giurgeni, II/52; Th. Codrescu, *Uricariul*, Iași, 1892, vol. XXI, p. 190.

23 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 189-190; Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 237, f. 483-483 v.

24 T. Balan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 116; Idem, *Noui documente câmpulungene*, Cernăuți, 1929, p. 34.

25 D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 203; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, București, 1965, p. 705; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 368.

26 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 143.

27 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 185, 189-190; ASB, fond M-rea Putna, pach.

I/99.

28 ASS, fond M-rea Putna, pach. I/99.

29 E. Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, p. 199; ASB, fond M-rea Giurgeni, II/52; Gheorghe Iordache, *op. cit.*, vol. II, p. 108-109.

30 T. Balan, *Nouii documente câmpulungene*, p. 34; Idem, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 297.

31 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 185, 189-190.

32 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 143; ASS, *Documente*, II/19; II/36.

33 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 190; ASS, *Documente*, II/19.

34 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. IV, Cernăuți, 1938, p. 209.

35 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 190.

36 ASS, fond M-rea Putna, pach. I/99; T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. IV, p. 209.

37 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. IV, p. 209.

38 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 189-190.

39 N. Grigoraș, *Privilegiile fiscale din Moldova (1741-1821) (II)*, în AIIAI, vol. XVIII, 1981, p. 186.

40 Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 189-190.

41 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXII, p. 29.

42 ASB, fond M-rea Sava, XXXI/15.

43 ASB, *Documente*, II/19; II/36; IV/31; IV/32; fond M-rea Putna, I/47, I/99; II/19 (nr. 181, f. 100); *Instituții feudale din țările române*, p. 199.

44 M. Costin, *Opere*, București, 1958, p. 239; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 705; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 203; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, București, 1903, p. 159; vol. XXII, București, 1913, p. 29; Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. II, p. 273.

45 M. Costin, *op. cit.*, p. 239; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 705; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 203.

46 ASB, M-rea Sf. Sava, XXXI/15.

47 Aurel V. Sava, *Documente putnene*, vol. I, Focșani, 1929, p. 83.

48 ASB, fond M-rea Giurgeni, II/52. S-a propus pentru datarea documentului și intervalul 1665-1670. Vezi CDM, vol. III, București, 1968, nr. 1281, p. 281.

49 ASB, fond M-rea Giurgeni, II/52.

50 *Ibidem*.

51 Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II (1455-1829), București, 1965, nr. 838, p. 252.

52 Iată cum este prezentată de către călugări această interesantă hotarnică a zonelor supuse plății folăritului și sărăritului din ținutul Putna: <<Carte domnului Scarlat Ghica voevod, cuprinzătoare cum că părinții călugărași de la mănăstirea Miera au arătat măriei sale ispisoace de la domnie și hărți cuprinzătoare că fularii și sărarii au avut a lua fulărit și sărărit numai din Vrancea, agiungând până în Vârful Răiuțului, iar apele din Vârful Răiuțului în gios, precum curg apele spre răsărit, nu dau nime fiind [...] de țărini și obiceiuri vechi, întărindu-să apărare satilor ci sunt la câmp, ca să să apere despre sărari și fulari, păzind hotar neștrămutat>> (Aurel V. Sava, *Documente putnene*, vol. I, p. 83)

53 *Ibidem*.

54 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXII, p. 29.

55 Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 7-179; I. Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factorii unității românești*, vol. II, Iași, 1994, p. 123-147; I. Iosep, *Câmpulung Moldovenesc - geneză și evoluție teritorială*, în "Analele Universității <<Ștefan cel Mare>> din Suceava", secțiunea geografie-geologie, anul I, 1992, p. 63-72; Șt. Meteș, *Păstoritul ardelenilor în Principatele Române*, Cluj, 1925; Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 23.

56 N. Grigoraș, *Dăriile în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în *loc. cit.*, p. 153-157; Mihai Lazăr, *Gorștina de oi în Moldova în secolele XV-XVIII*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, vol. III, 1981, p. 243-255;

57 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. VI, p. 122-123.

58 *Ibidem*, p. 31.

59 DRH, A, vol. I, nr. 21, p. 30; C. Cihodaru, *Braniștile și problema rezervei senioriale în Moldova*, în AȘUI, istorie, Iași, XII, 1961, fasc. 1, p. 31-66; Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *Suceava*, vol. XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 90-104.

60 DRH, A, vol. I, nr. 21, p. 30.

61 ASB, fond M-rea Sf. Sava-Iași, XXXI/15.

62 *Ibidem*.

63 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 143.

64 ASS, *Documente*, II/19.

65 I. Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară...*, în *loc. cit.*, p. 261.

66 ASS, *Documente*, IV/31 și 32.

67 "Arhivele Basarabiei", an X, 1938, p. 208-210.

68 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 136-137 și 152-153; vol. IV, p. 209; ASS, fond M-rea Putna, pach. I, doc. nr. 99.

69 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 364; Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XXI, p. 180.

70 T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, p. 143.

71 I. Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară...*, în *loc. cit.*, p. 241.

72 *Ibidem*, p. 248.

73 *Ibidem*, p. 253.

74 *Ibidem*, p. 255.

75 *Ibidem*, p. 261.

76 *Ibidem*, p. 239.

77 *Ibidem*, p. 231.

78 *Ibidem*, p. 261.

79 M. Kogălniceanu, *Cronicile României sau Letopisețele Moldovii și Valahiei*, vol. III, ediția a II-a, București, 1874, p. 314.

80 I. Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară*, în *loc. cit.*, p. 225-278.

81 Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 237, f. 470 v.-471 r.; vezi și *Condica lui Constantin Mavrocordat* (ediție de Corneliu Istrati), vol. III, Iași, 1987, nr. 1508, p. 269-270.

82 T. Balan, *Noui documente câmpulungene*, p. 34.

83 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 426-427.

84 În anul 1715, locuitorii din Bălțătești au predat trimișilor domnești, în contul gorștinei, suma de 200 de lei. Deoarece anterior mănăstirea Hangu de care depindea satul

fusese închinată Patriarhiei din Alexandria, cei 200 de lei au fost trimiși patriarhului, conform înțelegerii stabilite la 20 iulie același an între domnul Nicolae Mavrocordat și reprezentanții patriarhiei alexandrine (Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 237, f. 384-385; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. III, nr. 1317, p. 64-66.

85 T. Balan, *Noui documente câmpulungene*, p. 34; Idem, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 297.

86 Idem, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, p. 297.

87 *Ibidem*.

88 *Ibidem*.

89 *Ibidem*; N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, p. XIII-XIV; T. V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, București, 1915, p. 91.

90 Pentru bogata literatură de specialitate vezi I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 143-144. Intensitatea păstoritului transhumant în zona montană se datora și faptului că era practicat deopotrivă de ardeleni și de populația locală din perimetrul carpatic (Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 23).

91 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 385; Hurmuzaki, *Documente*, XV/2, p. 1682, nr. 3110.

92 N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă*, p. 58; Hurmuzaki, *Documente*, XV/2, p. 436.

93 Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIX, p. 587.

94 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 440-441; vol. X, p. 359-360; Biblioteca Academiei Române, ms. rom. nr. 237, f. 407 v.

95 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 401.

96 *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. I, Iași, 1985, p. 115; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 401.

97 N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 401.

98 *Condica lui Mavrocordat*, vol. I, p. 267.

99 Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/2, p. 1702.

100 *DRH, B*, vol. I, p. 404, nr. 247.

101 *DIR, B*, veacurile XIII-XV, p. 254-255; veacul XVI, vol. I, p. 191; vol. IV, p. 482-483.

102 *Ibidem*, veacul XVI, vol. 4, p. 287; Valeria Costăchel, P. P. Panaitescu, Aurel Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII*, București, 1957, p. 365-366.

103 *DRH, B*, vol. I, p. 19, nr. 6 și p. 74, nr. 34; *DIR, B*, veacul XV, vol. I, p. 191.

104 V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 366; *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, p. 87.

105 *DRH, B*, vol. I, p. 404, nr. 247; *DIR, B*, veacul XVI, vol. I, p. 191.

106 *DRH, B*, vol. I, p. 19, nr. 6.

107 *ASB*, fond M-rea Giurgeni, II/52.

**CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA POLITIQUE FISCALE DES PRINCES
RÉGNANTS DE LA MOLDAVIE AUX XVI-XVIII-E SIÈCLES. FOLĂRITUL
RÉSUMÉ**

Au Moyen Age, l'élevage des moutons a représenté une occupation de base des habitants de la Moldavie. Les revenus substantiels obtenus par l'élevage des moutons ont assuré à ce secteur économique une importance sur mesure au niveau fiscal. Les propriétaires de moutons ont été soumis à trois impositions distinctes: de l'effectif de moutons, des produits ovins et des bergeries.

En continuant ses recherches dans le domaine de la fiscalité médiévale, l'auteur se propose, dans l'étude ci-jointe, de présenter l'imposition des bergeries, connue sous le nom générique "folărit". Il s'agit d'un ensemble d'obligations appliquées aux propriétaires de moutons qui avaient aménagé des bergeries dans la région ouest de la Moldavie, région avec prédominance montagneuse. La perception était faite globalement, par une seule catégorie d'agents fiscaux qui s'appelaient "folari" des bergeries. Au cours du temps, le terme "folărit" a acquis deux acceptions; il signifiait: 1. l'impôt sur les bergeries, perçu en fromage; 2. un impôt global sur les bergeries, qui était composé de fromage fermenté à pâte molle de peaux d'agneaux, de fromage à pâte dure (semblable à l'emmenthal) et d'autres produits obtenus dans les bergeries. La liste fiscale la plus vaste avait la structure suivante: "folărit", des peaux des agneaux, du fromage à pâte dure et d'autres produits que les "folari" demanderaient aux berges". La première attestation documentaire de cet impôt remonte à l'époque qui a succédé à la règne de Vasile Lupu. La perception a été faite soit directement, en régie propre, soit à bail, et, selon les nécessités, en nature, en nature et en argent ou seulement en argent. La pauvreté des sources statistiques, la brièveté et l'ambiguïté de la terminologie n'offrent pas la possibilité d'une connaissance approfondie des caractéristiques de l'imposition et de la dynamique du quantum de celle-ci. Les considérations sur le "folărit" ne peuvent être qu'estimatives.

LOCUL ȘI ROLUL POPULAȚIEI GERMANE ÎN VIAȚA ECONOMICO-SOCIALĂ A ORAȘELOR DIN BUCOVINA (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA - SECOLUL AL XIX-LEA)

MIHAI ȘTEFAN CEAUȘU

În ultima pătrime a secolului al XVIII-lea, ca rezultat al deprecierei statutului politico-juridic al Principatelor Române și al desfășurărilor politico-diplomatice din estul și sud-estul Europei, dominate de rezolvarea chestiunii orientale și a celei poloneze, pe fondul decăderii tot mai accentuate a Imperiului otoman și a Poloniei, ca și a avansului pronunțat, teritorial și politic, al Imperiului habsburgic și al celui țarist în această zonă, se produce anexarea, în anul 1775, a nordului Moldovei, numit ulterior Bucovina, de către Casa de Austria¹.

Noua provincie, Bucovina, care includea pe lângă 225 de sate și trei orașe: Cernăuți, Siret și Suceava, intra în cadrele Imperiului habsburgic într-o perioadă când absolutismul luminat, promovat de împărăteasa Maria-Theresa și, mai ales, de împăratul Josif II ridicase mercantilismul și mai apoi fiziocratismul la rangul de politică în stat. Mercantilismul, specific mai ales perioadei teresiene, căutând să obțină plus-valoarea în sfera circulației, prin realizarea unei balanțe comerciale active, recomanda intervenția statului absolutist în încurajarea, dezvoltarea și protejarea industriei naționale, precum și dezvoltarea comerțului și deschiderea de debușuri pentru produsele naționale în afara granițelor imperiului².

Fiziocratismul de tip febronian, promovat mai ales în perioada iosefinistă, transpunea obținerea bogăției naționale din sfera circulației în sfera producției, acordând o atenție specială agriculturii, ca singura creatoare de bogății³. Prin punerea în practică politică a acestor idei filosofice, împărații absolutismului luminat, dornici să-și procure veniturile necesare modernizării aparatului birocratic și militar, baza edificiului statului modern, au favorizat dezvoltarea acelei pătri sociale ce acumulează bogății: burghezia.

Datorită războiului ruso-turc din 1768-1774, a stării de incertitudine provocată de intrarea trupelor austriece în Bucovina, cele trei orașe, ca și localitățile rurale din zonă cunosc, așa cum o atestă documentele timpului, un efect puternic de depopulare⁴. Ori, monarhia habsburgică, pentru a pune în practică ideile politice ale epocii, dominante în domeniul economic, care urmau să-i permită obținerea de venituri de pe urma exploatării și prelucrării bogățiilor solului și subsolului noii provincii, va urmări repopularea provinciei atât prin măsuri de stabilizare a populației autohtone, cât și prin aducerea aici a unei populații eterogene sub aspect etnic: germani, poloni, ucrainenei, unguri etc. Măsurile populaționiste luate de Imperiul habsburgic față de Bucovina la sfârșitul secolului al XVIII-lea, vor continua și în secolul al XIX-lea, ceea ce va determina ca la sfârșitul acestui secol, populația provinciei să aibă un caracter foarte divers, sub raport etnic, iar românii să devină o minoritate în raport cu ansamblul celorlalte etnii reunite⁵.

În cadrul acestor acțiuni de politică demografică, populației germane i s-a acordat din partea Curții din Viena o atenție deosebită. Țelurile urmărite vizau obiective atât de natură economică, financiară sau socială, cât și politică și culturală. Populația de origine germană urma să ocupe poziții importante în activitățile economice desfășurate în mediul urban, dar și în cel rural, precum și în administrație, justiție, școală și cultură. S-a vizat și s-a realizat astfel obținerea unui important suport, susținerea măsurilor de modernizare și de integrare a noii provincii în structurile Imperiului habsburgic.

După anexarea Bucovinei, așezarea și sporirea populației germane s-a realizat pe două căi. Prima, specifică perioadei teresiene de tranziție, a avut caracterul unei colonizări urbane, urmărind atragerea unui număr cât mai mare de meseriași și negustori din Banat și Transilvania, ori din celelalte provincii ale imperiului, ca și din zonele vestice ale Germaniei, și favorizarea așezării lor în orașele Cernăuți, Siret și Suceava.

A doua cale, aflată sub influența ideilor fiziocratice iosefiniste, a avut caracterul unei colonizări rurale, căutând să așeze pe lângă satele vechi moldovenești, colonii de agricultori germani, proveniți din surplusul de coloniști din Banat, Galiția sau din zona Boemiei sau din Pfalz, care să exploateze mai rațional potențialul agricol al provinciei și să servească de exemplu țăranilor moldoveni. Primele colonizări de acest gen au fost făcute în 1782, cu șvabi din Banat, în localitățile Roșia, Molodia și Jucica, continuând apoi într-un ritm mai accelerat după anul 1786, până spre jumătatea secolului al XIX-lea într-o formă dirijată și susținută de stat, pentru ca în a doua jumătate a secolului al XIX-lea să dobândească mai mult un caracter privat, legat de interesul proprietarilor de moșii⁶. În cadrul aceleiași colonizări rurale a existat o etapă aparte, industrială, legată de punerea în valoare a zăcămintelor de minereuri de fier, mangan, argint sau cupru existente în munții Bucovinei, ca și de înființarea unor fabrici de sticlă⁷.

Evoluția demografică a populației germane din Bucovina cunoaște un proces accentuat de creștere numerică, atât printr-un spor demografic natural, cât mai ales prin amplele măsuri de colonizare, ajungând de la câteva sute de locuitori la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la câteva zeci de mii la sfârșitul secolului al XIX-lea. Recensământul din 1910 consemnează o populație de 68.219 germani, ce reprezenta un procent de 8,58% din populația totală a Bucovinei. Procentul este mai ridicat la orașe, și anume: 14,91% în Cernăuți (12.747), 41,88% Gura Humorului, 31,65% în Siret, 19,87% în Suceava etc.⁸

În cadrul populației urbane germane, chiar de la începutul stăpânirii habsburgice se remarcă numărul sporit de funcționari de diferite grade, aparținând aparatului administrației de stat, militare sau civile. Numărul acestora va spori mereu, în funcție de condițiile evoluției istorice a provinciei, de la o administrație militară, oarecum restrânsă (1774-1786), la o administrație civilă, mai lărgită (1787-1849), cunoscând, în fine, o limită maximă în timpul ducatului autonom (1849-1918). Înainte de ocupația austriacă nu putem vorbi de existența unei birocrații ca factor social important în viața orașelor Bucovinei și a provinciei în general, deoarece o clasă de funcționari plătiți din veniturile statului era inexistentă. Birocrația, izvorâtă din nevoile statului modern de a crea un aparat de guvernare care să suplinească oarecum lipsa unei burghezii conducătoare, a constituit o forță precumpănitoare ce a înlesnit procesul de tranziție de la vechiul la noul regim⁹. Funcționarii germani, ocupând poziții dominante în sectorul administrativ, juridic, militar, economico-financiar și cultural-educational, se constituie într-una din temeliiile sociale ale forței politice centrale,

prin care Casa de Habsburg și-a exercitat dominația în Bucovina. Cât privește moralitatea acestei clase de funcționari, specifică mai ales pentru primele decenii ale stăpânirii habsburgice, observațiile lui Ion Budai-Deleanu de la începutul secolului al XIX-lea sunt revelatoare¹⁰. Dar incorectitudinea, fraudă sau delapidarea birocrăților timpului se înscria într-un fenomen istoric mai general, specific zonelor periferice, constituind, după părerea lui Sombart, unul din mijloacele de acumulare primitivă a capitalului, jucând un anumit rol social în procesul de naștere a capitalismului modern¹¹. Aceste stări de lucruri vor dispărea însă, în mare parte, pe parcursul secolului al XIX-lea.

Datorită dispoziției sale geografice, ce făcea din Bucovina o provincie periferică a Imperiului habsburgic, cât și ca urmare a unei anumite stări de inferioritate culturală a acesteia în raport cu celelalte provincii imperiale, funcționarilor germani, proveniți în mare parte din apusul monarhiei, li s-a conferit din capul locului rolul de *Kulturträger*, menit să sporească continuu gradul de cultură și civilizație al orașelor bucovinene și al provinciei în general¹². Acest fapt a determinat și o anumită formă de mentalitate a acestor funcționari, exprimată și în raporturile lor cu populația românească autohtonă¹³.

În privința provenienței și a mediilor sociale de recrutare, remarcăm că funcționarii germani din Bucovina au provenit nu numai din zonele vestice ale imperiului, ci au fost recrutați și din rândurile populației orășenești provinciale. Mulți fii de negustori, meseriași sau birocrăți au depus eforturi susținute pentru a dobândi, pe baza meritului, un post privilegiat de funcționar, ceea ce îi propulsa într-o zonă relativ superioară a societății. De altfel, secolul al XIX-lea devine tot mai mult dominat de ideea meritocratică în promovarea socială pe scara valorică a societății.

Chiar în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, odată cu funcționarii și armata, la început pentru satisfacerea nevoilor imediate ale acestora, iar apoi pentru dezvoltarea unor forme industriale incipiente, care să satisfacă nevoile interne, să pună în valoare materiile prime indigene și să furnizeze produse manufacturate pentru export, conform teoriilor mercantile și fiziocrate promovate de absolutismul luminat, autoritățile imperiale au favorizat așezarea unui număr tot mai mare de negustori și, mai ales, de meseriași de origine germană în orașele noii provincii. Astfel, pentru colonizarea lor în orașe, li s-a acordat gratuit terenurile urbane aflate pustii, iar anumitor meșteșugari care voiau să se așeze în Bucovina li s-au dat în Viena, chiar și bani de drum¹⁴.

Prin regulamentul de reorganizare a administrației orășenești, întocmit de generalul Enzenberg la 14 decembrie 1785 și aprobat de Consiliul Aulic de Război din Viena la 8 februarie 1786¹⁵, care introducea magistratul ca instituție nouă, burgheză, de conducere a orașelor Cernăuți, Siret și Suceava, se specifica în mod expres favorizarea străinilor, în special germani, la așezarea lor în orașe, stipulându-se în paragraful al treilea că "este de avut în vedere ca să se atragă încoace meșteșugari germani, buni și învățați, și sporirea orășenilor germani să fie favorizată pe cât posibil"¹⁶.

Meseriașilor, artizanilor și fabricanților germani sau de altă origine etnică, la așezarea în orașe li s-a acordat o scutire de plata tuturor impozitelor pe timp de zece ani, ca și scutiri de obligații în muncă, recrutare sau încartiruire. De asemenea, aceștia erau sprijiniți să-și construiască locuințe în oraș, noile clădiri fiind scutite timp de 30 de ani de impozitul țării și zece ani de taxele orășenești pentru teren¹⁷. În urma acestor măsuri stimulative, începând cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și în secolul următor, numărul meseriașilor

germani, proprietari de case, crește mereu în orașele bucovinene, fără a deveni însă preponderent. Astfel, spre exemplu, dacă în orașul Suceava, în anul 1774¹⁸ nu este consemnat nici un locuitor german, în cadastrul din anul 1856 sunt consemnați 126 de proprietari de case, ce posedau 163 de imobile, dintr-un total de 1046 clădiri¹⁹, ceea ce reprezenta doar 15,58% din suprafața construită a orașului. Dacă cei mai mulți orașeni germani aveau în posesie câte o casă, unii, precum Lieblich Wilhelm, Ziemmermann Franz și Mathias sau frații Anton și Karl Meixner posedau câte trei, patru și respectiv douăsprezece imobile, ceea ce oglindește gradul de stratificare socială a populației urbane. În legătură cu această stratificare socială, situația statistică din 27 mai 1859 este revelatoare. Reunind și funcționarii existenți în orașul Suceava, ea consemnează un număr de 232 familii germane, clasificate după impozitul pe venituri realizat în mai multe clase și anume: 52 în clasa I, 41 în clasa a II-a, 46 în clasa a III-a, 51 în clasa a IV-a, 32 în clasa a V-a și patru în clasa a VI-a, restul fiind săracii ce nu plăteau impozit²⁰. În prima clasă remarcăm din nou pe frații Meixner, cărora li se adaugă o serie de meseriași și profesioniști precum Martin Ertz, Joseph Löffelmann, Johann Hanick, Franz Ziemmermann ș.a.

După câteva decenii de la anexarea Bucovinei, în anul 1804, în provincie erau înregistrate 641 de întreprinderi "de industrie meșteșugărească"²¹; din aceste înjghebări cu caracter industrial multe aparțineau germanilor stabiliți prin orașele bucovinene.

Această dezvoltare oarecum industrială și anumite considerente de ordin economic și social au dus la necesitatea organizării profesionale a meșteșugarilor în bresle. Ca urmare a diplomelor imperiale date în anul 1804 pentru Bucovina, în cele trei orașe, Cernăuți, Siret și Suceava, se instituie ocoale de bresle, care cuprind totalitatea profesioniștilor din orașe și din zona adiacentă, indiferent de etnie²².

Acestea erau împărțite în douăsprezece bresle, fiecare numărând însă mai multe profesii. Astfel în breasla măcelarilor intrau și brutari, morari, berari și săpunari. Cu timpul li se mai adaugă a treisprezecea breaslă, numită și "confraternitatea artizanilor" (*Künstlerkonfraternität*), în care intrau ceasornicarii, pictorii, legătorii de cărți, tipografii, strungarii în lemn, bijutierii și mai apoi gremiul farmaciștilor și al chirurgilor²³. Fiecare breaslă avea un steag al său propriu, un sigiliu²⁴, o cutie sau ladă în care erau păstrate privilegiile, arhiva și banii breslei. În fruntea fiecărui ocol de breaslă se afla un staroste (*Zunftmeister*) ales de doisprezece meșteri specialiști din rândul maiștrilor breslași. La Suceava, la 30 septembrie 1804, a fost ales ca staroste maistrul fierar Joseph Bucher²⁵.

Despre dezvoltarea meșteșugurilor în Bucovina până la jumătatea secolului al XIX-lea, în raportul Camerei de comerț și de industrie din Cernăuți, din anul 1852, referitor la situația economică a provinciei se nota că *die nach Überkommung der Bukowina an Österreich hierher eingewanderten deutschen Gewerbsleute verpflanzen hierher auch deutsche Sitten und Gebräuche, sie hielten eine zweckmässige Zucht und Ordnung unter den Gesellen und Lehrlingen, sie erlangten betreff ihrer Leistung und moralischen solidität einen Ruf und behielten solchen bis gegen das Jahr 1840*²⁶. Incepând cu deceniul cinci al secolului al XIX-lea, breslele orașelor bucovinene, dominate în mare parte de germani, intră într-o evoluție regresivă de lungă durată, pierzând treptat din faima lor de odinioară.

Ordonanța în materie industrială din anul 1859 și măsurile luate în deceniile șapte și opt ale secolului al XIX-lea pentru remedierea stării precare a meseriilor din Bucovina²⁷, nu au putut opri decăderea breslelor și scăderea numărului întreprinderilor meșteșugărești.

Din această situație s-a încercat să se iasă prin desființarea breslelor și înființarea în 1893 a cinsprezece asociații profesionale²⁸.

Între cauzele acestei decăderi a meseriilor din orașele bucovinene, pe lângă lipsa de capital s-a numărat și liberalizarea condițiilor de constituire a breslelor, care permitea constituirea unor asociații formate din meșteri și calfe cu experiență redusă și cu un nivel de instrucție scăzut. De altfel, documentele timpului atestă că mulți ucenici și calfe de origine germană nu frecventau regulat cursurile de perfecționare ale școlii, hotărâte a se ține sâmbăta și duminica, fiind nevoie de intervenția autorităților administrative locale pe lângă șefii de breaslă pentru realizarea acestui lucru²⁹. Apoi, construirea și darea în folosință a căii ferate Lemberg-Cernăuți-Ițcani(Suceava)-Iași în anul 1866, a dat o puternică lovitură meseriașilor din orașele bucovinene. Legătura feroviară cu Occidentul, prin Galiția, a creat o puternică concurență producătorilor locali, prin aducerea și desfacerea de către negustorii evrei de produse manufacturate și industriale, mai ieftine și de mai bună calitate, din alte provincii ale imperiului sau din alte țări vest europene.

Înteruperea relațiilor comerciale ale Austro-Ungariei cu România ca urmare a așa numitului "război vamal" din anii '70, '80 ai secolului al XIX-lea³⁰, ca și ridicarea taxelor vamale de import în Rusia, țări cărora meseriașii și artizanii din orașele Bucovinei le livrau o mare parte din produsele lor, a dus și la o mai mare înrăutățire a situației meseriașilor, determinând chiar emigrarea unui mare număr de profesioniști, mai ales germani, în România, Rusia sau în Statele Unite ale Americii și Canada³¹.

Astfel, în intervalul de timp avut în vedere în acest studiu, industria meșteșugărească bucovineană, în care populația germană urbană a deținut un loc foarte important, înregistrează perioade de avânt și de recul, în care au strălucit anumite ateliere meșteșugărești germane din orașele Bucovinei, care satisfăceau nu numai nevoile interne ale populației provinciei, ci aprovizionau piețele Moldovei și Rusiei învecinate, iar apoi au sărăcit și au dispărut renumite meserii cernăuțene, rădăuțene sau sucevene.

Acest fapt a determinat și un anumit dinamism social și profesional al populației germane urbane și nu numai al ei, în condițiile unor anumite specificități în evoluția pe cale burgheză a Bucovinei, date de evoluția ei politică și economică în cadrele monarhiei, de situația ei de provincie periferică a Imperiului habsburgic, de persistența unei crize financiare cronice, materializată în lipsa de capital, de existența unei piețe interne insuficient de dezvoltate, care să absoarbă într-o proporție mereu crescândă producția manufacturată și de aici dependența de cererea pieței străine și evoluția sa etc.

Pe plan general, de ansamblu, în acest interval de o sută și ceva de ani asistăm la o creștere cantitativă semnificativă a populației germane urbane angrenată în activități economice ce aparțin diverselor ramuri industriale. O dată cu acest spor numeric apar în orașele bucovinene și profesii noi, producându-se totodată și multe schimbări calitative. În această perioadă, fenomenul central l-a constituit evoluția atelierului meșteșugăresc în stabiliment industrial. Dar ceea ce a reprezentat o caracteristică a dezvoltării industriale a Bucovinei, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și pe tot parcursul secolului al XIX-lea, a fost tocmai slaba dezvoltare a industriei mari, de fabrică, și predominarea mai ales a ramurilor industriale ce urmăreau să satisfacă nevoile de bază ale populației și a celor ale industriei de prelucrare³².

Astfel, domeniul industriei alimentare a fost chiar de la început un câmp predilect de

activitate pentru mulți profesioniști germani stabiliți în orașele Bucovinei.

În domeniul morăritului, documentele timpului atestă că acesta era un sector deficitar în primele decenii ale stăpânirii habsburgice, importându-se însemnate cantități de făină din Ucraina și Turcia³³. Ori, cum făina era o necesitate permanentă, atât pentru populația orașelor, cât și pentru aprovizionarea trupelor staționate în provincie, s-au luat măsuri pentru dezvoltarea morăritului, prin înființarea de mori de apă, cât și de mori "după model german" (trase de cai), care puteau lucra și iarna. Ca urmare, la Cernăuți apare în anii optzeci ai secolului al XVIII-lea moara lui Josef Weineck, care în scurt timp va ajunge și primar al orașului³⁴, iar la Suceava, în anul 1783, maistrul morar Gertler își ridică o moară în Groapa orașului³⁵. Pentru dezvoltarea stabilimentului ridicat cu aprobarea Guvernământului Bucovinei, în anul 1851 pe râul Suceava, proprietarul Georg Meixner, asociat cu evreul Abraham Gewölb, adăuga în anul 1863 încă două roți de moară celor patru existente și introducea un nou sistem de site, ceea ce permitea obținerea unei făini de calitate superioară, ca și mărirea capacității de producție a întreprinderii³⁶. Aceleași idei legate de creșterea producției și valorificarea potențialului agricol al zonei au dus la întemeierea în anul 1866, de către A. Schlossmann, a primei mori sistematice, ce folosea forța aburului, în orașul Cernăuți³⁷.

Pe lângă mai vechii meșteri brutari moldoveni apar noi specialiști în domeniu, așa cum a fost maistrul franzelar Johann Dörffler, care își făcea în anul 1782 o brutărie adecvată meseriei sale, pe ulița Poni din orașul Suceava³⁸.

În domeniul prelucrării cărnii, în condițiile dictate de nevoile pieții, apar încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în orașele Bucovinei, ateliere de măcelărie ale unor meșteri germani, al căror număr a crescut mereu în secolul al XIX-lea, înființându-se în 1841 chiar și o fabrică de mezeluri în Cernăuți. Aceasta a făcut ca producția de carne, destinată mai ales pieței interne și unităților militare cantonate în provincie, să crească mereu, ajungând, spre exemplu, în anul 1862 la cifra de 6.221 de chintale de carne³⁹. În scopul procurării animalelor necesare meseriei lor, unii maiștri măcelari, ca Georg Englert sau Peter Müller din Suceava, încheiau contracte cu clauze și obligații ferme cu negustorii români sau armeni de aici⁴⁰.

Meșterii berari germani ca: Josef Weineck, Johann Beill sau Georg Meixner vor înființa chiar din primii ani ai stăpânirii austriece fabrici de bere în orașele Cernăuți, Siret și Suceava⁴¹. Unii, ca Beill sau Meixner, deși au suferit diferite impedimente (arderea întreprinderii și mutarea ei în alte zone ale orașului)⁴², și-au continuat activitatea până spre jumătatea secolului al XIX-lea într-un mod prosper, ceea ce le-a permis să-și cumpere case și terenuri, în timp ce alții au dat faliment, trebuind să-și închidă întreprinderile.

Germanii sunt cei care introduc în Bucovina producerea industrială a apei gazoase, ridicând în a doua jumătate a secolului al XIX-lea un număr apreciabil de stabilimente de acest profil, în orașele mai mari sau mai mici ale provinciei⁴³.

La început pentru clientela orășenească, alcătuită mai ales din funcționari și militari imperiali, iar mai apoi și pentru alte categorii ale populației, în domeniul prelucrării țesăturilor vor apărea și se vor dezvolta o serie de ateliere de croitorie, cum au fost cele ale lui Friederich Hagenmeister, Joseph Peter, Joseph Breitenfelder⁴⁴, sau Franz Stolzer⁴⁵, din Suceava, care, prin produsele lor, vor introduce și vor dezvolta într-un public tot mai larg gustul pentru îmbrăcăminte de modă apuseană. Dar activitatea croitorilor germani va fi

puternic concurată de cea a meseriașilor evrei, care vor deține primatul în acest domeniu la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Meșteșugul complex al prelucrării pieilor, cu vechi tradiții medievale în Suceava, dobândește un spor cantitativ, dar mai ales calitativ prin meșterii germani. Dacă unele întreprinderi, ca fabrica de piele din Sf. Ilie (Suceava) a lui Johann Bek⁴⁶ cunosc o existență efemeră, altele, cum au fost tăbăcăria și fabrica de piele a lui Körner din cartierul sucevean Țăncanii Vechi⁴⁷, și-au continuat activitatea până târziu, în preajma primului război mondial și chiar după aceea. De asemenea, documentele vremii consemnează un număr mare de meșteri pantofari, cizmari, șelari sau hămurari germani care își deschid ateliere în orașele Bucovinei.

Numărul meșteșugarilor ce prelucrau metalele a sporit prin așezarea în orașe a unor meșteri fierari de origine germană, ca: Michael Riedel, Bartholomeus Leitz⁴⁸, Franz König⁴⁹ ș.a., care, pe lângă trebuințele vieții cotidiene, fabricau în atelierele lor elemente de mobilier urban de fier sau fontă, precum: garduri, felinare, bănci, chioșcuri etc., impunând cu succes folosirea fierului în dezvoltarea edilitar-urbană a orașelor bucovinene, aspect ce se integrează în așa numitul curent **Art Nouveau** din a doua jumătate a secolului al XIX-lea european.

În domeniul prelucrării fierului apar profesii noi, ca cea de armurier, cum a fost maistrul Muntzger din Rădăuți⁵⁰, sau de cuțitar (maistrul Carl Ankeln din Suceava⁵¹, Feiger din Rădăuți⁵² ș.a.).

Maiștrii lăcătuși germani, cum au fost Fidelius Wilhelm⁵³, Andreas Gege⁵⁴, Carl Tilich⁵⁵ din Suceava, executau și reparau încuietori și lacăte pentru uși și ferestre, lăzi și pușculițe de bani, iar alții, ca Johann Hanik întrețineau pompele de apă pentru stingerea incendiilor, aflate în dotarea primăriilor orașenești⁵⁶. Apoi, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, apar în diferite centre urbane bucovinene unele ateliere industriale de reparat mașini, cum a fost cel situat în cartierul sucevean Țăncanii Vechi, în care un număr de lăcătuși mecanici germani reparau și chiar produceau unelte și mașini agricole⁵⁷. Multe din produsele acestor ateliere bucovinene erau exportate în Moldova învecinată⁵⁸.

Demnă de relevat în domeniul prelucrării metalelor neferoase, pe lângă prezența unui număr de meșteri lucrători în aramă⁵⁹, este înființarea, fie și de scurtă durată, la 1850, a unei fabrici de produse din bronz a lui Karl Gretz, în Cernăuți, ale cărei produse erau socotite a fi la fel de bune ca cele produse la Viena, fapt pentru care au fost trimise la expoziția industrială de la München⁶⁰.

Folosirea intensă a lemnului în construirea locuințelor și a dughenelor din spațiul urban a atras în orașele bucovinene un număr sporit de dulgheri și tâmplari, cum au fost: Joseph Führer⁶¹, Albert Eberwein⁶², Ambros Neuman⁶³ etc. Munca acestora a fost foarte prețuită în toată perioada, atât în Bucovina, cât mai ales în Moldova învecinată, unde aceștia mergeau în timpul verii și angajau diferite lucrări de construcții, foarte bine plătite⁶⁴.

Totodată, profesioniștii germani vor introduce în viața orașelor bucovinene meserii noi, specifice perioadei de modernizare a vieții urbane în ansamblu. Astfel, documentele timpului consemnează apariția maiștrilor de poștă, cum a fost Christophor Schuller din Suceava⁶⁵, a ceasornicarilor (Eisenbart, la Cernăuți)⁶⁶, a chirurgilor (Tiberius Gutter, la Suceava)⁶⁷ și a farmaciștilor (Mathias Winkler, la Cernăuți⁶⁸; Andreas Schuller, la Suceava⁶⁹).

La sfârșitul secolului al XVIII-lea apare și primul tipograf și legător de cărți, în persoana lui Peter Eckhard, care obținuse din 1798 aprobarea de a-și exercita meseria la Cernăuți⁷⁰. Întreprinderea tipografică Eckhard va fi până la sfârșitul secolului al XIX-lea singura întreprindere de acest gen din Bucovina. Pentru dezvoltarea meseriei lor, membrii acestei familii vor arenda fabrica de hârtie de pe moșia Vășcăuți pe Ceremuș⁷¹, sau vor înființa propria lor fabrică de hârtie la Rădăuți, în anii treizeci ai secolului al XIX-lea. Această ultimă fabrică, bazată pe prelucrarea deșeurilor textile, ce ajunge la jumătatea secolului trecut să numere peste 70 de lucrători, producea în 1854 trei sortimente de hârtie: de scris, pentru ziar și pentru ambalaj, în cantitate de 2.128 kg marfă. Dar, concurată puternic de hârtia produsă în interiorul imperiului, mai ales după deschiderea căii ferate Lemberg-Cernăuți-Ițcani, fabrica dă faliment după anul 1866⁷².

Meșterilor germani li s-a datorat și faima târgului Rădăuți, începând cu anii patruzeci ai secolului al XIX-lea, pentru trăsurile făcute aici. Până spre anii șaptezeci, mii de rădvane, calești, poștalioane și trăsuri făcute aici au fost trecute peste hotarele Bucovinei, în Moldova sau Basarabia, unde au găsit o foarte bună desfacere⁷³. În anul 1865 era consemnat documentar fabricantul de trăsuri Friedrich Ehedy⁷⁴.

Sub imboldul marilor refaceri edilitar-urbane pe care le suferă orașele bucovinene începând cu jumătatea a doua a secolului al XIX-lea⁷⁵, a fost impulsionată prezența germanilor în domeniul industriei materialelor de construcții. Astfel, în Cernăuți, pe lângă cărămidăria mai veche a lui Georg Tonneberger, exista în anul 1860 fabrica lui Marin, socotită a fi printre cele mai bune și fabrica de teracotă a lui Anton Kaindl⁷⁶.

Dezvoltarea atelierelor manufacturiere germane și autohtone, ca și a comerțului, a avut drept consecință extinderea procesului de urbanizare. Astfel, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, unele localități rurale ca Gura-Humorului (1820) sau Rădăuți (1815)⁷⁷, au fost ridicate la rangul de târg, acordându-li-se privilegiul de a ține târguri anuale, ca și iarmaroace săptămânale. Aceștia le-a urmat Câmpulungul Moldovenesc, Coțmanii, Solca, Storojineț, Zastavna și încă alte câteva localități ridicate la rangul de târg până la sfârșitul secolului al XIX-lea, existând atunci 14 orașe și târguri în ducatul Bucovinei⁷⁸. Sub influența locuitorilor germani aceste localități își schimbă tot mai mult înfățișarea, modernizându-se și occidentalizându-se, astfel încât, un călător german venit în 1840 din Rusia, plăcut surprins de înfățișarea Cernăuțiului, nota că "orașul pare a nu fi altceva decât un cartier al Vienei, deși situat la o depărtare de 150 de mii de capitală"⁷⁹.

Coloniștii germani așezați în orașele Bucovinei s-au integrat organic și în anumite activități specifice din viața socială a orașelor. Sub influența lor se înființează instituții de ajutorare a celor sărmani, cum a fost Institutul săracilor din Suceava, înființat în anul 1844 de parohul romano-catolic Stieber⁸⁰ și care își continuă activitatea până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ajutând cu bani, alimente și îmbrăcăminte populația nevoiașă și meseriașii săraci⁸¹.

Mulți dintre meseriașii și liber-profesioniștii germani, recunoscuți pentru hărnicia și calitățile lor profesionale și morale, au fost aleși în conducerea orașelor, ajungând să ocupe funcția de primar, precum: Pleterschnig la Suceava⁸², Josef Weinek la Cernăuți⁸³, Marin la Rădăuți⁸⁴ ș.a. În această calitate, unii, cum a fost primarul Sucevei, Franz des Loges, au desfășurat atât o activitate socială⁸⁵, cât mai ales edilitar-urbană prodigioasă, introducând în orașele lor canalizarea, apa curentă, electricitatea etc⁸⁶.

În momentele sociale mai deosebite, cum au fost cele prilejuite de revoluția de la 1848, populația germană din orașele bucovinene s-a solidarizat cu cea românească, în susținerea dezideratelor burgheze general dorite, pentru accelerarea procesului de dezvoltare a orașelor din Bucovina, ca și a provinciei în general, pe cale capitalistă. Dovadă sunt în acest sens petiția locuitorilor Bucovinei adresată în iunie 1848 Parlamentului din Viena⁸⁷, ca și petițiile locuitorilor din Suceava⁸⁸ și Gura-Humorului⁸⁹.

În concluzie, putem aprecia că populația germană a avut un rol activ în viața economică și socială a orașelor din Bucovina, din rândurile sale evidențiindu-se o pătură de meseriași și liber-profesioniști, care vor ocupa un loc aparte în procesul de formare a unei burghezii orășenești bucovinene destul de activă în instituirea societății burgheze, dar eterogenă din punct de vedere etnic.

Prin populația germană stabilită în orașele bucovinene s-a produs și un fenomen de influență și interferență între civilizația germană și cea românească, într-o perioadă de transformări modernizatoare pe plan general european. În această perioadă de timp, ce ține de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe tot parcursul secolului următor, germanii au adus și au introdus modele de activitate economică și de organizare socială preluate din Europa Centrală și din cea Apuseană, cu efecte benefice pentru evoluția centrelor urbane din Bucovina pe scara civilizației moderne europene.

NOTE

1 Mihai-Ștefan Ceașu, *Instituirea administrației habsburgice în Bucovina*, în *Suceava*, vol. XX/1993, p. 125-141.

2 Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. I, Paris, 1959, p. 316-317; v. și Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1930, p. 10.

3 Jean Touchard, *op. cit.*, vol. II, p. 411-413.

4 *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, Chișinău, 1975; D. Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich 1774-1785*, Czernowitz, 1895.

5 *Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina*, Heft XVII, Czernowitz, 1913; I. E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916.

6 Raimund Friedrich Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, vol. III, Gotha, 1911, p. 372-385; Rudolf Wagner, *Vom Moldauwappen zum Doppeladler*, Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina, Festgabe zu seinem 80 Geburtstag, Hofmann-Verlag, Augsburg, 1991, p. 11-16.

7 *Die Bukowina*, Czernowitz, 1899, p. 178-180; Rudolf Wagner, *Bori, Karlsberg und andere deutschböhmisches Siedlungen in der Bukowina*, Verlag "Der Südostdeutsche", München, 1982.

8 I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 61-62.

9 Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, ed. III, vol. II, 2, München, 1919, p. 1097.

10 Ion Budai-Deleanu, *Scurte observații asupra Bucovinei (Kurzgefasste*

Bemerkungen über die Bukowina), în "Gazeta Bucovinei", 22 și 25 martie 1894; I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*, Studiu istoric și statistic, București, 1915, p. 168-200; Mihai Iacobescu, *Bucovina în viziunea lui Ion Budai-Deleanu*, în *Suceava*, vol. XX/1993, p. 201.

11 Werner Sombart, *op. cit.*, vol. I, 2, p. 664 și urm.

12 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 388 și urm.; Emanuel Turczynsky, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus. Politische Trägergruppen und deren Forderungs Katalog in Rumänien*, Verlag R. Oldenbourg, München, 1985, p. 199-205.

13 I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 158-159.

14 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 370.

15 ASB, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XX, doc. nr. 95/1785 și pachet XXI, doc. nr. 24/1786; Ferdinand Zieglauer, *Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militär-Verwaltung*, vol. VI, Czernowitz, 1900.

16 Mihai-Ștefan Ceașu, Emil Ioan Emandi, *Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava. II. Perioada 1786-1815*, în *AlIAI*, vol. XXIX/1992, p. 120.

17 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 370; Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I(1774-1861), București, 1993, p. 161.

18 *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, 1, p. 343.

19 ASS, fond Inspectoratul cadastral Bucovina, mapa Suceava, nr. 21/1856.

20 *Ibidem*, Primăria orașului Suceava, dosar 11/1850 și 15/1859.

21 H. Wiglitzky, *Gewerbe, Industrie, Handel und Verkehr*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, vol. XX, Wien, 1899, p. 518.

22 Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, p. 343-344; Mihai-Ștefan Ceașu, Emil Ioan Emandi, *op. cit.*, p. 132.

23 R. Fr. Kaindl, *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Czernowitz, 1908, p. 191.

24 Sigiliul breslei cizmarilor germani din Suceava avea în emblemă doi lei afrontați, care susțin o cizmă cu pinten, deasupra o coroană princiară, iar în legendă inscripția "Suczawer Schumacher Zunft Siegel: 1804", v. ASS, fond primăria orașului Suceava, dosar 15/1835, f. 2.

25 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar 1/1804, f. 1; Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ion Caproșu, Gavril Irimescu, *Suceava file de istorie. Documente privitoare la istoria orașului. 1388-1918*, vol. I, București, 1989, p. 566-567, nr. 353.

26 ASB, fond Guvernământul Bucovinei, Ministerul de comerț și industrie și pentru construcții publice, pachet 1, dosar 3/1852, f. 8.

27 *Ibidem*, pachet 5, dosar 36/1864.

28 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 193; H. Wiglitzky, *op. cit.*, p. 523.

29 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar 5/1825; 6/1840; 11/1857.

30 M. Lazăr, *Consecințele războiului vamal dintre România și Austro-Ungaria asupra situației economice a Bucovinei*, în *Suceava*, vol. V/1978, p. 277-287.

31 H. Wiglitzky, *op. cit.*, p. 524.

32 *Ibidem*, p. 504-506.

33 ASB, fond Consiliul Aulic de Război, pachet IX, doc. nr. 27; Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. VII, București, 1876, p. 464.

34 R. Fr. Kaindl, *Geschichte von Czernowitz...*, p. 194.

- 35 ASS, Colecția Documente, pachet VI, doc. nr. 35/1783.
- 36 *Ibidem*, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 5 și 20/1863.
- 37 Ion Negură, *Industria, meseriile și sistemul financiar-bancar în Bucovina sub stăpânirea habsburgică (1775-1918)*, în Suceava, vol. X/1983, p. 541.
- 38 ASS, fond Primăria orașului Suceava, registrul nr. 1/1785, f. 65.
- 39 *Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode von Jahren 1862-1871*, Lemberg, 1872, p. 152-153.
- 40 ASS, fond Judecătoria Suceava, dosar 1/1783, f. 130, 151.
- 41 R. Fr. Kaindl, *op.cit.*, p. 194; Peter Tomaschek, *Fünfundzwanzigjähriges Bestandsjubiläum der deutschen Raiffeisenkasse in Sereth*, Siret, 1929, p. 7-8; Mihai-Ștefan Ceașu, Emil Ioan Emandi, *Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava în anii 1774-1786. (I)*, în *AlIAI*, XXV/1, 1988, p. 80.
- 42 Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. V, Cernăuți, 1939, p. 153; ASS, fond Primăria orașului Suceava, registru 1/1785, f. 27, 83-84.
- 43 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar 5/1878.
- 44 *Ibidem*, dosar 1/1804, f. 3-4.
- 45 *Ibidem*, dosar 9/1817, f. 3.
- 46 *Ibidem*, fond Comisariatul ținutal Suceava, dosar 64/1800.
- 47 *Ibidem*, fond Primăria orașului Suceava, dosar 5/1869, f. 15-21.
- 48 *Ibidem*, fond Judecătoria Suceava, registrul 1/1783, f. 38-40.
- 49 *Ibidem*, fond Primăria orașului Suceava, dosar 10/1838.
- 50 Em. Grigorovitz, *Cum a fost odată. Schițe din Bucovina de...*, București, 1911, p. 25.
- 51 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar 15/1849.
- 52 Em. Grigorovitz, *loc.cit.*
- 53 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar 2/1783, f. 2.
- 54 *Ibidem*, dosar 11/1849.
- 55 *Ibidem*, dosar 9/1837.
- 56 *Ibidem*, dosar 2/1837.
- 57 *Ibidem*, dosar 5/1878.
- 58 Ilie Corfus, *Agricultura în Țările Române. 1848-1864*, București, 1982, p. 312-316.
- 59 ASS, *fond. cit.*, dosar 11/1849, f. 32.
- 60 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 193.
- 61 ASS, *fond. cit.*, dosar 2/1783, f. 2.
- 62 *Ibidem*, dosar nr. 4/1841, 11/1849.
- 63 *Ibidem*, dosar 6/1855.
- 64 R. Fr. Kaindl, *Geschichte der Deutschen...*, p. 396.
- 65 ASS, fond Judecătoria Suceava, dosar nr 1/1783, f. 85.
- 66 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 390.
- 67 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 69/1785.
- 68 R. Fr. Kaindl, *op. cit.*, p. 390.
- 69 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 33/1817, 12/1844.
- 70 R. Fr. Kaindl, *Geschichte von Czernowitz...*, p. 195.
- 71 ASS, colecția Documente, pachet XI, doc. nr. 4/1828.

- 72 Luchian Dragoș, *Rădăuți - vatră românească de tradiție și înfăptuiri*, București, 1985, p. 16.
- 73 Em. Grigorovitz, *op. cit.*, p. 10.
- 74 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 37/1865.
- 75 Emil I. Emandi, Mihai Ștefan-Ceaușu, *Să nu dă râmi dacă nu știi să zidești (Contribuții de morfologie urbană la cunoașterea istoriei orașului Suceava. 1388-1988)*, Rădăuți-Iași, 1991, p. 233-237.
- 76 R. Fr. Kaendl, *op. cit.*, p. 194.
- 77 ASB, Colecția Microfilme Austria, rola 173.
- 78 *Statistischen Jahrbuch des Herzogthums Bukowina, für das Jahr 1907*, Czernowitz, 1910, p. 1.
- 79 R. Fr. Kaendl, *op. cit.*, p. 389.
- 80 ASS, fond primăria orașului Suceava, dosar nr. 12/1835.
- 81 *Ibidem*, dosar 1/1868.
- 82 *Ibidem*, dosar 113/1813.
- 83 R. Fr. Kaendl, *Geschichte von Czernowitz*, p. 118.
- 84 Em. Grigorovitz, *op. cit.*, p. 25.
- 85 ASS, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 1/1891.
- 86 *Ibidem*, dosar nr. 2/1897 și Emil I. Emandi, Mihai-Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 241-246.
- 87 *Ibidem*, colecția Documente, pachet XII, doc. 35/1848.
- 88 *Ibidem*, pachet XII, doc. 30/1848.
- 89 *Ibidem*, pachet XII, doc. 39/1849.

**DIE LAGE UND ROLLE DER DEUTSCHEN BEVÖLKERUNG
IN DAS SOZIAL- ÖKONOMISCHEN LEBEN DER BUKOWINER STÄDTEN
(ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS - 19. JAHRHUNDERTS)
ZUSAMMENFASSUNG**

In diesem Studium hebt der Verfasser die Gründen und Modalitäten unter welche die Besiedlung der Deutschen in der Bukowina, besonders in den Städten, nach der Einführung der österreichischen Herrschaft im Jahre 1775, von der Sicht der politischen Ideen des Josephinismus vorherrschenden in der Habsburgischen Monarchie am Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts, gemacht hervor hat. Durch diese Besiedlung, wo man unterscheiden einen ruralen und einen urbanen Kolonisierungsaspekt, das Wachstum der deutschen Bevölkerung ankomme, bis am Ende des 19. Jahrhunderts, ein Prozent von 8,58% aus der gesamten Bevölkerung der Provinz vorzustellen. Die Vorstellungssari war grösser in die städtischen Mittel. Diese deutsche städtischen Bevölkerung, bestehend aus Beamten, Fabrikanten, Handelsleuten, Handwerkern, Lehrern u.a, vielen Kantitativen und Kalitativen Veränderungen in die sozial-ökonomischen Leben der Bukowiner Städten bewirkt und sie eine bestimmten Rolle in dem Bildungsprozess der städtischen Bürgerthum in der Bukowina gespielt hat. Also, durch diese Bevölkerung ein Einfluss - und Interferenzphänomen zwischen die deutschen und rumänischen Kultur und Civilisation verursacht wird.

ION NISTOR ÎN ACȚIUNEA PENTRU REALIZAREA MARII UNIRI - ITINERAR CRONOLOGIC -

DOINA ALEXA

Personalitate polivalentă a epocii noastre - "unul dintre cei mai mari istorici români din prima jumătate a secolului", cum îl caracteriza N. Stoicescu într-un valoros studiu asupra operei¹, profesor, om politic și îndrumător cultural, ctitor al României întregite - Ion Nistor a fost unul dintre spiritele constructive ale societății românești.

Dedicându-și o bună parte a vieții și activității făuririi și consolidării României Mari, Ion Nistor s-a numărat, așa cum afirma Iuliu Maniu, referindu-se la Unirea deplină și la "șirurile de bărbați care au condus neamul românesc pe acest drum", printre acei prin a căror "minte și prevedere politică, neamul românesc a știut într-un moment decisiv să aleagă cărarea cea adevărată care a dus la triumful desăvârșit al națiunii române"². El a devenit astfel un făuritor de istorie prin actele sale, cu un loc distinct în constelația conducătorilor generației Marii Uniri, alături de Ion I.C. Brătianu, N. Iorga, Iuliu Maniu, Take Ionescu, N. Filipescu, V. Goldiș, Octavian Goga, V. Lucaciu, Pantelimon Halippa, I. Incuț, Iancu Flondor ș.a.

Rolul istoricului pe tărâmul luptei pentru unitatea de stat a fost evidențiat și de către contemporanii săi. În decembrie 1918, N. Iorga îi dedică în paginile "Neamului Românesc" un memorabil articol intitulat *Unul dintre întregitorii Moldovei*, în care relevă coordonatele esențiale ale activității lui I. Nistor în acest scop, ca istoric, luptător naționalist, profesor și îndrumător cultural³. De asemenea, această latură a activității sale a făcut obiectul unor cercetări de dată relativ recentă⁴, sau a fost reliefată într-o serie de studii cu privire la viața și activitatea lui I. Nistor. Precizări deosebit de importante aparțin însuși lui I. Nistor, în sintezele și culegerile de documente dedicate actului unirii Bucovinei cu România și în puținele pagini cu caracter memorialistic pe care le-a lăsat⁵.

Debutul lui Ion Nistor pe tărâmul mișcării naționale datează din perioada studenției cernăuțene (1897-1903). Detestând politica austriacă, I. Nistor devine, din primul an de studii la Facultatea de Filozofie a Universității "Franz Joseph" din Cernăuți, membru al Societății academice "Junimea". Societatea, care se afla în fruntea mișcării naționale din Bucovina, își propunea prin acțiuni ce urmăreau cultivarea limbii, culturii și istoriei naționale, stimularea și ajutorarea cu fonduri a studenților lipsiți de mijloace materiale corespunzătoare, editarea de manuale, cărți și publicații românești, înființarea de școli pentru români, să apere drepturile legitime ale românilor din provincie și să fie în același timp "o tribună de afirmare a unității sufletești a românilor de pretutindeni"⁶. Va ocupa mai

întâi funcția de bibliotecar, întocmind catalogul cărților din biblioteca societății, iar în perioada 1898-1899 de președinte, fiind un militant activ pe linie cultural-națională al acesteia⁷. Pentru întărirea conștiinței naționale a românilor din provincie, va susține în ședințele publice ale societății numeroase conferințe ca de pildă: "Unirea Principatelor Române"⁸, "Trăsăturile caracterului lui Cuza Vodă și ale contemporanilor săi"⁹ etc. Totodată, a luat parte, în fruntea studenților români, la acțiunile de protest din Cernăuți, din anul 1899, contra guvernatorului Bourguignon ce interzisese purtarea tricolorului românesc¹⁰. De asemenea, în timpul serviciului militar pe care l-a satisfăcut la Viena și Pola, și mai târziu a specializării sale în capitala Imperiului, va fi membru activ, iar mai apoi emerit al unui alt așezământ de educație a tineretului studențesc român în spiritul idealurilor naționale, societatea "România Jună"¹¹.

Vizitele făcute pentru prima dată în România, în timpul satisfacerii stagiului militar, specializarea sa la București în 1909, participarea sa la cursurile Universității de la Văleni de Munte, i-au facilitat contactul cu ideea de unitate culturală a tuturor românilor promovată de N. Iorga mai întâi prin "Semănătorul", iar din 1906 prin "Neamul Românesc". Toate acestea, cât și relațiile personale ale lui I. Nistor cu marele savant¹², au constituit momente de clarificare ideologică pentru I. Nistor.

Dezamăgiți de disensiunile care domneau în mișcarea națională din Bucovina după 1900, de lipsa unei "politici naționale" care să corespundă exigențelor momentului, Nistor cât și alți tineri bucovineni simțeau necesitatea unei "riguroase acțiuni politice și naționale" concretizată într-un nou curent politic și cultural, orientat spre strângerea legăturilor culturale cu România¹³. Acest curent a apărut odată cu editarea la Cernăuți, începând cu 1 ianuarie 1904, din inițiativa societății "Junimea", de către I. Nistor, G. Tofan, Liviu Marian și Victor Morariu a revistei "Junimea Literară". I. Nistor schița în articolul program scopurile noii publicații: "deșteptarea în publicul român a gustului pentru lucrări literare românești de valoare", a căror idei urmau să pătrundă în toate păturile societății românești bucovinene, "încurajarea tinerelor talente" și "informarea publicului bucovinean despre starea cea mai nouă a cercetărilor științifice, mai ales din literatura și istoria română"¹⁴. Publicația dorea să se ancoreze astfel în istoria trecută și prezentă a poporului român, să-i servească interesele majore și să-i păstreze integritatea spirituală. Infruntând rigorile cenzurii austriece, care încearcă chiar de la al doilea număr s-o suspende, luptându-se cu deosebite greutate financiare¹⁵, I. Nistor va muta redacția "Junimii Literare" de la Cernăuți în 1904 la Suceava (1904-1908) și iar la Cernăuți (1908-1914)¹⁶.

În scurt timp, noua revistă a polarizat principalii oameni de cultură bucovineni, dintre care mulți se vor afla în fruntea mișcării naționale de aici: Simion Florea Marian, V. Bumbac, Teodor Ștefanelli, C. Morariu, D. Dan, G. Rotică, I. Grămadă, Lecca Morariu, Sextil Pușcariu ș.a. De asemenea, printre colaboratori se vor număra scriitori și istorici din întreg spațiul românesc ca N. Iorga, V. Pârvan, Al. Vlahuță, Cincinat Pavelescu, I. Lupaș, Al. Brătescu Voinești și Vl. Mironescu.

"Junimea Literară" s-a situat pe o poziție proprie¹⁷, evitând legarea de un anumit curent literar din România. Noua revistă se prezenta ca expresia unei grupări în jurul ideii naționale, care avea să-i determine întreaga activitate¹⁸. Ea propaga ideea unității culturale a românilor de pretutindeni, ce trebuia să premergea unirii politice în hotarele lor etnice și istorice. Revista, devenită una dintre cele mai valoroase publicații românești din Bucovina

de până la Unire, și-a câștigat frumoase aprecieri din partea unor personalități ca N. Iorga, Vl. Mironescu, Al. Brătescu Voinești. Iată cum aprecia Vl. Mironescu, într-o scrisoare adresată la 9 decembrie 1907 lui I. Nistor, menirea și meritele publicației: "E lăudabil din partea D-voastră că vă dați silința de a întoarce în rândurile confrăților un curent mai sănătos în literatură", și de a "întări sentimentele de frațietate pe teren literar, căci numai împreună vom izbuti a porni o regenerare românească completă"¹⁹ pentru că "avem mare trebuință ca sentimentul național în Bucovina să fie cât mai fără întrerupere, mai puternic și mai conștient întreținut"²⁰.

Nistor și ceilalți tineri naționaliști bucovineni își propuneau să combată așa numita "doctrină bucovinistă", ce tindea la împăcarea spiritelor cu stările de lucruri existente în provincie. Acest lucru urma să se realizeze prin resurecționarea luptei naționale a românilor din Bucovina și încadrarea ei în contextul larg al unei mișcări panromânești, în care regatul României deținea o poziție centrală, ca loc de unde urma să vină sprijinul pentru eliberarea națională²¹. În scopul "luptei de revendicare a drepturilor noastre istorice călcate în picioare", cum se exprima într-o scrisoare din 29 mai 1910 către N. Iorga²², I. Nistor, în calitate de redactor responsabil, va publica numeroase articole și studii de istorie națională, care vor combate afirmațiile tendențioase ale unor istorici străini, remarcabile prin militantismul lor național și angajant²³. Acest aspect îl face pe Traian Cantemir să caracterizeze revista drept "o publicație de istorie națională, continuatoare a tradițiilor progresiste ale <<Daciei Literare>>, puternic angajată în scopul emancipării cultural-politice a românilor bucovineni"²⁴.

În perioada 1 septembrie 1904 - 31 august 1907²⁵, când a funcționat ca profesor de istorie și geografie la Liceul din Suceava, I. Nistor s-a aflat în Comitetul de conducere și Directorul Institutului de editură, librărie și tipografie al Societății "Școala Română"²⁶.

El este printre cei care, în 1906 când tipografia și librăria Societății se confruntau cu probleme financiare, iar în sânul Comitetului o serie de voci cereau vânzarea acestora, a pledat pentru păstrare, arătând că înstrăinându-le vor scăpa de sub controlul Societății. "Cu librăria și tipografia - afirma el în ședința Comitetului din 8 decembrie 1907 - stăm ca și Germania cu coloniile sale din Africa, așa că trebuie, cel puțin deocamdată, susținute cu orice preț"²⁷. Punctul de vedere al lui Nistor a învins, iar tipografia și librăria din Suceava au continuat să tipărească și să răspândească cartea românească în Bucovina.

Cu o bogată erudiție și temeinică pregătire de istoric, Nistor își susține în 1909 doctoratul, iar în 1911 examenul de docență, ceea ce îi aduce dreptul de a preda la Universitatea din Viena, ținând, începând cu luna octombrie, în cursul anului universitar 1911-1912, primele prelegeri de istoria românilor din monarhia austro-ungară²⁸.

Românii din Bucovina ceruseră în repetate rânduri, încă de la 1848, crearea unei Universități românești în capitala provinciei. Când în 1875 luase ființă Universitatea din Cernăuți, ca instituție germană, cererile românilor s-au întesit, atât pentru crearea unei catedre de limba și literatura română (ceea ce s-a și obținut în 1875), cât și pentru o catedră de istoria românilor. Crearea Catedrei de istorie sud-est europeană, în 1912, a fost un succes al luptei naționale românești deoarece exista posibilitatea ca titularul ei, "un om cu reputație științifică bine stabilită și cu un temperament de luptător"²⁹ după cum se exprima Sextil Pușcariu, s-o subordoneze dezideratele naționale românești. Datorită meritelor sale științifice și sprijinului deosebit al lui Sextil Pușcariu³⁰ și N. Iorga, care îl

caracteriza încă din 1911 ca "român bun și om de valoare"³¹ după câștigarea concursului, la 12 august 1912, I. Nistor a fost numit profesor la recent înființata catedră de istorie sud-est europeană. La 19 octombrie 1912, în prezența corpului profesoral, a studenților ca și a unui numeros public în frunte cu mitropolitul Vladimir de Repta, el și-a ținut lecția inaugurală intitulată "*Die geschichtliche Bedeutung der Rumänen und die Anfänge ihrer statlichen Organization*" în care "vorbînd nemțește, dar cu suflet românesc", a arătat că deși catedra este de istorie sud-est europeană, voința lui era ca să se ocupe îndeosebi de istoria românilor, deoarece ei sunt cel mai vechi și mai numeros popor din sud-estul Europei, și singurii din această regiune ce și-au menținut organizarea politică proprie în fața turcilor cuceritori, îndeplinind rolul de "sentinelă a civilizației europene"³². Peste ani, unul dintre discipolii și admiratorii fervenți ai lui Ion Nistor, Vianor Bendescu, evocând acest moment nota: "Cu I. Nistor, primit furtunos de studenți, colegiul profesoral și un public select, intra în aula Universității cernăuțene neamul românesc din Bucovina cu istoria, mândria și nădejile lui, restauratorul drepturilor românești ale acestei provincii, mentorul și constructorul ei de forme superioare de viață"³³.

Pentru apărarea și afirmarea drepturilor naționale românești în Bucovina, I. Nistor s-a folosit și de alte mijloace care-i stăteau la dispoziție. În ultimul deceniu dinaintea izbucnirii primului război mondial, în Bucovina au loc puternice confruntări politice între români și ucrainenii, primii căutând să-și apere drepturile lor firești, ultimii urmărind să dobândească altele noi. Ucrainenii, în susținerea cerințelor lor, au apelat și la pretense drepturi istorice asupra acestei provincii. Lucrările lui I. Nistor *Zur moldauische - pokutischen Grenzfrage* (1909) și îndeosebi *Die moldavischen Anspruche auf Pokutien* (1910) și *Contribuții la istoricul școalelor din Moldova* (1912), au reprezentat totodată răspunsuri cu o temeinică motivație documentară ale mișcării naționale românești față de pretențiile ucrainenilor³⁴.

Ca profesor universitar, I. Nistor nu a rămas izolat doar la catedra și cursurile sale, ci s-a implicat profund în activitatea politică și națională. Deși principalele partide politice din Bucovina: Partidul Apărărist (1906-1908), Partidul Țărănesc Democrat și mai apoi Partidul Național Român (1908) au căutat să-l atragă, el își va păstra independența politică, fapt care-i va atrage dușmănia liderilor lor³⁵. Antrenat în "vâltoarea luptelor naționale"³⁶, în vara anului 1912, alături de Sextil Pușcariu, la Bran, un proiect ce voia "să determine începutul unei noi ere în dezvoltarea vieții politice și culturale din Bucovina"³⁷, prin lămurirea opiniei publice despre necesitatea realizării unității naționale. Tot în colaborare cu Sextil Pușcariu, cu care s-a aflat alături conducând "generația noastră care pregătea unirea sufletească și culturală pentru clipe când mersul lumii ne-o va aduce pe cea politică"³⁸, cum afirma acesta într-o scrisoare trimisă la 26 ianuarie 1924 din Cluj lui I. Nistor, a început o rodnică activitate națională, prin cursurile de popularizare a istoriei și literaturii române, atât la Universitatea din Cernăuți, cât și prin conferințe ținute prin orașele provinciei, sau în afara acesteia. Astfel de prelegeri a ținut I. Nistor la Sibiu, sub auspiciile "Astrei", tratând despre "Istoria românilor din Bucovina și Basarabia în sec. al XIX-lea", la Cernăuți, organizate de Societatea "Junimea", având ca subiect "Legăturile noastre cu Ardealul"³⁹, sau la Câmpulung sub egida Clubului român "Rarăul", despre "Ideile conducătoare în politica bucovineană".

Semnificative pentru concepția sa politică sunt ideile exprimate la 7 aprilie 1913, într-

unul din cel din urmă ciclu de conferințe, în care critica acel "bucovinism cosmopolit-național", care domnea în Bucovina și îndemnând la consens politic, conchidea că "pentru ajungerea idealului nostru național", ar fi necesar ca "nimeni să nu fie nici democrat, nici apărărist, nici conservator, nici clerical, ci toți să fie români buni"⁴⁰. Acelorași deziderate le răspunde și organizarea, în august 1913, împreună cu Sextil Pușcariu și G. Tofan, a cursurilor de istorie națională de la Dorna Candrenilor, după modelul celebrelor cursuri de la Văleni de Munte la care I. Nistor participase consecvent în perioada 1908-1914⁴¹. Ele aveau ca scop, după mărturiile lui Nistor, dezvoltarea conștiinței naționale la românii din acest teritoriu și formarea unei opinii publice "îmbrățișând întreaga problematică românească", dar mai ales "evenimentele mari naționale". I. Nistor va vorbi în cadrul acestora despre "însemnătatea și scopurile istoriei naționale, precum și despre felul cum poate contribui fiecare intelectual la îmbogățirea cunoștințelor noastre"⁴².

Cei doi profesori universitari au căutat să dea studențimii române, divizată pe criterii politice în trei societăți "Junimea", "Dacia" și "Bucovina", o nouă alternativă, cea naționalistă, dar nu a izbutit datorită influenței liderilor politici conservatori asupra studențimii⁴³.

Deoarece în "Societatea pentru cultură și literatură română din Bucovina, care ar fi trebuit să se afle în avangarda mișcării naționale din provincie domnea "o stare de inactivitate revoltătoare"⁴⁴ I. Nistor, Sextil Pușcariu, G. Tofan și Alecu Procopovici au încercat să imprime un spirit mai dinamic în activitatea ei. În anul 1912, când se împlineau 50 de ani de la întemeierea acesteia și când criza Imperiului austro-ungar intra într-o nouă fază de agravare, I. Nistor schița, în articolul *In pragul unei serbări culturale*, sarcinile "de căpetenie" ale societății ca fiind următoarele: "lărgirea cercului de înrâurință și activitate peste întreaga țară", organizarea de "congrese anuale și serbări naționale la care să se întâlnească românii de pretutindeni", reînvierea activității cabinetelor de lectură și constituirea unui muzeu național, a unei arhive și biblioteci publice românești a Bucovinei, redactarea unui calendar pentru popor ș.a.⁴⁵ În acest sens, a acționat pentru ordonarea bibliotecii, votarea regulamentului pentru problemele interne ale "Societății", a editat calendarul acesteia pe anul 1914⁴⁶.

De asemenea, a contribuit la realizarea unor acțiuni ale Societății de mare răsunet național, cum au fost cele legate de aducerea în Bucovina, în 1910 și 1911, a trupei de teatru a lui Petre Liciu, iar în 1912 și 1913 cele a lui Cazimir Belcôt, organizarea șezătorilor literare din ianuarie 1910 la Cernăuți, Suceava, Câmpulung și Rădăuți în amintirea lui Ion Creangă, și a zborului lui Aurel Vlaicu deasupra Cernăuților, în aprilie 1912⁴⁷. În vara anului 1913 a acționat împreună cu T.V. Ștefanelli, pentru reducerea cheltuielilor de deplasare a trupei Belcôt în Bucovina, considerând că îndeplinesc în modul acesta "o misiune de mare însemnătate culturală", urmând ca, în vara lui 1914, să faciliteze aducerea în provincie a întregului teatru național⁴⁸.

În vederea pregătirii clipei istorice a eliberării și unirii, Nistor își îndreaptă atenția și spre îndrumarea învățătorilor și profesorilor din rețeaua de învățământ din Bucovina. Participând la congresul învățătorilor din 1914, conferențiază despre "Dezvoltarea școlilor primare în Bucovina"⁴⁹ și ia atitudine împotriva ușurinței cu care unii dintre slujitorii școlii se lăsau ademeniți de interese politice efemere. Politica - arăta Nistor - "trebuie să se inspire de la cultură, iar nu cultura de la politică" deoarece "cultura este ceva statornic, este

comoara de gândire și simțire a unui neam, pe când politica, în cele mai multe cazuri se reduce la o simplă trecătoare"⁵⁰. De asemenea, Nistor condamnă unele propuneri nerealiste ale autorităților vremii, de a organiza învățământul din Bucovina după "modele" și "metode" din cele mai avansate țări ale lumii deoarece "nu se pot aplica cu folos nici cărțile străine, nici metodele importate de cine știe unde", condițiile concret istorice impunând soluții adecvate. "Învățământul primar - scrie el - numai atunci poate fi rodnic, dacă se va ține cont de trebuințele particulare ale poporului de la țară"⁵¹.

Războiul balcanic, încheiat cu pacea de la București, a întărit curentul național iredentist în Bucovina. Pentru I. Nistor și ceilalți frunțași ai acestui curent, acțiunea militară românească de dincolo de Dunăre apărea ca întâiul pas dintr-o mai vastă acțiune a României, ce urma să elibereze întreg teritoriul locuit de români, de sub ocupația străină. În acest spirit, a fost reorganizată revista "Junimea Literară", publicând, în paginile ei, unele articole ca: *Pacea de la București*⁵², *Lupta noastră pentru limbă*⁵³, *Ideile conducătoare în politica bucovineană*⁵⁴, *Manifestația tinerimii române din Cernăuți pentru macedo-român*⁵⁵ și au fost organizate cursurile de vară de la Dorna Candrenilor.

Concomitent cu conducerea revistei "Junimea Literară", Nistor va colabora cu articole remarcabile și la alte publicații din Bucovina și Regat ca "Școala", "Gazeta mazărilor și răzeșilor", "Neamul Românesc". La cea din urmă publicație va semna sub pseudonimul "Iancu Bucovineanul"⁵⁶.

Cu toate acestea, în preajma primului război mondial, curentul iredentist românesc din Bucovina, nu îmbrăca proporții de masă, ci reprezenta, după afirmațiile lui Nistor, o parte "mică ca număr, dar mare ca suflet"⁵⁷.

Frunțașul mișcării panromânești din Bucovina publică, după atentatul de la Sarajevo, în revista "Școala", un necrolog al arhiducelui Francisc Ferdinand. Aici vorbește de "respectul și încrederea", cât și de "frumoasele speranțe" pe care românii din monarhie le legau de "protectorul și binevoitorul lor", moștenitorul tronului Austro-Ungarie, și de încrederea cu privire la "fericirea Monarhiei și a credincioaselor sale popoare"⁵⁸. Această atitudine, credem, își găsește explicația în aceeași politică a cercurilor imperiale, care, în timpul războiului mondial au silit pe numeroși frunțași ai mișcării naționale din Transilvania, Banat și Bucovina, rămași acasă, să facă declarații de fidelitate față de Imperiu.

La izbucnirea primului război mondial, Nistor era angajat într-o bogată activitate cultural-politică în slujba emancipării românilor din Bucovina. Imediat după declanșarea războiului, pe întreg teritoriul provinciei a fost instituită starea de război. Cumplita teroare dezlănțuită asupra celor periculoși pentru vederile lor politice, îndeosebi a intelectualilor⁵⁹, faptul că "o sumedenie de preoți, învățători și săteni români erau ridicați de la vetrele lor și trimiși în lagărul de la Thaleshorf în Stiria"⁶⁰ îl determină pe I. Nistor să se refugieze în România, împreună cu alți intelectuali patrioți, încrezător că prin efortul unit al tuturor românilor vor putea fi eliberate și teritoriile care se mai aflau încă sub dominație străină. Pentru acest moment dispunem de propriile mărturii ale lui Nistor: "Izbucnirea primului război mondial și ocuparea Bucovinei de către ruși mă siliră să părăsesc Cernăuții, refugiindu-mă, mai întâi, la Cârlibaba, la părinții soției mele, care locuiau acolo. În noiembrie însă, când patrulele rusești ajunseseră până la Cârlibaba, am fost silit să trec granița la Dorna Șarului, de unde pornii cu familia mea pe plută, pe Bistrița la P. Neamț și de acolo la București"⁶¹. Stabilit la București, el va constitui împreună cu G. Tofan, I. Grămadă, Iorgu

Toma, Teodor Ștefanelli ș.a. Comitetul refugiaților bucovineni, devenind președintele acestuia. Comitetul își propunea să desfășoare, ca și Asociația bucovineană înființată la 28 iunie 1915, o vie propagandă pentru orientarea opiniei publice românești în vederea "susținerii idealului național, în sensul grabnicei reuniri a Bucovinei cu România"⁶². În acest sens, sprijină apariția în capitală a "Revistei Bucovinei" (1 aprilie - 10 august 1916)⁶³ și s-a aflat în permanent contact cu guvernul român și îndeosebi cu I. I. C. Brătianu, servind factorilor politici drept sursă de informații calificată asupra stărilor de lucruri din Bucovina⁶⁴.

Nistor, considerându-se purtătorul de cuvânt al românilor bucovineni rămași acasă, a năzuințelor lor de dezrobire și unire, a desfășurat o întreagă campanie propagandistică pentru intrarea României în război alături de Antanta, în urma victoriei căreia s-ar fi putut da satisfacție aspirațiilor naționale, prin revenirea la România a provinciilor istorice românești înglobate Imperiului austro-ungar. Este unul dintre participanții activi ai acțiunilor organizate de "Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor"⁶⁵. În activitatea aceasta de propagandă, el, ca și ceilalți refugiați din imperiu, au exagerat uneori, întunecând și mai mult tabloul situației românilor rămași în Bucovina, cu scopul de a demonstra că monarhia austro-ungară este un anacronism politic ce trebuia desființat, pentru a se putea realiza astfel dezideratele naționale românești. Astfel, în articolul *România Mare* publicat în "Universul" din 4 și 5 octombrie 1915, unde face un succint istoric al mănăstirilor bucovinene, subliniază că acestea au fost zidite de domni sau boieri români, și că bogățiile lor care aparțin Fondului Religionar din Bucovina trebuie să fie utilizate numai în folosul românilor. Dacă statul austriac, prin crearea Fondului "greco-oriental", va permite în continuare și rutenilor să beneficieze de aceste bogății, atunci în scurt timp, românii vor ajunge "privitori în propria lor casă"⁶⁶.

În timpul tratatelor româno-ruse din toamna anului 1914, când rușii revendicau Bucovina până la Prut, înglobând în granițele lor și orașul Cernăuți cu împrejurimile sale, Nistor va prezenta președintelui Consiliului de Miniștri I. I. C. Brătianu, mai multe memorii, argumentate cu date istorice, etnografice și economice, prin care demonstra însemnătatea pe care Cernăuțul o avea din punct de vedere politic, religios, cultural și economic pentru Bucovina și rolul însemnat ce urma să-l joace acest oraș în configurația României Mari. Datorită acestor demersuri ale refugiaților care aduseseră astfel "un folos real cauzei naționale", Brătianu a reușit să impună punctul de vedere românesc, determinându-i pe ruși să renunțe la Cernăuți și să-și limiteze pretențiile la linia Prutului⁶⁷.

În ideea apărării și afirmării drepturilor naționale ale românilor din Bucovina, Nistor a fost o prezență activă la Academia Română, al cărei membru corespondent era din 1911, totodată dând publicității mai multe lucrări de propagandă și informațioe. Al. Zub îl caracterizează ca pe unul dintre istoricii cei mai activi în lupta pentru realizarea unității de stat⁶⁸, iar Lucian Boia, în sinteza sa din 1976, îl încadrează la capitolul *Istorici ai ideii și unității naționale*⁶⁹. La 19 mai/1 iunie 1915 este ales membru titular al Academiei Române⁷⁰.

În același an, publică *Românii și rutenii în Bucovina, Studiu istoric și statistic*, în care, abordând una din problemele "fierbinți" ale momentului, a căutat să dovedească pe baza unor documente descoperite în arhivele Vienei și de la Cernăuți, vechimea românilor din Bucovina și drepturile lor asupra acestei provincii, netemeinicia afirmațiilor ucrainene privitoare la vechimea existenței lor în Bucovina, contestându-le pretențiile la egalitate cu românii, în stăpânirea provinciei. Având în vedere importanța științifică și politică a lucrării

În acea vreme, Academia Română a hotărât traducerea și publicarea ei în limba germană, pentru a fi cunoscută și peste hotare, fapt care se va produce abia în 1918, când apare cu titlul *Der nationale Kampf in der Bukovina*. Aceste lucrări, și îndeosebi harta etnografică alăturată ediției germane, au servit drept bază de discuție și izvor de informație pentru susținerea drepturilor românilor asupra Bucovinei întregi, atât la tratativele de pace de la Paris, cât și la fixarea graniței cu Polonia⁷¹. În sfera aceluiași preocupări se înscrie și comunicarea susținută la Academia Română, la 22 mai/4 iunie 1915, cu privire la *Emigrările de peste munți în Moldova și Bucovina*⁷². Aici, înfățișând cauzele economice, politice, religioase și militare care au determinat emigrarea românilor din Ardeal în spațiul extracarpatic și localitățile unde s-au așezat, îndeosebi în Bucovina, relevă că astfel elementul românesc din provincie a fost întărit de-a lungul timpului, prin admigrări, în lupta contra slavismului⁷³.

Ideea națională, care s-ar putea spune că este "leitmotivul întregii sale opere"⁷⁴, este și elementul forță al discursului său de recepție rostit la Academia Română, la 21 mai/13 iunie 1916, intitulat *Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina. 1774-1857*. În acesta, după ce face o expunere sintetică a vieții culturale a românilor din provincie în perioada sus-amintită, subliniază că "Românii din Bucovina, chiar în epoca cea mai neprielnică a dezvoltării lor, au avut partea lor în cultura românească" și că, "în ciuda condițiilor lor de dezvoltare neprielnice au dus cu bărbăție lupta pentru păstrarea limbii și naționalității lor, găsind răgaz de a contribui la lărgirea cunoștințelor noastre istorice și la îmbogățirea literaturii românești", iar "istoria (bucovinenilor, s.n.) de la anexare încoace n-a fost decât o serie neîntreruptă de suferințe, lupte și frământări ale unui neam necăjit, pentru a se putea susține în caracterul său propriu național"⁷⁵. Acelorași deziderate le răspunde și publicarea în 1916 a *Istoriei bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața românilor bucovineni* în care, definind biserica ortodoxă drept "o instituție națională menită să satisfacă nevoile culturale ale neamului către care se adresează"⁷⁶, relevă rolul care i-a revenit acesteia și slujitorilor ei în "păstrarea și îmbogățirea moștenirii moldovenești și la propășirea culturii românești, deșteptarea și întărirea conștiinței naționale"⁷⁷, în Bucovina. Cu prilejul rostirii discursului de recepție, Dimitrie Marmeliuc îi consacră în "Neamul Românesc" un elogios articol intitulat *Dr. Iancu Nistor, ca profesor, om de știință și luptător cultural*, în care aprecia că I. Nistor a oferit prin lucrările sale, dincolo de certa lor valoare științifică "tot atâtea arme în mâna românilor bucovineni, în afirmarea drepturilor de locuitori băștinași ai țării", reprezentând totodată "protestări energice împotriva încălcării drepturilor românești și îndemnuri la luptă unită a tuturor românilor"⁷⁸.

În cadrul propagandei naționale, Nistor a pus la punct și susținut, în 1915, împreună cu Onisifor Ghibu, proiectul constituirii unui Institut de studii privitoare la românii din afară de Regat sub egida "Ligii culturale", condus de N. Iorga. Acesta ar fi avut menirea "specială de a propaga, prin viu grai și prin scris, cunoștințele cele mai largi relative la românii caare nu s-au putut bucura până acum de o stăpânire națională a lor", prin intermediul conferințelor și a unei acțiuni publicistice sistematice. Erau propuse secțiuni de istorie și politică, literatură și cultură, iar printre personalitățile vizate să susțină această activitate se aflau: N. Iorga, I. Nistor, O. Goga, I. Grămadă, D. Marmeliuc, V. Lucaciu, D. Onciul, I. Bogdan ș.a. Proiectul n-a prins însă viață, deoarece, fără îndoială, în tactica urmată de I. C. Brătianu în perioada neutralității, existența unui astfel de institut, cu scopuri atât de clar

exprimate era considerată a fi neoportună politic⁷⁹.

În calitate de președinte al Comitetului refugiaților bucovineni, s-a preocupat de integrarea refugiaților din Bucovina în diferite funcții publice și învățământ, de reglementarea situației militare a unora dintre ei, arhiva personală, cât și corespondența cu N. Iorga păstrând numeroase asemenea documente. Mulți tineri bucovineni au fost plasați la diferite școli și internate din capitala României, cei mai numeroși fiind îndreptați către școlile militare, unde se pregăteau să devină ofițeri de front⁸⁰. S-a aflat în strânsă și permanentă legătură cu N. Iorga, căruia îi va solicita ajutorul pentru rezolvarea unor probleme ale refugiaților, care îl considerau ca "singurul lor protector"⁸¹ și care în acea perioadă dificilă, îi va facilita lui Nistor soluționarea unor probleme materiale personale⁸².

După intrarea României în război și evenimentele precipitate ce au urmat, la sfârșitul lunii octombrie 1916⁸³ este nevoit să părăsească Bucureștiul, refugiindu-se cu familia mai întâi la Huși, unde ajunge la 29 octombrie, iar în ajunul Crăciunului aceleiași an, la Iași⁸⁴. Este martorul "calvarului" din iarna lui 1916 și primăvara anului 1917, când trupele române sunt temporar înfrânte și se repliază în partea de sud a Moldovei, pierzând 2/3 din teritoriul țării.

Din Iași noului refugiu, Nistor va interveni în primăvara anului 1917, pe lângă guvernul român, să accepte organizarea de unități de voluntari din prizonierii români proveniți din armata austro-ungară, aflați în Rusia, unități ce urmau să lupte pe frontul din sudul Moldovei. Despre rolul lui Nistor în această acțiune, prof. Gh. Babeș din Bacău, martor ocular al evenimentelor, rememora într-o scrisoare trimisă acestuia la 4 martie 1920: "În timpurile de tristă memorie din iarna lui 1917, când intelectualii bucovineni și transilvăneni, într-o mică odăiță a Ligii culturale, se sfătuiau cum ar putea da o mână de ajutor în refacerea armatei române, D-voastră, împreună cu Domnul Dr. Vasile Lucaciu, și alți intelectuali însemnați, ați găsit cu cale ca și pe subsemnatul, profesor la liceul din Buzău, să mă trimiteți în jud. Suceava, spre a aranja situația militară a tinerilor ardeleni și bucovineni refugiați în acest județ"⁸⁵. De asemenea, notează că I. Nistor era "unul dintre aceia care în clipele de restriște era așa de preocupat de viitorul neamului" și care, "în mizeria cumplită în care trăiam cu toții, nu despera de viitorul nostru"⁸⁶.

La 9 iunie 1917 avea loc la Iași, în Piața Unirii, primirea oficială a primelor detașamente de voluntari ardeleni, bucovineni și bănățeni. Printre cei care au adresat cuvinte însuflețite acestora, s-a aflat și I. Nistor care, "în numele refugiaților și al Bucovinei îngenunchate" le cerea să se arate demni de înălțimea clipei, deoarece "vouă soarta v-a rezervat cea mai mare cinste de care se pot învrednici fiii Bucovinei: cinstea de a împlânta din nou steagul național la Suceava și Cernăuți de unde fusese smuls acum 143 de ani de răpitoarea pajură habsburgică. Aceasta va fi cea mai frumoasă răsplată a vitejei voastre"⁸⁷.

Prin grija lui I. Nistor și cu asentimentul guvernului Brătianu a luat ființă, la 2 iulie 1917, Misiunea română în Bucovina, cu scopul de a lămuri pe cei rămași acasă asupra mobilurilor urmărite de statul român, cât și pentru ajutorarea familiilor soldaților și ofițerilor bucovineni care luptau voluntari pe frontul român⁸⁸.

Tot în iulie 1917, Nistor a fost însărcinat de către guvernul român, printr-o adresă eliberată de Ministerul Instrucțiunii Publice, la 22 iulie, să plece în "misiune științifică" în Franța⁸⁹. Nu va pleca, se pare, din cauza dificultăților financiare, deși o serie de lucrări îl menționează printre membrii "misiunii universitare" în această țară⁹⁰.

În condițiile instabilității frontului din Moldova, când și lașii deveniseră amenințați, în iulie 1917 Nistor împreună cu alți refugiați bucovineni și ardeleni se retrage în Basarabia, mai întâi la Odessa și mai apoi la Chișinău⁹¹. Această nouă etapă a "priebegiei" era impusă de faptul că Nistor se afla printre cei 12 membri ai Comitetului de luptă împotriva represiunilor austro-ungare constituit la 7 ianuarie 1917 la Iași și totodată semnatar al declarației de război contra Austro-Ungariei lansată de Comitet, pe care șeful guvernului român a expediat-o cabinetului din Viena. Sub acuzația de înaltă trădare, autoritățile austro-ungare au condamnat pe cei 12 la moarte sau la mulți ani de temniță grea⁹².

Pentru perioada basarabeană a refugiului, dispunem de propriile mărturii ale lui I. Nistor: "În învălmășeala acelor vremuri de zvârcoliri și prefaceri, fără precedent în istoria țării o soartă norocoasă mă opri în calea pribegiei mele pentru a mă arunca în Basarabia, unde o vitregă și nelegiuită stăpânire se prăbușise sub povara păcatelor și fărâdelegilor sale, pentru ca, de sub ruinele ei, să renască o nouă viață de dreptate și libertate națională, în conformitate cu străvechile tradițiuni politice și culturale ale acestei frumoase și binecuvântate părți ale Moldovei lui Ștefan cel Mare. Și tocmai pentru a contribui cu toată dragostea și puterea sufletească la această renaștere, care nu putea avea alt izvor decât trezirea și întărirea conștiinței naționale, venisem în Basarabia împreună cu mulți alți intelectuali din toate unghiurile pământului românesc"⁹³. La Odessa, Nistor petrecu această nouă perioadă a refugiului "sub teroarea regimului bolșevic"⁹⁴. Iată cum descrie atmosfera de aici într-o scrisoare trimisă lui N. Iorga la 3 ianuarie 1918: "Circulația e redusă la câteva ore pe zi, dar și atunci tulburată de detunături care se aud la tot pasul. Noaptea e ca în tranșee. Focurile de armă, exploziile de bombe, descărcăturile de revolver nu mai încetează cât e noaptea de mare. Tovarășii dorm ziua pentru a-și începe noaptea îngrozitoarea lor îndeletnicire, de jaf, pradă și omor. Se resimte revoluția în toată cruzimea și teroarea ei"⁹⁵.

La Odessa, Nistor împreună cu alți refugiați, vechi luptători pentru eliberare și unire aflați în Rusia, au hotărât întărirea unității de acțiune și organizare prin constituirea unui Comitet Național care, după cum se exprima într-o scrisoare către N. Iorga "în înțelegere cu cehii, polonii și iugoslavii să apere și să lămurească situația din Ardeal și Bucovina"^{95 bis}. Astfel, la 21 ianuarie 1918, ia ființă Comitetul Național al românilor refugiați din Austro-Ungaria, în componența căruia intra și I. Nistor, alături de O. Goga, Al. Lapedatu, Onisifor Ghibu, O. Tăsluianu. Acesta va desfășura o rodnică activitate în vederea autodeterminării și unității tuturor românilor într-un singur stat⁹⁶. Totodată, va ține, în noiembrie 1918, cursuri de istoria românilor la Universitatea din Odessa. La stăruința auditorilor, Secretariatul de Stat pentru învățământul public al Basarabiei a aprobat constituirea unei catedre de istoria românilor la această Universitate, al cărui titular urma să fie Nistor. Dar, la scurt timp, a fost nevoit să întrerupă aceste cursuri pe care le făcea după cum singur mărturisește "cu atâta dragoste și entuziasm" pentru că, după pacea de la Brest-Litovsk (februarie-martie 1918), "penele de cocoș ale jandarmilor unguri începuseră să-și facă apariția pe străzile Odessei"⁹⁷. În condițiile acestea, refugiații români din Bucovina și Transilvania nu mai puteau rămâne aici de teama serviciului secret austro-ungar. Astfel, la sfârșitul lunii februarie, împreună cu O. Goga și Avram Imbroane părăsește Odessa refugiindu-se la Chișinău⁹⁸. Aici va ședea până la 4 noiembrie 1918 când pleacă la Iași și apoi în Bucovina⁹⁹.

De la Chișinău va călători sistematic la Iași pentru contacte politice cu guvernul

român și totodată se va afla în strânsă legătură cu fruntașii mișcării naționale a celorlalte popoare din monarhia austro-ungară și reprezentanții diplomați ai Marilor Puteri. În calitate de președinte al Comitetului refugiaților bucovineni, a făcut numeroase demersuri la forurile conducătoare ale Basarabiei, în scopul reglementării situației refugiaților din Bucovina, între care se aflau peste 100 de intelectuali, cât și pentru găzduirea și plasarea lor în diferite funcții publice și învățământ¹⁰⁰.

Participă, ca invitat, la ședințele Sfatului Țării și la actul Unirii Basarabiei cu România, la 27 martie 1918. Impresiile covârșitoare ale memorabilului moment, le-a dat expresie în stilul său atât de propriu și emoționant, într-un articol publicat la 3 aprilie 1918 în cotidianul "România Nouă", sub titlul *Insemnătatea zilei de 27 martie*. Arătând justetea și temeiurile Unirii, care a reparat o nedreptate săvârșită cu peste 100 de ani înainte, subliniază că ziua de 27 martie 1918, constituie "unul dintre cele mai mari, mai remarcabile și mai fericite evenimente din întreg trecutul neamului nostru și va rămâne încrustat cu litere de aur în letopiseșele acestuia"¹⁰¹.

De asemenea, a avut o amplă contribuție la procesul organizării pe baze românești a învățământului și culturii basarabene, la trezirea conștiinței naționale a românilor de aici, atât de necesară în vederea integrării acestei părți a pământului românesc în structurile fundamentale ale statului național unitar. În perioada 11 martie-30 iulie 1918, Nistor va fi director cu problemele pedagogice ale Universității populare din Chișinău, de la tribuna căreia va ține numeroase și însușite prelegeri cu privire la istoria Basarabiei și a tuturor românilor în general¹⁰². Aceste dizertații, ca și cele ținute în cadrul cursurilor organizate aici în perioada 1 mai-31 iunie 1918¹⁰³, pentru studenții basarabeni care doreau să-și continue studiile la Iași și București¹⁰⁴, s-au bucurat de un numeros auditoriu și un amplu ecou în presa locală. Acest fapt confirmă cele spuse peste ani de Vianor Bendescu, care comparând prelegerile acestuia din perioada basarabească cu celebrele cuvântări către națiunea germană ale lui Johann Gottlieb Fichte¹⁰⁵, aprecia că "la toate cursurile și cuvântările sale vorbea un istoriograf luptător, iar răsunetul prelung al acestora era întotdeauna un entuziasm imens", pentru că "aplauzele frenetice aclamau nu glasul unui om, ci al unui popor întreg"¹⁰⁶.

De asemenea, a fost director al cursurilor pedagogice pentru profesorii din învățământul secundar organizate în iulie 1918 la Chișinău¹⁰⁷, membru al Comitetului de organizare a bibliotecii Universității populare¹⁰⁸ și unul dintre întemeietorii "Societății Istorice și Literare a Basarabiei"¹⁰⁹.

După încheierea păcii de la Brest-Litovsk și a celei de la București (7 mai 1918), Austro-Ungaria făcea diverse proiecte politice de organizare a estului european, între care unele prevedeau unirea Bucovinei cu partea ucraineană a Galiției de Est, într-o provincie ucraineano-austriacă sub conducerea unui arhiduce austriac. Nistor a protestat prin presă și adunări publice împotriva acestor planuri, cât și a abuzurilor săvârșite de autoritățile austriece în Bucovina. Semnificativ în acest sens este articolul *Un arhipăstor martir. Vladimir de Repta*¹¹⁰ și faptul că prima carte din colecția "Bibliotecii pentru popularizarea istoriei Basarabiei", care începuse să se tipărească la Chișinău, în 1918, este lucrarea sa *Drepturile noastre asupra Hotinului*¹¹¹. Această lucrare este o reacție a luptătorului perpetuu pentru făurirea și apărarea integrității teritoriale a României Mari, atunci când se făceau planuri pentru crearea unei Ucraine independente dincolo de Nistru care urma să

încorporeze și ținutul românesc al Hotinului.

În Basarabia, I. Nistor va începe o colaborare fructuoasă cu O. Goga, președintele Comitetului refugiaților ardeleni. Animat de "credința sfântă în dreptatea cauzei naționale și așteptând ceasul izbăvirii", cum afirma la 21 octombrie 1918, la mitingul organizat la Chișinău de Comitetul național al românilor emigranți din Austro-Ungaria, Nistor a adus o contribuție deosebită la activitatea Comitetului. Cu toate acestea, în "Fondul personal Ion Nistor" de la Cernăuți se păstrează o adresă, datată 20 august 1918, din partea Comitetului, semnată de O. Tăsluianu, M. Popovici și Victor Deleu prin care i se aduce la cunoștință că nu i se poate aproba demisia din cadrul acestuia¹¹². De asemenea, D. Marmeliuc într-o scrisoare adresată lui I. Nistor la 12 decembrie 1918, îl informează că la Cernăuți există dovezi cum că (I. Nistor) în luna "iunie sau august 1918" ar fi făcut o cerere de repatriere în Bucovina¹¹³. În condițiile în care în toamna anului 1918 Austro-Ungaria ajunge într-o criză totală, în urma înfrângerilor repetate suferite pe diferite fronturi, a nemulțumirilor generalizate și, îndeosebi, a intensificării fără precedent a mișcărilor naționale a popoarelor din monarhie, împăratul Carol, pentru a salva imperiul de la disoluție lansează manifestul "Către popoarele mele credincioase austriece" la 3/16 octombrie. Manifestul propunea organizarea imperiului pe baze federative și, de asemenea, dreptul popoarelor la liberă dispunere prin intermediul consiliilor naționale. Manifestul va fi însă repede respins de toate popoarele monarhiei, care tind să-și formeze state naționale, sau să se unească cu țările de origine. De acum înainte evenimentele se vor precipita cu mare repeziciune, situațiile politice cunoscând răsturnări de la o zi la alta.

Ca ripostă la Manifestul lui Carol de Habsburg, Comitetul național al românilor ardeleni și bucovineni aflători în Moldova și Basarabia și al corpului ofițeresc de voluntari, din care făcea parte și Nistor, dădea, la 6/19 octombrie o declarație la Iași, în care contestau "monarhiei austro-ungare dreptul de a se ocupa de soarta românilor din Ardeal și Bucovina", ca și "toate încercările de federalizare ale Casei de Habsburg". În numele lor și al "fraților subjugăți de acasă", în ai căror purtători de cuvânt se erijau, ei cereau regelui României "ca întreg teritoriul locuit de majorități covârșitoare românești din monarhia habsburgică să fie eliberat și anexat regatului român, așa cum este prevăzut în tratatul de alianță al României cu puterile înțelegerii". Totodată se nega valoarea tuturor declarațiilor contrare acestor aspirații naționale, deoarece erau "stoarse de autoritățile dușmane cu forță"¹¹⁴. În același scop, la 2 noiembrie 1918 se constituie Comitetul Executiv al refugiaților bucovineni, format din I. Nistor, Teodor Ștefanelli, G. Tofan și N. Cotos și s-a elaborat statutul pentru propaganda românească în Bucovina, care primește aprobarea guvernului român la 1 noiembrie 1918.

În Bucovina, însă acțiunea politică națională românească urmează un curs propriu, nereceptând ideile manifestului Comitetului de refugiați. De aceea, în urma manifestului imperial, deputații români din parlamentul vienez, se constituie în Consiliul național român, și cer în numele tuturor românilor dreptul la autodeterminare și independență, declarând că românii bucovineni "doresc unirea într-un stat a tuturor provinciilor românești din Austria și Ungaria"¹¹⁵. Solicităților românești li se opunea Consiliul național ucrainean, compus din cei 5 deputați ucraineni, care sprijiniți de cei din Galiția și bazându-se pe trupele ucrainene aflate în Bucovina și Galiția, revendicau pentru ei stăpânirea asupra Bucovinei. Situația devine și mai complicată după proclamarea, la 6/19 octombrie 1918, la Liov, a

independenței statului ucrainean, care urma să cuprindă în granițele lui Galiția Orientală, Rusia subcarpatică și Bucovina nord-estică cu orașele Cernăuți, Storojineț și Siret¹¹⁶.

În aceste condiții, la Cernăuți, un grup de intelectuali români în frunte cu Sextil Pușcariu, întâlnindu-se în casa doctorului Isidor Bodea, luau în discuție situația politică ce decurgea din descompunerea monarhiei și hotărâau editarea unui organ de presă al românilor intitulat *Glasul Bucovinei*. În articolul program al primului număr al ziarului, din 9/22 octombrie 1918, intitulat *Ce vrem?* noua grupare politică națională cerea autonomie pentru românii din Bucovina, colaborarea lor cu cei din Transilvania în vederea realizării dezideratului național și desemnarea de delegați români pentru congresul de pace. Totodată, ca răspuns la pretențiile ucrainenilor asupra Bucovinei, declarau că "vrem să rămânem români pe pământul nostru strămoșesc și să ne ocârmuim singuri așa precum o cer interesele noastre românești"¹¹⁷.

Datorită acțiunii fruntașilor politici grupați în jurul *Glasului Bucovinei*, Iancu Flondor, Sextil Pușcariu, Isidor Bodea, Maximilian Hacman, Nicu Flondor, Al. Vitencu ș.a., la 14/27 octombrie 1918, a avut loc în Palatul Național din Cernăuți, o adunare națională, care proclamându-se Constituantă hotăra în numele "suveranității naționale [...] unirea Bucovinei integrale cu celelalte provincii românești din imperiu, într-un stat național independent".

Adunarea institua ca organism reprezentativ al românilor din Bucovina un Consiliu național compus din 50 de membri, aparținând tuturor categoriilor sociale. Acest consiliu a desemnat la rândul său un Comitet Executiv format din 14 secretari de stat, avându-l ca președinte pe Iancu Flondor¹¹⁸. În urma hotărârii Adunării naționale ucrainene, din 3 noiembrie 1918 de la Cernăuți, nordul Bucovinei urma să fie unit cu statul ucrainean nou creat. Situația politică din provincie devine tot mai nesigură odată cu înțelegerea încheiată între Aurel Onciul și reprezentantul ucrainenilor, Omelian Popovici, de împărțire a Bucovinei, pe care au pus-o în practică la 6 noiembrie. În aceste condiții, la întâlnirea din 4 noiembrie pe care o are cu guvernatorul provinciei, contele Etdorf, Iancu Flondor a protestat împotriva înțelegerii, declarând că românii vor acționa în continuare conform programului Constituantei din 27 octombrie și a solicitat, printr-un delegat trimis la Iași, intervenția armatei române în Bucovina, pentru a pune capăt tulburărilor provocate de grupurile armate ucrainene, ca și pentru reprimarea începuturilor de bolșevizare a populației.

La stăruințele lui V. Bodnărescu, delegatul Consiliului Național însărcinat să informeze guvernul român din Iași cu privire la hotărârile Constituantei bucovinene¹¹⁹, cărora li s-au adăugat intervențiile lui I. Nistor, regele și noul guvern al României, condus de generalul Coandă, hotărâsc acordarea ajutorului militar solicitat. Prin ordinul Ministerului de Război din 23 octombrie/6 noiembrie 1918, se hotăra intrarea diviziei a 8-a a armatei române în Bucovina, până la linia Prutului¹²⁰. Pentru a preveni ca această încălcare de teritoriu să fie privită ca un "casus belli" provocat de România, președintele Consiliului de miniștri adresa din Iași o telegramă ambasadorului Austro-Ungariei la București, contele Demblin, în care arăta că "acțiunea armatei române are loc la solicitarea Consiliului Național, în urma părăsirii provinciei de către autoritățile imperiale și are drept scop protecția populației contra anarhiei care bântuie provincia"¹²¹.

La vestea intrării armatei române în Cernăuți, la 11 noiembrie 1918, I. Nistor, în numele refugiaților bucovineni, trimitea o telegramă de mulțumire regelui Ferdinand, în care se arăta că "în aceste momente de bucurie și înălțare sufletească, când oștirile nebiruite

ale Majestății Voastre pun stăpânire veșnică pe moșia marilor noștri voievozi, zdrobind lanțurile robiei seculare", refugiații "ca fii ai Bucovinei dezrobite, în numele nostru, al părinților și fraților rămași acasă, îndrăznesc a aduce prinosul nostru cel mai curat de mulțumire pentru mult așteptata operă de eliberare și de realipire pentru vecie la patria-mamă"¹²².

După intrarea armatei române în Cernăuți, la 12 noiembrie, Consiliul Național s-a declarat Cameră legislativă și a votat "Legea fundamentală asupra puterilor țării Bucovinei" prin care, continuându-se tradițiile autonomiste¹²³, se prevedea că, Consiliul Național instituit de Constituanta Bucovinei reprezintă suprema putere a țării ce își exercită atribuțiile și în calitate de corp legiuitor. Totodată, Iancu Flondor era însărcinat cu formarea unui guvern provizoriu provincial, în compunerea căruia au intrat, pe lângă președintele Flondor, 13 secretari de stat¹²⁴. Scopul acestui guvern era de a asigura desfășurarea normală a vieții social-economice și politice până la unirea Bucovinei cu România, pentru că, conform opiniei autonomiste a lui Iancu Flondor, "până la Unirea definitivă va trebui să treacă un timp de tranziție, în care fiecare provincie să-și păstreze un fel de autonomie a sa"¹²⁵.

Pentru stabilirea de relații mai strânse cu România, Sextil Pușcariu, secretarul de stat al guvernului, a fost trimis la Iași. La 22 noiembrie 1919, după întrevederea cu regele Ferdinand, Sextil Pușcariu s-a întâlnit cu I. Nistor¹²⁶. Acesta l-a informat pe Pușcariu cu privire la situația politică din România, activitatea și planul politic de acțiune al refugiaților, aprobat de guvernul de la Iași și prevederile tratatului de la București, din 4/17 august 1916, prin care Antanta garanta României alipirea Bucovinei și Transilvaniei. După această întâlnire, cât și după întrevederile cu regele Ferdinand și liderii partidelor politice, Pușcariu a îmbrățișat opinia lui Nistor, conform căreia trebuie să se realizeze unirea necondiționată a Bucovinei cu România, urmând să servească ca exemplu transilvănenilor. Prin aceasta se renunța la tratativele cu transilvănenii și trimiterea de delegați proprii la Congresul de pace. Cu același prilej, s-a căzut de acord și asupra includerii unui număr de refugiați în Consiliul Național din Cernăuți¹²⁷.

În urma acestor tratative, la 23 noiembrie, Nistor se întoarce la Cernăuți, în fruntea primului grup de refugiați, cărora li se face o primire entuziastă¹²⁸, în calitate de împuternicit al guvernului României spre "a trata cu depline puteri toate chestiunile în legătură cu Actul Unirii"¹²⁹. În urma convorbirilor purtate cu Dionisie Bejan, președintele Consiliului Național și cu Iancu Flondor, șeful guvernului, s-a acceptat includerea în Consiliul Național a 12 refugiați și necesitatea convocării imediate a Congresului General ce urma să voteze unirea necondiționată cu România. Reîntors la Iași, la 24 noiembrie, Nistor va prezenta un raport guvernului român asupra situației din Bucovina și asupra convocării Congresului de unire¹³⁰.

În ședința a patra a Consiliului Național, din 25 noiembrie 1918, cu ocazia completării acestuia cu membrii întorși din refugiu, G. Tofan dădea o declarație în numele lor, ce reprezenta expresia clară a programului lor politic, specificând: "Suntem înaintea de toate aderenții intransigenți ai unirii necondiționate și desăvârșite a tuturor țărilor românești, în hotarele lor etnice și istorice, într-un stat național unitar, căci numai astfel poporul nostru va putea realiza menirea sa istorică"¹³¹. Același punct de vedere centralist este exprimat și de Nistor în articolul *Unirea* publicat în *Glasul Bucovinei* din 24 noiembrie 1918, ziar care, odată cu întoarcerea sa la Cernăuți, a devenit cotidian¹³². În acest articol, reconstituind momentele esențiale ale istoriei zbuciumate a Bucovinei, sublinia că cei 144 de ani de

dominație străină n-au reușit să distrugă unitatea de simțire, interese și aspirații comune românești, ele fiind determinate de realități organice mai puternice decât voința vremelnichilor stăpânitori, cât și necesitatea ca "în preajma reparării nedreptății ce ni s-a făcut la 1774 [...] să ne înfrânăm patimile și ambițiile deșarte" și să "punem interesul național mai presus de interesele noastre personale [...], pentru a ne putea împărtăși de măreția celei mai fericite clipe din trecutul nostru: Unirea Bucovinei cu România"¹³³. Tot în ședința Consiliului Național din 25 noiembrie, s-a hotărât convocarea, pentru data de 15/28 noiembrie 1918, a Congresului General ce urma să se pronunțe asupra raportului politic al Bucovinei față de regatul României¹³⁴.

Reîntors de la Iași, la 27 noiembrie, Nistor a prezentat Consiliului Național proiectul Actului de Unire cu redactarea căruia fusese însărcinat, proiect pe care Consiliul a sfârșit prin a-l aproba¹³⁵.

La 15/28 noiembrie 1918, în sala de marmură a Palatului mitropolitan din Cernăuți, s-a întrunit Congresul reprezentanților populației din Bucovina care au votat în unanimitate Moțiunea de Unire necondiționată a Bucovinei cu România, în granițele în care fusese luată de austrieci în 1774. În motivația declarației de unire, Nistor a prezentat o expunere privitoare la împrejurările istorice în care s-a produs răpirea Bucovinei de către austrieci, a nedreptăților făcute poporului nostru de către imperiile vecine, insistând asupra necesității unirii cu România, ca un act reparatoriu față de nedreptatea săvârșită cu 144 de ani în urmă¹³⁶.

Sentimentele produse de memorabilul acct al Unirii, printre artizanii căruia s-a numărat, Nistor le va da expresie într-un articol publicat în *Glasul Bucovinei*, din 28 noiembrie, intitulat semnificativ *Cea mai mare sărbătoare a Bucovinei, împlinirea visului de aur*. Aici sublinia că prin hotărârea Congresului General "Bucovina și-a recăpătat astăzi libertatea" și totodată "visul nostru de aur s-a împlinit", reparându-se astfel "o veche fărădelege săvârșită față de țară și poporul ei băștinaș și firul istoric ce fusese întrerupt cu silnicie înainte de un veac și jumătate, s-a reluat astăzi și se va putea continua în tihnă spre binele și propășirea tuturor"¹³⁷.

După Congres s-a ales o delegație compusă din 15 membri, în frunte cu lăncu Flondor și Ion Nistor, care urma să prezinte regelui Ferdinand, la Iași, actul Unirii Bucovinei cu România, eveniment avut loc la 16/29 noiembrie 1918. Sosirea, mai apoi, a lui Nistor la București, cu delegația aducătoare a actului unirii Bucovinei cu România, a ocazionat lui N. Iorga acel elogios articol *Unul dintre întregitorii Moldovei* publicat în *Neamul Românesc*¹³⁸. Hotărârea Congresului General al Bucovinei a fost consfințită prin Decretul-lege nr. 3744 din 18/31 decembrie 1918, ratificat de către Adunarea Deputaților și Senat la 29 decembrie 1919. Prin același decret regal, Ion Nistor a fost numit ministru secretar de stat, fără portofoliu în guvernul prezidat de I. I. C. Brătianu, cu reședința la București, urmând să susțină interesele Bucovinei în cabinetul național-liberal. La 2 mai 1919 stil nou, a trecut apoi ministru delegat cu administrația Bucovinei la Cernăuți, prezidând complexa operă de integrare a Bucovinei în structurile fundamentale ale statului național unitar român¹³⁹.

Hotărârea Congresului General al Bucovinei a reprezentat încununarea activității lui Ion Nistor de militant consecvent pentru unirea Bucovinei cu România. Astfel, în problema întregirii naționale, triumfa punctul de vedere iredentist exprimat de Nistor și ceilalți refugiați

ardeleni și bucovineni în programul lor politic, ce punea un accent deosebit, în opera de reedificare națională, pe regatul României, văzut ca un factor eliberator, căruia urmau să i se subordoneze deplin provinciile din fosta monarhie habsburgică prin unirea lor necondiționată¹⁴⁰. La aceasta se adăuga concepția politică a lui Nistor exprimată în articolul *Spre o nouă orientare* conform căreia "politica locală bucovineană a încetat cu ziua unirii", întreaga activitate politică urmând să fie subordonată "ideii de stat român, național și unitar"¹⁴¹. Se prefigura astfel convingerea pe care o va exprima în Adunarea Deputaților din 8 decembrie 1923: "Să zidim la temelile României Mari, ca și meșterul Manole, tot ce avem mai scump și mai sfânt în sufletul nostru, pentru ca această temelie să fie trainică și indestructibilă"¹⁴².

La Conferința de la Paris, prin articolul 59 al Tratatului de la Saint-Germain, Austria recunoaște unirea Bucovinei cu România, renunțând la toate drepturile sale asupra Bucovinei în favoarea României¹⁴³. Corespondența inedită a lui Ion Nistor cu Alexandru Vitencu¹⁴⁴ și Nicu Flondor¹⁴⁵, reprezentanții Bucovinei la Conferința de pace de la Paris, păstrată în "Fondul personal Ion I. Nistor", cât și cea edită cu Sextil Pușcariu¹⁴⁶, pe marginea aceluiași evenimente, reprezintă dovezi relevante ale preocupărilor luptătorului perpetuu pentru făurirea și consolidarea României Mari, pentru acele desfășurări care aveau să dea consfințirea juridică internațională actului Marii Uniri, cât și a implicării sale în acțiunea propagandistică menită să susțină dezideratele românești de la Conferința de pace.

NOTE

1 Nicolae Stoicescu, *Istoricul Ion Nistor (1876-1972)*, în *Rdl*, nr. 12, 1976, p. 106.

2 *DAD*, 26 august 1920, p. 1222, *apud* Gh.I. Florescu, *Ion I.C. Brătianu, ctitor al Marii Uniri*, în "Patrimoniu", Chișinău, nr. 1, 1992, p. 17.

3 "Glasul Bucovinei", an I, nr. 19, 6 decembrie 1918, Cernăuți, p. 1.

4 Ovidiu Vuia, *Profesorul Ion Nistor și epoca sa, până după Marea Unire din 1918*, Bruxelles, 1987 și Mihai Ceașu, *Ion Nistor, luptătorul pentru Unirea Bucovinei cu România*, în *Ion Nistor (1876-1962)*, volum îngrijit de Alexandru Zub la împlinirea a trei decenii de la moartea istoricului și omului de stat, Iași, 1993, p. 111-123.

5 Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei, 28 Noiembrie 1918. Studiu și documente*, București, 1928; Idem, *Zece ani de la Unirea Bucovinei. 1918-1928*, în "Glasul Bucovinei", Cernăuți, 1928; Idem, *Amintiri răzlețe din timpul Unirii*, Cernăuți, 1938; Idem, *Istoria Bucovinei*, Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, 1991.

6 Emilian Dan Petrovici, *Societățile academice românești din Bucovina, forme ale luptei de emancipare națională și socială*, în *Suceava*, VII-VIII, 1981, p. 378.

7 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei...*, p. XVIII.

8 *Raportul de activitate al Societății "Junimea" pe anii 1908/1909 - 1925/1926*, p. 164.

9 *Ibidem*, p. 166.

10 Ion Nistor, *op. cit.*, p. XIII.

11 Mihai Iacobescu, *Istoricul Ion I. Nistor (1876-1962)*, în SAI, XLIX-L, 1984, p. 145 și *Raport anual al Societății academice "România Jună" din Viena pe anul 1911/1912*, Viena, 1913, p. 27.

12 Biblioteca Academiei Române, Corespondența lui Ion Nistor către Nicolae Iorga și Arhivele de stat din Cernăuți, Fond Ion Nistor, inv. 988, dosar 150.

13 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 14 și Mihai Ceașu, *op. cit.*, p. 2.

14 Ion Nistor, *Către cititori*, în "Junimea Literară", an 1, nr. 1, Cernăuți, 1904, p. 3-4.

15 Vezi corespondența adresată de către Ion Nistor lui Liviu Marian, păstrată în Fondul documentar al Casei memoriale Simion Florea Marian din Suceava.

16 Cocuz V. Ioan, Hulubei Matei, *Presa românească în Bucovina, 1909-1944*, Bacău, 1991, p. 55.

17 Traian Cantemir, *Principiile ideologice ale revistei "Junimea Literară"*, în "Studii și cercetări științifice", Bacău, 1970, p. 332.

18 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei...*, p. 296.

19 Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, dosar 189, f. 1.

20 *Ibidem*, f. 2.

21 Ion Nistor, *op. cit.*, p. XIII.

22 Biblioteca Academiei Române, Corespondența N. Iorga, vol. 169, f. 178. În continuare se va cita *BAR*.

23 Vezi colecția revistei "Junimea Literară" pentru perioada 1904-1914.

24 Traian Cantemir, *op. cit.*, p. 333.

25 Arhiva Muzeului Național al Bucovinei, fond Ion Nistor, (Documente nenumerate).

26 Iorgu Toma, *Școala Română. Societate culturală în Suceava*, Suceava, 1908, p. 107.

27 Eugen Dimitriu, *Societatea Școala Română din Suceava*, în *Suceava*, IX, 1982, p. 63.

28 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 1165.

29 Sextil Pușcariu, *Câteva scrisori*, în *Omagiu lui Ion Nistor, (1912-1937)*, Cernăuți, 1937, p. 2.

30 Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, 226, și Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 11-12.

31 Arhivele de Stat din Cernăuți, Fond Ion Nistor, inv. 988, 150, f. 1.

32 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 1070, și Sextil Pușcariu, *Istoria românilor la Universitatea din Cernăuți*, în *JL*, an IX, nr. 10, Cernăuți, 1912, p. 175-176.

33 Vianor Bendescu, *Opera unui maestru de frunte al istoriografiei românești pragmatice și al practicii politice. Contribuții la bibliografia scrierilor profesorului și bărbatului de stat dr. Ion Nistor*, în *BBRF*, vol. I. (V), Serie nouă, 1967/1968, p. 141.

34 V. Grecu, *Ion I. Nistor ca istoric*, în *Omagiu lui Ion Nistor, 1912-1937*, Cernăuți, 1937, p. 23.

35 Ioan V. Cocuz, *Viața politică românească în Bucovina (1900-1914)*, în *Suceava*, X, 1983, p. 619, și Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 3.

36 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 13.

- 37 Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 11.
- 38 Dragoș Olaru, *Sextil Pușcariu, Scrisori către Ion I. Nistor*, în "Miorița", an I, nr. 2, Cernăuți, iunie-iulie 1992, p. 9.
- 39 Ion Nistor, *op. cit.*, p. X.
- 40 JL, an IX, nr. 10 și 11, Cernăuți, 1913, p. 181.
- 41 V. Netea, Gh. Marinescu, *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 239-240.
- 42 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 141.
- 43 Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 11.
- 44 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 289.
- 45 Idem, *In pragul unei serbări culturale*, în JL, an IX, nr. 1, Cernăuți, 1912, p. 6-7.
- 46 Idem, *Istoria Bucovinei*, p. 291.
- 47 Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 8.
- 48 Arhivele de Stat din Cernăuți, Fond Ion Nistor, inv. 988, 258, f. 2.
- 49 "Școala", nr. 4-5, Cernăuți, aprilie-mai, 1914, p. 84.
- 50 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 146.
- 51 *Ibidem*.
- 52 JL, an IX, nr. 10, 11, Cernăuți, 1913, p. 165-170.
- 53 *Ibidem*, nr. 4-5, p. 56-60.
- 54 *Ibidem*, nr. 10 și 11, p. 181-185.
- 55 *Ibidem*, p. 207-212.
- 56 BAR, Corespondență N. Iorga, vol. 162, f. 94.
- 57 Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei...*, p. 10 și M. Șt. Ceașu, *op. cit.*, p. 12.
- 58 "Școala", an V, nr. 6, 7 și 8, Cernăuți, 1914, p. 129-130.
- 59 Teodor Balan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918*, Cernăuți, 1923, p. 51-57.
- 60 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. 357.
- 61 *Ibidem*, p. 10.
- 62 "Neamul Românesc", an 10, nr. 43, București, 25 octombrie 1915, p. 6.
- 63 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 146.
- 64 BAR, I.G. Duca, *Memorii*, vol. V, p. 17, mss.
- 65 V. Netea, *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 263.
- 66 Teodor Balan, *op. cit.*, p. 192-193.
- 67 Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 25.
- 68 Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1984, p. 100.
- 69 Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 319-323.
- 70 Dorina N. Rusu, *Istoria Academiei Române*, București, 1992, p. 139.
- 71 V. Grecu, *op. cit.*, p. 23.
- 72 Dorina I. Rusu, *op. cit.*, loc. cit.
- 73 V. Grecu, *op. cit.*, p. 33.
- 74 Al. Zub, *op. cit.*, p. 99.
- 75 *Ibidem*; Dorina I. Rusu, *op. cit.*, p. 141.
- 76 Ion I. Nistor, *Istoria bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața românilor bucovineni*, București, 1916, p. IV.

- 77 *Ibidem*, p. 78.
- 78 "Neamul Românesc", an IX, nr. 24, București, 1916, p. 1-2.
- 79 Onisifor Ghibu, *Oameni între oameni*, București, 1990, p. 264, și *România și Conferința de pace de la Paris, (1918-1920)*, Cluj, 1983, p. 71-73.
- 80 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. XIV.
- 81 *BAR*, Corespondența N. Iorga, vol. 258, f. 29.
- 82 *Ibidem*, vol. 254, f. 449.
- 83 *Ibidem*, vol. 264, f. 205. În această scrisoare, adresată din Galați la 25 octombrie 1916 lui N. Iorga, Ion Nistor își anunță plecarea a doua zi la Huși.
- 84 Ovidiu Vuia, *op. cit.*, p. 26.
- 85 Arhivele de Stat din Cernăuți, Fond Ion Nistor, inv. 988, 96, f. 1-2.
- 86 *Ibidem*.
- 87 Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 27-28.
- 88 Idem, *Istoria Bucovinei*, p. 14.
- 89 Arhiva Muzeului Național al Bucovinei, Fond Ion Nistor, (Documente nenumerate).
- 90 Vezi Al. Zub, *op. cit.*, p. 111, și V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 534-535.
- 91 Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, 1991, p. XI.
- 92 *Apud* Ion Bulei, în Sextil Pușcariu, *Memorii*, București, 1978, p. 341.
- 93 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 1.
- 94 *Ibidem*, p. XIV.
- 95 *BAR*, Corespondența N. Iorga, vol. 267, f. 326-327.
- 96 Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. II, București, 1983, p. 35.
- 97 Ion Nistor, *op. cit.*, p. XIV-XV.
- 98 *Ibidem*. În puținele pagini cu caracter memorialistic pe care le-a lăsat, Nistor vorbește chiar de luna aprilie ca început al refugiului la Chișinău. Știm însă, cu certitudine, că la 11 martie se afla deja la Chișinău, deoarece își începe prelegerile la Universitatea populară de aici.
- 99 "România Nouă", an II, nr. 208, Chișinău, 4 noiembrie, 1918, p. 1.
- 100 *Ibidem*, nr. 64, 5 aprilie, 1918.
- 101 *Ibidem*, nr. 62, 3 aprilie, 1918, p. 1.
- 102 *Ibidem*, nr. 76, 19 aprilie, 1918, p. 2.
- 103 *Ibidem*.
- 104 *Ibidem*, nr. 90, 9 iunie 1918, p. 2.
- 105 Vuia Ovidiu, *op. cit.*, p. 27.
- 106 Vianor Bendescu, *op. cit.*, p. 27.
- 107 "România Nouă", an II, nr. 87, Chișinău, 6 iulie, p. 1.
- 108 *Ibidem*, nr. 125, 24 iulie, 1918, p. 1.
- 109 *Ibidem*, nr. 69, 11 aprilie 1918, p. 1.
- 110 *Ibidem*.
- 111 *Ibidem*.

- 112 Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, 61, f. 1.
- 113 *Ibidem*, 185, f. 4.
- 114 Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 51.
- 115 V. Gh. Miron, I. V. Cocuz, *Unirea Bucovinei cu România, în Suceava*, V, 1978, p. 65-66.
- 116 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. 378-379.
- 117 Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 317-318.
- 118 V. GH. Miron, I. V. Cocuz, *op. cit.*, p. 67.
- 119 Teodor Balan, *Rolul lui Vasile Bodnărescu în preajma Unirii*, Cernăuți, 1938, p. 1-2.
- 120 Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 34.
- 121 M. Șt. Ceașu, *op. cit.*, p. 119.
- 122 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 45-46.
- 123 Vezi *Programul românilor bucovineni* în "Bucovina", an I, 18 martie 1919, Cernăuți, p. 1-2.
- 124 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 11.
- 125 Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 338.
- 126 *Ibidem*, p. 140.
- 127 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 52-53.
- 128 Aspazia Luția, *Bun venit pribegilor!* în "Glasul Bucovinei", an I, nr. 11, 26 noiembrie 1918, Cernăuți, p. 2.
- 129 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. XVI-XVII.
- 130 *Ibidem*, p. XVII.
- 131 V. Gh. Miron, Ioan V. Cocuz, *op. cit.*, p. 69.
- 132 Ion Nistor, *op. cit.*, p. XVI.
- 133 "Glasul Bucovinei", an I, nr. 10, 24 noiembrie 1918, Cernăuți, p. 1-2.
- 134 Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 55.
- 135 Idem, *Istoria Bucovinei*, p. XVII.
- 136 Idem, *Unirea Bucovinei*, p. 62-64.
- 137 "Glasul Bucovinei", an I, nr. 14, 29 noiembrie 1918, Cernăuți, p. 1.
- 138 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. XVIII.
- 139 *Ibidem*, p. XIX.
- 140 M. Șt. Ceașu, *op. cit.*, p. 121.
- 141 "Glasul Bucovinei", an I, nr. 23, 11 decembrie 1918, Cernăuți, p. 1.
- 142 DAD, 8 decembrie 1923, p. 453, *apud* Gh.I. Florescu, *op. cit.*, p. 119.
- 143 Ion I. Nistor, *La Bessarabie et la Bucovine*, București, 1937, p. 42-43.
- 144 Arhivele de Stat din Cernăuți, Fond Ion Nistor, inv. 988, 112.
- 145 *Ibidem*, 249.
- 146 Sextil Pușcariu, *Câteva scrisori, în Omagiu lui Ion Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 13-21.

**ION NISTOR. HIS ACTION FOR THE ACHIEVMENT OF THE GREAT UNION.
THE CHRONOLOGICAL ITINERARY
SUMMARY**

This study tries to reveal the essential aspects of Ion Nistor's activity in order to achieve the national unity.

Ever since his student years spent in Cernăuți (1897-1903) Ion Nistor led the national movement of the Romanians from Bucovina.

In 1897 he became member of the "Junimea" Academic Society and later in 1898-1899 he became its president.

He founded the "Junimea Literară" magazine in 1904 and he also ran it from 1904 to 1914.

The bigger part of Ion Nistor's activity as a teacher and later as a university professor, as well as the actions he developed inside the cultural and literary society from Bucovina were meant to back up the Romanian national desiderata from Bucovina.

Thus Ion Nistor contributed essentially to the awakening of the national fight of the Romanians from Bucovina, to its framing in the wide context of the Pan-Romanian movement, in which the Romanian Kingdom held an important position as a point from where the support for the national liberation and unity was to come.

From 1914 to 1918 Ion Nistor together with other representatives of the Revolutionary Irident Mouvement from Bucovina had sheltered themselves in the old Kingdom and then in Basarabia.

As a president of the Refugees' Committee from Bucovina Ion Nistor developed a complex political, scientific and propaganda activity for Romania to get in the Old Kingdom.

PRELEGERI CU PROFUNDE SEMNIFICAȚII ISTORICE

IŢŢN AGRIGOROAIEI

Ampla acțiune pentru realizarea idealului național a cuprins, cum era și firesc, marea majoritate a intelectualității române, din care nu puteau lipsi figuri de primă mărime ale istoriografiei. În același timp, înfăptuirea Marii Uniri a readus în dezbatere, dintr-o perspectivă considerabil lărgită, problema fundamentală a evoluției noastre istorice, cu gândul - explicit, dar cel mai adesea implicit - de a sluji la consolidarea visului împlinit. Acesta este și motivul pentru care ne propunem să subliniem, pe scurt, semnificația deosebită a unor prelegeri universitare rostite de către Ion I. Nistor, Vasile Pârvan, Dimitrie Onciul, Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, în locuri și situații deosebite, plasate însă în preajma, în timpul și imediat după constituirea statului național unitar.

Între fruntașii luptei pentru unirea Bucovinei cu România un rol deosebit s-a deținut Ion Nistor. După obținerea doctoratului (1909) și a docenței (1911) la Universitatea din Viena, el a fost numit (în august 1919) profesor la Universitatea din Cernăuți, angajându-se deplin, și nu numai la catedră, în activitatea politică națională¹.

Desemnarea sa ca profesor pentru istoria sud-est europeană la Universitatea din Cernăuți a fost considerată ca o izbândă strălucită pe care românii au reputat-o în lupta pentru recunoașterea drepturilor firești². Cererile intelectualilor români bucovineni pentru o catedră de istorie națională la Universitatea din Cernăuți s-au finalizat cu o rezolvare parțială, prin înființarea Catedrei de "Istoria Europei sud-estice cu deosebită considerație asupra istoriei românilor".

La 12 octombrie 1912, Ion Nistor și-a rostit, în limba germană, prelegerea inaugurală: *Die geschichtliche Bedeutung der Rumänen und die Anfänge ihrer staatlichen Organisation*, tipărită la Cernăuți în 1913³. Profesorul Victor Moraru, care a audiat această lecție inaugurală va consemna mai târziu: "Și a vorbit noul profesor, a vorbit nemțește [...], dar cu suflet românesc, cu mândrie românească. Le-a spus nemților [...] că acea catedră, dacă se va ocupa de popoarele de la Dunăre și din Balcani, va fi totuși o catedră de istoria românilor, întrucât aceștia și ca număr și ca așezarea atât de favorabilă a pământului pe care-l ocupă, dețin rangul întâi în Europa sud-estică..."⁴.

Care a fost **rostul românilor** în acest spațiu marcat de atâtea vitregii, acesta a fost accentul fundamental al lecției de deschidere a cursului⁵. "Printre popoarele creștine din sud-estul Europei, românii ocupă primul loc atât ca număr cât și ca poziție [...]. Ca stăpânitori ai gurilor Dunării ei exercită o influență puternică asupra desfășurării normale a comerțului pe marele fluviu. Timp de secole, voievodatele românești au asigurat legătura economică între lumea germană în apus și lumea genovezo-levantină din sud-est [...]. În

timp ce popoarele din Europa Centrală lucrau cu osârdie la refacerea lor politică și culturală, strămoșii românilor au îndeplinit timp de secole periculoasa misiune de strajă pe versanții de sud și est ai Carpaților. S-au achitat în modul cel mai strălucit și mai conștiincios de această sarcină istorică, cu curaj, cu răbdare și spirit de sacrificiu. Așa s-a făcut că Europa a avut liniște din partea aceasta"⁶.

Românii au străbătut, spunea Ion Nistor, o foarte aspră școală politică. "De aceea au știut să prețuiască, cum se cuvine, însemnătatea statului lor, de îndată ce și-l vor fi constituit". Idee fertilă, **continuitatea statală românească** a fost și este frecvent invocată de istoriografia românească⁷.

"Dar românii nu și-au înscris succesele pe filele istoriei numai cu sabia ci și cu pana. La însemnătatea lor politică se adaugă și intensă lor viață spirituală [...]. Adevărata valoare istorică a fiecărui popor va fi apreciată după contribuția națională la cultura umană. Se poate afirma, pe bună dreptate, că după declinul brusc al Imperiului bizantin [...], hegemonia spirituală în sud-estul Europei a trecut asupra românilor". Urmează o densă sinteză a istoriei culturii românești, demnă de reținut, cu sublinierea necesității cunoașterii sale în mod deosebit "pentru noi, cei din Bucovina", deoarece ori încotro ne-am îndrepta privirea, peste tot dăm de rămășițe ale culturii românești și de ecouri ale orânduinelor românești [...]. În lupta crâncenă cu natura pământului și cu năvălitorii barbari, românii, cu o mână pe plug și cu alta pe sabie, au creat, cu efort, o civilizație imprimând ținutului acesta pecetea individualității lor istorice"⁸.

Limba, obiceiurile, modul de viață, organizarea culturală, vestigii culturale, "totul ne amintește zi de zi de trecutul românesc. De aceea, cunoașterea exactă a acestora este la fel de necesară preotului și învățătorului, funcționarului administrativ și judecătorului. Pentru că numai cunoașterea exactă a dorințelor, necesităților, a cerințelor și năzuințelor locuitorilor, izvorâte din străfundurile vieții poporului, asigură eficiența oricărei activități politice și culturale"⁹. Cugetând la prezent și viitor, Ion Nistor a insistat în prelegerea lui inaugurală asupra etnogenezei românilor, a organizării lor politice spre unitate, în care factorul de apărare militară și-a avut rolul său.

"Prelegerea inaugurală a lui Ion Nistor la Universitatea din Cernăuți - s-a subliniat - ni-l recomandă, în nota cea mai favorabilă, pe profesorul și istoricul care a stat întreaga-i viață în slujba școlii și a cauzei naționale. De la catedră și de la tribună, prin cartea ei de știință și aceea de popularizare, Ion Nistor a fost istoricul tuturor românilor, din Galiția în Tesalia și de la Nistru până la Tisa"¹⁰.

În continuare, considerațiile noastre au în vedere, în special, cele trei discursuri inaugurale prezentate la interval de câteva zile, la începutul lunii noiembrie 1919, de către Vasile Pârvan, Alex. Lapedatu și Ioan Lupaș, la proaspăt înființata Universitate a Daciei Superioare de la Cluj (1 octombrie 1919). Noua Universitate românească a devenit, foarte repede, un focar de cultură și știință de cea mai mare importanță la nivel național, cu contribuții remarcabile și în plan spiritual mondial.

La 3 noiembrie 1919, Vasile Pârvan deschidea cursurile Universității din Cluj cu lecția *Datoria vieții noastre*; la 6 noiembrie, Alex. Lapedatu se referea la *Noi împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale*, iar la 11 noiembrie, Ioan Lupaș avea în vedere *Factorii istorici ai vieții naționale românești*, reprezentând, respectiv, "lecțiunea de deschidere a cursului de Istorie veche a Românilor și "lecțiunea inaugurală [...] cu prilejul deschiderii

cursului de Istorie a Transilvaniei"¹¹. În strânsă legătură cu momentul rostirii lor, am încercat să desprindem **numai câteva** din judecățile de valoare privind Marea Unire, ca rezultat al unui îndelungat efort colectiv, și îndatoririle prezentului, atât pentru istorie cât și pentru omul de cultură, în general. Nu s-au putut evita **scurte** referiri la alte două prelegeri inaugurale rostite la Universitatea din București, cu puțin timp înaintea celor trei la Universitatea din Cluj: Vasile Pârvan, *Au căzut pentru libertate* și Dumitrie Onciu, *Ideea latinității și unității naționale* (noiembrie 1918 și, respectiv, ianuarie 1919). Nu ne-am propus, deci, o prezentare a conținutului acestor lecții, ci desprinderea unor idei deosebit de semnificative sub raport științific și, în egală măsură, moral-educativă.

Era și firesc ca, la început de drum, în contextul greutăților provocate de război și al preocupărilor de a găsi căile și mijloacele cele mai potrivite pentru asigurarea progresului României întregite, istoricii să-și spună cuvântul, participând astfel activ la o dezbatere largă, ce a cuprins oamenii politici și specialiști de diferite orientări și din diferite domenii de activitate.

Sângerau încă rănila războiului când, la 7/20 noiembrie 1918, Vasile Pârvan redeschidea cursul de Istorie antică la Universitatea din București, rostind renumitul **memorial** în onoarea celor ce s-au jertfit în lupta pentru unitate națională, *Au căzut pentru libertate*. Constantin C. Giurescu notează în *Amintirile* sale: "... Am asistat la lecția de deschidere a cursului lui Pârvan, prima lecție după războiul pentru întregirea statului nostru. Sala a patra a vechii Facultăți de Filosofie și Litere era plină. În primul și al doilea rând de bănci stăteau, îmbrăcați în negru, părinții studenților căzuți pe câmpul de luptă [...]. A intrat magistrul, purtând haina neagră severă - de pastor protestant, parcă - închisă până la gulerul înalt, ne-a privit cu ochii lui sfredelitori - îmi găsiseram un loc la marginea dinspre bulevard a băncii a patra - și s-a îndreptat spre catedră. În sală s-a așternut liniștea. Întreaga lecție a fost de un zguduitor patriotism, un adevărat imn închinat țării și celor ce s-au jertfit pentru ea. Aud și acum cuvintele prin care a încheiat: << Cu anii lor cei tineri, au înmulțit anii nesfârșiți ai patriei. Somn blând, copii mei, somn lin >>. Și am văzut atunci lumea plângând, nu numai părinții celor căzuți, dar și mulți dintre ceilalți de față. Cu greu m-am stăpânit să nu plâng și eu. Și mă gândeam și la durerea mea și a familiei noastre (la 15/28 octombrie murise Constantin Giurescu - n.ns.), dar și la durerea lui Pârvan însuși, care-și pierduse, în timpul refugiei, și soția și copilul"¹².

Îl vom citi pe Pârvan - intuipe mai demult Mircea Eliade - mai ales " pentru Pârvan", pentru valoarea **umană**, personală, reliefată cu atâta pregnanță în operele sale¹³. Această valoare umană, îmbinată cu un uimitor har poetic, s-a concretizat în *Memoriale* (1923), carte miraculoasă, unică în literatura noastră¹⁴.

Au căzut pentru libertate. Un cântec de jale reprezintă una din paginile cele mai profunde închinată celor care au luptat, au suferit, au murit, dar au învins în apriga înțeleștare pentru întregirea neamului. "Și a venit asupra ta, o Patria mea frumoasă, durerea cea fără de nume. Ți-ai văzut feciorii luptând și murind fără speranță. Ți-ai văzut moșia năvălită din toate părțile, satele și averile tale arzând, copiii tăi fugind îngroziți pe drumurile spre Răsărit și Miazănoapte, mormintele răsărind nenumărate, ca florile de toamnă, pe marginile căilor pribegiei. Foc, foame, ger, boală, rușine, moarte [...]. Ci în noaptea adâncă a suferințelor tale, vitejii tăi au clădit zid până la cer, cu piepturile lor tinere pe granițele bătrânei Moldove. Și dușmanul n-a putut trece mai departe".

La Mărășești și Tg. Ocna flăcăii Patriei "au învins, pentru că a muri nu puteau; căci în sufletul lor era acum puterea tuturor strămoșilor, era viața nemuritoare a rasei dacoromane, era voința de a birui a Romei eterne. Ca învăluți în propriile giulgiuri încă din viață, așa au apărut ei în ziua hotărâtoare a bătăliei, în strămoșeștile lor haine albe de țărani ai ogoarelor roditoare, în fața dușmanului îngrozit de puterea mereu renăscută și mereu mai nestăpânită a asalturilor lor. Ingenunchiați, voi ce-ați rămas în viață, înaintea maiestății celor ce au căzut la Mărășești și Târgul Ocnei! Acolo s-a făurit din nou, prin moartea incomparabilă, pactul vieții eterne a rasei noastre".

Cinstind pe eroi, suntem obligați să ne gândim la viitor, la cei chemați să lămurească sensul existenței națiunii noastre, să o ferească de "tragedia eroului dus pe căi greșite tot mai departe de biruință", să crească "națiunea noastră într-un eroism activ, creator și sigur de rostul jertfei sale". Profesorul lansa, în acest sens, numeroase întrebări, trădând marea neliniște a militantului care, înfrângându-și suferințele proprii, se interesa de soarta semenilor săi: "Va chema națiunea, să o lumineze, pe cei singuratici și tăcuți, ori pe cei care își strigă în piețe și la răspântii prețul vieții lor?"¹⁵.

Marele istoric se considera el însuși un reformator, un "căutător de legi nouă", intransigent, militând - în lecția de deschidere a Universității din Cluj - *Datoria vieții noastre* (3 noiembrie 1919)¹⁶ - pentru cultivarea unui suflet superior, pentru un intelectual integru, de mare noblețe morală, în numele unei "confraternități universitare". Vasile Pârvan subliniază dintru început rolul "precursorilor și revoltaților", care "tulbură ca niște demoni, perpetuu nemulțumiți, beatitudinea lenei spirituale a contemporanilor, le deșteaptă atitudini și aptitudini, le răscolesc patimile, le dăruiește prețiosul echilibru al perfecte inerții". Profesorul, dacă este un om superior, "nu mai e astăzi un infailibil profet de sentințe relevante, ci un <<prospector>> de aur și diamante în stâncosul pustiu al neînțelepciunii omenești. Ca Diogenes din Sinope, profesorul contemporan are a căuta, în școală, ca și în lumea largă, cu lampa aprinsă și ziua, oameni: oameni întregi, noi, în care pâlpâie flacăra ideii".

Trebuie schimbată concepția despre menirea școlii: "noutatea spiritului are nevoie de libertate, de aer larg". Noua confraternitate spirituală trebuie să părăsească drumurile vechi, "mereu umblate, bine bătute, netede, [care] duc toate în mlaștina materialismului vulgar". Drumurile noi sunt indicate de cugetătorii solitari. "Tăria de caracter - singura noblețe adevărată în lumea muritorilor - e o floare rară. Iar fără ea toată învățătura de pe lume, tot talentul creator, e un simplu amuzament egoist. Când semenii tăi te urcă în vârful piramidei sociale, trebuie să arzi tot sufletul tău pentru a rămâne acolo: nu pentru tine, că tu ești un om, trecător, dar pentru oameni, pentru idealul lor, pe care tu nu trebuie să-l lași să decadă, pentru sublimul pe care trebuie să-l faci să înflorească în inima contemporanilor tăi, chiar de ar fi să-l crești cu tot sângele vieții tale, pe care numai o dată o ai".

Noua Universitate să nu fie "încă o uzină de superficialități și inutilități, de nonvalori sociale, culturale, politice". "Supremul scop al luptei noastre e spiritualizarea vieții marelui organism social-politic și cultural creator, care e națiunea". Pentru o operă de purificare, "nouă ni se cere sacrificarea însăși a sufletului nostru; noi nu vom putea face nimic complet, ci de-abia vom curăți drumul pentru alții".

Se cere promovarea unui ascuțit spirit critic, atât în asimilarea influențelor altor culturi, cât și față de propriile realizări, în vederea ridicării culturii noastre la nivel european

și sporirii ponderii românești la tezaurul culturii universale¹⁷. "Noi trebuie să fim spiritul critic prin care să se lumineze națiunea, când în mizeria luptei vieții și în haosul ciocnirilor pătimase politice, ea vede răsturnată toată scara valorilor și ceea ce socotea sfânt îi este arătat de luptătorii gălăgioși și fără conștiință ca murdar, iar ceea ce i se păruse josnic îi e înfățișat ca ideal. Noi trebuie să îi explicăm că civilizația materială, singură, nu e nimic mai presus ca un grajd sistematic pentru vite bine hrănite și țeșalate, dar nici pe departe nu e o orânduire în care să aibă un loc și sufletul, care, în om, e idee".

"La popoarele prea chinuite de adversitățile istorice - cazul poporului nostru, martirizat de toate liftele pământului - se formează un fel de carapace spirituală, în care sufletul se refugiază spre a se păstra intact". La suprafață se observă fatalismul, insensibilitatea la nevoile unei vieți mai omenești, tradiționalismul, neîncrederea, asprimea; în profunzime acest suflet posedă o etică optimistă, încrederea în pedepsirea nedreptății, "înclinările sale pentru arta de toate felurile", o curiozitate multilaterală, "chiar pentru lucrările total străine de experiența lui principală", dorința de a afla taina unei noutăți spre a o supune, un spirit de observație și de critică excepțional de ascuțit, un simț de măsură și cuviință sufletească, "cu atât mai puternic, cu cât el nu se poate manifesta extern, decât cu totul stângaci". Pornind de la aceste caracteristici, Universitatea trebuie să fie "un adevărat spital pentru mutilații la suflet", care să cultive o atmosferă vioaie, veselă, caldă, "copilăresc de idealistă". Fiecare națiune trebuie să-și aibă metoda sa proprie de dezanimalizare a mulțimilor și de selecționare a talentelor și geniiilor. "Copiii țaranului nostru, vioi și clari la minte, n-au nevoie de pisălogeala ucigător de metodică, născocită ca sistem educativ de națiile greoaie la spirit pentru copiii lor molâi și înceți. Școala noastră trebuie să fie alta, pornind de la realitatea etno-psihologică a sufletului nostru național și ramificată după scopurile sociale specifice evoluției noastre actuale". Ar fi o greșeală să facem din cultura noastră "o prelungire colonială a culturii franceze, italiene, germane ori anglo-saxone", ar însemna să ne strâmbăm sufletul sau să fim niște simple animale mimetice, "dacă am căuta să gândim cultural ca francezul, englezul, germanul contemporan ori istoric". Cultura unei națiuni se naște din ciocnirea unor influențe ideologice străine cu instinctul creator național. "Nu cultura superioară a unei națiuni - preciza V. Pârvan - ci cultura a cât mai multor națiuni are a ne interesa. Numai așa putem ucide mimetismul ieftin al formelor, și silim la gândire, la luare de poziție personală. Cultura istorică deci, mergând mână în mână cu cultura filosofică și cea artistică, toate general-umane, iar nu singularizat naționale, cu atitudine servil-colonială față de ele". În același timp, "nu românizarea noastră feroce, întru vegetativul etnografic, ci continua noastră umanizare întru sublimul uman va crea suprema splendoare a culturii creatoare românești". Confraternitatea Universității trebuie să înțeleagă viața ca o luptă pentru mai mult gând. "Spontaneitate, originalitate, însuflețire, spiritualizare a întregii noastre munci ordonate în viață".

Două idei, mai ales - s-a observat cu pertinentță - sunt demne de relevat când e vorba de moștenirea etnică a lui Vasile Pârvan. Una este ceea ce însuși savantul a numit **cultul muncii**, al muncii fără preget, orientată spre un țel grandios, cult pe care Pârvan l-a oficiat ca nimeni altul, până la sacrificiul de sine. Cealaltă e **cultul amintirii**, înțeles nu ca o simplă atitudine sentimentală, ci ca o receptare activă, integratoare, a moștenirii celor ce s-au adăugat definitiv la strămoși, o modalitate de selecție și de propulsie a valorilor, în ordinea acelei continuități de mesaj care asigură progresul¹⁸. Definind **datoria vieții**

noastre, V. Pârvan întrezărea destinul de precursor a noii generații; la sacrificiile cerute de marea conflagrație trebuiau să se adauge acum, în noua alcătuire națională, altele, asumate lucid și plenar¹⁹. De pe această poziție de profundă implicare, profesorul adresa un patetic îndemn poporului său, în încheierea lecției rostite la început de drum, la înființarea Universității Daciei Superioare: "Desfă-ți dară aripile, suflet al națiunii mele, lovește cu ele puternic și larg aerul lumii de jos și ia-ți ca un vultur sborul în țările (zările? - n.ns., I. A.) senine și curate. De acolo ochii tăi vor vedea, încă mai limpede, întreaga icoană a vieții și lumii, dar nu vei mai respira miasmele aducătoare de somn, inerție și moarte ale putreziciunii materiei care dospește în adâncuri. Și solidaritatea calmă a cerului te va reînvia olimpical ritm constant al eternului, neturburat de moarte, al legilor veșnice după care trăiește infinitul, din care, ca lumina eternă, resfrântă în spațiile interastrale, se resfrâng în sufletul nostru ideile, spiritul, viața".

Dimitrie Onciul, în ianuarie 1919 la București și Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, în noiembrie același an la Cluj, insistau asupra marii izbânzi naționale, rezultat al unei îndelungate evoluții istorice și al amplului efort al tuturor românilor. "Iată - spunea D. Onciul în *Ideea latinității și a unității naționale*²⁰ - dreptatea noastră a învins, steaua noastră s-a înălțat! Mai mândră și mai prețuită ca oricând, România, încununată de gloria biruinței, se înalță astăzi între popoare, începând o nouă viață națională, o nouă eră a istoriei sale: viața și istoria românimii unite, libere și singură stăpânitoare a pământului strămoșesc". A fost un drum lung, țara și neamul fiind adesea supuse la grele încercări și la mari jertfe, dar dezvoltarea noastră istorică a mers mereu înainte. "Ea s-a desfășurat în linie ascendentă chiar și în timpuri de decadentă aparentă, când decăderea trecătoare într-o direcție era compensată printr-o dezvoltare ascendentă în altă direcție". De-a lungul vremurilor, conștiința latinității, "această conștiință înălțătoare a dat mai ales viață și putere ideii de unitate națională; ea a susținut-o și a adus-o la biruință". După Unirea Principatelor, aducerea prințului străin și cucerirea neatârării, "aspirațiile naționale s-au îndreptat iarăși spre frații din afară de hotarele statului național", care au fost sub o neconținută opresiune și tendință de deznaționalizare. În timpul marelui război, "după grele încercări și mari jertfe, România, încununată de izbândă prin vitejia ostașilor săi și prin prăbușirea puterilor dușmane în uriașă luptă cu victorioasele națiuni aliate, a ajuns să reunească pe toți fiii patriei românești [...]. Și privind îndărăt spre a măsura puterea și mijloacele prin care s-a îndeplinit această unire, aspirație seculară a neamului - încheia, cu încredere în misiunea noastră istorică, D. Onciul - ne simțim îndemnați a zice ca poetul: << O Românie, la a ta mărire / Lucrează brațul dumnezeesc >>".

Lărgind discuția, Ioan Lupaș a ținut să se refere - într-o sinteză pe care o socotim remarcabilă - la "factorii istorici ai vieții naționale românești", care au întreținut și determinat o evoluție unitară, conducând la înfăptuirea Marii Uniri. În prima parte a prelegerii sale la deschiderea cursului de Istorie a Transilvaniei, profesorul insistă, asemenea lui Onciul, asupra victoriei naționale obținute după multe eforturi, prin jertfa supremă a eroilor fără de moarte care ne-au zdrobit și "au făcut să se înalțe și adevărul nostru din pământ, cum s-a înfăptuit odinioară trupul Mântuitorului din mormântul pecetluit cu lespede grea". "Față de principiul feudal al tiraniei teritoriale, războiul mondial a pus în lumină importanța, mărimea și forța dinamică a principiului național. Cu prețul unor sacrificii nespuse de mari, ca rezultat al unui îndelung și dureros proces istoric, a ajuns principiul acesta la biruința mult dorită,

care au dat popoarelor încătușate puțința de a zdrobi și a deveni stăpâne asupra sorții lor". Eliberarea națională cuprinde și o latură culturală deosebit de importantă: "Cel dintâi cuvânt, pe care simt că trebuie să-l rostesc de la locul acesta, e un cuvânt de adâncă și cucernică mulțumire Atotputernicului Dumnezeu, care în Milostivitatea sa cea fără de margini ne-a învrednicit să ajungem aceste zile mari, când în cetatea tuturor nedreptăților, batjocurilor, durerilor și suspinelor neamului nostru s-a înfipt triumfător steagul științei și al culturii românești". Înființarea Universității românești din Cluj, cu sprijinul acelor preoți ai științei care "au venit din toate părțile pământului strămoșesc [...], va rămâne o dată memorabilă în istoria culturii române și a învățământului nostru superior". Evoluția ce a urmat a confirmat pe deplin afirmația făcută dintru început.

Adresându-se în mod deosebit studenților, Ioan Lupaș insistase asupra **importanței momentului și a mărimii răspunderii**, ce ne apasă în pragul acestei răspântii a vremii istorice". Este de importanță unică momentul când cultul plin de iubire al trecutului românesc începe a fi propagat de la catedra unei școli înalte, care în ultimele decenii fusese numai izvor de ură și dispreț față de acest trecut. "E știut, doar, că nu există popor în lume despre care să nu se fi păstrat, pe lângă cele elogioase, și însemnări mai puțin favorabile. Dar oricine caută să le adune numai pe acestea din urmă, nu face operă de știință, ci caută mijloace de ponegire. Și nu s-au gândit, măcar un singur moment, că dreptatea immanentă a istoriei va da, mai curând sau mai târziu, o înfricoșată dezmințire acestor învățături tendențioase, spulberând întreagă țesătura lor meșteșugită deodată cu prăbușirea trușăi lor alcătuită de stat, clădite pe temelia de nisip a nedreptăților milenare. Această prăbușire a făcut să străbată și în părțile noastre raza luminii, să ne putem bucura și noi de libertate deplină sub scutul ocrotitor al patriei adevărate".

În ce privește **mărimea răspunderii**, se atrăgea atenția asupra faptului că, dacă până atunci în calea progresului se ridicau serioase piedici din afară, "de acum înainte astfel de scuze nu se vor mai putea invoca. Ci numai noi înșine vom purta întreagă povara răspunderii pentru felul cum vom ști să îndrumăm viitorul poporului nostru, făcându-l să-și înțeleagă menirea sa istorică și să contribuie prin toți fiii săi destoinici la progresul cultural-științific, ale cărui porți abia acum i se deschid". Indemnându-i pe studenții Universității din Cluj să fie "între cei mai destoinici și mai devotați fii ai poporului nostru", el își exprima încrederea că vor duce mai departe flacăra științei, deoarece "dreptul poporului la conducerea statului prin nimic nu poate fi mai greu primejduit decât prin lipsa de știință". De aceea, "trebuie să înțelegeți că este una din cerințele de căpetenie ale timpului nostru, ca știința să nu mai rămână nepăsătoare și rece față de întunecimile adânci în care se zbate mulțimea". Era reluată și subliniată valoarea educativă a istoriei și îndeosebi a istoriei naționale: "Știința istoriei, care ne îndrumă să cercetăm trecutul nostru, este și instructivă și necesară, fiind ea o dorință față de noi înșine, față de trecutul și de însăși ființa neamului nostru. Trecutul unui neam este ca un altar ocrotitor al focului sacru și împrejmuit de raza idealului. Aceasta se pierde uneori în taina vremii, dar pentru cei înțelegători ea poate învia și poate arunca lumina sa nu numai asupra timpurilor apuse, ci și asupra prezentului și viitorului. Munca prezentului numai atunci este spornică și aducătoare de rezultate sigure, dacă se întemeiază pe trecut, valorificând cu înțelepciune experiențele lui și neîngăduind să lipsească nici o verigă din înălțuirea firească a continuității indispensabile oricărei evoluții fie de ordin moral, fie material [...]. De aceea, scopul învățământului nu poate fi

numai împărtășirea cunoștințelor, ci mai ales trezirea unui interes multilateral și statornic". Cei care vor pleca de la Universitate înarmați cu acest interes puternic pentru ramura de știință aleasă nu vor cădea niciodată în greșeala de a crede că știința e un lucru de prisos în viață sau un lucru mort, ci vor înțelege că știința este în continuă creștere și dezvoltare și "își vor da silința să rămână în contact neîntrerupt măcar cu o părticică din roadele științei, care poate să le fructifice cugetarea și să le înnoiască viața sufletească cum se înnoiesc tinerețele vulturului". Pentru aceasta trebuie depuse - asemenea înaintașilor - numeroase strădanii, ne trebuie, pentru a depăși greutățile, răbdare, silința, prudență și îndrăzneală²¹.

Să privim - spunea Ioan Lupaș - "acțiunea acestor factori istorici în procesul de dezvoltare a neamului nostru": 1. **Factorul geografic** (teritoriul în marginile căruia s-a format, l-a locuit fără întrerupere și pe care îl stăpânește astăzi neamul românesc și care formează o unitate geografică desăvârșită), cuprinzând și factorul **economic**, îndeletnicirile; 2. **Factorul etnografic** (rasa, individualitatea neamului); 3. **Factorul religios** (importanța unității de credință în constituirea și în păstrarea naționalității noastre); 4. **Factorul național** (limba, care "ne-a păstrat, de o parte, icoana vie a originii noastre, de alta, ne-a fost, ca și religia, un mijloc puternic de neîntreruptă legătură a unității și frăției între toate pâlcurile neamului nostru, sfâșiat în atâtea țări, sub atâtea cârmuri străine"; 5. **Factorul tradițional** (comunitatea istorică de obiceiuri, datini și amintiri); 6. **Factorul juridic** (legile și instituțiile sociale) și, deasupra tuturor acestora; 7. **Factorul moral** (în evoluția sa, care a condus la constituirea conștiinței naționale și a statului național unitar). Formarea conștiinței naționale a statului național a fost un proces amplu, de durată și s-a manifestat pe diferite planuri:

"Pentru ca unitatea națională să se poată înfăptui a avea după căderea tragică a lui Mihai Viteazul, a trebuit să urmeze îndelungatul război al condeielor, al muncitorilor cu tiparul, al cronicarilor și preoților cărturari, al poezilor și predicatorilor, care timp de peste 300 de ani au frământat necontenit sufletul neamurilor, l-au trezit, l-au lămurit prin scrisul lor, l-au înălțat și l-au întărit prin descoperirea amintirilor unui trecut de glorie, accentuând cu neîntreruptă stăruință că moldovenii și muntenii și ardelenii, fiind de aceeași origine, formează un singur neam. Prin activitatea culturală, morală și patriotică a bisericii, a școalei, a armatei, a presei, a literaturii conștiința națională s-a răspândit succesiv în toate ținuturile de români, până în cele mai largi straturi ale poporului nostru. Și, întrucât au mai rămas unele părți dosite, în care n-a putut străbate nici glasul propovăduitorilor de pe amvon, nici al dascălilor de la catedră, nici slava ziarelor și a cărților românești, războiul mondial prin evenimentele zguduitoare, care l-au însoțit, a contribuit în mod însemnat la trezirea poporului nostru de pretutindeni".

Înțelegerea factorului moral are o semnificație deosebită în mobilizarea tuturor energiilor creatoare ale prezentului, iar Universității îi revine o misiune nobilă, de înaltă responsabilitate; și profesorul încheie astfel: "Toată amorțeala și pâcla întunericului să fie alungată acum! În sufletul oricărui român să se trezească conștiința națională, făcându-i pe toți să înțeleagă că avem aceleași amintiri ale trecutului, aceleași probleme ale prezentului și aceleași aspirații ale viitorului. De aici urmează că simțul de solidaritate indestructibilă, cu toți cei ce au trăit înainte de noi sau trăiesc astăzi în oricare parte a României întregite, trebuie să ne stăpânească din zi în zi tot mai mult. Acest simț și această conștiință națională să fie făclia care povățuiește pașii națiunii noastre în prezent și îi luminează

cărările în viitor. Prin ea să fie chemate la viață nouă și la duh nou toate elementele constitutive ale națiunii noastre. Această lumină binefăcătoare vom cerca să o punem acum în sfeșnicul cel mai înalt, în sfeșnicul **Universității, ca să lumineze tuturor!**".

Prin această prelegere, prof. I. Lupaș a realizat una din cele mai profunde sinteze din istoriografia noastră, referitoare la evoluția poporului nostru, la procesul devenirii națiunii române.

Cu câteva zile mai înainte, în acea atmosferă vibrantă care domnea la Cluj ca și în întreaga Țară, profesorul Alexandru Lapedatu s-a referit, în lecția de deschidere a cursului de Istorie veche a românilor (pe care o considera ca "lecția de deschidere a primului curs de istorie națională la românii din Dacia Superioară") la noile împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale²². Din primele cuvinte erau remarcate - se putea altfel? - schimbările esențiale produse: "Prin noua ordine politică stabilită în Europa centrală și răsăriteană pe urma marelui război mondial de curând încheiat, neamul românesc de la nordul Dunării a ajuns în aproape deplina posesiune a teritoriului său național [...], iar poporul român din Transilvania și Ungaria înlocuiește, cu drepturile pe care i le dă prioritatea sa istorică, superioritatea sa etnică și importanța sa politică, în totul și în toate, suveranitatea și autoritatea, pe care, prin uzurparea și împilare, a exercitat-o până acum în aceste părți statul unguresc". În acest fel, românii transilvăneni au intrat și în stăpânirea Universității în care ei, autohtonii acestei frumoase patrii, pot, în fine, deschide un curs de istorie națională.

Pentru a aprecia mai bine noile împrejurări este nimerit - preciza Al. Lapedatu - să ne întoarcem privirea cercetătoare cu trei pătrate de secol în urmă, "ca să vedem împrejurările în care s-a deschis cel dintâi curs academic de istorie națională la români [...] de marele Mihail Kogălniceanu, la 24 noiembrie 1843 [...], prin care tânărul publicist și istoric - era numai de 26 de ani! - pune în evidență interesul pe care istoria națională trebuie să-l aibă, sub raport sufletesc, pentru români, necesitatea, din punct de vedere politic, a cunoașterii trecutului nostru, caracterul mai larg, universal chiar, al acestui trecut și concepția - tradițională, putem zice, în istoriografia noastră națională - a desfășurării vieții istorice, unitare, a întreg neamului românesc".

Insemnătatea morală, politică și națională a cuvintelor lui Kogălniceanu este cu atât mai mare cu cât împrejurările în care se afla cel ce le pronunțase, el și patria sa, erau dintre cele mai grele, ca urmare a faptului că "Moldova și Țara Românească se găseau sub așa-zisul **protectorat** rusesc, mai oneros și mai periculos decât suzeranitatea turcească, nominală, sub care aceste Principate trăiau, politicește, de câteva secole". Prin întreaga sa activitate publicistică și de editare a izvoarelor, Mihail Kogălniceanu a pus bazele istoriografiei moderne românești, al cărei progres va fi favorizat de condițiile dezvoltării politice a poporului român, de seria întreagă de evenimente produse după aceea, "precipitate c-o iuțeață neașteptată" și care au adus Țările Române, prin "lucrarea neobosită și plină de jertfă a două generații de mari și luminați patrioți [...], de la situația, nespus de grea, în care se găseau înainte de 1848, la aceea, neasemănat de bună, în care se găsesc astăzi". Dincolo de unele exagerări atât pentru trecut, cât și pentru momentul vorbirii, Al. Lapedatu realizează - după părera noastră - o înțelegere remarcabilă a profundelor prefaceri pe care le-a cunoscut societatea într-o perioadă relativ scurtă, într-un ritm deosebit de ridicat. În strânsă legătură cu procesul de modernizare, "se produse acea intensă mișcare culturală, care crescuse tot mai mult conștiința unității noastre naționale și a

solidarității noastre politice, susținând în același timp lupta din ce în ce mai grea pe care românii din afara regatului trebuiau s-o poarte, cu deosebire în ultimile decenii, împotriva foștilor stăpânitori, ce năzuiau a distruge ființa lor etnică, prin oprimarea politică și maghiarizarea forțată în Transilvania, prin compieta izolare și crasa ignoranță în Basarabia, prin imixtiune etnică, și disoluție morală în Bucovina". Prin mari sacrificii și suferințe, "poporul român din întreaga Dacie a răscumpărat apoi, în decursul acestui îndelung și extrem de greu război, completa sa libertate politică și unitate națională, realizând astfel idealul pe care l-au coborât în pământ, după ce l-au purtat o viață întregă în sufletul lor, toți bunii și marii fii ai neamului nostru".

Acestea sunt împrejurările în care se deschidea la Cluj întâiul curs de istorie națională și cât sunt ele de departe - revenea, cu uimire chiar, Al. Lapedatu - de cele din urmă cu trei sferturi de secol! Într-o antiteză ce se amplifică într-o manieră impresionantă, el declara: "Atunci însemnătatea istoriei naționale trebuia exaltată chiar și pentru români, în cuvinte ca acelea pe care Kogălniceanu le rostea în fața ascultătorilor săi de la Iași, la 1843; azi, demult, această însemnătate zace în conștiințele și în sufletele tuturor românilor culți. Atunci se putea afirma, cum am văzut, că din cauza necunoașterii trecutului nostru, începuturile ni s-au tăgăduit, pământul ni s-a sfâșiat și drepturile ni s-au călcat; astăzi putem afirma, deopotrivă, că, grație cunoștinței acestui trecut, începuturile nu ni se mai tăgăduiesc, decât din interese de rivalitate politică, pământurile răpite ni s-au redat și drepturile încălcate ni s-au recunoscut. Atunci importanța rolului pe care românii l-au avut în istoria generală a popoarelor din sud-estul Europei abia era pusă în lumină de istoriografia indigenă; azi acest studiu se impune ca o necesitate a însăși a acestei unități, care, dintr-o problemă a viitorului, s-a prefăcut într-o realitate a prezentului. Atunci, în fine, libertatea cuvântului și a scrisului era țărnută și cenzurată; azi, împotriva acestor două mari bunuri ale societății înaintate, nu stă, cel puțin de pe această catedră, decât responsabilitatea conștiinței noastre științifice și morale ...". Era, într-adevăr o mare responsabilitate pe care au onorat-o exemplar o întregă pleiadă de istorici.

În aceeași perioadă, subliniază Al. Lapedatu, istoriografia românească a înregistrat progrese însemnate, atât sub raport cantitativ, cât și calitativ, în vechiul regat, dar și în Transilvania, unde condițiile au fost mai puțin favorabile. În noile împrejurări și cu noile mijloace, "mai e mult, foarte mult de lucrat - atât pentru culegerea și refacerea cunoștințelor noastre istorice pe baza acestor noi izvoare". Trecutul nostru politic rămâne "cel mai însemnat tărâm de studii spre care trebuie să se îndrepte preocupările noastre și ale cercetătorilor viitori", constituind unul din argumentele de bază în sublinierea caracterului necesar al statului român realizat în 1918. "Legimitatea actualei dominațiuni române [...] capătă prin aceasta și o bază de drept istoric pe lângă aceea de drept etnic și politic, ceea ce trebuie pus în deplină evidență, pentru că în acest caz istoria Transilvaniei, din punct de vedere românesc, nu mai poate fi privită independent, ci, ca și aceea a Basarabiei și Bucovinei, în legătură organică, inițială, cu aceea a Țărilor Române".

Noi și stăruitoare studii trebuie făcute și în direcția istoriei culturii, pentru a face cunoscute, în cercuri cât mai largi, însemnătatea acestei culturi, specific românești, ca aport la istoria culturii în genere, și valoarea ei ca patrimoniu național; pe această bază suntem chemați a stabili noua ordine culturală. "Mai mult decât în aceste două domenii - politic și cultural - e de lucrat în domeniul vechilor noastre instituțiuni privitoare la organizarea

administrativă, juridică și militară, împărțirea, caracterizarea și îndeletnicirile claselor sociale, la felurile norme și raporturile de proprietate și așa mai departe, pentru că aceste instituții sunt prea puțin studiate până acum, atât în sine, cât și în legăturile și influențele lor reciproce, și pentru că - fie c-au fost adoptate pe cale de împrumut, fie c-au fost răsărite din nevoile însăși ale mediului în care s-au produs - ele au căpătat în dezvoltarea lor - ca și elementele culturale - un caracter propriu românesc, ce trebuie evidențiat și pus în valoare".

În ce privește istoria românilor din Transilvania (cuprinzând întreg teritoriul românesc de dincoace de Carpați, "în înțeles politic actual"), preocupările trebuie să se îndrepte cu deosebire asupra vieții proprii românești, studiindu-se temeinic organizațiile politico-naționale pe care românii transilvăneni le-au avut și le-au păstrat, "relațiile de tot soiul ce au existat în cursul timpului între Ungaria și Transilvania de o parte, Moldova și Țara Românească pe de alta, și influențele culturale pe care locuitorii acestor țări le-au exercitat asupra fraților lor din Transilvania". Trebuie studiată fundamental viața socială și economică a românilor de aici, "pentru că din rodul muncii grele și stăruitoare a acestui popor întotdeauna, ca și astăzi, cel mai numeros, s-au tras forțele pe care feudalii și oligarhii stăpânitori și-au clădit și menținut viața politică și culturală a statului lor dominator și asupritor".

Pe lângă apostoli pentru răspândirea culturii, universitățile trebuie să dea învățați pentru progresul științei. "... Sunt încredințat - își exprima încrederea Al. Lapedatu - că, chiar și numai cu mijloacele de care dispunem acum, vom îndepărta, destul de curând, dificultățile pe care urmările asupririi politice și culturale, la care am fost supuși atâta amar de vreme, le-au lăsat în calea lucrării noastre". Stau garanție pentru aceasta capacitatea de cultură, priceperea și stăruința la învățătură, care n-au lipsit niciodată fiilor acestui popor, râvna și entuziasmul manifestat permanent pentru operele de cultură și de știință și, "în sfârșit, aplecarea particulară, aș putea zice vocația românilor transilvăneni pentru studiile istorice și filologice, vocația pe care ei au vădit-o înscriind în Panteonul culturii naționale o serie întreagă de nume de scriitori ce s-au ilustrat în domeniul acestor studii".

În contrast cu politica de deznaționalizare promovată de fosta Universitate, "în serviciul utopiceii idei de stat unitar național maghiar", și - precizăm noi - în concordanță deplină cu spiritul ce a călăuzit actele de unire, *Rezoluția de la Alba Iulia*, în "ce privește atitudinea națională, țin să declar că, departe de a vedea în aceste popoare niște dușmani, cum am fost noi priviți, mai mult sau mai puțin, de ele, le vom considera ca menite, prin destinul lor istoric, să trăiască și să se dezvolte, cu individualitatea lor etnică și culturală, alături și împreună cu noi pe acest pământ prin excelență românesc. Departe apoi de a le ignora sau deprecia trecutul, cum am fost noi ignorați și depreciați în trecutul nostru, vom studia și aprecia acest trecut potrivit rolului cultural și civilizator ce fiecare din ele l-au avut și potrivit facerilor de bine, cum zicea Kogălniceanu, pe care ele le-au lăsat în cursul vremii pământului și oamenilor acestei țări". Pentru a repara o mare și strigătoare nedreptate, "vom căuta să restabilim, istoricește, poporul român din Transilvania și Ungaria [...]. Aceasta n-o vom face însă în detrimentul moral - național al nimănui". Nu ne îndoim că în noile condiții de viață - afirma cu putere Al. Lapedatu în încheierea lecției de deschidere - "vom îndeplini în curând tot ceea ce opresorii ne-au împiedicat să facem la timpul său [...], potrivit misiunii istorice ce ne-a fost încredințată prin opera de colonizare și romanizare a Daciei

și pe care numai acum, după o mie opt sute de ani, suntem puși în poziție a o putea împlini: de a fi, aici, la Dunărea de Jos, reprezentanții cei mai deplini și mai autorizați ai culturii și civilizațiunii latine²³.

De-a lungul veacurilor poporul român s-a manifestat în această parte a Europei ca factor de civilizație; existau acum condiții deosebite de îndeplinire a acestei misiuni, românii din toate provinciile istorice românești unindu-se într-un singur stat. Și, într-adevăr, în perioada interbelică, cu toate greutățile interne și externe întâmpinate, fără a dispărea contrastele și contradicțiile s-au înregistrat o notabilă dezvoltare economică și o strălucită înflorire culturală ce au pus în valoare cu pregnanță, aici la Carpați, Nistru, Dunăre și Marea Neagră, rosturile unui neam conștient nu numai de originea și continuitatea sa, ci și de menirea ce o avea de îndeplinit.

NOTE

1 Mihai-Ștefan Ceaușu, *Ion Nistor, luptătorul pentru unirea Bucovinei cu România*; Doina Huzdup, *Un episod din viața lui Ion Nistor. Chișinău, 1918*; Mihai Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor*, în volumul *Ion Nistor (1876-1962)*, ediție îngrijită de Al. Zub, Iași, 1993.

2 *Omagiu lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, 1937, *passim*; M. Iacobescu, *Viața și activitatea istoricului Ion I. Nistor*, în "Studii și articole de istorie", 1984, p. 140-157.

3 Ion Toderașcu, *Prelegerea inaugurală a lui Ion Nistor la Universitatea din Cernăuți* (1912), în vol. *Ion Nistor (1876-1962)*..., p. 96 și urm. Traducerea românească, *Importanța istorică a românilor și începuturile organizării lor de stat*, făcută de prof.univ.dr. Octavian Nicolae, a fost inclusă în volumul *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istoriografică românească (1843-1943)*. Antologie, comentarii și note de I. Agrigoroaiei, V. Cristian, I. Toderașcu, Iași, 1993, p. 91-105.

4 "Glasul Bucovinei", 17 august 1927, p. 6.

5 Ion Toderașcu, *op. cit.*, p. 97.

6 *Prelegeri universitare inaugurale*..., p. 93-94.

7 I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 99.

8 *Prelegeri universitare inaugurale*..., p. 96-97.

9 *Ibidem*, p. 97.

10 I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 102.

11 "Anuarul Institutului de Istorie Națională", I, 1921-1922, Cluj, 1922, p. 1, 19.

12 C.C. Giurescu, *Amintiri*, vol. I, București, 1976, p. 113.

13 M. Eliade, *Fragmente*, în *Oceanografie*, Editura "Cultura Poporului", p. 290-291; cf. I. Vartic, *Vasile Pârvan și măștile sale*, în Vasile Pârvan, *Memoriale*, Ediție îngrijită, prefată și note de Ion Vartic, Cluj, 1973, p. 5-6.

14 I. Vartic, *op. cit.*, p. 6. Între cele șase *Memoriale*, cel intitulat *Rosalia. Au căzut pentru libertate* cuprinde de fapt două memoriale: *Un cântec de jale* și *Un cântec de biruință*, rostit la mai puțin de o lună după primul.

15 V. Pârvan, *Scrieri*. Text stabilit, studiu introductiv și note de Al. Zub, București, 1981, p. 39.

16 V. Pârvan, *Datoria vieții noastre*, Ed. RAM, Aninoasa-Gorj, f.a, p. 5-41; vezi și Stelian Neagoe, *Viața universitară clujeană interbelică*, vol. I, Cluj-Napoca, 1980, p. 104-110; *Prelegeri universitare inaugurale...*, p. 147-163.

17 Vezi și Virgil Em. Catargiu, *Vasile Pârvan - filosof al istoriei*, Iași, 1982, p. 33.

18 Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Iași, 1974, p. 377.

19 Idem, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989, p. 7-8.

20 D. Onciul, *Ideea latinității și a unității naționale*. Două lecții la deschiderea cursurilor de istoria românilor, ținute la Universitatea din București, în ianuarie 1919, în "Revista istorică", V, 1919, nr. 8-10, p. 141 și urm.; *Prelegeri universitare inaugurale...*, p. 129-146.

21 Profesorul își exprima și nădejdea că statul va ajuta Universitatea din Cluj, sprijinind înființarea unui Institut de Istorie Națională, "prețuind așa cum se cuvine însemnatele servicii pe care le poate aștepta de la o istoriografie la nivelul cerințelor din zilele noastre". După numai trei luni, la 1 februarie 1920, în cadrul inaugurării festive a Universității din Cluj, se va înființa acest Institut, iar în 1922 va apărea și primul număr al Anuarului Institutului, număr în care au fost publicate lecțiile inaugurale ale profesorilor Al. Lapedatu și I. Lupaș. Împreună cu facultatea respectivă, Institutul și Anuarul său au adus o contribuție remarcabilă la dezvoltarea cercetării științifice, a istoriografiei românești.

22 Vezi Al. Lapedatu, *Scrieri alese. Articole, cuvântări, amintiri*. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Ioan Opriș, Cluj-Napoca, 1985, p. 20-22, p. 56-80.

23 "În împrejurarea în care a fost rostită, - va scrie mai târziu Dan Simonescu - această solemnă și concisă expunere rămâne ca un simbol al demnității naționale, al încrederii pe care o pune autorul în viitorii istorici ai neamului și al misiunii istorice a neamului aici în sud-estul Europei, în calitate de <<reprezentanții cei mai deplini și mai autorizați ai culturii și civilizației latine>>" (Dan Simonescu, *De la istorie la istorie literară*. Aplicare critică la opera d-lui Alex. Lapedatu, București, 1937, p. 10).

LECTURES WITH THOROUGH HISTORICAL IMPORTANCE SUMMARY

The author analyses the inaugural academic lectures of Ion Nistor, V Pârvan, D. Onciul, V Alexandru Lapedatu and I. Lupaș to different university, before and immediately after the Great Union of 1918. In that period, the capital problems of our historical evolution had been restructured and thought on an enlarged perspective in order to achieve the consolidation of our renewed country, the Great Romania.

PERSONALITĂȚI ALE BUCOVINEI

DR. SILVESTRU MORARU-ANDREIEVICI
(1818 - 1895)

MIHAI IACOBESCU

Fără să reorganizeze decât o fâșie din nordul Moldovei - ținutul Cernăuți, împreună cu două treimi din ținutul Sucevei și fostele ocoale domnești Câmpulung pe Ceremuș și Câmpulung Moldovenesc - Bucovina a evoluat între granițele Imperiului Habsburgic, căpătând o individualitate distinctă, sub înrâurirea unui ansamblu de factori contradictorii. Pe de o parte, Bucovina a fost scoasă de sub influența și dependența înapoiatei și agonizândeii Porți Otomane, ferită de numeroasele invazii și raiduri prădalnice ale rușilor și turcilor, care s-au succedat neconținut, la scurte distanțe, după asediul Vienei (1683); ea a fost, totodată, integrată civilizației austriece, alipită unui ansamblu teritorial cu un nivel de viață materială și spirituală relativ superior, mai strâns legat și mai direct stimulat de valorile civilizației mai înaintate ale Europei Occidentale. Pe de altă parte, în vederea integrării cât mai depline la imperiu, Bucovina a fost supusă, atât în anii administrației militare (1774 - 1786), cât și celei civile, galițiene (1786 - 1848/1862), unui intens proces de colonizare și desnaționalizare: pe întinsele moșii ale Fondului Bisericesc din zonă s-a produs o adevărată invazie a huțulilor și rutenilor, încât, potențialul demografic a sporit de peste 10 ori; într-un teritoriu locuit în majoritate covârșitoare de românii ortodocși în 1774, sub administrația habsburgică s-a ajuns la un mozaic etno-lingvistic și religios; proprietățile agro-silvice, exploatările miniere și forestiere, pârgھیile de conducere ale vieții economico-financiare, ale administrației, justiției și culturii au fost reorganizate, modernizate și redistribuite în favoarea elementelor alogene, pe care se sprijinea Curtea din Viena.

Bucovina a evoluat în granițele imperiului habsburgic ca o realitate economico-socială preponderent agrară, plină de contraste; ea a fost un amestec de medievalitate și modernitate, cu latifundii, exploatări miniere și forestiere acaparate treptat de elementele privilegiate ale aristocrației și patronatului imperial, cu o țăranime în cea mai mare parte analfabetă, împovărată de clacă și angarale feudale până la 1848, cu ateliere meșteșugărești, manufacturi modeste - ce nu se puteau compara și nici nu puteau concura cu unitățile industriale din alte provincii - și în care erau aduși lucrători calificați din alte zone ale imperiului; negustorii erau mai cu seamă armeni, iar cămătarii, arendașii, vameșii,

patronii de dughene, prăvălii, distilării de alcool etc. -evrei sosiți în număr mare din Galiția îndeosebi; preoții catolici, deși în minoritate, veniți în zonă și sprijiniți de aparatul funcționăresc și de militarii dislocați aici au devenit și ei un important instrument de sprijin al administrației habsburgice, în vreme ce preoții ortodoxi erau ademeniți cu sesii întinse și alte diverse surse de venituri de la credincioșii de rând, cercurile imperiale nutriend speranța că îi va transforma în funcționari, executori și apărători fideli ai politicii vieneze.

1. O pleiadă de personalități românești

În pofida factorilor contradictorii, care au acționat în Bucovina, a facilităților și adversităților create de politica habsburgică, a influenței josefinismului, dar, totodată și ale conservatorismului întronat și consolidat de sistemul Metternich sau de neoabsolutismul lui Bach¹, contactul între culturile și civilizațiile românească și cea germană, de factură austriacă, s-a răsfrânt benefic în apariția, dezvoltarea și afirmarea unei pleiade de personalități românești, interesate și preocupate de progresul material și spiritual al românilor, de păstrarea identității lor naționale, de formarea și fundamentarea conștiinței și apartenenței lor la națiunea română, aflată în plin avânt creator al edificării sale.

Formarea și afirmarea acestor personalități a fost îngreunată de împușinarea și sărăcirea boierimii autohtone, de lipsa unei burghezii economico-financiare românești, de procesul dificil și lent al nașterii și impunerii intelectualității populației locale, de concurența și favorizarea elementelor alogene din aparatul de stat, civil, militar și confesional, de prezența multă vreme, în domeniul vieții spirituale doar a unor preoți români modești, timizi, cu nume adesea slavizate și vorbind mai mult limba germană decât românește, preoți care formau, îndeosebi până la 1848, partea cea mai numeroasă a elitei românești din Bucovina.

Boierul cărturar **Vasile Balș**², adept al iosefinismului, căpitan districtual al Bucovinei între anii 1792-1800, este primul din șirul acestor personalități; el se remarcă prin propunerile și inițiativele privitoare la organizarea școlilor de stat, necesitatea emancipării țăranilor și a împrăștiării lor, a impulsiei meșteșugurilor, creșterii vitelor, agriculturii și comerțului, dar, totodată, Balș este printre primii români bucovineni care formulează și fundamentează dezideratul recunoașterii și menținerii autonomiei naționale a Bucovinei³.

Ion Budai-Deleanu, fiu adoptiv al Bucovinei, dintre ardelenii sosiți în zonă, își leagă viața și activitatea de soarta românilor bucovineni, fie ca "translator, copist și scriitor" la Cernăuți, fie prin elaborarea unora dintre primele manuale didactice și traducerea în românește a unor legi austriece pentru bucovineni, prin înrăurirea exercitată asupra unor funcționari de-aici, ca, de pildă, Teodor Racoce, dar, mai ales, prin acele valoroase și dense *Scurte observații asupra Bucovinei* (1803)⁴. După încercarea făcută în 1803 de învățătorul sucevean Ion Bâlea (devenit în scriptele oficiale Johann Bilewicz!), de a tipări primul ziar românesc în Bucovina, preotul și învățătorul **Vasile Țântilă** editează între anii 1809-1824 mai multe calendare românești, între care și un "Calendaru veșnic", pentru calcularea sărbătorilor ortodoxe "până la sfârșitul lumii"⁵. Admirator al lui Ion Budai-Deleanu și prieten cu acesta, iluministul **Teodor Racoce** (1770-1822), "tălmăciu" și "cancelist" la Cernăuți, apoi translator, știutor a șase limbi, pe lângă guberniul din Lemberg, elaborează

și difuzează în întreg spațiul locuit de români înștiințări programatice, în 1816 și 1817, referitoare la necesitatea tipăririi unor publicații "folositoare neamului românesc", care, "măcar că este împărțit întru mai multe stăpâniri și trăind în mai multe țări, totuși, o limbă are, aceeași lege și aceleași obiceiuri"; el reușește să editeze în 1820 *Chrestomaticul Românesc*⁶, o culegere de texte diferite, o "antologie de popularizare cultural-științifică"⁷.

În deceniile de dinaintea anului 1848 se remarcă și o anumită activitate culturală, lingvistică, didactică, lexicografică: Vasile Cantemir elaborează un Dicționar româno-germano-francez, a cărui dezbatere generează fondarea primei societăți literare în Bucovina; în aceeași mișcare se înscriu doi preoți modești: **Teoctist Blaj** (alias Blajewicz) și **Porfiriu Dimitriu** (... Dimitrowicz); primul scrie o "gramatică teoretică și practică a limbii daco-române" în limba germană, care cunoaște nu mai puțin de patru ediții, iar al doilea conduce, din 1840, un "Calendariu" anual, cu un conținut de informații diverse, incluzând și o parte literară; acesta din urmă, care își va lua numele de Dimitroviță, este și autorul unor lucrări cu caracter lingvistic, un vocabular și un dicționar poliglot, rămase în manuscris, precum și un *Diaconariu* (1826).

Un moment de cotitură și de afirmare plenară și în șirul personalităților românești bucovinene îl constituie, în deceniile din preajma și din timpul revoluției de la 1848, ca și în anii formării și consolidării statului național unitar român, membrii familiei Hurmuzachi: **Doxachi**, tatăl și fiii **Eudoxiu**, **Gheorghe**, **Alecu** și **Constantin Hurmuzachi**; împreună cu **Aron Pumnul**, devenit un al doilea fiu adoptiv al Bucovinei din toamna anului 1848 și primul titular al catedrei de limba și literatura română de la gimnaziul, liceul, școala normală și institutul teologic din Cernăuți, Hurmuzăcheștii ocupă un loc central în formularea și difuzarea obiectivelor revoluției de la 1848 în Bucovina, în lupta pentru dobândirea autonomiei provinciale a ducatului, în 1862, în stabilirea și lărgirea legăturilor dintre bucovineni și confracții lor din celelalte teritorii, dar mai ales în fondarea unei largi mișcări cultural-politice, căreia i se circumscriu dr. Silvestru Moraru-Andreievici, preotul scriitor Iraclie Porumbescu, compozitorii Ciprian Porumbescu, Carol Miculi, Tudor Flondor și Eusebiu Mandicevschi, preotul cărturar Constantin Moraru, memorialistul și juristul T.V. Stefanelli, profesorul I.G. Sbiera, pictorul Epaminonda Bucevschi, istoricii Dimitrie Dan, Dimitrie Onciul, Ion Nistor, Teodor Balan, folcloristul Simeon Florea Marian, omul politic, poetul și istoricul vechiului drept românesc George Popovici, conducătorul partidului național al românilor bucovineni, Iancu Flondor. Acestei mișcări îi aparțin și membrii familiei Moraru-Andreievici.

2. Familia Moraru-Andreievici

După familia Hurmuzăcheștilor, legată mai ales de evenimentele de la 1848 și de strădaniile pentru înfăptuirea autonomiei provinciale familia Moraru-Andreievici este cea de-a doua care se remarcă prin numărul mare de cărturari și prin rolul relativ însemnat ce-l joacă în cultura românească din Bucovina, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până târziu, în perioada integrării acestui teritoriu la statul român.

Morărenii au, se pare, un anumit element comun cu Hurmuzăcheștii și în ceea ce

primește descendența lor considerată "neromânească". Înaintașii Hurmuzăcheștilor de la 1848 erau la origine greci împământeniiți și românizați de mai multe generații⁸. Familia Morărenilor - aflăm cu surprindere din *Cursul vieții mele*⁹, jurnal inedit al preotului Constantin Moraru - descinde "din contele polonez Andrei Kwiatkowski, care în luptele cu rușii, de pe timpul împărțirii Poloniei (1772) fu prins de către aceștia, ca general; și din prinsoare a izbutit să fugă, travestit în haine țărănești, până la Mitocul Dragomirnei, unde și-a făcut o moară cu șase pietre, raritate pe atunci în tot Orientul; și după moara aceasta, numită Moara de la nisip, i-a rămas numele de Moraru". Deși cunoștea aceste informații, direct de la primii Morăreni, cel dintâi dintre contemporanii și biografii lor, I.G. Sbiera, în *Enciclopedia României* a lui Cornel Diaconovici - relatează cu totul altfel despre originea familiei; nepotul lui Silvestru Moraru-Andreievici, autorul jurnalului mai sus menționat ne asigură însă că "originea familiei noastre de la Andrei Kwiatkowski este cu atât mai probabilă, cu cât el însuși, mitropolitul Silvestru, a istorisit-o, ca fapt, nepotului său, profesorului universitar dr. Constantin Berariu".

Dacă, într-adevăr, familia Morărenilor se trage dintr-un conte polonez, refugiat în nordul Moldovei, în împrejurările tragice ale războiului ruso-turc, din anii 1768-1774 și ale împărțirii Poloniei, în 1772, faptul este cu atât mai meritoriu, credem, cu cât urmașii acelui biet nobil din țara vecină, găsind ospitalitate într-un sat românesc, învățând limba autohtonilor, trăind printre ei, și-au însușit și au slujit aspirațiile și idealurile românilor, așa cum o făceau și Hurmuzăcheștii, ai căror înaintași veniseră din patria lui Herodot.

Cert lucru este, însă, că după numele celui **Andrei**, poreclei de Moraru li s-a adăugat urmașilor, începând cu Gheorghe, tatăl lui Silvestru, conumele de **Andreievici**, fiul lui Andrei¹⁰. Într-o relatare din 1893 despre dr. Silvestru, se scria: "numele adevărat al familiei este Morariu, iar numele de Andreievici îl luă părintele său după mania de slavizare de atunci, sprijinită mult și de dregătorii străini, mai ales cei veniți din Galiția" (la care Bucovina a fost alipită forțat, din anul 1786, n.n.)¹¹.

Numele de Morariu-Andreievici a fost purtat de primele trei personalități din familia Morărenilor: dr. Silvestru Moraru-Andreievici (1818-1895), vărul acestuia Costache Moraru-Andreievici (1835-1875) și nepotul primului, care este și autorul jurnalului citat, Constantin Moraru-Andreievici (1854-1927); acesta din urmă este părintele cărturarilor Leca, Victor și Aurel Morariu. În 1869 Silvestru a cerut, primul dintre Morăreni, guvernului habsburgic, înlăturarea conumelui de Andreievici întrucât acest conume, motiva el, i s-a adăugat "după datina slavonă"; cererea i-a fost aprobată de Curtea de la Viena în 1871, dată după care și-au păstrat numai numele de Moraru "și ceilalți membri școliți ai familiei Morariu"¹². În cazul lui Silvestru, însă, biografii acestuia, în majoritatea lor i-au păstrat și conumele de Andreievici, deoarece, așa cum se justifică în 1893, el devenise cunoscut și renumit ca om de cultură sub dublul nume¹³.

Diferită ca tematică, însemnătate și perioadă când s-a manifestat în istoria culturii românești din Bucovina, contribuția celorlalți Morăreni, pe care nu-i analizăm în studiul nostru, poate fi, totuși, rezumată astfel: după dr. Silvestru Moraru-Andreievici, a cărui activitate acoperă o perioadă de peste 50 de ani, până la 1895, vărul acestuia, **Costache Moraru-Andreievici** (1835-1875), se impune ca profesor de religie și de limba și literatura

română la gimnaziul din Suceava, apoi la Institutul teologic din Cernăuți; el este autorul a trei manuale didactice, cu conținut ecleziastic, destinate elevilor din clasele I-a, a II-a și a III-a gimnaziale, tipărite în 1866 și 1867, la Viena¹⁴. **Constantin Moraru** (care, în toți anii de școală, la gimnaziu și la facultatea de teologie apare tot sub acest dublu nume, Moraru-Andreievici) se remarcă printr-o activitate pilduitoare, exemplară, ca preot, scriitor, istoric, ziarist, traducător din literatura germană, inițiator și conducător (în primii trei ani) al gazetei populare pentru săteni, "Deșteptarea" (care apare la Cernăuți, între 1893-1904); realizează, de asemenea, unele dintre primele sinteze științifice, valoroase, precum: *Kulturhistorische und Etnographische Skizzen über die Rumänien der Bukowina* (Wien, 1888-1891) și *Părți din istoria românilor Bucovineni* (părțile I și II, Cernăuți, 1893)¹⁵.

Cei trei fii ai lui Constantin Moraru s-au impus după eliberarea și integrarea Bucovinei la România, dar s-au format în același mediu, înainte de 1914, sub influența culturii germane: **Al. Leca Morariu** (1883-1963) a fost filolog, lingvist, istoric și critic literar, profesor la Universitatea din Cernăuți, director al Teatrului Național și al Institutului de Literatură, Etnografie și Folclor din Bucovina; a întemeiat și condus publicațiile "Făt-Frumos" (1926-1944), "Buletinul Mihai Eminescu" (1930-1943) și "Fond și formă" (1938); a cules și editat documente literare despre Eminescu, Creangă, Iralie și Ciprian Porumbescu, din care a apărut fragmentar la Editura Muzicală, primul volum¹⁷. **Victor Moraru** (1881-1946) a fost, din 1929, titularul catedrei de limba și literatura germană la Universitatea din Cernăuți; a colaborat la peste 40 de publicații, din țară și străinătate, cu studii și articole de critică și istorie literară, lingvistică, pedagogie, folclor, traduceri și interpretări din literatura germană, recenzii, biografii, toate răzlețite încă în publicațiile vremii¹⁸. **Aurel Moraru** (1887-1945) este autorul cunoscutei sinteze istorice *Bucovina (1774-1914)*, tipărită la București, în 1915 și care este una dintre primele sinteze românești importante, înaintea celei realizate de Ion Nistor.

3. Dr. Silvestru Moraru-Andreievici - repere asupra vieții¹⁹

Din jurnalul inedit al lui Constantin Moraru reiese că acel Andrei Kwiatkowski (Florescu), refugiat la Mitocul Dragomirnei și devenit după porecla dată de săteni Moraru, a avut trei fii: Gheorghe, Procopie și Toader. Gheorghe - tatăl lui Samoil (căci numele de Silvestru îl va lua mai târziu, după ce se va călugări) - s-a născut la 26 august 1796 și, ne informează același Constantin Moraru, "el a fost cel dintâi Moraru școlit din Mitocul Dragomirnei"; acest Gheorghe "a cercetat școala normală capitală din Suceava, unde i s-a schimbat conumele în Andreievici (fiul lui Andrei, n.n.), a studiat teologia, s-a căsătorit la 14 noiembrie 1817 cu Zamfira, fiica preotului Vasile Grigorovici din Mitoc, unde a păstorit multă vreme, iar restul vieții și l-a petrecut la Sfânta mănăstire Dragomirna, unde e și înmormântat"²⁰.

Zamfira, mama lui Samoil, era și rudă cu Iralie Porumbescu (tatăl lui Ciprian), preotul cărturar, care se impusese atât prin versuri patriotice și povestiri care amintesc întrucâtva de talentul și șăgălnicia lui Creangă, cât și prin activitatea gazetărească, în calitate de secretar de redacție, la "Bucovina" (1848-1850), apărută la Cernăuți.

Samoil a văzut lumina zilei la Mitocul Dragomirnei la 14/26 noiembrie 1818; era primul și singurul băiat dintre cei trei copii ai lui Gheorghe și Zamfira Moraru-Andreievici; fetele se numeau Domnica și Catinca.

Cu toate dificultățile și adversitățile ce le întâmpinau bucovinenii de rând, Samoil avea prilejul să fie nepotul unui vestit și înstărit morar și fecior de popă. Gheorghe și Zamfira, părinții săi, nici nu concepeau să-și lase odrasla fără știință de carte; dacă fetele puteau fi înzestrate cu o dotă bună și învățate de părinți să devină gospodine iscusite și căutate, băiatul trebuia să învețe și să-și facă negreșit o carieră. De aceea, la vârsta cuvenită, Samoil a fost înscris la aceeași școală din Suceava, unde învățase și tatăl său, sub numele de Samoil Moraru-Andreievici²¹.

De la Suceava, Samoil a plecat la Cernăuți, unde a urmat cursurile gimnaziului. În 1839 s-a înscris la Institutul teologic diecezan din capitala Bucovinei. Dorea să devină preot, ca și tatăl său. Orientarea spre o astfel de profesie era nu numai conformă cu vrerea părinților²². În lumea satelor, românii bucovineni cu o stare materială mai bună visau să-și vadă măcar unul dintre copii preot. Era singura cale deschisă unui tânăr înzestrat cu calități intelectuale și capabil să urce treptele mai înalte ale învățământului, spre a deveni și altceva decât simplu țăran, rob al pământului. Posturile de funcționari în administrație și justiție erau oferite de regulă numai coloniștilor germani, cunoscători ai limbii oficiale și oameni de încredere ai imperiului. Să devii învățător sau profesor era imposibil în acele vremuri pentru un fiu de român. Fiindcă - așa cum aflăm dintru-un memoriu de la 1848 al protopopului de Bosanci, către Consistoriul ortodox din Cernăuți - "în puterea unei orânduiri emise și strict observate de Consistoriul romano-catolic din Lemberg (în seama căruia se aflau îndrumarea și controlul rețelei școlare din Bucovina, n.n.), nici un român nu se putea primi ca învățător, dacă nu se jura mai întâi că se leapădă de credința părintească"; și "posturile de învățători se încredințau străinilor, care nu cunoșteau limba națională de fel; limba moldoveanească se învăța foarte puțin, cea rusească însă de loc, iar limba polonă (în virtutea integrării ducatului Bucovinei la provincia imperială Galiția, n.n.) se punea ca limbă principală alături de cea nemțească și se învăța cu atâta zel, ca și când Bucovina ar avea naționalitatea polonă. Cu o conducere așa de antinațională, se înțelege că instrucțiunea poporală nu putu să prospere. Poporul nu-și trimitea copiii la școală pentru că prinsese ură contra măsurilor ce-i batjocoreau religiunea moștenită și-i jigneau adânc simțul național; urmarea a fost că acest popor nu știe azi nici scrie, nici citi, soartă de care au parte chiar deputații săi în dieta imperială (de la 1848)"²³.

Școli profesionale, de arte și meserii, facultăți în alte domenii decât cel de teologie nu erau încă în Bucovina acelei vremi²⁴.

La Institutul teologic tânărul Samoil capătă o temeinică pregătire generală și de specialitate. El își însuși limbile greacă, ebraică și latină. Cele mai multe din disciplinele de studiu ca: istoria bisericească, istoria literaturii teologice, introducere în Vechiul Testament, dogmatica, apologetica, morala se predau în limba latină; alte obiecte precum: pedagogia, teologia pastorală, catehetica erau predate în limba germană. În limba maternă se predau numai cântarea bisericească. Practica de oficiere a slujbelor se făcea, de asemenea, într-un număr mare de ore în limba română. Din 1836 Institutul teologic dispunea și de o

modestă bibliotecă de specialitate, iar prin intermediul bibliotecii particulare a familiei Hurmuzachi studenții puteau lua contact și cu unele cărți și publicații apărute în Transilvania sau Principate²⁵.

Înainte de a intra în anul al IV-lea de studiu, în ultima sa vacanță de vară, în 1842, Samoil s-a logodit și căsătorit cu Elena, fiica preotesei văduve, Maria Cechovschi, din satul Ceahor. Peste un an, la 29 iunie 1843, în ziua sfinților apostoli Petru și Pavel, a fost hirotonit în cadrul unei slujbe oficiate chiar de episcopul Eugen Hacman²⁶. Din vara anului 1843 Samoil a fost numit preot în parohia din satul Ceahor, unde avea să rămână timp de peste două decenii.

Dacă cei mai mulți dintre preoții vremii, odată intrați în lumea rurală, în condiții similare, confrunțați cu necazuri și lipsuri, deveneau niște anonimi, ceva mai înstăriți decât țărani de rând, dar, luptându-se și ei cu grijile zilnice ale familiei, Samoil a știut să-și fructifice cu multă iscusință clipele de răgaz ale zilelor și nopților, încât, așa cum aprecia ziarul "Der Osten", "prin studii private își câștigă cunoștințe eminente" și chiar dintr-un sat obișnuit, ca Ceahor, "își începu activitatea literară, scriind mai multe cărți voluminoase"²⁷, pentru școală și pentru biserică, pentru luminarea și propășirea semenilor săi.

Începe chiar din primul an, 1843, să colaboreze la "Calendariu pentru Bucovina" condus de Porfirie Dimitroviță (alias Dimitrowicz); scrie poezii, sonete, fabule; redactează un *Iconoghiar în trebuințele copiilor de școală*, un manual de *Fizică elementară*, un studiu cu caracter istoric, *Descrierea Bucovinei* (1846); întocmește un documentar despre evoluția Fondului Bisericesc din Bucovina; devine, în 1847, membru în comitetul de conducere al Societății Literare din Cernăuți - asociație cu bune intenții, dar sub presiunea și restricțiile administrației imperiale, cu o existență efemeră, scurtă. Remarcându-se ca unul dintre cei mai buni cunoscători ai limbilor germană și română este cooptat ca membru în "Comisiunea pentru rectificarea textelor cărților liturgice"; preia conducerea și redactarea "Calendariului pentru Bucovina" pe anii 1847-1865²⁸. Reușește astfel, așa cum constata un biograf al său, să facă din satul Ceahor un centru de unde emanau luminile științei²⁹.

Anul 1848 îl află cu un prestigiu cultural bine cunoscut și prețuit de compatrioții săi. Când, la cererea revoluționarilor români din Bucovina, Curtea din Viena aprobă înființarea la Cernăuți a celei dintâi catedre de limba și literatura română, preotul din Ceahor este invitat de frații Hurmuzachi și Consistoriul ortodox ca un potențial candidat la concursul ce se organizează pentru ocuparea acestui post atât de important în formarea și pregătirea noilor generații. La concurs se înscriseră preoții profesori de teologie Teoctist Blajevici, Vasile Ianovici, Ilarion Hacman, Porfirie Dimitroviță și proaspătul profesor blăjean, refugiat aici, Aron Pumnul. La 1/13 ianuarie 1849 Samoil trimite o scrisoare Consistoriului ortodox din Cernăuți în care scrie că, întrucât "însemnătatea acestei catedre pretinde de îndată după deschiderea sa" să se ocupe "exclusiv cu ea", nu poate primi acest post care urma să fie retribuit și cu numai suma de 360 de florini³⁰. Acest refuz ar fi greu de înțeles, dacă n-am avea în vedere și faptul că la acea dată preotul din Ceahor avea doi copii, Vasile și Iuliana, o soție bolnavă și o soacră de întreținut (care nu primea atunci nici un fel de ajutor de la stat) și o gospodărie, dar, din jurnalul lui Constantin Moraru mai aflăm că "unchiul Silvestru cumpără foarte ieftin de la un boier din Moldova moșia Hrabova un loc de vre-o

sută de fâlci (o falce echivalează cu 80 de prăjini, adică aproape un ha și jumătate, n.n.) de pădure, arătură și fâneată, loc situat la granița Moldovei. Unchiul Silvestru a organizat chiar o petrecere cu muzică la această moșie, avându-l ca invitat pe artistul Micher ce cânta la vioară și care venise de la București³¹.

Faptul că titularul catedrei de limba și literatura română a devenit în urma concursului Aron Pumnul nu umbrește cu nimic autoritatea preotului și cărturarului din Ceahor, care, după ce fusese ales "asesor consistorial onorariu", în 1862 devine referent auxiliar, apoi în 1866 consilier la Consistoriul ortodox din Cernăuți. Este ales, totodată, ca vicepreședinte al Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina și colaborează la "Foaea" acesteia. Este, în același timp, deputat în dieta Bucovinei și în Camera Deputaților Înalțului Consiliu Imperial din Viena, ceea ce îi permite să se pronunțe în problemele-cheie ale evoluției românilor din acest teritoriu, ca de pildă, în problema sinodală și a autonomiei biserici³².

În 1874 îi moare soția și Samoil se călugărește, își ia numele de Silvestru și se retrage la mănăstirea Dragomirna, unde, la scurtă vreme devine egumen. În 1877 este numit arhimandrit diecesan și vicar general. În 1879 ocupă funcția de locțiitor al arhiepiscopului și mitropolitului. Din 1880, când împlinea vârsta de 62 de ani este înălțat în funcția supremă, aceea de arhiepiscop și mitropolit al Bucovinei și Dalmației. Dovedește o impresionantă vigoare, inițiativă și consecvență în urmărirea și îndeplinirea unor obiective fundamentale ale Bisericii ortodoxe din Bucovina pe care o conduce cu bogate împliniri până în aprilie 1895 când moare în etate de 77 de ani³³.

Activitatea sa pentru apărarea și emanciparea cultural-politică a românilor bucovineni poate fi urmărită și sintetizată în câteva direcții semnificative prin care Silvestru Moraru-Andreievici se înscrie între fruntașii de seamă ai vieții spirituale din acest teritoriu.

4. Preocupări literare

Prin decretul nr. 14 din 1880 al Curții din Viena, Silvestru Moraru-Andreievici era numit arhiepiscop și mitropolit al Bucovinei și Dalmației, iar corpul profesoral al Facultății de teologie de la Universitatea din Cernăuți îi acorda în aceeași toamnă titlul onorific de doctor. Presa oficială releva că omul acesta "care printr-un studiu serios și o activitate neobosită a ajuns în postul cel mai înalt al Bisericii ortodoxe din Bucovina" este un cărturar ce "azi ocupă un loc foarte onorabil în literatura română și este unul din scriitorii cei mai productivi"³⁴.

Chiar înaintea acestei aprecieri din "Der Osten", Eminescu scria la București la 8 martie 1880 în "Timpul" că omul urcat în scaunul mitropolitan este "unul din bărbații cei mai învățați dintre românii din Austro-Ungaria"³⁵.

Erau aceste aprecieri o exagerare fără acoperire? În ce scop se făceau? Dacă marile sinteze de istorie a literaturii române din ultimele cinci decenii, așa cum e cazul și cu monumentala lucrare a lui George Călinescu, apărută în 1941 și nu sub regimul comunist, nici măcar nu-i menționează numele, care poate fi totuși adevărul?

Efectele politicii habsburgice de integrare culturală a Bucovinei la "colecțiile" sale de

teritorii, stadiul incipient al literaturii române ce se producea în acest teritoriu, posibilitățile restrânse de manifestare și afirmare a românilor bucovineni, lipsa publicațiilor în limba maternă, puținătatea intelectualilor autohtoni făceau ca în 1843, când a început să colaboreze Silvestru Moraru-Andreievici la modesta parte literară, "alegate de petrecere" din "Calendariu pentru Bucovina", să nu se încumete să "producă" literatură română în Bucovina decât numai doi preoți modești, cu nume slavizate, Dimitrovici și Blajevici; ei scriau niște versuri greoaie, stângace în care se întâlneau deopotrivă arhaisme, grecisme, latinisme, slavonisme, germanisme etc (*incela, priliști, județ, timpoperdere, cateheresire, tractarisire, vintre, penitență, viva, vlăstează, pozlovenie, zabet* etc) și în care îndemnul adresat semenilor de a pune mai presus interesul patriei decât propriul interes se exprima în versuri ca cele ce urmează, care puteau fi socotite drept cele mai izbutite "realizări" literare la acea dată:

"Patriei zicem să șerbim
Dar puțin de ea grijim;
Vre-un folos de-l câștigăm
La-nteresul nostru-l dăm"³⁷.

Silvestru Moraru-Andreievici, prin tot ce a scris mai valoros, "reprezintă tipul clericului național, trezit la o nouă viață, prin neobosita activitate națională a fraților hurmuzachi și a neuitatului Aron Pumnul"³⁸. El aducea în creațiile sale literare, chiar din 1843, deci înaintea generațiilor formate de Aron Pumnul, o limbă românească limpede, simplă, curată, cu mai puține stângăcii decât a predecesorilor săi, o limbă aidoma celei din graiul țăranilor de la Mitocul Dragomirnei.

Creațiile sale literare nu au fost cuprinse niciodată într-un volum independent pentru ca cititorul de azi, parcurgându-le, cercetându-le, să-și poată alcătui o imagine globală, veridică. Creațiile sale sunt încă risipite prin acele calendare bucovinene, care se găsesc ele însele foarte greu. Doar în niște însemnări din 1925 ale lui Dimitrie Dan, cu privire la rolul preoților din Bucovina și în singura sinteză a istoriei literaturii române din Bucovina, realizată în 1926 de Constantin Loghin, aflăm că registrul tematicii abordate de el cuprindea subiecte variate ca: bucuria venirii primăverii, elogiarea muncii, înțelepciunii, virtuții, modestiei și naturaleții comportamentului oamenilor.

Intr-o fabulă - specie la modă și în Bucovina acelei vremi - intitulată *Albina și furnica* autorul, relevând însemnătatea priceperii de a ști să-ți alegi tovarășul de viață, denunța decizia pripită și nefirească, reținând și formulând pentru cititor o morală aforistică, exprimată într-o manieră care părea ticluită anume ca să amintească înțelepciunea proverbului popular "după sac și petec":

"Potrivit soț de-i alege Că petecul ți-i dușman
Dulce miere-ți vei culege; Dacă nu-i după suman".

Și tot astfel, semenilor care așteptau pasivi să-și poată începe activitatea într-un

"măine" mai prielnic, poetul le oferă îndemnul din zicala populară "Ce poți face azi, nu lăsa pe mâine" astfel:

"Astăzi, dară, te zorește Că nădejdea ametește
Alte zori nu aștepta Și norocul te-o-nșela"³⁹.

Intr-o societate cum era cea din Bucovina, nu lipsită de tentațiile parvenirii sociale - în 1796 se desființează titlurile boierești tradiționale și în funcție de veniturile realizate, proprietarii români puteau deveni, după achitarea unei taxe, baroni, cavaleri sau conți, după moda nobilimii imperiale habsburgice; în 1817 printr-un "Decret funest" cum îl numea un contemporan (I. G. Sbiera), acel *Forum Nobilium*, creat în 1804 în Bucovina se contopea cu organul similar din Galiția, încercându-se ca "prin alese și dese întâlniri și țeserea de interese comune să se poată familiariza și amalgamiza fruntășimea românilor bucovneni cu aceea a nobilimii polonezilor galițieni, precum se întâmplase aceasta în secolele precedente cu maghiarizarea fruntășimii românilor ardeleni, prin adoptarea aceleași confesiuni și prin crearea de interese comune" (I.G.Sbiera)⁴⁰ - Silvestru Moraru-Andreievici în 1846, sub titlul *Cucoșul curcănit* se adresa, printr-o veritabilă șarjă, celor care se lăsau ademeniți de favorurile stăpânirii imperiale, argumentând că cine dorește să se bucure de stima și respectul cuvenite din partea semenilor, nu trebuie să uite nici o clipă înțelepciunea zicalei din bătrâni, "Poartă-te cum ți-e portul și vorbește cum ți-i vorba", fiindcă, în caz contrar, cine procedează altfel pățește întocmai ca și eroul fabulei sale. "Prințul păsărilor", un cucoș "mândru și frumos", ambițios și înfumurat, avându-și "coada încordată și colorată în șapte vopsele, ca un curcubeu", a jinduit și s-a căznit să treacă în rândul curcanilor, însoțindu-se cu dânsii; dar, sărmanul cucoș a pățit-o strașnic căci noii săi "prieteni", "creasta i-au ciupit" și "penele i-au smuls", încât:

...cucoșul cel mărit
Vrând a fi curcan s-au pâclișit;
Smuls, ciupit și amorțit, ca un curcan umbla
Și cine-l vedea, râdea și se mira!

Relevând în continuare că cine voiește să vorbească germana sau franceza nu trebuie să-și închipuie și că devine peste noapte "nici german, nici francez", autorul conchide:

"Soiul tău păzește, nu te fă curcan!
Limba ta cinstește, de ești moldovan!
Nu te urâ însuți, nu te depărta
Nici de obiceiuri, nici de limba ta!
Că de lași aicea pe ai tăi strămoși
Te prefaci în altul ca și cel cucoș"⁴¹.

Adept și slujitor al convingerii că omul trăiește și strălucește prin faptele sale proprii, într-o altă fabulă, *Luna și stelele*, poetul critică pe cei ce se limitează să lucească "prin alții"⁴².

Să adăugăm la aceste câteva exemple din creațiile sale literare și un alt fapt concludent: Silvestru Moraru-Andreievici a făcut în mod frecvent nu atât literatură propriu-zisă, cum ar fi firesc în condiții istorice normale, ci "salahorie" culturală, un travaliu împovărat care se cerea săvârșit pentru triumful limbii române scrise în rândul cititorilor. Dintr-un document datând din anul 1846 și păstrat în arhivele sucevene aflăm că textele care se publicau în "Calendariul pentru Bucovina" se redactau întâi în limba germană, pe care o cunoșteau mai bine s-o scrie autorii acestora, apoi se trimiteau la Ceahor lui Silvestru Moraru-Andreievici, spre a le traduce și "șlefui" în limba română pentru ca, în final, să poată lua drumul tipografiei⁴³. Câte astfel de numere din calendarul acesta au fost astfel traduse din germană în română de Silvestru? Este imposibil de precizat, dar munca aceasta împovăritoare era necesară pentru ca scrisul să ajungă acolo unde trebuia și să poată fi citit de cei cărora li se adresa.

5. Apărător și slujitor al istoriei și cauzei românești

Ca mulți dintre cărturarii românii bucovineni - e cazul, bunăoară cu George Popovici, alias Teodor Robeanu, cu Constantin Moraru, George Tofan etc - Silvestru Moraru-Andreievici nu s-a afirmat numai într-un singur domeniu al vieții culturale, pentru că împrejurările istorice o cereau, îl obligau pe cărturar să se adreseze semenilor cu argumente și mijloace diferite; dacă apela la istorie nu-și propunea numaidecât să devină și istoric. Această fărâmițare a eforturilor - ca poet, istoric, autor de manuale didactice sau de cărți religioase abordând o gamă foarte largă de probleme - a fost ca și când apa aceluiași râu ar fi fost împărțită, obligată să se îndrepte în 5-6 direcții; puterea fiecăruia scădea în măsura în care era împărțită în mai multe direcții. Dar aceste preocupări diferențiate ale aceluiași cărturar erau și ele o necesitate istorică în Bucovina acelei vremi.

Lui Silvestru Moraru-Andreievici îi datorăm și una dintre primele abordări a istoriei acestei zone; este vorba de *Descrierea Bucovinei*, publicată în "Calendariul pentru Bucovina" pe anul 1846. Autorul precizează mai întâi granițele Bucovinei: spre Galiția - Ceremușul și Nistru, spre Transilvania - spinarea Carpaților, iar spre Moldova și Basarabia - "parte unele râuri, parte hotare făcute de mâna omului"; teritoriul Bucovinei este apreciat de autor ca având o suprafață de 181 de mile pătrate⁴⁴. În continuare, autorul explică în mod corect numele de Bucovina, apoi face o largă incursiune în istoria românilor, din vremea daco-geților, a romanizării, a migrațiilor, a lui Dragoș Vodă, pe care îl plasează ca domnind la 1352 și de la care, până la ocuparea părții de nord a Moldovei de către habsburgi au fost, scrie el, "98 de voivozi". Pentru a-și întocmi sinteza sa istorică, autorul ne citează în text (în paranteză indicând autorul, titlul cărții, tomul și pagina), care i-au fost sursele de documentare, ce i-au stat la îndemână precum: *Istoria lumii*, de Gabardi (tomurile 48, 50, 57 și 94), Strabon (cu Cartea a 7-a), Rainald (cu tomul 8), Vichentie Belov (cu cartea 81, fila 160) și "istoricii ungurești", fără a-i numi direct pe vreunul; a mai utilizat

de asemenea pe Burke (cu *Milcovia*, t.2, fila 16), o *Istorie leșească*, fără a ne spune și autorul acesteia. Autorul nu folosește însă nici un izvor românesc, cronici sau scrieri ale românilor, ceea ce explică destule greșeli - între care, de pildă, informațiile că Dragoș ar fi stat "sub povața tăta-ne său, Bogdan", că Suceava, "care trebuia să fi fost un sat de pe vremea dacilor și s-au făcut politie (oraș, n.n.) și rezidența voivozilor de la Dragoș încoace" ar fi fost "surpată de leși" într-o bătălie cumplită "la anul 1645", ori că nordul Moldovei a fost ocupat de habsburgi "la 2 iunie 1777". Pentru anul 1846 lucrarea conține și informații istorice prețioase privind evoluția ei în timpul stăpânirii imperiale; astfel, autorul își informează cititorii că "moșiile mănăstirești cuprind ceva mai mult decât jumătatea Bucovinei" și aceste moșii "le-au luat împărăția sub chiverniseala sa, alcătuind fondosul legii, din care trage preoțimea măsurate lefe și se poartă cheltuielile pentru păstrarea bisericilor și întemeierea de școli" - importantă fiind aprecierea sa că aceste moșii le-a luat împărăția, nu declarațiile oficiale că au fost lăsate tot localnicilor. Aflăm, de asemenea, că, după reglementarea "cea mai nouă, din 12/14 octombrie 1843", eparhia Bucovinei avea 12 protopresviterii și 221 de parohii. Apoi - ca un fapt extrem de semnificativ - aflăm că, după colonizările și imigrările ce avuseseră loc în Bucovina, la 1843 erau aici "opt nații", pe care autorul le înșiruie astfel, cu următoarele nume, în ordinea aceasta: moldoveni, sloveni, nemți, armeni, lipoveni, unguri, jidani și țigani. Lipsesc, fără să fie măcar pomeniți, polonezii, câtă vreme se știe că Bucovina fiind încadrată, după 1786, la provincia imperială Galiția, polonii erau prezenți în unele funcții sau ca proprietari, care acaparaseră o parte din moșiile boierilor refugiați în Moldova. Autorul face aluzii la fiecare nație și scurte comentarii. Despre moldoveni relevă că sunt populația "cea reprezentativă", localnică, majoritară. Prin "sloveni" înțelege pe vorbitorii de limbă slavonă, care sunt de două feluri: "unii au venit încoace din Basarabia și Rosia Mică, în veacurile trecute" și sunt de confesie ortodoxi, ca și moldovenii, ceea ce le-a înlesnit și favorizat imigrarea"; alții "au apărut de câteva zeci de ani, au pribegit din Galiția, pentru aceea sunt înclinați la biserica cea unită cu papa de la Roma, aflându-se pentru dâșii un decanat de 15 capelani". În cazul moldovenilor, autorul înșiruie și clasele și categoriile sociale existente la acea dată: boieri, meșteri, negustori, mazili, țărani. Despre mazili, el explică faptul că ei poartă "un nume luat de la turci, care vrea să zică: boieri ieșiți din diregătorie obștească". Germanii, scrie Silvestru Moraru-Andreievici, "s-au așezat în Bucovina parte pe la diregătorii, parte prin sate, ca țărani; ei sunt catolici sau luterani și "stau sub decanat cu 18 capelani"; lipsește informația că o bună parte dintre coloniștii germani au fost aduși în zonă ca lucrători calificați la cele 16 exploatări miniere din Bucovina. Armenii sunt și ei de două feluri: unii care au venit aici după anul 1417 "și țin de vechile lor așezăminte", având doi preoți, iar alții, veniți de curând din Galiția, "care stau sub cârma arhiepiscopului armean de Lvov". Lipovenii, scrie autorul, au venit în Bucovina în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea din Rusia și "la 20 noiembrie 1846 au venit la dâșii, cu îngăduința împărăției, un episcop deseparhiat din Bosnia". Ungurii "sunt așezați în patru sate și sunt latini (catolici) sau calvini". Țiganii au venit "încoace, la anul 1418" și sunt în Bucovina de două feluri: unii care au devenit sedentari și "respectă legea bisericii sobornicești", iar alții, "burcași, nemernicesc din loc în loc și schimbă și legea cu locul". Despre evrei, el scrie că "primii au ajuns pe

aceste locuri pe vremea când au intrat turcii în Europa", dar că, în ultima vreme, adică sub stăpânirea habsburgică, "s-au înmulțit foarte încât ticsite sunt târgurile de dâșii".

În finalul sintezei sale, autorul laudă înființarea de școli triviale, gimnazii sau "pentru Cernăuți Teologia și seminarul eparhialnic" și "Institutul filosofic" care au menirea "să sporească luminarea bucovinenilor și să înflorească Bucovina, a noastră mică țară"⁴⁵.

Interesul lui Silvestru Moraru-Andreievici pentru istoria românilor și afirmarea și apărarea adevărului despre nația română reies și dintr-o mărturie plină de semnificație din jurnalul lui Constantin Moraru. La 1887, Societatea Antropologică din Viena, prin intermediul căpitanului Heinrich Himmel din Cernăuți, a distribuit un amplu chestionar cu întrebări privind istoria Bucovinei. Atunci când Constantin Moraru a replicat că el este ocupat și nu se simte în stare să întocmească un răspuns documentat la chestionarul cerut de Himmel, Silvestru Moraru-Andreievici i-a replicat: "Apăi, tu nu-i lucra, al doilea nu, al treilea nu, deci cine să ne descrie pe noi în opul pentru care se culeg datele pe care le cere Himmel, poate străinii, care se vor îndesa și aici, cum aud că se îndeasă în numele nostru și la opul *Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild*"⁴⁶?

Silvestru Moraru-Andreievici în calitatea de șef al Bisericii ortodoxe române din Bucovina, nu numai că l-a îndemnat pe nepotul său, Constantin Moraru să se apuce de scris documentarul cerut, dar, ne relatează autorul jurnalului mai sus menționat, i-a oferit "toate actele din arhiva Consistoriului, toate programele anuale ale școlilor și felurite știri private" și tot ce avea "relativ la literatura română bucovineană", sugerându-i, totodată, să trimită și "o mulțime de scrisori prin țară", să solicite informații, pentru a se documenta cât mai temeinic; așa s-au născut sub pana preotului cărturar Constantin Moraru lucrările *Kulturhistorische und Etnographische Skizzen über die Rumänien der Bukowina* și *Părți din istoria românilor bucovineni* pe care, citindu-le, Silvestru Moraru-Andreievici i-a declarat autorului: "Trebuie să-ți spun că n-ai făcut un lucru de azi pe mâine, ci un lucru care va rămâne veșnic"⁴⁷.

Eforturile lui Silvestru Moraru-Andreievici pentru cunoașterea istoriei românilor bucovineni și apărarea intereselor legitime ale acestora s-au vădit și din strângerea, pentru prima oară, a informațiilor și documentelor despre averile mănăstirilor din Bucovina și publicarea unui ciclu de conferințe pe această temă, în 1874, în "Calendarul Bucovinei". De asemenea, șeful Bisericii s-a angajat în acțiuni publice de semnalare a efectelor nefaste ale politicii habsburgice și apărarea intereselor legitime ale românilor bucovineni; așa, de pildă, ne informează Constantin Moraru în jurnalul *Cursul vieții mele*, atunci când "guvernul central, trecând peste capul lui (Silvestru Moraru-Andreievici), a trimis o comisie ca să taxeze moșia Fondului religios din Rădăuți, voind să o cumpere ca proprietate a statului austriac", mitropolitul "a strâns toate uricele acelei moșii și a alcătuit și alăturat traduceri lor în nemțește, drept copii legalizate, la o jalbă maiestatică, întrebând: Cum e cu putință să iau eu, ca unul ce sunt cap al Bisericii, asupra mea, toate afurisenile din aceste urice? Urmarea a fost un veto al împăratului"⁴⁸.

Silvestru Moraru-Andreievici nu ezită să demaște efectele păgubitoare ale politicii de desnaționalizare, de colonizare și pauperizare a românilor bucovineni. În 1882, oficiind slujba de sfințire a bisericii noi de zid, Sfânta Paraschiva din Cernăuți, în cuvântarea

publică rostită în fața credincioșilor, Silvestru își exprima bucuria că "mulțumită celor ce s-au îngrijit mai înainte și se îngrijesc și în prezent de starea bisericii noastre", putea să constate că "în tot pământul Bucovinei, biserica ortodoxă s-a păstrat în pofida tuturor vicisitudinilor și astăzi ea luminează și revarsă razele sale peste orașe și sate"; dar, ca unul ce cunoaște istoria națională a românilor din acest colț al Moldovei înstrăinate, urmărind el însuși o jumătate de veac consecințele politicii imperiale, Silvestru Moraru-Andreievici își exprima durerea, mahnirea adâncă pentru faptul că odată cu ridicarea și sprirea de noi biserici ortodoxe din piatră "nu spori în aceeași măsură și numărul creștinilor" și nici "prosperitatea" lor, ci, dimpotrivă, capitala Bucovinei, de pildă, orașul Cernăuți s-a depopulat de români; orașul a fost invadat de străini, iar românii au sărăcit, au fost împinși în mahalale sau siliți să fugă în alte țări: "Unde sunt familiile cele renumite ale neamului nostru creștin, care odinioară, ocupând cu casele lor vatra orașului, erau fala Cernăuților? Unde sunt negustorii cei vestiți care făceau negoțul cu felurite mărfuri, în sus și prin orașele Galitiei până la Cracovia, iar în jos până la Dunăre și peste munte, prin Ardeal și Ungaria? Unde sunt meseriașii și industriașii pământului care cu lucrul mâinilor lor provideau (produceau? n.n.) nu numai cât țara, ci făceau export și în țările vecine? Cum de se strecoară numeroasele familii moșnene din vatra orașului, prin mahalale, iar de aicea în bejenie? Cum de apuseră meseria și industria pământească și se scăpătaseră orășenii noștri?"

Relevând și înfierând "binefacerile" administrației imperiale, Silvestru Moraru-Andreievici arăta în cuvântarea sa că din cele 40.000 de suflete, cât număra Cernăuțiul la 1882, "numai 6000 de suflete mai sunt creștini răsăriteni"; el considera că "nu este destul de a povesti ceea ce au făcut străbunii noștri pentru biserică, ci a arăta și ceea ce facem noi; nici a ne mândri cu ceea ce au fost părinții noștri, ci ceea ce suntem noi!". El cerea auditorilor să ia aminte că, în timp ce românii au decăzut, au sărăcit, alogenii au prosperat. Ce era de făcut?, se întreba el. Trebuia înzecit efortul la învățătură și muncă îndârjită, calificată: "Parola veacului nostru este cultura, înaintarea pe toate tărâmurile vieții, în toți ramurii de înavuțire. Și de vom ridica ochii împrejur, vom afla cât de mult a înaintat cultura, cât de însemnat au propășit alte neamuri de locuitori, în meserii, industrie, știință, cât de bine s-au înavuțit și se îndulcesc cu toate roadele osteneților lor. Oare a înaintat neamul nostru asemenea lor? Oare fiii bisericii noastre, care după numărul lor precumpănitor și ca pământeni din get-beget, ar fi să fie purtători de lumină și înaintemergătorii în cultură?". Apreciind că și în capitală există diferite școli, inclusiv de învățământ superior, Silvestru Moraru-Andreievici se întreba cu mahnire: "oare se cercetează ele de către tineretul bisericii noastre, în proporțiunea cu numărul precumpănitor al creștinilor noștri?". El mai constata cu amărăciune că "toate dregătoriile din țară au lipsă de scriitori, iar școlile, de învățători; însă, oare, multe dregătorii și școli sunt ocupate de confesionalii noștri?" Concluzia: "suntem chemați de a fi luminătorii lumii și sarea pământului, să luminăm poporul, să-i îndulcim viața cu sarea bunelor moravuri!"⁴⁹

6. "Părinte al literaturii didactice din Bucovina"⁵⁰

O latură extrem de valoroasă a activității lui Silvestru Moraru-Andreevici o constituie elaborarea de manuale didactice, cu conținut laic sau religios, destinate învățământului din Bucovina. Faptul - recepționat și comparat de specialiști cu eforturile întreprinse de Ion Eliade Rădulescu în Muntenia, de Simeon Bărnăuțiu în Transilvania, de Gheorghe Asachi în Moldova⁵¹ - merită să fie evidențiat și din perspectiva semnificației sale istorice.

Silvestru Moraru-Andreevici n-a fost nici învățător, nici profesor. El n-a avut niciodată un contact direct, nemijlocit cu școala, deși, după 1862, episcopul Eugen Hacman l-a invitat să predea la Institutul teologic din Cernăuți⁵². Silvestru a intuit în mod magistral exigențele școlii într-un moment decisiv. El a realizat manuale, care prin calitățile lor didactice, prin conținutul științific, prin valențele instructiv-educative și formative, prin forma atrăgătoare, accesibilă marchează o etapă nouă, superioară în evoluția învățământului românesc din Bucovina.

Cunoștințele sale pedagogice temeinice și le-a dobândit treptat, printr-o muncă sistematică, perseverentă. Inițial, baza de pornire în literatura de specialitate din acest domeniu a format-o cursul de Pedagogie, audiat și studiat în anii când se afla student la Institutul de teologie la Cernăuți. Anii de studenție, între 1839-1843, s-au aflat sub înrâurirea spiritului științific utilitarist al învățământului din imperiul habsburgic și a rigorilor regimului politic absolutist și conservator condus de faimosul Metternich - care încredințase școala din Bucovina, spre îndrumare și control, Consistoriului catolic din Lemberg⁵³. Ca paroh la Ceahor, Silvestru și-a continuat și completat pregătirea ca autodidact - și mai ales pe această cale, el s-a străduit să fie la curent cu ideile și opțiunile înnoitoare care se formulau și fundamentau la mijlocul veacului al XIX-lea, în acea "Primăvară a popoarelor". Este impresionant faptul că metodicile și manualele sale au fost scrise și tipărite în prima ediție înainte de a fi promovat și ajuns în diferite funcții de conducere ale Bisericii ortodoxe române din Bucovina.

De ce s-a încumetat Silvestru Moraru-Andreevici să elaboreze și să tipărească manuale didactice dacă nu era slujitor al școlii?

Simțându-se și dorindu-se "luminător al poporului"⁵⁴, ca preot la Ceahor, el nu-și concepea slujba sa ca limitată numai între pereții strâmți ai bisericii propriu-zise. "Biserica" sa era satul întreg, cu toată suflarea dintrînsa; așezat - așa cum îl apreciau contemporanii - "pe fundamentul de neclintit al credinței strămoșești și răzimat pe convingerea cum că noul patimilor omenești pot doar să acopere, nu însă și să nimicească soarele adevărului"⁵⁵, el a văzut în aceste manuale și metodici mijlocul potrivit și strălucit de a putea contribui, după cum el însuși o mărturisea și scria în introducerea cărților sale școlare, la "îndrumarea copiilor de școală", viitorul nației române în Bucovina, de a-i lumina, ajuta și forma să devină "oameni cu o cugetare dreaptă, hotărâtă, grabnică"⁵⁶.

Momentul istoric al deciziei sale era hotărâtor pentru întreaga dezvoltare și afirmare a ființei naționale a românilor bucovineni. Anul 1848 adusese oficial câteva importante concesiuni și promisiuni pe care administrația imperială fusese silită să le facă sub

amenințarea revoluției: scoaterea rețelei școlare din subordinea Consistoriului catolic din Lemberg și trecerea ei sub îndrumarea și controlul Consistoriului ortodox din Cernăuți; introducerea limbii române în școlile triviale (primare) și angajamentul că numărul acestora va spori în fiecare an cu câte zece școli în mediul rural, până la completarea rețelei școlare în toate comunele și cătunele din Bucovina; înființarea celei dintâi catedre de limba și literatura română pentru școlile din Cernăuți; înscrierea, în Constituția din 4 martie 1849, a dezideratului dezlipirii Bucovinei de Galiția și crearea ducatului autonom al acesteia, cu statut, stemă, comitet de conducere locală și reprezentanți proprii în toate organele de conducere ale imperiului.

Aron Pumnul, frații Eudoxiu, Gheorghe și Alecu Hurmuzachi lansaseră la 1848-1849 în programele revoluției și în paginile gazetei "Bucovina" (1848-1850) un amplu program de activitate cultural-politică, în care se aveau în vedere și importante sarcini pentru dezvoltarea, diversificarea și modernizarea rețelei școlare în toată Bucovina⁵⁷.

Integrat eforturilor de elaborare și dezvoltare a literaturii didactice noi, moderne, de după 1848, într-o acțiune largă în care s-au antrenat și remarcat Aron Pumnul, I.G.Sbiera, Vasile Ianovici, Dumitru Isopescu și alții, Silvestru se impune, cum îl aprecia George Tofan, ca "părinte al literaturii didactice din Bucovina", având meritul "de a fi înzestrat școala primară românească din Bucovina cu cele dintâi cărți de citire"⁵⁸. Ele, aprecia Mihai Eminescu, au fost concepute "conform științei pedagogice", adică "după un sistem bine definit încorporând experiențele pedagogice ale timpului"⁵⁹ și totodată imperativele înnoitoare ale prezentului și viitorului. Aceste manuale "pe care - scrie George Tofan - le-a tipărit în mai multe ediții" au devenit "hrana sufletească a generațiilor de la 1850 și până la 1880"⁶⁰. Același lucru - durata îndelungată de utilizare - o remarcă Mihai Eminescu și în capitala României: "școala populară și biserica ortodoxă (din Bucovina, n.n.) îi datorează foarte mult", fiindcă "era o vreme în care toate cărțile învățământului primar, de la abecedar începând, câte erau scrise conform științei pedagogice, se datorau preotului de mir, pe atunci, Silvestru Moraru-Andreievici"⁶¹.

Apărute într-un moment istoric decisiv, reeditate și utilizate pe o mare întindere de timp, aceste manuale școlare, întruneau o sumă de calități care îi conferea lui Silvestru rolul misionar, recunoscut și de presa austriacă, "Der Osten", acela de "fondator al cărților școlare române din Bucovina"⁶².

Calitățile manualelor sale față de tot ce s-a scris în perioada anterioară în acest domeniu sunt: forma atrăgătoare, limbajul simplu, plastic, colorat și parfumat cu proverbe populare care să captiveze și să-l pasioneze pe micuțul elev; conținutul bogat științific, bine ordonat și structurat, care să-i ofere învățăcelului elemente informativ-educative și formative corespunzătoare vârstei, posibilităților sale psiho-pedagogice, să-i stimuleze și să-i forjeze deopotrivă gândirea, imaginația, interesul și pasiunea pentru cunoaștere și activitate proprie.

Astfel, el a elaborat, traducând, adaptând, completând cu valoroase elemente originale: trei metodici care vizează învățarea cunoștințelor și formarea deprinderilor fundamentale de calcul aritmetic și de scris-citit la clasele întâi din școlile populare, precum și 7 manuale pentru clasele I-IV ale aceleași categorii de învățământ primar, în total 10

cărți didactice cu conținut laic, la care se adaugă alte 12 manuale de religie, care apar și se extind între anii 1851-1873. Ele au circulat, de fapt, nu numai în Bucovina, dar și în Transilvania, atrăgând luarea aminte a unor slujitori ai școlii ardelenne; așa de pildă, în 1884, pedagogul Ion Pop-Reteganul, analizând după 30 de ani de la apariție *Cartea de citire sau Legendariul românesc pentru întâia clasă a școlii populare*, apărută la Viena în două ediții, în 1852 și 1854, releva într-un valoros studiu, *Tipul legendarelor noastre*, că manualul lui Silvestru Moraru-Andreievici "are meritul de a fi prima carte românească în felul său", adică, într-o vreme în care se utilizau încă în scris alfabete diferite, autorul oferea o carte ce "are litere de toate trei felurile, cirilice, civile și latine", încât "elevii pot trece cu înlesnire de la un scris de litere la altul"; apoi, în lecțiile prezentate în acest manual "se pune temei pe observarea obiectelor naturale în arta populară, ceea ce înainte nu o făcea nici o carte scolastică"; de asemenea, manualul "e abundent în narațiuni morale" ⁶³.

Analizând în detaliu, din perspectivele actuale ale exigențelor pedagogice, calitățile metodicilor și manualelor lui Silvestru, un valoros specialist în domeniu, Iosif Antohi constata o impresionantă sumă de calități, de elemente noi față de tot ce se realizase în perioada anterioară. Astfel, în metodicile sale de aritmetică (prima tipărită în 1856, a doua la Viena, în 1858) destinate elevilor, dar și "pentru învățătorii și candidații la învățătură", autorul oferea pentru prima oară în românește, în Bucovina, principii didactice ca: intuiția, memorarea, analiza și sinteza, trecerea de la lucruri cunoscute la cele necunoscute, de la apropiat la depărtat, de la exemple numeroase la formularea regulilor generale ⁶⁴.

Manualele sale, depășind conceptele învechite și limitate ale lui Felbiger, îmbină armonios, complementar teoriile și concluziile valoroase ale pedagogiei lui Comenius și Pestalozzi și conțin texte literare cu o bogată încărcătură informațională și un profund caracter educativ. În *Cartea de citire*, din 1854, de pildă, într-o sugestivă și realistă narațiune, *Cosma Bucovineanul*, autorul recurge la ilustrarea realităților istorice dramatice prin care a trecut Bucovina la 1848; astfel, el scrie: "În anul 1848 era în țara noastră nevoie mare, secetă nespusă, scumpete mare de pâine. Bieții oameni leșinau de foame. Holera, boala cea cumplită, cuprinsese toată țara. Pretutindeni mureau oameni pe un cap. Cu aceste nevoi se însoțise încă și războiul, care năvălise asupra noastră", făcând aluzie la invadarea Bucovinei de către trupele rusești ⁶⁵. Tot astfel, într-o lectură geografică despre capitala de altădată a Moldovei feudale, îi învață pe copii că "Suceava nu este astăzi ce era odinioară. Acolo rezidau principii, voievozii țării. Și din uriașele ziduri vechi au rămas numai dărâmături" ⁶⁶. Într-un text se precizează că "locuitorii cei mai vechi și mai numeroși în Transilvania sunt românii" ⁶⁷. Alături de cunoștințe practice despre cultura pământului, despre arat, semănat, grapat, prășit, cules, despre creșterea vitelor, despre făcutul făinii și al pâinii, fierberea sării, fabricarea zahărului, berei, miedului, făcutul cărămizilor, arderea varului, dar și despre progresele științifice mai noi, ca: forța aburului, magnetism, electricitate etc se afla în finalul cărții acel admirabil *Decalog pentru păstrarea sănătății* în care prin versuri simple, de factură populară, micuțul este sfătuit astfel: "De mic deprinde-te-a lucra/Și bine te vei într-arma//De mic de-i fi sânguincios/Vei fi crescut și sănătos" sau "Trupul tău să-l ții spălat/Și veșmântul tău curat//Schimburi albe și curate//Sunt spre lungă-ți sănătate" ⁶⁸. Unele manuale se încheie cu sfaturi extrase din înțelepciunea proverbelor

populare; de pildă, într-o carte de citire, apărută la Viena în 1885, din cele 160 de pagini, 22 cuprind păreri pentru viața practică, de felul acestora: "Cum vorbești, așa trăiești"; "De-n tinerețe te deprinde a lucra și a fi sârguicios, pentru că viața-i scurtă și trecătoare, ca și o floare"; "o zi de astăzi este mai bună decât două de mâine"; "Cel ce învață, deprinde; cel ce chivernisește, se înavuțește, iar cel ce nu suflă, nu aprinde"⁶⁹.

Manualele de religie au îndeplinit și ele un rol național-cultural foarte important: au înlocuit pentru prima oară în școlile românești din Bucovina predarea religiei în limba germană, după autori străini, catolici între care cei mai frecvenți erau Schmitz și Schumacher; au permis studierea religiei în limba maternă, concepută de un preot român, cărturar erudit, care se adresa fiilor de aceeași nație și credință, în "limba maicii, unica limbă, care străbate de-a dreptul până la inimă"⁷⁰. Prin ele s-a difuzat în școli o limbă românească frumoasă, curată, încărcată de proverbe, de înțelepciune populară, cu texte literare pline de învățături morale.

Intr-adevăr, "poate că astăzi - așa cum scria un biograf al lui Silvestru în 1907 - după ce pedagogia a făcut atâtea progrese, acele cărți nu mai au acea valoare, dar pentru acele timpuri au prestat servicii nespuse de mari. Samoil Moraru-Andreievici și-a câștigat în acest mod merite netrecătoare pentru școlile noastre primare. În istoria învățământului primar din țară, el va trebui să ocupe totdeauna un loc de onoare"⁷¹. Și, adăugăm noi, el a contribuit la conștientizarea și formarea generațiilor de români bucovineni în etapa 1848-1918, fiind unul dintre vrednicii ostași pe frontul important al emancipării și afirmării cultural-naționale.

7. Slujitor și conducător al Bisericii ortodoxe

Cum e și firesc, dintre toate domeniile vieții spirituale în care s-a angajat și afirmat Silvestru Moraru-Andreievici, cel al profesiei sale propriu-zise este cel în care s-a realizat mai pregnant. Prin cuvântul rostit din amvonul bisericii ca și prin ceea ce a scris, prin inițiativele și împlinirile întru apărarea și afirmarea Bisericii ortodoxe române din Bucovina, el s-a aflat timp de peste o jumătate de veac în primele rânduri ale slujitorilor și conducătorilor credinței strămoșești, într-un teritoriu, în care odată cu colonizările și imigrările organizate și favorizate de cercurile imperiale s-a voit - și, într-o anumită măsură - s-a și reușit să se creeze un mozaic religios. Dintr-un teritoriu în care, inițial, religia ortodoxă a populației autohtone ce forma o incontestabilă majoritate covârșitoare, cu o pondere de 90-92%, cum reiese și din recensământul ocupanților ruși efectuat în anii 1772-1773, s-a ajuns la diminuarea considerabilă a ponderii acestei confesiuni, încât, la recensământul din 1910 exista următoarea structură: greco-ortodocși - 68,59%, romano-catolici - 12,35%, iudaici - 11,63%, greco-romano-catolici (uniți) - 3,2%, evangheliști - 1,15%, alte confesiuni - 3%⁷².

Fără să ne propunem să epuizăm, ci doar să sintetizăm câteva din direcțiile și elementele semnificative ale activității lui Silvestru în acest domeniu, am dori să începem cu acea constatare pe care o făcea în 1880 ziarul "Der Osten" când schița "imagea unui bărbat ajuns în postul suprem bisericesc"; Silvestru era apreciat ca un preot care "a fost

totdeauna un adevărat binefăcător pentru cei nefericiți, fără a căuta sau a aștepta altă mulțumire decât pe cea resimțită în sufletul său după orice faptă bună⁷³. Astfel, preotul din Ceahor a fost un sfătuitor și îndrumător spiritual al credincioșilor atât din parohia sa cât și din satele din preajmă. Când, de pildă, sătenii din Boian au intrat în conflict cu boierii și arendașii străini ori și-au arătat nemulțumirea față de efectele propagandei catolice, părintele Samoil le-a scris țăranilor și frunțașilor acestora, povățuindu-i să ajungă la bunăînțelege cu cei ce le-au cauzat neplăceri, așa fel, încât să nu cadă sub incidența legii: "în aceste împrejurări neplăcute, lipsește un om înțelept și cu credință care - scria el unui gospodar din Boian - i-ar povățui pe oameni cu un sfat bun și înțelept... De vor veni oamenii la mine, îi voi îndrepta în ce chip ar scăpa și de asuprea boierului și de supărările preoților și de ori care nevoie"⁷⁴. Capacitatea sa de intervenție în aplanarea și diminuarea unor conflicte din lumea satelor se baza pe blândețea sa creștinească, pe răbdarea cu care știa să asculte ambele părți, pe cunoașterea pravilelor împărătești și a realității complexe din lumea satelor. De aceea, într-unul din răvașele sale către țăranii din Boian, putea scrie cu modestia sa firească: "nu numai pe oamenii mei din Ceahor, ci și pe cei din alte sate i-am îndreptat cu vorba și cu condeiul, la cele mai bune și folositoare lucruri"⁷⁵.

Scrierile cu caracter religios au reprezentat o altă cale de slujire a Bisericii ortodoxe și înrăurire asupra credincioșilor. Aceste scrieri sunt numeroase și abordează subiecte diferite. La 1848, de pildă, scrie și tipărește *Cuvântare spre mângâierea și îmbunătățirea norodului celui certat prin secetă, lăcuste, război și holeră*⁷⁶. După 1848, devine apărător și slujitor al ideii dobândirii autonomiei Bisericii și scrie manuale didactice sau diferite alte scrieri, fiind, așa cum îl caracteriza un contemporan "o inimă pătrunsă de cele mai nobile simțăminte și devotată cu totul binelui național"⁷⁷.

Unele din lucrările sale sunt adevărate îndrumare de lucru destinate preoților începători; așa, de pildă, el tipărește la Cernăuți două lucrări: *Liturgica*, "ce cuprinde scurta tălmăcire a rânduielilor liturgice, după tipicul bisericii dreptcredincioase a răsăritului", după cum autorul însuși o explică și *Cuvântări bisericești* "pe toate duminicile și sărbătorile de peste an"⁷⁸.

Din seria manualelor școlare religioase, sub titlul *Invățătura ortodoxă*⁷⁹, elaborează și publică trilogia *Invățătura dogmatică generală* și *Invățătura dogmatică specială* (Viena, 1862), precum și *Invățătura morală* (Viena, 1864), destinate elevilor din clasele superioare ale gimnaziului; scrie și publică, de asemenea, *Micul catehis* "pentru tinerimea ortodoxă din clasele I-II ale școlilor naționale din Bucovina" (Viena, prima ediția cu litere cirilice la Viena, în 1865; cea de-a doua tot la Viena cu litere latine, în 1889); un manual cu același titlu pentru clasele a III-a, în 1865 și 1890, cu aceeași schimbare în sens modern a literelor; *Istoria Sfântă a Testamentului Vechi și Nou* "pentru clasele a II-a", iar "pentru clasele a IV-a cu aplicații la învățătura religiei" (Viena, 1865 și 1890). Se adaugă o *Cărtică de rugăciuni* "spre întrebuintare la școlile poporene" (Viena, 1865), *Epistolele și Evangheliile* "pe toate duminicile și sărbătorile de peste an, cu deduceri și aplicări pentru clasele a II-a în școlile poporene" (Viena, 1865). Fără a intra în analiza conținutul moral, de factură creștin-ortodoxă al acestora, subliniem că ele au îndeplinit o importantă misiune cultural-națională.

Șirul scrierilor cu caracter ecleziastic este bogat. Amintim, între altele: *Psaltirea*

bisericească "așezată pe note muzicale" (1879), *Tipiconul bisericii ortodoxe* "pentru rânduieșile liturgice în toate zilele anului pascal bisericesc, compus și întocmit în mod sistematic științal și în acord cu marele tipicon universal", scrie el (1883), *Rânduiala doxologiei* "pentru duminica primă din postul mare", numeroase "epistole populare", publicate în *Foaia ordinăciunilor Consistoriului episcopal în trebile bisericești ale diecezei Bucovinei*" etc.

Problema autonomiei Bisericii ortodoxe române din Bucovina a găsit în părintele și ierarhul Moraru-Andreievici un înflăcărat susținător pentru împlinirea acestui deziderat cu o mare semnificație spirituală, dar și politică, istorică.

Dacă, în Moldova alegerea episcopului și arhimandriților se făcea de către o adunare a clerului și boierilor⁸⁰, sub administrația habsburgică biserica din Bucovina a fost subordonată Mitropoliei din Karlowitz, iar numirea preoților și ierarhilor bisericești se făcea direct de către împărat, după o minuțioasă și riguroasă verificare, "nu atât a calităților celor în cauză, cât mai ales asupra fidelității sale față de Casa de Habsburg"⁸¹.

La 1848, românii din Bucovina au cerut ca în domeniul vieții religioase (în articolele 6, 10, 11 și 12 din *Petiția Țării*) să se admită și să se respecte egalitatea tuturor confesiunilor, desființarea îngrădirilor și greutăților provocate din cauza acestor deosebiri, alegerea episcopului și a altor ierarhi să se facă după merite, nu după dorința și voința exclusivă a împăratului ci de către un sinod național, format din reprezentanți aleși ai clerului și credincioșilor; toate treburile bisericești și mănăstirești, inclusiv problemele referitoare la cheltuielile și averile mănăstirilor și bisericilor, ale Fondului bisericesc să se rezolve de către un congres național⁸².

După abrogarea Constituției din 4 martie 1849 - care satisfăcea parțial unele cereri și pe tărâm religios - românii au continuat lupta pentru obținerea autonomiei.

Silvestru Moraru-Andreievici s-a situat consecvent de partea elementelor patriotice și progresiste, în frunte cu frații Hurmuzachi⁸³, susținând atât dobândirea autonomiei, cât și a triumful principiilor și reglementărilor practice, ce decurgeau din aceasta. Astfel, notează un contemporan: în Consistoriul episcopal, în Dieta țării, în Camera Deputaților a Inaltului Consiliu Imperial din Viena, ca și în toate ocaziile sale, el "prinse a apăra cu toată tăria convingerii împlinirea acestei dorințe"⁸⁴, fapt ce l-a pus în conflict cu forțele conservatoare din conducerea Consistoriului ortodox, în frunte cu episcopul Eugen Hacman, care l-a suspendat din funcție și i-a interzis să mai săvârșească liturgia, *a sacris e' officiis*⁸⁵. Preoții tineri, credincioșii, intelectualii patrioți, ca I. G. Sbiera, văzând că neînțelegerile dintre episcop și Silvestru Moraru-Andreievici au ajuns "la un grad așa de mare, încât o cooperare în bună înțelegere devenise cu neputință", spre a nu-l lăsa pe Silvestru să demisioneze din toate funcțiile sau să se retragă într-o parohie sătească, după cum umblau zvonurile, i-au trimis acestuia o scrisoare, în decembrie 1867, în care, sub semnătura lui I. G. Sbiera i se scria: "Facem, dară, apel la Sfinția Voastră, ca demnitar mult meritat și stimat, ca stâlp și speranță a bisericii, ca patriot devotat tronului și națiunii, ca bărbat de încredere; facem apel la toate simțămintele Sfinției Voastre cele pioase, patriotice și naționale: să nu părăsiți serviciul care-l ocupați cu demnitate și cu consimțământul nostru ci continuându-l, să conservați bisericii și patriei toate puterile și tot concursul Sfinției

Voastre, cu acea energie și însuflețire, care se naște din convingerea proprie și din simțirea compatrioților, spre binele Sfinției Voastre și a sfintei noastre biserici și spre înmulțirea dreptelor pretențiuni ale Sfinției Voastre la stima, dragostea și recunoștința fiilor ei"⁸⁶.

În acest climat, Silvestru își continuă lupta pentru crearea unui cadru instituțional democratic, pentru conducerea Bisericii ortodoxe din Bucovina. La 11 iunie 1870 la Cernăuți are loc prima adunare populară în cauza autonomiei bisericești; în 1873 se obține autonomia și ridicarea diecezei ortodoxe din Bucovina la rangul de mitropolie; la 14 iulie 1882, sub conducerea arhiepiscopului și mitropolitului Silvestru are loc Congresul bisericesc din Bucovina. În cadrul acestuia se elaborează și se votează statutul și regulamentul pentru alegerea membrilor acestui forum suprem al bisericii. În cuvântarea rostită cu acest prilej, înaltul prelat își exprima bucuria că încearcă să facă "împlinită o dorință de obște a fiilor maicii noastre biserica, pe cât de veche și de îndreptățită, pe atâta de fierbinte și de înțețită", văzând în organizarea congresului faptul că "începe lucrul cel mare și mântuitoriu al autonomiei bisericești"; el saluta, totodată, "salvarea bisericii ortodoxe, din pământul Bucovinei, scăpând-o, în decursul veacurilor nevătămată, atât de focul urgiilor externe, cât și de răceala nepăsării și a indiferenței interioare"; dar, în același timp, Silvestru exprima convingerea că "autonomia, sinodul și congresul sunt condiționate una de alta" și că "autonomia este îndreptățirea comunității bisericești, de a-și întocmi și a direge afacerile sale interioare, în conformitate cu firea organismului său"; însă, "fără sinod și Congres, nu poate fi vorba de autonomie deplină", iar "însemnătatea și urgența autonomiei decurg în general din facultățile cardinale ale omului, adică din rațiune și liberalitate, ambele condiționând moralitatea și demnitatea omului"⁸⁷. Din nefericire, în pofida trimeriei unor deputațiuni în 1891 pe lângă forurile centrale la Viena, a promisiunilor obținute mereu, guvernatorul Bucovinei a primit în taină ordine și a acționat pentru a împiedica realizarea în practică a acestui important deziderat⁸⁹.

Ocupând diferite funcții în cadrul Consistoriului ortodox, iar apoi, din 1880, ca șef al Bisericii române din Bucovina, mitropolitul Silvestru a devenit cunoscut și apreciat și ca "un rar talent de organizare", care, așa cum scria la 8 martie 1880 Mihai Eminescu în "Timpul", i s-a recunoscut "mai ales de când administrează eparhia, în care de mult timp îndeplinește toate atribuțiile unui mitropolit, nelipsându-i alta decât titlul unei activități, care esență era demult arhipăstorească"⁹⁰.

Într-adevăr, inițiativele sale numeroase îl impuseseră atenției generale a tuturor românilor. Chiar înainte de a fi numit mitropolit, pe lângă activitatea literară și didactică, acțiunile sale patriotice l-au făcut cunoscut și apreciat încă de la 1848. La 1848 el susținuse unirea Bisericii ortodoxe din Bucovina cu cea din Transilvania, în cadrul unei singure mitropolii, sub sceptrul lui Șaguna. La 1860 îl salutase la Cernăuți, în numele românilor bucovineni, pe cel mai mare poet al neamului, Vasile Alecsandri. Nu ezitase și nu se înfricoșase să-l înfrunte pe orgoliosul și conservatorul episcop al Bucovinei, Eugen Hacman, ca și puternicul și influentul secretar al Consistoriului ortodox, Schönbach, omul Curții din Viena. În 1880, când devenea mitropolit, deși avea 62 de ani, "își păstrase tot crezul tinereții și era capabil de zelul curajos, care îi era necesar"⁹¹.

În 1882, din inițiativa sa apare cea dintâi revistă lunară ortodoxă în Bucovina,

"Candela", pentru care el colaborează și publică în primul număr un *Regulament pentru jurnalul bisericesc-literar din Cernăuți*, preconizând ca în paginile acesteia să abordeze teme din "toate ramurile științei teologice", predici, studii și articole, traduceri, cronici, informații diverse, utilizându-se "o limbă corectă înțeleasă" și adoptându-se ortografia Societății pentru Cultura și Literatura Română din Bucovina⁹².

În 1883 - ca o încununare a numeroaselor solicitări și încercări, întreprinse în 1853, 1855, 1860, 1861, 1875 de a se înființa o tipografie românească, fie la Putna, fie la Dragomirna, mitropolitul Silvestru preia și finalizează această idee; apelând la contribuțiile benevole ale preoților și determinând organizarea unor subscripții publice, el reuși să cumpere o tipografie pe care o instalează "în niște încăperi deșerte din Casa preoțească de la reședința mitropolitană"⁹³. Tipografia s-a inaugurat la 19 iunie 1883 și a fost prima aparținând românilor din Bucovina. Ea a permis lărgirea posibilităților de afirmare a românilor bucovineni și a preoților acestora în special, încât numai în timpul cât a deținut scaunul mitropolitan Silvestru Moraru-Andreievici au apărut o salbă de gazete importante ca: "Steluța" (1883), la Corovia, lângă Cernăuți, "Revista Politică" (1886) la Suceava, "Candela" (1882) și cea mai importantă dintre toate, destinată prin limbaj și tematică îndeosebi sătenilor, "Deșteptarea" (1893)⁹⁴. Din 1888, la îndemnul mitropolitului Silvestru apare și "Calendarul poporului bucovinean".

În 1884, din inițiativa mitropolitului Silvestru, lua ființă Academia Ortodoxă pentru Literatură, Retorică și Muzică bisericească; între altele, sub egida acesteia, în 1893 se tipărește *Istoricul Bisericii ortodoxe române din Bucovina (1775-1893)*, prima sinteză importantă înaintea celei datorate mai târziu, în 1916, lui Ion Nistor.

În timpul păstoriei mitropolitului Silvestru, adică în cei 15 ani, între 1880-1895 s-au zidit și restaurat peste 70 de biserici în Bucovina; au fost hirotoniți circa 180 de preoți; s-a reorganizat Consistoriul ortodox; numărul protopresviteriatelor a fost sporit de la 8 la 12. Din veniturile Fondului Bisericesc, în 1892-1893 s-au reînnoit și consolidat zidurile catedralei din Cernăuți; s-au executat frescele; numărul parohiilor în întreaga Bucovină a crescut de la 300 în 1880 la 312 în 1893; au fost îmbunătățite salariile clerului și s-au acordat ajutoare văduvelor și orfanilor de preoți⁹⁵. Mitropolitul Silvestru a acordat sprijin Societății pentru Cultura și Literatura Română, precum și Societății "Armonia", creată în 1881, din îndemnul său; i-a ajutat cu fonduri bănești pe compozitorii Ciprian Porumbescu și Isidor Vorobchievici⁹⁶; a înzestrat unele biserici cu icoane realizate după canoanele ritului ortodox, comandate și finanțate talentatului pictor bucovinean, Epaminonda Bucevschi⁹⁷.

Iată numai câteva motive care explică de ce mitropolitul Silvestru s-a bucurat de o înaltă apreciere și prețuire din partea contemporanilor și urmașilor. În cuvântul rostit la moartea sa, la 6 aprilie 1895, Dr. Ștefan Saghin își exprima convingerea că "istoria arhiececei și a patriei noastre va trebui să afle un loc frumos în paginile sale pentru înscrisura numelui lui Silvestru"⁹⁸. Redactorii gazetei "Candela" în necrologul său făceau constatarea că "de la anul 1848 încoace, el a fost totdeauna în rândul luptătorilor celor mai zeloși pentru dreptul de autonomie și Constituție"⁹⁹. Contemporanul său, profesorul universitar dr. Vasile Găină de la facultatea de teologie din Cernăuți îi făcea în 1907 următorul portret: "Ca om s-a distins prin spirit ager, energie neînfrănată, muncă neobosită,

sinceritate în toate acțiunile, împlinirea conștiințioasă a tuturor obligațiilor, capital intelectual bogat, cultură universală, experiență vastă, bunătatea inimii, conștiință de sine și demnitate personală"¹⁰⁰. Mitropolitul Silvestru era - scria alt contemporan, I. G. Sbiera - "bărbat de mare talent și de mare energie" a cărei activitate "ocupă peste trei pătrimi de secol"¹⁰¹. Și Dimitrie Dan¹⁰² considera că omul și mitropolitul Silvestru "se poate numi mare, fiindcă el nu numai că era un arhiereu vrednic, dar și un înfocat naționalist român". La București, Mihai Eminescu, elogiind într-un articol erudiția, strădaniile neobosite, locul și rolul lui Silvestru Moraru-Andreevici în înzestrarea școlilor românești din Bucovina cu manuale elaborate după exigențele pedagogice ale vremii, găsea, totodată prilejul de a releva faptul că printr-o personalitate puternică "românii din provinciile austriece ne dau (...) strălucite și vrednice de imitat modele a unor vieți pline de o activitate salutară și binecuvântată". Eminescu încheia astfel articolul: "Pornind de la niște începuturi mici, dar muncind cu dezinteresare pentru ridicarea poporului din neștiință și sărăcie, acești bărbați se ridică încet în văzul lumii, prin merite reale, prin muncă, prin iubire de adevăr"¹⁰³.

Ion Nistor, cel mai de seamă dintre istoricii Bucovinei, analizându-i viața și activitatea, includea toate aprecierile contemporanilor în sinteza sa, *Istoria Bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața românilor bucovineni* - într-o frază, pe cât de admirabilă, pe atât de îndreptățită: "Prin atitudinea națională și prin munca sa neobosită pentru binele bisericii și al neamului, Silvestru a ajuns cel mai popular arhiereu din câți a avut Bucovina"¹⁰⁴.

În 1938, Nicolae Iorga, comentând ridicarea la 1880 în scaunul mitropolitan al Bucovinei a lui Silvestru Moraru-Andreevici, considera că "numirea acestui român militant se datora, fără îndoială, dorinții (cercurilor imperiale, n.n.) de a mulțumi, cât de puțin, această Românie a cărei prietenie fusese câștigată și a cărei alianță nădăjduiau să o aibă în curând"; dar, dincolo de aceste interese ascunse, Iorga releva faptul esențial că "tot ce privea, în orice măsură, cauza națională, găsea în acest bun prelat, incapabil de ipocrizia față de guvern, care caracteriza prea adeseori pe reprezentanții confesiunilor naționale catolice în Austria, un patron activ și sânguitor"; Silvestru - scrie Iorga - "arată sentimente de camaraderie față de șefii Bisericii noului regat al României"; acolo, în Bucovina, însă, Silvestru, intuia exact Iorga, "era bănuț, spionat de aproape și neconținut împiedicat de o administrație în slujba sistemului austriac ce n-ar fi putut admite niciodată libera dezvoltare națională a acestei mici biserici, având legături cu nația cea mai importantă din Sud-Estul european"; pe de altă parte, scria Iorga, politiciii statului austriac în Bucovina "pentru a-i sta împotrivă nu se găsea decât un cler timid, câțiva studenți săraci, în căutarea de ajutor bănesc și o societate care, surzând, se lăsa germanizată"¹⁰⁵.

...Ce s-ar mai putea scrie **nou** la un veac de la trecerea faptelor lui Silvestru Moraru-Andreevici în patrimoniul valorilor vrednice de a fi evaluate și selectate, spre a fi înscrise pe firmamentul spiritualității unui popor? Poate numai faptul că, rememorarea vieții și strădaniilor sale, ne dezvăluie, ca într-o oglindă imensă și tainică, universul unei întregi generații trecute cu întrebări, răspunsuri, clipe de meditație, îndemnuri, învățăminte. Și iarăși, pentru fiecare dintre cei ce îi cercetează viața și activitatea, întrebarea chinuitoare: câți dintre "preoții" oricărei îndeletniciri, ajunși într-un sătuc precum Ceahor, află întrînșii

râvna și energia, dorința și voința necesare spre a da un preț durabil clipei efemere, spre a-și sluji și înavuți nația, spre a prelua și completa zestrea de valori primită de la înaintași încât, la sfârșit, să poată spune: aceasta este dâra de lumină care mă leagă de cei de dinaintea mea cu cei de după mine?

NOTE

- 1 Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862), București, 1993, p. 366-375.
- 2 Mihai-Ștefan Ceașu, *Vasile Balș, un josefinist bucovinean*, Suceava, Anuarul Muzeului Bucovinei, vol. XVII, XVIII, XIX, 1992, Suceava, p. 407-419.
- 3 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 18, 313-325.
- 4 Idem, *Bucovina în viziunea lui Ion Budai-Deleanu*, Suceava, XX/1993, p. 195-217.
- 5 Idem, *Din istoria Bucovinei...*, p. 342-343.
- 6 *Ibidem*, p. 344-349; Nicolae Cârlan, *Despre "un proiect naufragiat și semnificația lui: Novele sau gazete românești*, Cernăuți, 1817, "Glasul Bucovinei", seria nouă, nr. 3/1994, p. 12-18.
- 7 Dimitrie Păcurariu, *Studii și direcții literare*, București, 1981, p. 123-124.
- 8 Teodor Balan, *Moșia Cernauca și familia Hurmuzachi*, Cernăuți, 1925.
- 9 C. Moraru, *Cursul vieții mele*, mss., p.1-2; jurnalul se află în biblioteca doamnei Octavia Lupu-Moraru, soția lui Leca Moraru, azi proprietatea familiei Olaru din Suceava.
- 10 *Ibidem*, p. 3.
- 11 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *Istoricul Bisericii ortodoxe orientale din Bucovina (1775-1893)*, editată de "Academia Ortodoxă", Cernăuți, 1893, p. 26.
- 12 C. Moraru, *mss. citat*, p. 126; "Candela", nr. 14/1895, p. 237.
- 13 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 26.
- 14 *Ibidem*, p. 35-36.
- 15 Emil Satco, Ion Pânzaru, *Dicționar de literatură. Bucovina*, Suceava, 1993, p. 145-146.
- 16 *Ibidem*, p. 147-148.
- 17 Leca Moraru, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. I, București, 1986.
- 18 E. Satco, I. Pânzaru, *op. cit.*, p. 150-151.
- 19 Beraru Ieremievici, *Biografia mitropolitului Silvestru Moraru*, Presa, București, 1880; C. Moraru, *Dr. Silvestru Andreievici*, "Amicul familiei", Cluj, nr. 11/1887; Ion Doroftei, *Dr. Silvestru Moraru-Andreievici*, "Calendarul pentru Bucovina", 1888; Iraclie Emanoil Ciuntuleac, *La jubileul de 10 ani a mitropolitului Silvestru Moraru-Andreievici*, "Candela", nr. 9/1890; C. Moraru, *Dr. Silvestru Moraru-Andreievici*, "Rewue Römische", Wien, nr. 7/1891; Dimitrie Dan, *Mitropolitul Silvestru*, "Gazeta Bucovinei", nr. 3/1893; Eusebie Ianovici, *Jubileul Înălțării Sale părintelui arhimandrit și mitropolit Silvestru Moraru-Andreievici*, "Candela", nr. 12/1893; Orest Dlujanschi, *La moartea mitropolitului Silvestru*, "Gazeta

Bucovinei", nr. 1/1895; *Necrolog la moartea I.P.S. mitropolit Dr. Silvestru Moraru-Andreievici*, "Candela", nr. 14/1895; Nicolae Păunaș, *Mitropolitul Silvestru*, "Apărarea Națională", Cernăuți, 1907; Dr. Vasile Găină, *Arhiepiscopul și mitropolitul dr. Silvestru Moraru-Andreievici*, "Candela", nr. 26/1907; L. Tomoioga, *Marele Mitropolit Silvestru Moraru-Andreievici. 30 de ani de la moarte*, "Calendarul poporului", Cernăuți, 1925.

20 C. Moraru, *mss. citat*, p. 3.

21 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 26; alți biografi ca dr. V. Găină arată că el a făcut școala primară la Mitocul Dragomirnei.

22 Iosif Antohi, *Silvestru Moraru-Andreievici*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești. Culegere de studii*, vol. III, București, 1967, p. 209.

23 "Revista Politică", nr. 7/1890, p. 15.

24 Mircea Grigoroviță, *Invățământul în nordul Bucovinei (1775-1944)*, București, 1993; M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 27.

25 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 453.

26 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 27.

27 *Mitropolitul Moraru-Andreievici*, "Der Osten", reprodus în "Timpul", nr. 19, martie 1880, Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XII, 1980, p. 86.

28 *Din tezaurul documentar sucevean, 1393-1849. Catalog de documente*, editat de Vasile Gh. Miron, ș.a., București, 1983, p. 618; C. Loghin, *Istoria literaturii române în Bucovina (1775-1918)*, Cernăuți, 1926, p. 28; V. Găină, *op. cit.*, p. 414.

29 Iosif Antohi, *op. cit.*, p. 209.

30 Dr. I. G. Sbiera, *Aron Pumnul, voci asupra vieții și însemnătății lui, dimpreună cu documentele relative la înființarea catedrei de limba și literatura română la gimnaziul superior din Cernăuți, precum și scrierile lui mărunte și fragmentare*, Cernăuți, 1889, p. 126.

31 C. Moraru, *mss. cit.*, p. 3.

32 Dr. I. G. Sbiera, *Familia Sbiera după tradițiune și istorie. Amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1889, p. 353, 354.

33 "Candela", nr. 14/1895, p. 238.

34 "Der Osten", *loc. cit.*, p. 86.

35 M. Eminescu, *op. cit.*, p. 69.

36 C. Loghin, *op. cit.*, p. 23-27.

37 *Ibidem*, p. 25.

38 Ion Nistor, *Istoria Bisericii din Bucovina și a rostului ei național-cultural în viața românilor bucovineni*, București, 1916, p. 144.

39 C. Loghin, *op. cit.*, p. 28.

40 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 263-266.

41 C. Loghin, *op. cit.*, 30.

42 *Ibidem*, p. 30.

43 *Din tezaurul documentar sucevean...*, p. 618.

44 O milă vieneză echivala cu 7, 585 km.

45 Silvestru Moraru-Andreievici, *Descrierea Bucovinei*, "Calendarul Bucovinei", 1846.

- 46 C. Moraru, *mss. cit.*, p. 104-105.
- 47 *Ibidem*, p. 110-111.
- 48 *Ibidem*, p. 109-121.
- 49 "Candela", nr. 1/1882, p. 240-248.
- 50 George Tofan, *Scurt istoric al dezvoltării literaturii didactice române în Bucovina*, mss, inv.nr. 1432, Muzeul Institutului de Științe Pedagogice, București; Iosif Antohi, *op. cit.*, p. 204.
- 51 Iosif Antohi, *op. cit.*, p. 204.
- 52 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 232.
- 53 I.V. Goraș, *Învățământul românesc în ținutul Sucevei (1775-1918)*, București, 1975, p. 55-58.
- 54 "Candela", nr. 1/1882, p. 248.
- 55 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 27.
- 56 Iosif Antohi, *op. cit.*, p. 212, 214.
- 57 M. Iacobescu, *Revoluția de la 1848 și dezvoltarea învățământului național în Bucovina, Suceava*, vol. VI-VII/1979-1980, p. 163-177.
- 58 G. Tofan, *op. cit.*, p. 393.
- 59 M. Eminescu, *op. cit.*, p. 69.
- 60 G. Tofan, *op. cit.*, p. 394.
- 61 M. Eminescu, *op. cit.*, p. 69.
- 62 "Der Osten", *loc. cit.*, p. 86.
- 63 I. Antohi, *op. cit.*, p. 211, 223.
- 64 *Ibidem*, p. 212-213.
- 65 Silvestru Moraru-Andreievici, *Carte de citire sau Legendariu românesc pentru întâia clasă a școalelor poporene*, Viena, 1854, p. 34.
- 66 I. Antohi, *op. cit.*
- 67 *Ibidem*, p. 225-226.
- 68 *Ibidem*, p. 227.
- 69 Silvestru Moraru-Andreievici, *Carte de citire...*, p. 139-160.
- 70 Idem, *Învățătura ortodoxă, Prefață*, p. 2-3.
- 71 V. Găină, *op. cit.*, p. 322, 394.
- 72 M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei...*, p. 182.
- 73 "Der Osten", *loc. cit.*
- 74 Simion Reli, *Propaganda catolică în Bucovina*, Cernăuți, 1928, p. 15.
- 75 *Ibidem*, p. 16-17.
- 76 Sub acest titlu citim: "alcătuită de parohul Samoil Andreievici și tipărită pe cheltuiala osârdișilor gospodari din satul Ceahor" la Cernăuți, Tipografia Eckardt, "spre închinare la toate bisericile din Bucovina".
- 77 I.G. Sbiera, *op. cit.*, p. 201.
- 78 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 28.
- 79 Titlul exact este *Învățătura ortodoxă din religiunea creștinească a unei sfinte sobornice și apostolice bisericii a răsăritului*

- 80 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 12.
 81 M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 287-305.
 82 *Ibidem*, p. 381.
 83 Ion Nistor, *op. cit.*, p. 112-124.
 84 I.G. Sbiera, *op. cit.*, p. 253.
 85 I. Nistor, *op. cit.*, p. 107.
 86 I.G. Sbiera, *op. cit.*, p. 254.
 87 "Candela", nr. 1/1882, p. 55-56.
 88 *Ibidem*, p. 57.
 89 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 16-17.
 90 M. Eminescu, *op. cit.*, p. 69.
 91 N. Iorga, *Românismul în trecutul Bucovinei*, București, 1938, p. 106.
 92 "Candela", nr. 1/1882, p. 5-6.
 93 C. Moraru, *mss. cit.*, p. 68, 73.
 94 Dimitrie Dan, *Rolul preoțimii în menținerea românismului de la robirea (1775) la dezrobirea Bucovinei (1918)*, 1925, p. 61-62.
 95 Dr. Silvestru Moraru-Andreievici, *op. cit.*, p. 32, 35.
 96 *Ibidem*, p. 31.
 97 I. Nistor, *op. cit.*, p. 156.
 98 "Candela", nr. 14/1895, p. 272.
 99 *Ibidem*, p. 238.
 100 V. Găină, *op. cit.*, p. 414.
 101 I. G. Sbiera, *op. cit.*, p. 402.
 102 D. Dan, *op. cit.*, p. 12.
 103 M. Eminescu, *op. cit.*, p. 69.
 104 I. Nistor, *op. cit.*, p. 160.
 105 N. Iorga, *op. cit.*, p. 106, 108.

DR. SILVESTRU MORARU-ANDREEVICI

SUMMARY

This year we celebrate 100 years of dr. Silvestru Moraru-Andreevici's death. He was a distinguished academic personality and Metropolitan of Bucovina and Dalmația.

The author analyses the environment in which appeared and shined certain personalities of Bucovina, the place and the cultural importance of Moraru-Andreevici family in the history of Romanians from this historical province.

The paper is structured as follows:

1. The life of Silvestru Moraru-Andreevici.
2. His literary preoccupations.
3. His contribution to didactic field.
4. The importance of writings and actions for the protection of the Romanian historians of Bucovina.
5. Aspects of dr. Moraru-Andreevici's clerical activity in the Romanian Orthodox Church of Bucovina.

MEDALION ISTORIC

ILIE CORFUS (1909-1981)

CONSTANTIN ȘERBAN

A. Excurs biografic și bibliografic.

Istoric român originar din comuna Frătăuții Vechi (jud.Suceava). A urmat studiile secundare la liceul din Rădăuți și pe cele universitare la Universitatea din Cernăuți între anii 1933-1936. Apoi a efectuat stagii de specializare la universitățile din Varșovia, Cracovia și Paris. În anul 1935 a obținut titlul de **doctor în istorie** cu lucrarea *Mihai Viteazul și polonii*, tipărită la București în 1938.

A desfășurat o vie activitate didactică ca asistent universitar la catedra de istoria românilor la universitățile din Cernăuți (1936-1940) și București (1940-1951). O vreme a funcționat în calitate de conservator la Biblioteca Academiei Române, secția manuscrise, din București apoi ca cercetător științific principal la Institutul de istorie "N. Iorga" din București, la secția de istorie modernă până la pensionare pentru limită de vârstă în anul 1971.

În activitatea sa didactică din învățământul superior Ilie Corfus a condus seminarul de paleografie românească chirilică de pe lângă catedra de Istoria Românilor condusă la Cernăuți de profesorul Ion Nistor, iar la București de profesorul C-tin C. Giurescu. Totodată el a îndeplinit funcția de îndrumător al studenților din ultimul an pentru întocmirea lucrărilor de licență ale acestora, ce urmau să fie prezentate la absolvirea facultății de istorie.

În calitate de conservator la Biblioteca Academiei Române istoricul Ilie Corfus a continuat catalogarea documentelor și manuscriselor românești precum și a documentelor scrise în limba polonă.

Activitatea sa științifică este reflectată în cele câteva zeci de monografii, studii și articole, la care se adaugă numeroase recenzii și note bibliografice. El a fost unul din colaboratorii credincioși al unor periodice de specialitate ca de ex. *Codrul Cosminului*, *Revista Istorică Română*, *Studii*, *Revista de istorie*, *Arhiva Românească*, *Romanoslavica*, *Revista Arhivelor*, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie* <<A.D. Xenopol>> Iași, *Biserica Ortodoxă Română*, *Mitropolia Olteniei*, *Cercetări istorice*, *Studii și articole de istorie*, *Revue Roumaine d'Histoire*. De asemenea el a fost unul din colaboratorii remarcabili

ai Tratatului de istorie a României, vol. III (Editura Academiei, București, 1964), prin documentația abundentă inedită folosită și mai ales prin noutatea concepției științifice aflată la baza redactării temelor respective. Istoricul Ilie Corfus a redactat astfel subcapitolele: *Industria, Transporturile, Orașele* împreună cu istoricul L. Boicu, *Comerțul* cu acad. A. Oțetea. Aceste materiale fac parte din capitolul X intitulat **Perioada regulamentară în Principate până la 1848**. Cât privește subcapitolul intitulat *Politica internă* cuprinzând probleme ca: *Țara Românească. Domnia lui Al. Ghica (1834-1842). Opoziția boierimii liberale. Mișcarea de la 1840. Mișcările revoluționare antiotomane de la Brăila (1841-1843). Domnia lui Gh. Bibescu. Moldova. Domnia lui Mihai Sturdza (1834-1848). Opoziția contra lui Mihai Sturdza*. Subcapitolul *Mișcarea revoluționară din 1846* l-a redactat singur.

Istoricul Ilie Corfus a abordat în lucrările sale probleme din istoria românilor dar și din istoria universală. În domeniul istoriei românilor tematica aflată la baza acestor contribuții științifice a privit atât Țara Românească cât și Moldova în evul mediu și în epoca modernă. Ele s-au constituit în domenii foarte diferite, ca de ex. istoriografie, bibliografie, istorie economică, istorie socială, istorie politică, istorie administrativă, istorie militară, istoria diplomației și istoria culturii. La baza tuturor acestor contribuții au stat materiale provenite din arhive din țară și de peste hotare. Lui i s-a datorat publicarea a două importante izvoare narative românești și anume: *Insemnările Androneștilor* (București, 1947) și *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu* (București, 1966). Ele relevă nu numai viața cotidiană din Ț. Românească în general și din capitala acesteia orașul București în special, la sfârșitul sec. al XVIII-lea și la începutul sec. al XIX-lea dar și o analiză a mediului boieresc și orășenesc într-o vreme când contactele cu civilizația europeană apuseană au fost tot mai intense, în vremea când ideile novatoare ale Revoluției franceze din 1789 se răspândeau în spațiul românesc. În concepția acestor reprezentanți ai boierimii și orășenimii și-au făcut loc atunci principalele teze filozofice ale lui Voltaire, Montesquieu și Rousseau privind progresul societății din vremea lor, față de care aceștia au manifestat adesea unele păreri contradictorii cu poziția lor socială. Totodată în preocupările sale s-au aflat și acele însemnări înregistrate pe unele manuscrise și lucrări publicate în evul mediu și în epoca modernă care prin conținutul lor sunt apreciate ca fiind valoroase izvoare istorice narative și documentare menite să confirme sau să infirme altele de aceeași natură.

De numele istoricului Corfus sunt legate apoi contribuțiile sale științifice în domeniul agriculturii din Ț. Românească în prima jumătate a sec. al XIX-lea. În afară de studierea producției cerealiere și a relațiilor sociale agrare el a abordat în istoriografia românească problema rezervei feudale legată de realitățile medievale din Ț. Românească (1965) ajungând la concluzii diferite în comparație cu cercetările de același profil abordate de istoricul Gh. Platon, cu doi ani mai înainte (1963) pentru realitățile din Moldova. Oricum, concluziile istoricului Ilie Corfus în această problemă confirmă faptul că în Moldova relațiile feudale au cunoscut o existență mai îndelungată decât în Ț. Românească, la începutul sec. al XIX-lea, după cum emanciparea orașelor de sub dominația feudală în Ț. Românească s-a făcut mai devreme decât în Moldova, în aceeași perioadă istorică.

De asemenea, de numele istoricului Corfus este legată și publicarea a două volume de documente culese din arhivele polone (din Varșovia, Cracovia, Wroclav) privitoare la

istoria românilor. Unul din aceste volume privește sec. al XVI-lea (București, 1979), de fapt perioada 1536-1600. Este vorba de documente redactate în limbile polonă, latină, germană, care aduc noi știri privind legăturile Țărilor române cu Polonia, Imperiul otoman, Imperiul habsburgic, Vaticanul, Hanatul Crimeii și Rusia (Moscova). Al doilea privește sec. al XVII-lea (București, 1983), de fapt anii 1601-1699 cuprinzând scrisori, tratate, convenții, jurnale de campanie, instrucțiuni pentru soli, rapoarte privind relațiile româno-polone de natură politică, militară, diplomatică și economică. Tot atât de important este și volumul de documente privind domnia lui Simion Movilă în Ț. Românească (Cernăuți, 1939), conținând materiale inedite provenite din arhivele polone.

De altfel, oricare istoric ce s-ar încumeta să studieze sau să trateze în prezent istoria relațiilor româno-polone în evul mediu în general și în sec. XVI-XVII în special, este obligat să folosească nu numai aceste două volume de documente dar și multele sale studii publicate în periodice de specialitate sau în culegeri de articole pe o anumită temă, ca de ex: *Studii și materiale de istorie medie*, *Studii și materiale de istorie modernă*, *Materiale de istorie și muzeografie*, *Nouvelles Etudes d'Histoire*, *Studia et acta "Nicolae Bălcescu"* etc.

Merită relevat faptul că în atenția istoricului Ilie Corfus s-au aflat și problemele de istorie universală, în lucrările sale fiind tratate aspecte nu numai privind politica externă a Poloniei față de Imperiul Otoman în Evul Mediu, dar și politica externă a Franței din vremea lui Napoleon Bonaparte față de țările din Europa răsăriteană. De asemenea, în anumite privințe a fost tratată și problema orientală la mijlocul secolului al XIX-lea legată de războiul Crimeii.

O imagine a valorii istoriografice reflectată de activitatea științifică a istoricului Ilie Corfus se constată și în metoda de lucru abordată. Mai întâi el s-a numărat printre puținii istorici din vremea sa care au introdus în circuitul științific materiale documentare inedite provenite din arhive din țară și de peste hotare, culese cu multă migală, cu multă grijă și acribie. Apoi el le-a folosit în probleme cheie privind diferite aspecte ale istoriei românilor din evul mediu și din epoca modernă. În fine, în multele sale lucrări se constată dorința de a se completa, în mod riguros, documentarea unor lucrări mai vechi elaborate fie de cronicari, fie de istoricii care l-au precedat.

Pentru toate aceste considerații la care s-ar mai putea adăuga și altele, istoricul Ilie Corfus, ridicat de pe meleagurile Bucovinei istorice, care s-a numărat printre cei mai de seamă membri ai Institutului de istorie "N. Iorga" din București timp de două decenii, ocupă un loc important în istoriografia românească din secolul nostru dea lungul a cinci decenii de la sfârșitul perioadei interbelice și din perioada postbelică.

B. Amintiri despre istoricul Ilie Corfus

În iarna anului 1945-1946 pe când eram student în anul I la Facultatea de Litere și Filozofie, secția Istorie din cadrul Universității din București am avut plăcerea, dar și avantajul totodată, de a fi repartizat la grupa care avea ca asistent la catedra de Istoria Românilor, al cărui titular era profesorul Constantin C. Giurescu, pe Ilie Corfus. La prima

vedere dl. asistent lăsa impresia a fi un distins cadru didactic universitar, atât prin condiția sa fizică impunătoare - înalt de aproape 1.80 m - cât și prin temeinica sa pregătire profesională pe care o remarcam de îndată din convorbirea pe care ai fi avut-o cu el. Aflasem de la studenții din anii III și IV că dl. Ilie Corfus era nepotul marelui istoric bucovinean Ion Nistor, că studiasse la Universitatea din Cernăuți, că-și susținuse doctoratul în Polonia, la Varșovia și că făcuse specializări la Cracovia și la Paris cu un deceniu mai înainte de război prin anii 1933-1936, și că era un adevărat poliglot cunoscând limbile germană, polonă și franceză precum și limbile clasice, în special latina. De altfel, în anii cât am urmat studiile la Universitatea din București m-am convins personal de aceste înalte calități de om de știință, pe care le poseda dl. Ilie Corfus.

În cadrul seminarului ce-l ținea cu studenții, Ilie Corfus predă un curs de paleografie chirilică românească. Cunoștințele dobândite la seminar, care mi-au folosit în mare măsură mai târziu în munca de cercetare, s-au dovedit a fi temeinice datorită și metodei de predare adoptată de acesta la seminar. În afară de folosirea planșelor din Albumul de paleografie editat de prof. Aurelian Sarceroșeanu, asistentul nostru obișnuia să aducă adeseori și unele documente originale, împrumutate de la Biblioteca Academiei Române unde-și desfășura, în paralel, munca de conservator al fondurilor de documente și manuscrise. Apoi asistentul nostru Ilie Corfus folosea mult scrierea chirilică la tablă, precizându-ne anumite particularități ale acesteia în evul mediu și la începuturile epocii moderne când apăreau mai des formele scrierii literelor etajate. În timpul predării asistentul se remarcă prin multă răbdare arătată studenților care înțelegeau mai greu cunoștințele predate, calmul său fiind deseori impresionant. Tot în cadrul seminarului dl. Ilie Corfus era preocupat să ne indice bibliografia necesară pentru lucrările ce urma să le pregătim pentru seminar, care trebuiau să reflecte contribuția noastră personală în interpretarea unor rapoarte diplomatice de ex. sau în tratarea analitică a unor probleme abia schițate la curs de către dl. profesor Costantin C. Giurescu.

Asistentul Ilie Corfus era abordabil și în timpul său liber când manifesta o deosebită înțelegere cu prilejul discuțiilor privind probleme de istoriografie românească și străină. Cu acest prilej convorbirea angajată cu el nu era rigidă ci dimpotrivă amicală, ea lărgindu-și deseori sfera pentru a se aborda chiar aspecte din viața cotidiană. Aceasta se întâmpla mai ales când ne aflam împreună cu el în excursiile de sfârșit de an cu caracter documentar organizate în diferite locuri istorice din țară.

Încă din vremea când eram student am constatat că Ilie Corfus, asistentul nostru era și un valoros cercetător în domeniul istoriei. Mai întâi îl vedeam mereu prezent la ședințele de comunicări ale Institutului de Istorie Națională al cărui director era profesorul Constantin C. Giurescu. La unele din aceste ședințe ținute chiar în localul facultății de istorie el a prezentat comunicări tipărite apoi în *Revista Istorică Română* a acestui Institut. Mai mult, el lua cuvântul pe marginea unor comunicări ținute de alți istorici, contribuind prin completările făcute la lămurirea multor probleme expuse de către autorii lor, completările sale fiind bazate totdeauna pe documente inedite din arhive din țară și de peste hotare.

După absolvirea cursurilor universitare am fost coleg la aceeași catedră cu d-l. Ilie Corfus, ca asistent, în anii 1949-1951. Apoi soarta ne-a despărțit, pentru scurt timp eu

funcționând ca cercetător la Institutul de istorie "N. Iorga" din București iar el în calitate de conservator la secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române. În această instituție îl întâlneam rar, întotdeauna văzându-l studiind cu migală documente sau manuscrise vechi de sute de ani. După cum se știe, la Biblioteca Academiei el a continuat munca predecesorilor săi în inventarierea de manuscrise și documente, dar nu numai atâta. Munca sa devenise o adevărată pasiune de vreme ce era interesat și de numeroase însemnări de pe manuscrise și de pe unele tipărituri mai vechi care ele însele erau un izvor istoric menit să reflecte unele momente din trecutul poporului român. Așa se și explică cum această muncă foarte migăloasă a fost încununată cu mult succes când a dat la lumina tiparului cunoscutele *Insemnări de demult*. Cu siguranță că dacă și-ar fi continuat această muncă în cadrul Bibliotecii Academiei mai mult timp, această instituție ar fi avut numai de câștigat de pe urma multiplei sale pregătiri profesionale, mai ales că în fondul de documente și manuscrise erau destule materiale scrise în limba polonă, la acea vreme fiind aproape singurul istoric cunoscător al acestei limbi.

Din fericire s-a transferat apoi la Institutul de istorie "N. Iorga", pe postul de cercetător științific, unde din nou am fost colegi aproape două decenii, până la pensionarea sa, la limită de vârstă. Aici Ilie Corfus a desfășurat o bogată activitate istoriografică mult apreciată de unii șefi de secție și directori ai acestei instituții, care au recunoscut în persoana sa un adevărat om de știință. Pe lângă fructuoasa sa contribuție la elaborarea tratatului de Istoria României (vol. III, 1964), el a îmbogățit istoriografia românească cu importante volume de documente provenite din arhivele polone și românești, lucrări mult apreciate de specialiștii cunoscători ai problemelor tratate de el.

În această perioadă a vieții sale am remarcat la colegul meu Ilie Corfus o mare putere de muncă, o deosebită scrupulozitate în exercitarea profesiei sale de cercetător căreia i se dăruise o viață întreagă. Marea majoritate a timpului de care dispunea și-o petrecea la Arhivele Statului din București și la Biblioteca Academiei, secția manuscrise. Era conștiincios în activitatea sa științifică, mult pretențios cu sine însuși, devenind un exemplu pentru cei din jurul său. În fine, era întotdeauna amabil să-ți acorde o consultație științifică, să-ți descifreze un text mai dificil în scriere chirilică, să discute o problemă mai puțin cercetată, de exemplu rezerva feudală în contextul realităților medievale românești.

La Institutul "N. Iorga" colegul Ilie Corfus era prezent, de asemenea, cu contribuții valoroase la ședințele de comunicări lunare în cadrul secției de istorie modernă. În acea vreme a prezentat zeci de comunicări care reflectau solida sa pregătire într-un domeniu căruia puțini colegi din institut îi puteau face față. De asemenea, a luat parte la discuțiile angajate pe marginea articolelor redactate de alți colegi ai săi în cadrul ședințelor plenare de discuții din cadrul Academiei, la care participau istorici din toată țara.

Atașamentul lui Ilie Corfus pentru știința istorică românească s-a manifestat chiar și după pensionarea sa. Deseori îl întâlneai după aceea la biblioteca Institutului, la Arhivele Statului și la Biblioteca Academiei pregătind noi studii în domeniul său de cercetare.

După pensionare ne revedeam ceva mai rar însă de fiecare dată se manifesta tot mai retras, mai dezamăgit de situația internă precară a țării noastre aflată sub guvernarea comunistă. Pierduse de mult speranța în revederea orașului Cernăuți, orașul tinereții sale,

deși ținea încă legături strânse cu bucovinenii lui la București, dar evita să se confeseze prea mult cuiva dacă acel cineva nu-i căpătase până atunci încrederea deplină.

În vara anului 1981 când am auzit că a decedat mă aflam la Suceava la cursurile de vară organizate de Societatea de Științe istorice din România iar vestea tristă m-a îndurerat pentru că existența mea era mult legată în anumite momente de cea a domniei sale. Mi-am dat seama că am pierdut atunci un valoros coleg, un adevărat prieten de nădejde în același timp. Totodată am conștientizat faptul că știința istorică românească a suferit o mare pierdere, recuperabilă abia peste câteva decenii de acum înainte. De aceea și amintirea mea privind personalitatea lui Ilie Corfus, istoric român de mare ținută, va rămâne pentru totdeauna drept amintirea unui om rar întâlnit în viață, despre care trebuie să păstrezi numai cuvinte de laudă.

DE SOUVENIRS CONCERNANT L'HISTORIEN ILIE CORFUS RÉSUMÉ

L'auteur déroule quelques souvenirs sur son ancien professeur à l'Université de Bucarest et plus tard son collègue à l'Institut d'Histoire "N. Iorga" de Bucarest, comme maître de recherches dans les années 1951-1971. A cette occasion il se souvient les traits caractéristiques de son caractère, de la manière comment il enseignait ses étudiants, sur ses profondes connaissances concernant les relations historiques polono-roumains et son activité scientifique et dialectique pendant un demi-siècle.

UN PRECURSOR AL ECOLOGIEI ROMÂNEȘTI MODERNE: CAROL MIHALIC DE HODOCIN

DUMITRU VITCU

Prezența activă a lui Carol Mihalic de Hodocin (1802-1862) în viața economică și spirituală a Moldovei în deceniile de mijloc ale secolului trecut s-a încadrat, am putea spune, în regula epocii, dominată de acel spirit înnoitor post-reglamentar, când societatea românească în ansamblul ei și-a deschis larg porțile spre occident și când, nu doar schimbul de mărfuri, ci și cel de idei începuse a stăpâni mințile întreprinzătorilor. Desigur, fenomenul nu trebuie apreciat ca o premieră absolută în Principatele Române, angajate anevoios în ciclul istoric tranzitoriu spre modernitate abia către finele veacului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor, ci judecat din perspectiva consistenței și a cadenței prefacerilor structurale. Pentru că, se știe, în pofida relativei izolări la care au fost constrânse vreme îndelungată Principatele în cadrul sistemului otoman, o ruptură completă de civilizația apuseană n-a existat nicicând, iar repere ale unor relații culturale la scară continentală au persistat - după cum observa N. Iorga - chiar și în perioadele cele mai sumbre¹.

Acum, însă, amplitudinea, orizontul și ritmicitatea schimbărilor, sesizabile deopotrivă în planul bazei, ca și în cel al suprastructurii, îi motiva lui Alecu Russo reflecția că ultimii câțiva ani însemnaseră pentru țară, ca trăire istorică, mai mult decât cinci secole anterioare, iar Vasile Alecsandri, care se delimitase net de "generația stătută" dinaintea sa, generație rămasă în acel "orientalism toropitor" ce o împiedicase a face pasul hotărâtor spre emanciparea politică, națională și culturală, nu ezita a califica gestul multor boieri (reprezentând totuși aceeași generație "stătută"), de a-și trimite odraslele la studii în școlile și universitățile Apusului, ca un act revoluționar, deschizând porțile României la toate "formele civilizatoare" ce "s-au împământenit cu o răpejune fără exemplu în oricare altă parte a lumii"³. Așadar, timpul dobândise și pentru spațiul românesc, către mijlocul veacului al XIX-lea, densitatea specifică lumii moderne.

Unui domn sau despot luminat ca Mihai Sturdza, care, la 1842, era apoteozat de Adunarea Obștească a țării ca fiind "binefăcător și părinte al Moldovei", și unui înțelept ca Grigore Asachi, care, potrivit ultimelor exegeze, a fost, "până spre 1840, cel mai activ factor în stimularea și dezvoltarea culturii românești moderne"⁴, s-au datorat aflarea și apoi chemarea "montanistului" Carol Mihalic de Hodocin la Iași, pentru a îndeplini funcțiile publice încredințate, pe etape și departamente corespunzătoare, pe de o parte, cerințelor

locale și, pe de alta, formației sale intelectuale. Așadar, el n-a venit în Moldova doar spre a-și pune în valoare experiența acumulată în domeniul geologiei, al "montanisticeii" - cum era mai cunoscut termenul în epocă și cum i-a rămas imprimată efigia în posteritate, ci și în calitate de consilier guvernamental în probleme tehnico-economice ale țării, chiar dacă această demnitate nu i-a fost oferită din start.

În Moldova a venit în anul 1838, cu pașaport transilvănean (aidoma multor altor meșteri sau tehnicieni de etnie germană, maghiară sau austriacă), stabilindu-se definitiv la Iași și devansându-și contemporanii cu statut similar printr-un generos profesionalism, prin gama variată a competențelor afișate fără ostentație, prin dimensiunea proiectelor și semnificația înfăptuirilor și, nu în ultimul rând, prin devoțiunea exemplară pentru această a doua lui patrie, a cărei prosperare economică, în primul rând, a slujit-o constant prin puterea cuvîntului scris, ca și prin faptă.

În autoprezentarea destinată comitetului academic din Iași, respectiv forul de conducere al Academiei Mihăilene, care era abilitat cu recomandarea și invitarea specialiștilor străini pentru acoperirea necesităților de cadre calificate în variate domenii ale vieții publice, Hodocin preciza că experiența acumulată anterior în conducerea câtorva întreprinderi (exploatarea minieră de la Krompach, fabrica de hârtie de la Belnic ș.a.), ca și cunoștințele de economie rurală dobândite în cursul administrării unei ferme agricole model îi întăreau convingerea în propria-i capacitate de organizare a "Institutului economic" și a "Atelierului mecanic" ce urmau a fi deschise în capitala Moldovei. Deosebit de acestea, își declara pricepera - confirmată ulterior prin fapte - în construcția diverselor binale și instalații (velnițe, hambare, cărămidării, mori etc.), precum și în instruirea școlară a meșterilor lăcătuși, dulgheri și strungari. Nu-și declina competența, ba dimpotrivă, în domeniul exploatării ocnelor de sare, de care iarăși avea să-și lege numele și în Moldova foarte curând⁵.

Curios, dar și explicabil totodată, este faptul că Mihalic de Hodocin și-a făcut debutul pentru țara de adopțiune într-un domeniu în care antecedentele personale nu-i recomandau în chip explicit competența. Este vorba de domeniul învățământului tehnic sau profesional, pentru organizarea și dezvoltarea căruia Gheorghe Asachi a apelat nu la serviciile unui pedagog de formație, ci la ale unui practician cu experiență în știința și arta meșteșugurilor. Lipsa specialiștilor și a forței de muncă calificată în sectoarele vitale ale economiei țării reclama urgentarea pregătirii cadrului instituțional adecvat noilor cerințe și posibilități, direcție către care oficialitățile moldovenești, în frunte cu domnitorul, au manifestat nu doar înțelegere, ci și interes. Apreciem, prin urmare, că atunci acele autorități au acționat, nu în ideea "de a potoli direcția națională (antirusească, antigrecescă etc.) a învățământului public, care se năștea din studiile clasice, umaniste", cum enunța dubitativ V. A. Urechia⁶, ci din acele "bune convingeri economice", care au propulsat ideea înființării unui institut special de agronomie și a unei școli mecanice de arte și meserii⁷. Paternitatea ideii rămâne încă discutabilă. A aparținut aceasta lui Gh. Asachi, pe atunci referendarul Epitropiei învățăturilor publice din Moldova, care în numele acesteia, se adresa domnitorului, în martie 1839, cu cererea de a aproba înființarea școlii de arte și meserii sub direcția lui Carol Mihalic de Hodocin⁸, sau penitentul prelua oferta acestuia din urmă, vizând înființarea unui

institut de agricultură mecanică (din care avea să iasă ulterior o școală numită "Institut agronomic"), precum și a unei "școli de mecanică practică"⁹, subscriind inițiativei și oferindu-și concursul legal și necesar pentru materializare? Până la elucidarea controversii, să notăm că, la 3 martie același an, Hodocin era deja numit oficial director și profesor al acestei "unități de învățământ practic" în devenire și fără sediu încă, urmând a i se atribui un local "ce va fi construit *ad-hoc*".

Imprejurărilor enunțate mai sus li se raportează de fapt o altă îndeletnire a nou-numitului dascăl, relevând o dimensiune cvasinecunoscută a acestei proteice personalități, definită de preocupările sale ecologice asupra cărora voim a stărui în continuare.

La 30 mai 1839, Epitropia învățăturilor publice îi comunica în scris lui Mihalic de Hodocin că, "până la înființarea așezământului de agronomie și a școlii mecanice" din Iași, era însărcinat "a cerceta cu amăruntul munții Moldovei cu ramurile lor", în conformitate cu instrucțiunile detaliate ce i se înfățișau concomitent. Misiunea, aparent complementară, era în realitate deosebit de importantă pentru țară, având în vedere, pe de o parte, cerințele dezvoltării ei economice curente și de perspectivă și, pe de alta, posibilitățile sau estimările rezultate din prospecțiunea calificată a unei zone ce mai ispitise de două ori în ultimele două decenii atenția autorităților, e drept, nu pământene, ci de ocupație; prima campanie fusese efectuată între anii 1810 și 1812, din porunca țarului, de către geologul rus de origine germană Einfeld¹⁰, iar a doua, organizată și patronată de aceleași autorități imediat după intrarea în vigoare a Regulamentului Organic, a întreprins-o geologul Lizel¹¹.

Avertizat, probabil chiar de Asachi, asupra datelor cunoscute - puține câte vor fi existat - din precedentele expediții și beneficiind de "cuviosul agiutor" al dregătorilor locali, în urma recomandărilor exprese date acestora de către Departamentul de Interne, Carol Mihalic de Hodocin și-a început ancheta în teren la 1 iunie 1839, având ca obiectiv "geognostica cercetare" a șirului de munți de la Dorna până în valea Tazlăului, iar ca termen scadent, finele lunii august al aceluiași an. Durata deplasării și a prospectării avea să se prelungească însă până spre sfârșitul lunii octombrie, fără ca prin aceasta să fi stânenit proiectata inaugurare a școlii mecanice din Iași.

În raportul preliminar oferit Epitropiei la 4 noiembrie, el consemna că, prin propria-i osteneală, fusese "norocit a face descoperiri foarte însemnătoare, care ar putea aduce țării folosuri atât de mari, încât abia se pot socoti", descoperiri asupra cărora își rezerva dreptul de a reveni printr-un "prospect lămurit doveditor". Și n-a rămas dator față de cei care-i propuseseră și îi finanțaseră ancheta: în anul imediat următor, de fapt la doar câteva luni după încheierea expediției, publica în tipografia "Albinei" din Iași broșura intitulată *Observații asupra stărilor pădurilor din valea Bistriței de Sus*, broșură al cărui autor își adăuga la determinativul "nobil de Hodocin" și titlul de "profesor al Academiei" (Mihăilene - n.ns.). Ulterior, publicația periodică ieșană "Spicuitorul moldo-român", din iulie-septembrie 1841, insera în coloanele ei o dare de seamă sub forma unui rezumat bilingv al aceleiași solitare cercetări, cu titlul *Relație despre cercetările geognostice în Moldova*¹², republicat integral în 1842, alături de un alt studiu cu titulatură sugestivă, *Despre lucrarea minelor de metal*¹³.

Să ne oprim puțin asupra acestor texte, ce dezvăluie nu numai o concepție

economică, ci, în egală măsură și concomitent, definesc o personalitate complexă, cu vocația cercetării interdisciplinare ce-i asigură relevanța observațiilor geologice, geografice, agronomice, botanice, chiar chimice și, îndeosebi, ecologice.

Așadar, cele dintâi aprecieri prilejuite de solitara-i expediție în zona muntoasă din nord-vestul Moldovei, între Dorna și Valea Tazlăului, în cadrul unui program de "observații și cercetări atingătoare de toate producturile munților", le-a făcut asupra pădurilor, pe care le socotea a fi cele mai însemnate dintre aceste "producturi" dintr-o dublă perspectivă: economică și ecologică. Fără a subestima valoarea economică a lemnului pentru țară, utilizat ca material de construcții, ca materie primă și combustibil sau ca marfă pentru export, Mihalic de Hodocin pare să insiste pe cealaltă valență a pădurilor, cea ecologică, deprinsă din "înfrăurirea lor asupra climei, timpului și a rodirii pământului". Lecturile sale din G.L. Harting¹⁴, R. Feistmantel¹⁵, ori J. George-Leiböck¹⁶, ale căror lucrări de specialitate le regăsim în lista-inventar a propriilor cărți donate bibliotecii ieșene¹⁷, îi vor întări convingerea în necesitatea unei raționale exploatări a fondului forestier și instituirea - după modelul altor țări - a unei "privegheri oficiale" din partea guvernului, asupra unui "așa mare însemnător ram de economie națională", pădurile, fie acestea proprietate de stat sau particulară.

Numai prin "înțelepte și nimerite orânduiri" - afirma el - putea fi prevenită devastarea acestora, conservarea și chiar sporirea terenurilor împădurite, spre a asigura astfel echilibrul ecologic și necesarul de lemne, nu numai pentru contemporani, ci și pentru urmași. Și pentru a fi mai convingători, sublinia că "în multe țări, stârpindu-se pădurile, s-au schimbat și clima, multe izvoare s-au astupat, pâraiele au săcat și dealurile s-au făcut pentru totdeauna neroditoare".

Revenind cu observațiile directe asupra zonei cercetate, considera că, în afară de "partea Dornei" și de "șesurile mici" din preajma localităților Hangu, Pângărați și Vadul de-a lungul Bistriței al căror sol era propice practicării agriculturii (ca îndeletnicire complementară celei specifice, păstoritul și creșterea vitelor), întregul șes al Bistriței, cu văile lăturalnice de la Chirilă până la Piatra, era foarte potrivit împăduririlor. Asemenea operațiune putea asigura largi perspective valorificării superioare a acelor suprafețe, atât prin comercializarea lemnului, prin mijlocirea drumului natural ce lega Moldova cu Orientul, râul Bistrița, cât mai ales prin utilizarea lui în edificarea unor obiective industriale, precum "băi" de fier și de aramă sau "fabrici" de sticlă, de faianță, porțelan, piatră acră ș.a. "Cu greu - nota montanistul - poate fi găsit vreun alt loc în Moldova mai potrivit, după poziție și împrejurări, pentru sus arătatele ramuri de industrie decât valea Bistriței", unde mâna de lucru, bogățiile solului și ale subsolului, ca și posibilitățile naturale de transport se constituiau în garanții pentru orice întreprinzător, implicit în șansa propășirii generale.

Viziunea sa optimistă contrasta însă cu realitățile constatate în același perimetru, unde, în loc să sporească, spațiile împădurite "se mistuiesc printr-un *catahrisis* (abuz - n.ns.) vrednic de târguire". Mulțimea fierăstraielelor concentrată în zonă, exportul necumpătat și "relele obiceiuri" ale despăduririlor în profitul extinderii imasurilor pentru hrana vitelor, adeseori prin incendierea unor mari suprafețe de păduri (exemplificând cu acelea de lângă Neagra și Negrișoara), îl întristau și revoltau deopotrivă. Locurile pustiite de incendii de la poalele munților i se înfățișau improprii chiar pentru pășunat, posibilitatea odrăslirii pădurii

i se părea exclusă, după cum exclusă era și rodirea bradului prin sămânță, singura specie adaptabilă condițiilor fiind doar mesteacănul.

În concluzie, Hodocin sublinia: "pentru ca cuprinsul Bistriței să nu se prefacă în scurtă vreme în stânci și pietriș gol fără nici un preț pentru țară; dacă în această parte de loc nepotrivit pentru agricultură au a se statornici băi, fabrici și o industrie favorizatoare întregii țări, apoi au agiuns acum vremea a curma și desființa sistema vătămătoare a stârpiturii pădurilor și a introduce o iconomie potrivită scoposului, care să poată răspunde atât trebuințelor de acum, precum și viitorimei". Intervenția hotărâtă a statului, în temeiul legiurii organice, i se înfățișa ca remediu firesc, iar el își încheia pledoria de botanică și chimie, anume cultivarea speciei de arbore numită "crin" (*Larix europae meleze*), asemănător cedrului libanez, arbore considerat "cel mai bun lemn de durat al Evropei", pe care-l prezenta în tot ceea ce cultivarea și utilizarea lui aveau distinctiv.

În argumentarea ideilor susținute și ilustrarea lor prin exemple, privirile i se îndreptau adesea spre spațiile austriac, ungar și transilvan, pe care le cunoscuse îndeajuns și în care se formase ca specialist.

Ecoul observațiilor sale în domeniu poate fi lesne dedus din simplul fapt că, după trei decenii și jumătate de la formulare, răstimp în care societatea românească făcuse pași mari pe calea modernității și propășirii generale, ideile avansate de Hodocin își păstrau nealterată valabilitatea. Insuși luceafărul poeziei românești, Mihai Eminescu, retipărind integral - în "Curierul de Iași" din 1876 - mai vechiul studiu al lui Mihalic de Hodocin (*Despre lucrarea minelor de meta*), aprecia că "lucrarea are valoarea actualității", fiind, după opinia sa, deloc exagerată, "una din cele dintâi scrieri românești cuprinzând vederi de economie politică, într-o vreme în care nimeni nu visa la asemenea lucrări. Despre limbă, nu mai vorbim. Ea este mai bună decât limba tuturor jurnalelor politice de azi"¹⁸.

Iată, așadar, o sugestivă și autorizată apreciere - aparținând temutului gazetar și analist al fenomenelor economico-sociale și politice românești specifice începutului de drum - asupra uneia dintre modalitățile de exprimare și de afirmare în epocă a celui care a fost, nu doar publicistul sau hidrologul, economistul sau urbanistul, apicultorul sau naturalistul, întreprinzătorul sau industriașul, ci și **ecologistul** Carol Mihalic de Hodocin. Aria extrem de extinsă și diversificată a îndeletnicirilor, esența ideilor și a proiectelor, natura și importanța înfăptuirilor în cele peste două decenii de activitate în slujba țării de adopțiune, îi revendică recunoașterea meritelor și locul cuvenit în istoria gândirii și a practicii economice românești, istorie care până azi i s-a arătat vltregă.

NOTE

1 Nicolae Iorga, *Etudes roumaines. I. Influences étrangères sur la nation roumaine*, Paris, 1923, p. 81-91.

2 Alecu Russo, *Cântarea României*, București, 1971, p. 9-10, 30-31.

3 Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intellectualii români din Principate și cultura*

greacă. 1821-1859, București, 1979, p. 11.

4 *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 56-57.

5 ASB, Ministerul Cultelor - Moldova, dosar 318/1837, p. 16; vezi și D. Vitcu, *Proiecte de reorganizare a exploatării ocnelor în Moldova (1832-1862)*, în "Cercetări istorice" (seria nouă), III, Iași, 1972, p. 83-98.

6 V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800 la 1864*, vol. II, București, 1895, p. 113.

7 Dr. S. Reli, *Cehi în trecutul școlar și artistic al românilor*, în "Revista de pedagogie", III, Cernăuți, 1933, p. 7-10.

8 I. Cojocaru, *Inceputurile învățământului tehnic și profesional în Moldova și Țara Românească*, București, 1967, p. 62.

9 C. Turcu, *Activitatea tehnico-economică desfășurată de Carol Mihalic de Hodocin în Moldova*, în "Studii și articole de istorie", III, București, 1961, p. 189.

10 T. G. Bulat, *Rușii caută metale în Moldova (1810)*, în "Arhivele Basarabiei", III, nr. 2, 1931, p. 65-72.

11 C. Turcu, *Vechi încercări de exploatare minieră în Moldova*, în "Studii și cercetări științifice. Istorie", fasc. 2/1957, Iași, p. 310.

12 "Spicuitorul moldo-român", Iași, iulie-septembrie 1841, p. 17-35.

13 A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, III, București, 1935, p. 17.

14 Georg Ludwing Harting, *Lehrbuch für Förrester und die es werden wollen*, Wien, s.a.

15 Rudolph Feistmantel, *Forst-Wissenschaft*, Wien, 1835.

16 Johan Georg-Leiböck, *Die Forst-Wirtschaft*, Leipzig, 1836.

17 Arhiva Bibliotecii Centrale Universitare "M. Eminescu", Iași, dosar 1 (1861-1863), p. 395-396.

18 D. Vatamaniuc, *Publicistica lui Eminescu. 1870-1877.*, Iași, 1985, p. 314.

NOTE ȘI COMENTARII

MIT ȘI ADEVĂR DESPRE MIGRATORII BARBARI ASIATICI

ION CERNAT

Când Pandora asiatică, din curiozitate pur feminină, a deschis cutia uriașă în care hălăduiau din preistorie ceea ce se vor numi populații barbare, nu bănuia cât rău va pricinui Europei. Ea, Pandora, are o scuză: capacul nu se închidea perfect între Urali și Marea Caspică și, prin acel loc, care unește stepa asiatică cu cea europeană, cu șesurile Rusiei și întinderile nord - pontice, s-au scurs toate furiile barbare, timp de un mileniu, producând spaimă și ruină în Europa unită sub cele două Rome, deopotrivă bogate și creștine. "Sămânța întregului dezastru" îl constituie, după Ammianus Marcellinus, hunii, deși migrația este cu mult mai veche și are două componente: o migrație europeană a celților, germanilor și slavilor și o migrație asiatică a sciților, a turco-mongolilor, declanșată cu multe secole înainte de ceea ce admitem astăzi ca mileniul migrațiilor - sec. al III-lea d.H. - anul 1241. Pentru greci și romani și unii și alții erau barbari; nu aparțineau culturii greco-romane, vorbeau limbi diferite de limba filosofilor greci și de limba dreptului roman.

Trebuie să admitem că migrația populațiilor europene - celții, germanii și slavii, desfășurată pe un spațiu restrâns, cu excepția gallaților din Asia Mică și a vandalilor din nordul Africii, cu tot caracterul lor distructiv, a sudat Europa, în care trebuie să vedem începutul teoriei europocentrismului. Când sinteza europeană a creștinismului era pe cale să se înfiripe, se declanșează, cu venirea hunilor, migrația barbarilor asiatici, care după confruntări îndelungate cu apusul Europei, va afecta profund, cu deosebire, sud-estul european, ceea ce va înrăuri negativ desfășurarea procesului de sinteză europeană.

Hoardele asiatice aparțin trunchiului de populații turco-mongole, în care se integrează și populațiile fino-ugrice. Sfântul Ambroziu constată fenomenul invaziilor pustiitoare astfel: hunii s-au aruncat asupra alanilor, alanii asupra goților, goții asupra taifalilor ceea ce arată că mișcarea unuia dintre elemente determină o reacție în lanț, antrenând pe un spațiu geografic imens mari mutații socio-politice.

Există părerea aproape unanimă cu privire la cauzele care au determinat fenomenul migrațiilor. Toți cei care s-au ocupat direct, în scrierile istorice sau indirect, în lucrări de altă natură, în însemnări despre viața social-economică, organizarea politică și viața religioasă.

au căutat să explice sau au acceptat explicațiile anterioare în legătură cu cauzele care au dus la revărsarea furiilor barbare. Pornind de la ocupația de păstori nomazi, s-a spus și se susține încă drept cauză a deplasării violente a acestor barbari, lipsa pășunilor pentru turmele lor de cornute și cabaline. La aceasta se adaugă una care se referă la un spor demografic apreciabil, incomparabil sau insuficient cu spațiul locuit. În sfârșit, analizându-se stadiul de dezvoltare social-economică, de destrămare a organizării gentilico-tribale, se susține că modificările în evoluția socială - apariția în cadrul ginții a elementelor de "feudalism asiatic" - ar fi dus la marile deplasări de populații din Asia spre Europa. În *Istoria culturii și civilizații*, vol. II, Ovidiu Drimba arată că "... una din posibilele cauze ale migrațiilor a fost o anumită politică de forță inițiată de Imperiul chinez în Asia Centrală", ceea ce poate fi mult mai aproape de adevăr.

Dacă acest complex de cauze nu poate fi ignorat și nici eludat, nu-i mai puțin adevărat că poate fi reanalizat. Într-adevăr, lipsa vegetației la un moment dat, dintr-o anumită zonă, poate determina mutații și schimbări de populații, dar, pe un spațiu limitat, până acolo unde condițiile pedo-climatiche atestă prezența vegetației. Dacă admitem deplasarea din această cauză, ar însemna ca pe locul părăsit să nu se mai așeze o altă populație cu același mod de viață, ori lucrurile nu stau deloc așa; în locul populațiilor plecate, vin imediat altele. Cum s-ar putea ca noua populație, cu același mod de viață, crescătoare de animale, să se așeze pe un teren lipsit de vegetație? Este posibil să fi dispărut vegetația de pe un spațiu vast, însumând milioane de km², pe care locuia o populație (ținând seama de densitatea populației din Mongolia de astăzi) sub 1 locuitor pe km².

Spațiul pe care se mișcă populațiile barbaro-asiatice este față de Europa, considerată de Napoleon o vizuină uriașă: de la nordul Zidului chinezesc, toată Asia centrală până la limita indo-persană, depășind stepele caspice și pătrunzând în stepele nord-pontice, Stepă calmucă, Cubanul, șesurile rusești mergând în nord spre Polonia și în sud pe Dunăre până la Porțile de Fier. O privire asupra datelor oferite de *Mic atlas geografic*, ediția 1978, confirmă un spațiu cuprins între paralele 45° și 55°, venind dinspre Amur spre Dunăre, ceea ce ar da o suprafață de aproximativ 10 milioane km² și pe o distanță de la est spre vest de cel puțin 12 mii km.

Date sigure asupra dimensiunilor acestui spațiu se oferă asupra fostelor republici ale URSS, Rep. Cazahă, Uzbekă, Kirghiză, Turcmenă, Tadjică și asupra Mongoliei, care, la un loc însumează 5.559.400 km² cu o populație de 40 milioane de locuitori și cu o densitate de 7 locuitori pe km². Această abundență de spațiu este brăzdată de fluvii mari ca: Obi, Enisei, Lena, Amur, Selenga, Amudaria și Sârdaria, lacuri, adevărate mări, precum Lacul Aral 67.700 km², Baikal 30.500 km² și Marea Caspică. Stepă necuprinse, cu vegetație specifică, păduri nesfârșite de taiga, zone deșertice, ținuturi subtropicale, ca cele din sudul Asiei Centrale, climat pronunțat continental, cu temperaturi cuprinse între +55° C și -50° C, o faună bogată din care nu lipsește peștele în abundență, a animalelor cu blană fină, toate acestea oferă o imagine care trebuie să fie foarte aproape de cea de acum 1.600 de ani. Cu siguranță, au fost ani întregi de secetă, turmele au distrus o parte din vegetație și solul s-a erodat, însă la spațiul descris aceste calamități nu puteau lua caracter catastrofic.

O deplasare spre nord sau sud de câteva sute de kilometri restabilește condițiile minime de trai ale populațiilor în discuție. Așadar, lipsa pășunilor pentru numeroasele lor turme, nu rezistă drept cauză a migrării spre Europa, cu atât mai mult cu cât teritoriul părăsit este și astăzi locuit de strămoșii turco-mongolilor.

Sporul demografic de care vorbesc unii cercetători nu poate fi cauza determinantă în mutațiile de populații asiatice. Chiar dacă am admite, în lipsa unor date că populația s-a dublat, condițiile și mediul ofereau surse de supraviețuire pentru toți.

Ocupațiile acestor populații - creșterea vitelor, a oilor și a cailor, a cămilelor, pescuitul, vânătoarea și meșteșugurile casnice ancestrale - ofereau condiții de trai la un nivel satisficător. Vânătoarea era colectivă și presupunea hăituirea vânatului pe un areal însemnat ca întindere, oferind prin desfășurarea ei, atât o îndeletnicire, cât și un exercițiu militar. căci manevrele pe care le execută migratorii pe câmpul de luptă cu populațiile sedentare își au sorginea în vânarea animalelor. În deplasarea lor vijelioasă, ei vor înlocui vânarea animalelor cu a oamenilor. În creșterea vitelor nu se cerea nici un efort; nu avem dovezi că în perioadele reci creșterea vitelor ar fi avut la bază stabulația, care presupune în mod obligatoriu, recoltarea și depozitarea furajelor. Cu excepția sudului Asiei Centrale nu s-a practicat nici un fel de agricultură, iar afirmațiile despre agricultura practică de unii migratori barbari în Europa nu are la bază nici un temei; agricultura, chiar primitivă, presupune sedentarizarea, o perioadă de așteptare a creșterii și recoltării păioaselor. Avem dovezi sigure că la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, urmașii vechilor migratori turco-mongoli și fino-ugrici nu practicau încă agricultura și distrugau recoltele și terenurile amenajate de coloniștii ruși. Pretenția urmașilor vechilor migratori barbari că ar fi avut o civilizație bazată pe agricultură este absurdă. Ei au învățat agricultura în contact cu europenii sedentari.

Organizarea socială a migratorilor asiatici a avut la bază ginta. Studiul realizat de istoricii ruși asupra acestui aspect a avut în vedere pe mongolo-tătari, ultimii migratori, care au dominat stepele rusești timp de mai multe secole. Cu toate limitele ei pornind de la concepția care o domină, lucrarea lui B.D.Grecov și A.I.Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, rămâne o lucrare de referință în domeniu. Potrivit studiului asupra populațiilor stepei se apreciază că "... mongolii au trăit în societatea gentilică, atât înainte, cât și după formarea imperiului. Sub învelișul vechi al ginții, se manifestă relații noi, de tip feudal".

Un istoric citat de Iacubovschi și Grecov, Vladimirțov, aprecia că "... la sfârșitul treptei de sus a barbariei, mongolii duceau o viață bazată pe ail, adică trăiau în familii separate". Anterior organizării pe ail a existat în societatea mongolă organizarea pe bază de **kuren**, mod de viață nomad, care consta în așezarea tribului în formă de cerc, iar cortul celui mai în vârstă dintre ei constituia mijlocul cercului. Tribul așezat pe un teritoriu dobândit, în formă de cerc, poartă denumirea de kuren.

Ginta mongolă - **obog** - constituia o reuniune foarte tipică de persoane înrudite prin sânge care se baza pe agnicitate (toți membrii își au originea dintr-un strămoș sigur pe linie masculină) și pe exogamie (principiul răspândit la populațiile primitive după care căsătoria nu poate avea loc decât între membrii unor triburi diferite).

Trecerea de la modul de viață bazat pe kuren la cel bazat pe ail, ambele nomade,

a dus la apariția unui anumit tip de aristocrație a stepei, în jurul căreia se vor strânge elemente războinice care își căutau mijloacele de subzistență în jafuri și prădăciuni la vecini. Tot acum a apărut noionul în jurul căruia se vor coagula nökör-ii (prieteni) care depun șefului jurământ verbal. Din rândurile acestei "aristocrații" se va alege un han a cărui autoritate s-a exercitat asupra triburilor-ailuri și ginți. Abilitatea, forța fizică, capacitatea de a da lovituri reușite erau hotărâtoare în desemnarea hanului. Aceste trăsături le-a avut Gengis-Han.

Luând ca model societatea mongolă de la începutul mileniului al II-lea, ne putem imagina care a fost forma de organizare a celorlalți migratori barbari, începând cu hunii, avarii, bulgarii, ungurii, pecenegii, cumanii, uzii, cabarii, alanii, brodnicii, găgăuzii și sfârșind cu tătarii. Toate aceste populații se înrudesesc, au același mod de viață, de organizare, același nivel cultural cu excepția unor triburi turcice, mai favorabile penetrației culturii indo-europene. Aceste triburi turcice au și creat state în sudul Asiei Centrale începând cu secolul al VII-lea.

Cultura lor materială și spirituală este rudimentară, iar civilizația lor este cuprinsă în ceea ce istoricii apuseni denumesc "... civilizație de stepă", sintagmă elegantă care acoperă tocmai conținutul fundamental al noțiunilor de civilizație. În realitate, toate populațiile amintite, aflate pe trepte specifice sălbăticiiei și barbariei, se remarcă printr-o "civilizație bazată pe cumâs" (lapte de iapă fermentat).

Trebuie observat că zona de locuire primară a acestor populații este la periferia unor mari culturi: chineză, indiană și persană. Este adevărat că, anterior migrațiilor spre Europa, populațiile hunice au invadat China, dar toți cei intrați în civilizația și cultura chineză au sfârșit repede prin a fi chinezi. Același lucru s-a întâmplat și cu o bună parte din mongolo-tătari. Era riscant pentru aceștia de a repeta invaziile spre răsărit și sud. Deși priveau cu jind la viața sedentară a unor populații mai evolute din sudul Asiei Centrale, la nivelul lor cultural și social nu au perceput distanța în timp ce-i separa de acestea, după cercetătorii apuseni două mii de ani. Incapabili să înțeleagă și să se adapteze unor realități sociale și culturale noi, au preferat să jefuiască și să distrugă. Impactul cultural suferit i-a determinat să-și îndrepte atenția spre vest, unde sperau să aibă șanse mai mari.

Reluând ideea cauzelor care au determinat migrația barbarilor asiatici, arătăm că una din ele, cu mai mare grad de probabilitate și credibilitate a constat din incompatibilitatea a doi factori: pe de o parte cultura și civilizația chino-indo-persană care i-a respins pe barbari și, pe de altă parte, neputința barbarilor de a se adapta civilizațiilor și culturilor străvechi.

Datorită condițiilor materiale și sociale în care trăiau aceste populații, el - omul stepei - a dobândit o psihologie aparte; el încearcă să devină ceva prin forță într-o lume care-i este firesc ostilă. În acest proces de "devenire", omul stepei este ajutat de lipsa celor mai elementare noțiuni de morală. La aceasta se adaugă două elemente care nu pot fi neglijate: calul rezistent la intemperii, iute pe întinderile nesfârșite ale stepei și o armă redutabilă - arcul cu săgeata. Într-adevăr, barbarul asiatic nu are noțiunea de țară; oriunde își pune cortul este țara lui și nu este de mirare că face confuzia între țară și cort, cort care n-a fost pus de două ori în același loc. Dar dacă nu au noțiunea de țară, nu au nici

noțiunea de spațiu, un spațiu delimitat geografic și istoric. Acest mod de a privi realitățile geopolitice a lăsat urme adânci în conștiința popoarelor care au strămoși direcți pe barbarii asiatici: ungurii și bulgarii, dar s-a impus și unor urmași ai migratorilor europeni: germanii. Această foame de spațiu la popoarele moderne amintite nu are o bază reală deoarece strămoșii lor nu au avut țară, ci teritorii de pradă. Ei încearcă și astăzi să înglobeze în țara lor și vechile teritorii de pradă, care, evident, aparțin altor popoare mai vechi.

Religia populațiilor barbaro-asiatice este primitivă, animistă și șamanistă, nu se ridică la nivelul înțelegerii sensului moral al acțiunii umane. Cum cerul se adună rotund în jurul calului și călărețului, omul stepei se închină unei divinități Görtangrî - zeul cerului, care-l ocrotește în cortul lui rotund ce ia forma iurtei. Această formă o găsim și în elementul vestimentar care-i acoperă capul și care va fi împrumutat ca element de construcție în acoperișul turelor bisericilor rusești.

În ciuda mărturiilor târzii persane, mult înfrumusețate - în literatură și arhitectură, numite impropriu arabescuri - după cum impropriu este să spunem cultura arabă - care arată o anumită noblețe sufletească pentru omul stepei și a mărturiilor europene moderne care păstrează nostalgia timpurilor primare, barbarii asiatici sunt violenți și hoți, își fură caii și femeile, se omoară pentru cauze care sunt minore privite în perspectiva timpului. Sunt într-o continuă căutare a hranei; foamea îi pândește la fiecare pas iar sărăcia lucie și mizeria îi însoțește pretutindeni. Sângeroși în mod gratuit, drumul lor este presărat cu jafuri, distrugeri și omoruri. De asemenea, în psihologia acestor migratori barbari sălășluiesc două însușiri diametral opuse: una de stăpân atunci când este cuceritor și cea de slugă când este învins. Tătarii prinși în luptele cu românii au fost transformați în robi, împăcându-se cu situația și noul statut social. Poziția adoptată față de noii cuceritori priviți ca inferiori și slugi, indiferent de poziția socială, s-a răsfrânt în interior asupra propriilor femei și asupra celor cucerite. Nu degeaba Gengis-Han arăta că cea mai mare bucurie a mongolului este să ia femeia altuia. Toți migratorii barbari, fără excepție, s-au considerat îndreptățiți de a fi întreținuți de populațiile sedentare.

Spre deosebire de germani și slavi, populații numeroase și intrate timpuriu în circuitul european, asiaticii sunt puțini; cruzimea și dimensiunile jafurilor i-au dilatat în ochii cronicarilor vremii. Că este așa ne-o demonstrează faptul că, dacă nu i-a încăput toată Asia, au încăput foarte bine în vechea provincie romană Panonia care nu are mai mult de 40.000 km². Forța lor a constat din atacul cavaleriei ușoare, ușor manevrabilă pe câmpul de luptă, pe folosirea arcului și a suliței. Numai cine nu cunoaște modul de organizare a armatelor feudale europene, care excludea masa producătorilor direcți de la portul armelor le acordă barbarilor calificativul de superiori. Este adevărat că primele confruntări militare au fost defavorabile europenilor, când însă aceștia au înțeles că migratorii nu rezistă unei lupte de uzură, au obținut rezultate deosebite pe câmpul de luptă: armatele romane în fața hunilor, bizantinii și statul franc în fața avarilor, germanii în fața ungarilor.

Se admite în literatura de specialitate că barbarii asiatici au întemeiat imperii de stepă, dar nu se are în vedere faptul că ideea de stat este străină acestora. Ideea imperială care îi mai stăpânește pe unii urmași ai migratorilor a fost împrumutată fie de la chinezi, fie de la romani. Creațiile lor statale sunt imitații și vor dispărea sub loviturile altor barbari

sau a statelor europene. Atât "imperiul" hunilor, cât și cel al tătarilor, înglobează populații eterogene din punct de vedere etnic, nu au fost state care să se dezvolte pe baza evoluției normale a unui singur popor. Ambele sunt creații statale artificiale, alcătuite prin forță și acaparare de spații imense. Cum stăpânirea lor a fost o stăpânire de pe spatele calului, în consecință a fost și temporară, marea majoritate a migratorilor barbari asiatici topindu-se în masa sedentarelor.

Șanse de supraviețuire au avut numai ungurii și bulgarii, dar acest lucru nu se datorează unei concepții de stat proprii, cât îndeosebi creștinării lor, deoarece toate populațiile care nu au avut o religie sau nu și-au însușit o religie universală au dispărut în istorie.

BIBLIOGRAFIE

1. Gh. Brătianu, *Marea Neagră*, București, 1988.
2. Ov. Drimba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. II, București, 1987.
3. B.D.Grecov, A.I.Iakubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953.
4. René Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Payot, Paris, 1934.
5. N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, București, 1984.
6. Idem, *Locul românilor în istoria universală*, București, 1985.
7. Mustafa Ali Mehmet, *Istoria turcilor*, București, 1976.
8. Manole Neagoe, *Attila, Genghiz-Han, Tamerlan*, București, 1971.
9. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ed. a II-a, Cluj, 1972.
10. xxx, *Jocul periculos al falsificării istoriei*, București, 1986.
11. xxx, *Mic atlas geografic*, București, 1978.

UN NOU TIP DE IDOL ÎN CULTURA CUCUTENI

NICOLAE URSULESCU

VICTORIA BATARIUC

Dorim să aducem câteva precizări în legătură cu un tip de statueta foarte rar întâlnit în lumea neolitică și care ne permite să formulăm unele considerații referitoare la o anumită concepție din filosofia antică. Este vorba de așa-numitul "androgin", statueta care reprezintă laolaltă atât semnele masculinității, cât și pe cele ale feminității.

În timpul săpăturilor întreprinse în 1975 în așezarea Cucuteni B de la Mihoveni, din apropierea orașului Suceava¹, a apărut un asemenea idol, într-un complex arheologic din centrul stațiunii, complex care prezenta anumite particularități. Astfel, vatra în apropierea căreia a fost descoperită statueta, era perfect amenajată pe un pat de pietre și prezenta urmele unei reamenajări clare, între cele două momente ale folosirii sale punându-se un strat de pământ. Pe de altă parte, vatra aparținea unei locuințe (nr. 5), care avea un plan circular, marcat pe teren prin grupe de pietre înfipite în sol. Acest tip de construcție constituie un unicat în cadrul descoperirilor din cultura Cucuteni-Tripolie, singura analogie existând în modelul de lut ars al unei locuințe circulare, descoperită la Popudnja, în bazinul Bugului Sudic (de asemenea, faza Cucuteni B)².

Caracterul deosebit al construcției, ca și poziția sa centrală în cadrul stațiunii, ne permite să presupunem că e vorba de o construcție care îndeplinea un rol de cult pentru comunitatea de la Mihoveni.

Idolul de la Mihoveni se încadrează în categoria statuetelor în poziție șezândă (în general mai rară decât cea a statuetelor verticale). Picioarele (de la genunchi în jos), ca și brațele (înainte de cot) nu s-au păstrat. Sâni, ca și falasul, sunt foarte bine redați prin proeminențe clare. Cele mai bune analogii, în ceea ce privește poziția, se regăsesc, la Drăgușeni (Suceava)³ și la o piesă din zona Niprului, publicată de Hvoico la sfârșitul secolului trecut⁴. Însă, la aceste figurine, nu este atât de clară prezența semnelor pentru cele două sexe, deși există anumite indicii. Se cunosc, în schimb, statuete în poziție verticală, care prezintă în mod sigur fenomenul androginiei. O piesă, cu picioarele terminate sub forma unui vârf, a fost publicată de Hubert Schmidt în monografia sa despre Cucuteni⁵, iar o alta (inedită) a apărut în cursul unei cercetări de suprafață la Parincea (jud. Bacău)⁶; ultima pare a prezenta și pliurile unui veșmânt care-i acoperea partea inferioară a corpului. Toate piesele la care ne-am referit provin clar din medii Cucuteni B, ceea ce ne

demonstrează că acest cult al androginului a apărut spre sfârșitul acestui complex cultural.

Se pare că explicația semnificației acestor figurine neobișnuite se găsește în lucrarea *Despre natură* a filosofului grec Empedocles din Agrigent⁷, din secolul al V-lea î.e.n., ale cărei idei au fost preluate de Platon, în dialogul său *Banchetu*⁸. Conform acestei teorii, ar fi existat o perioadă inițială în istoria omenirii, când oamenii erau totodată și bărbați și femei, deci androgini, corpurile lor având aspectul unei sfere, sudată prin dragoste. Ura ar fi dizolvat ulterior sfera, dând naștere sexelor separate, care de atunci se caută neîncetat, pentru refacerea cuplului inițial.

Chiar dacă idolii cucutenieni la care ne-am referit nu se prezintă sub forma unei sfere, considerăm totuși că ei pot fi puși în legătură cu această concepție a androginiei, ale cărei ecouri târzii au răzbătut până în perioada clasică a Greciei antice.

O altă ipoteză de lucru ar permite ca idolii androgini să fie puși în eventuală legătură cu concepțiile cosmogonice ale celor vechi. Se știe că idolii feminini erau reprezentarea fertilității, a zeiței Mame a Pământului, în timp ce idolii masculini reprezentau adorarea forțelor uraniene, a Soarelui în primul rând. Pornind de la aceste date, s-ar putea ca idolii androgini (care îmbină, în sine, cultul chtonic și cel uranian) să fie o reprezentare a Lunii - intermediara dintre Pământ și Soare.

Oricum, studierea atentă a acestei categorii de figurine poate să ne aducă informații suplimentare despre universul spiritual al oamenilor care au creat splendida civilizație cucuteniană⁹.

NOTE

1 Cercetările au fost întreprinse de N. Ursulescu și V. Batariuc, cf. *Suceava*, V, 1978, p. 89-107 și *SCI/VA*, 30, 2, 1979, p. 271-284.

2 T. S. Passek, în *MIA*, 10, Moscova-Leningrad, 1949, p. 95, 120-124 și fig. 54/4; 68.

3 G. Luca, în *CI*, XII-XIII, 1981-1982, p. 113-115.

4 V. V. Hvoico, în "Trudy odinnadcatogo siezda v Kieve", 1899, I, Moscova, 1901, pl. XXII/2.

5 H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau*, Berlin und Leipzig, 1932, p. 65 și pl. 31/7.

6 Informație amabilă de la Dan Monah, căruia îi mulțumim și pe această cale.

7 *Enciclopedia civilizației grecești*, București, 1970, p. 210.

8 Platon, *Dialoguri*, București, 1968, p. 265-267.

9 În aproape toate religiile există zeități primordiale, străvechi, care îmbină în sine toate contrastele cosmogonice, fiind considerate atât de strămoși ai lumii, cât și ai omenirii; de regulă, ele sunt reprezentate cu dublu sex (Jan de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte, dritte Auflage*, Berlin, Walter de Gruyter, 1970, Bd. II, p. 165, 354; N. Beldiceanu, *Antichitățile de la Cucuteni*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie",

V, 1885, p. 192; M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, Payot, 1949, vol. I, p. 359).

UNE NOUVELLE TYPE D'IDOL DANS LA CIVILISATION CUCUTENI

RÉSUMÉ

À Mihoveni (près de Suceava) a été découverte une habitation avec plan circulaire, marqué par des groupes de pierres enfouies dans le sol. Le foyer de cette habitation a été refait en totalité. Sur le foyer a été trouvée une idole en position assise, qui présentait des signes pour les deux sexes, donc le phénomène d'androgynie.

Les auteurs expliquent la signification de cette idole par l'intermédiaire des conceptions philosophiques d'Empédocle d'Agrigent (*Sur la nature*) et de Platon (*La banquet*). Une autre hypothèse de travail pose cette idole en liaison avec le culte de la Lune, comme intermédiaire entre la Terre (la femme) et le Soleil (l'homme).

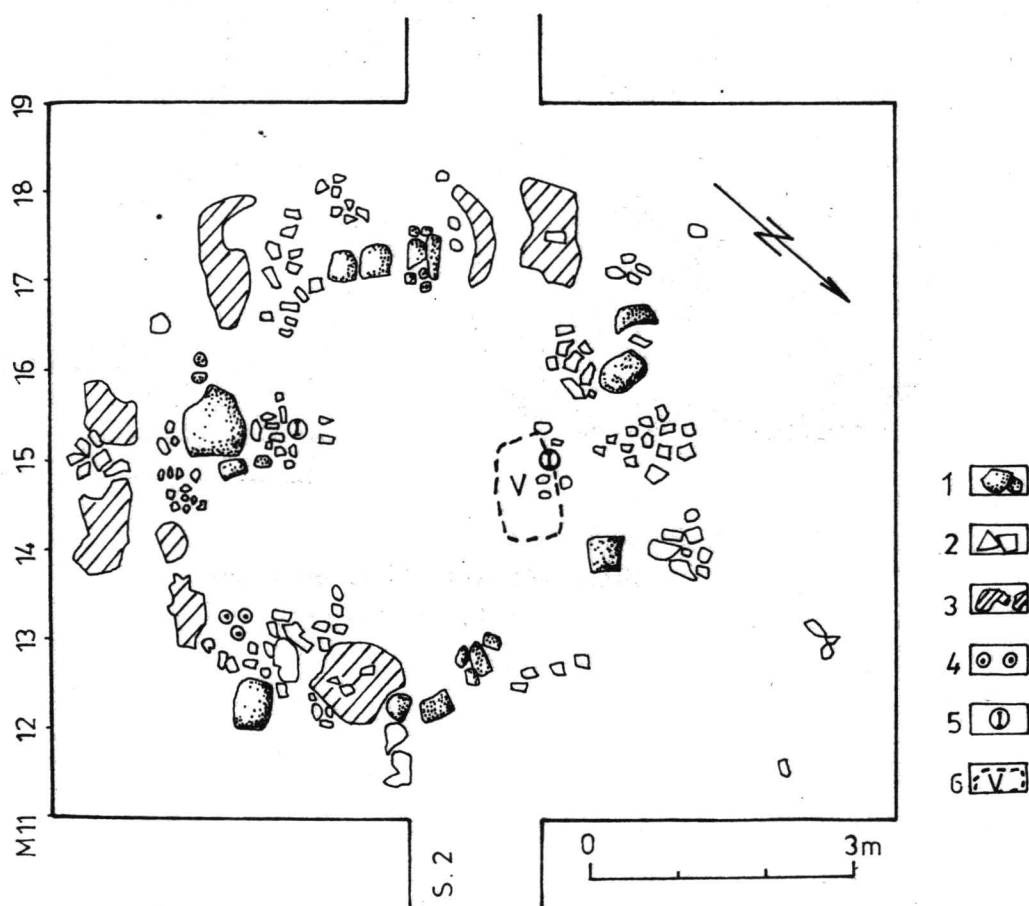

Fig. 1 Mihoveni. Planul locuinței nr. 5 (1 - piatră; 2 - fragment ceramic; 3 - lutuială; 4 - greutate de lut; 5 - idol; 6 - vatră)

Le plan d'habitation no. 5 (1 - pierre; 2 - fragment ceramique; 3 - torchis; 4 - piods d'argile; 5 - idole; 6 - âtre)

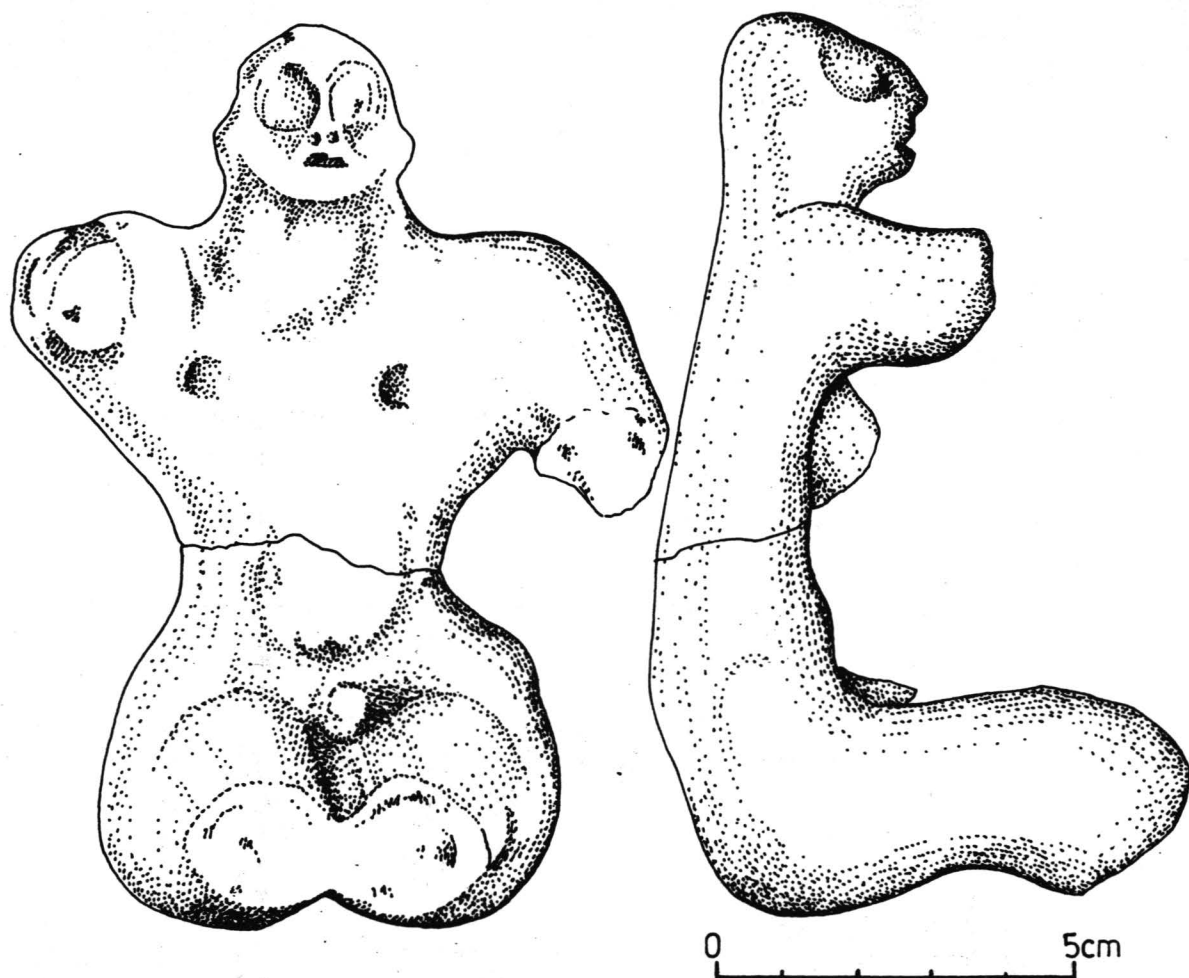

Fig. 2 Mihoveni. Idolul androgin.
L'idole androgyne.

**UNELE CONSIDERAȚII REFERITOARE LA VASELE
CUCUTENIENE CU DECOR ORNITOMORF PICTAT DESCOPERITE
LA BUZNEA (ORAȘ TÂRGU FRUMOS), JUD. IAȘI**

DUMITRU BOGHIAN

Noile cercetări arheologice contribuie, în mod esențial, la îmbogățirea cunoștințelor despre cultura **Cucuteni** devenită celebră prin splendida sa ceramică pictată. Astfel, ele ne permit să întregim tabloul vieții materiale și spirituale a purtătorilor acestei culturi eneolitice milenare din această parte a Europei.

În acest context, așezarea cucuteniană din punctul *Siliște* sau *După Grădini* de la Buznea (orașul Tg. Frumos) a oferit un bogat material arheologic, compus din arme și unelte, ceramică și piese de cult, care dovedește nivelul înalt de viață și gândire al triburilor cucuteniene ajunse în faza B a evoluției lor. Între descoperiri remarcăm o locuință-sanctuar împreună cu un complex de cult și materialul ceramic decorat în grupele stilistice γ , δ și ϵ , delimitând secvența inițială B_{1a} a fazei Cucuteni B¹. Din cadrul materialului ceramic, publicat parțial, se desprind două vase cu decoruri ornitomorfe pictate: o strachină (fig. 1/1) și o amforă bitronconică (fig. 1/2), care sunt încă insuficient cunoscute în literatura de specialitate², descoperite în centrul așezării, în preajma locuinței și complexului de cult.

Strachina pusă în discuție³, este lucrată din pastă roșiatică, are dimensiuni mijlocii (d. max. 200 mm) și a fost pictată la interior cu culoare neagră, în stil ϵ . Suprafața circulară din interiorul strachinii, a fost împărțită în patru spații printr-o cruce realizată din benzi liniare. În fiecare spațiu, au fost pictate perle, aproape ovale, iar în interiorul fiecărei perle câte o pasăre schematizată, cu corpul format dintr-o bandă neagră concavă, cu picioarele redată prin linii paralele, orientate spre înapoi și ciocul lung, orientat spre dreapta (fig. 1/1; 2/1).

Cel de-al doilea vas este o amforă bitronconică, cu gura în formă de pâlnie și două torți străpunse vertical, dispuse simetric, puțin deasupra diametrului maxim ($h=375$ mm, d. g. = 150 mm, d. max. = 300 mm). El este modelat dintr-o pastă bine frământată, arsă perfect, ceea ce îi conferă o culoare roșiatică⁴.

Pictura este executată cu culoare neagră pe fondul natural al vasului, încadrându-se în aceeași grupă stilistică ϵ . Decorul este organizat tectonic, în două registre, unul superior, plasat pe umărul și gâtul vasului, iar celălalt situat pe diametrul maxim, în partea centrală a vasului.

Registrul de pe partea centrală a vasului reprezintă opt motive geometrice, având ca bază de plecare spirala înălțuită, ochiurile spiralelor fiind formate din cercuri concentrice ce au la mijloc un cerc umplut cu culoare neagră (fig. 1/2; 2/3).

Al doilea registru, cel de pe umărul și gâtul vasului, cuprinde motive ornitorfe pictate, asemănătoare cu cele redată pe strachină, însă diferite ca mod de organizare și dispunere, îmbinând stilul metopic cu cel liber. Acest registru este împărțit în șase spații triunghiulare, delimitate de benzi liniare derivate din spirala unghiulară. În patru din aceste spații, sunt pictate păsări cu corpul format dintr-o bandă concavă, cu ciocul lung, bine reliefat și picioarele redată prin două linii paralele, oblice, orientate spre înapoi. Trei păsări se găsesc grupate în spațiile de jos și una în spațiul de deasupra. Un spațiu este gol iar celălalt prezintă un decor fragmentar compus dintr-o pată neagră, circulară, înconjurată de un cerc, simbolizând elementul solar, amintind de cercurile umplute cu negru cuprinse în ochiurile spiralelor din registrul anterior.

Cele două registre ornamentale se completează reciproc, constituind un tot unitar ca decor și semantică. Organizarea desenului, viziunea și precizia execuției, ne arată, cu siguranță, că cele două vase cu decor ornitorf de la Buznea (strachina și amfora), au fost pictate de unul și același meșter, care a dovedit un talent deosebit și un rafinat simț artistic.

Comparând siluetele de păsări desenate pe cele două vase, vom observa nu numai că sunt aproape identice ci și faptul că ele sunt prezentate **în zbor** sau în momentul desprinderii de pe sol, fapt pentru care pledează linia generală a siluetelor, orientarea acestora, poziția picioarelor, întreaga compoziție ornamentală a registrului, și nu **în înnot**, cum s-a arătat cu alt prilej⁵.

Impresia de zbor este accentuată de prezentarea aproximativ în șir a trei siluete de pe amforă, așa cum presupunea și Vl. Dumitrescu⁶, cât și prin alăturarea lor la motivul solar, întocmai ca și cele de pe strachină. Pentru ideea de zbor mai pledează și modul de amenajare a siluetelor de păsări: trei grupate aproximativ într-un triunghi și una în față, relativ izolată, care pare să indice ideea de stol (apropiindu-se de redarea stolurilor de berze sau cocori aflate în zbor), asociindu-se foarte bine cu motivul solar. De altfel, observarea păsării se face mai bine când aceasta se află în zbor, iar mișcarea este mai ușor de redată prin zbor, care este mai evident decât înnotul.

Trebuie făcută și precizarea că decorul străchinii este mai bine realizat, apropiindu-se, prin compoziție, de maniera de redare a motivelor zoomorfe, atât de caracteristice fazei Cucuteni B₂.

Artistul preistoric, dotat cu un înalt spirit de observație și o mare capacitate de a reda mișcarea, a omis, cu bună știință, unele detalii ale decorului naturalist și, recurgând la schematizare, a reușit să prezinte esențialul - zborul, ideea de zbor, ceea ce nu dăunează corectitudinii desenului ci, dimpotrivă, îi dă viață.

Elemente de artă asemănătoare s-au descoperit și în alte așezări cucuteniene. Astfel, la Stânca-Ștefănești, în așezarea Stânca-Doamnei, datând din secvența Cucuteni B_{1b}⁷, pe fragmentele provenind de la o amforă, desenul este mai naturalist, realizat mai stângaci, în stilul liber și reprezintă păsări de apă înnotând sau desprinzându-se de apă, în elan pentru

zbor (fig. 3/2 a-b).

Reprezentări ornitomorfe pictate au mai fost descoperite în arealul culturii Cucuteni-Tripolie, în faza Tripolie finală-Gorodsk-Usatovo, la Jvaneț (fig. 3/3), Brânzeni-Țiganca, Starii Caracușani, Bilce-Zlote⁸, Brânzeni IV, Varvarovka VIII, Brânzeni III⁹, Brânzeni VIII¹⁰, (fig. 3/1), ceea ce dovedește deosebita unitate culturală a comunităților cucuteniano-tripoliene, anterioritatea relativă a acestor motive din centrul și nordul Moldovei față de cele din bazinul Nistrului.

Este de remarcat faptul că motivele ornitomorfe pictate apar în neoliticul oriental, în cadrul culturii nord-mesopotamiene Samarra (sfârșitul mil. VI î.Hr.), aceste reprezentări continuându-se în culturile ulterioare Tell-Halaf (mil. IV î.Hr), la Tell-Arpacije și în cultura Susa I (mil. IV î.Hr.)¹¹. Se poate presupune că au existat unele influențe pe care triburile cucuteniano-tripoliene le-au primit din partea culturilor eneolitice orientale, pe căi neelucidate încă.

Se cuvine semnalat faptul că decorul ornitormorf de pe strachina de la Buznea se apropie, ca manieră de realizare, de cele orientale, deosebindu-se totuși de acestea. Păsările pictate din Orient sunt reprezentate cardinal spre stânga, pe când cele de la Buznea sunt redată cardinal spre dreapta, în sensul acelor de ceasornic.

Din cele prezentate, se poate observa că cele două vase cucuteniene, cu decor ornitormorf pictat, de la Buznea deschid seria decorului zoomorf pictat și studierea lor trebuie să se facă în strânsă legătură cu temele plastice ornitomorfe, între ele existând puternice relații în ceea ce privește destinația și semnificația¹².

★

Deși este greu de sesizat, avându-se în vedere "opacitatea semantică" a documentelor preistorice¹³, omul eneolitic, purtător al culturii Cucuteni avea conturat un sistem închegat de noțiuni, care desemnau diferite elemente din natură și societate, cu care el venea în contact și încerca să și le explice. Acest sistem desemnează și diferite credințe și practici magico-religioase, izvorâte din incompleta cunoaștere și explicare a lumii înconjurătoare.

Credințele și practicile magico-religioase sunt prezente în cadrul culturii Cucuteni încă din faza A, evoluând odată cu aceasta, și se cristalizează la nivelul fazei B, când apar locuințe și complexe de cult¹⁴, complicații ornamentale, cu o semantică bine determinată¹⁵, în care un loc aparte, alături de motivele geometrice și spiralo-meandrice, îl ocupă desenele antro-po-, zoo- și ornitomorfe. Decorul ornitormorf nu trebuie rupt de celelalte elemente, ci el se subordonează acestui sistem.

Omul eneolitic folosea în determinarea lucrurilor, fenomenelor și proceselor, o cauzalitate primitivă, aproape mecanică, o cauzalitate prin analogie¹⁶.

Reprezentând păsări cu ciocul lung, în zbor, sau stolul de păsări, probabil berze sau cocori, în asociere cu elemente solare, artistul și gânditorul eneolitic încerca, prin magie homeopatică (imitativă)¹⁷, să "influențeze" venirea primăverii, veșnica înnoire a naturii și a vieții, când are loc și migrația a nenumărate specii de păsări, picioroange sau palmipede,

de apă sau nu.

De altfel, unele păsări (cocorii și în special berzele) au fost și sunt considerate ca purtând atributele vieții, fiind legate de naștere și imortalitate¹⁸, solaritatea păsării fiind bine documentată în cadrul culturilor eneolitice carpato-balcanice și egeo-anatoliene, unde pasărea apare cu caracteristici sacre, legate de actul creației¹⁹, sau a fost chiar "zeificată"²⁰, transmise până astăzi în mitologia populară românească²¹.

Întreaga compoziție ornamentală, de pe vasele cu decoruri ornitomorfe de la Buznea, este legată, deci, de un moment de seamă din viața triburilor cucuteniene, de agricultori și crescători de animale, venirea primăverii, începutul unui nou ciclu vegetal, renașterea vieții. Lărgind sfera motivelor ornamentale, reprezentările ornitomorfe de la Stânca-Ștefănești, cu toată stângăcia lor, nu sunt în distonanță cu cele de la Buznea, în ceea ce privește semantica compoziției decorative, putând fi racordate aceluiași ciclu al vieții.

Reprezentările ornitomorfe, de pe vasele de la Buznea, trebuiesc studiate în același cadru cu locuința și complexul de cult, descoperite în această așezare²², toate formând o unitate, reliefându-ne o parte din ciclul vieții al complexului cult al fecundității și fertilității pământului, turmelor, naturii, oamenilor, atât de caracteristic comunităților eneolitice cucuteniano-tripoliene.

Folosind desene abstracte, simbolice, artistul și gânditorul cucutenian ne arată că apăruse, în eneolitic, un sistem de noțiuni cu un grad mai înalt de abstractizare care, foarte probabil, s-a transmis și s-a impus pe planul limbajului, pictura fiind folosită ca o adevărată scriere.

Decorul ornitomorf pictat pune, cu o mare putere, problema regândirii și definirii mai exacte a legăturilor ce au existat între neo-eneoliticul carpato-niprovian și carpato-dunărean cu cel de pe țărmurile Mediteranei, din Asia Anterioară și Orient.

Vasele cu decor ornitomorf pictat, complexul de cult, celelalte elemente de cultură materială și suprastructură, descoperite la Buznea, reprezintă noi și importante dovezi, care ne ajută să surprindem o parte din bogata viață materială și spirituală a triburilor cucuteniene, cu o remarcabilă unitate și forță de creație în cadrul neo-eneoliticului românesc și european.

NOTE

1 C. Mihai, *Așezările cucuteniene de la Giurgești și Buznea în zona Târgului Frumos*, în "Danubius", VI-VII, 1972-1973, Galați, p. 12-13, fig. 2/1 și 1/2; A. Nițu, *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în CI, S. N., VI, 1975, p. 45-54; C. Mihai, D. Boghian, *Complexul cucutenian de cult descoperit la Buznea (orașul Târgul Frumos), județul Iași*, în MemAnt, IX-XI, 1977-1979, Piatra Neamț, 1985, p. 429-452; D. Boghian, C. Mihai, *Le complexe de culte et le vase a décor ornithomorphe peint découverts a Buznea (départ. de Iași)*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 313-324.

2 C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 12 -13, fig. 1/2; 2/1; A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 45-54; VI. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979 p. 67-68, fig. 54; D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 313-324, fig. 8/1.

3 C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 12-13, fig. 1/2, 2/1; A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 45-54; VI. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 67-68, fig. 54; Ion Miclea, Radu Florescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980, p. 82, fig. 84. (În prezent acest vas se află în patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași).

4 D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 313-324, fig. 7/1, 2. (Vasul se află în expoziția permanentă de istorie și arheologie de la Liceul "Ion Neculce", Tg. Frumos).

5 C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 12; A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 47.

6 VI. Duitrescu, *op. cit.*, p. 67-68; *Idem*, *L'art de la culture de Cucuteni*, în "Revue Roumaine", XXXVIII, 1984, p. 51-52.

7 A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 47-48, fig. 2; A. Nițu, P. Șadurschi, *Săpăturile de salvare de la "Stânca Doamnei", sat Stânca Costești, județul Botoșani*, în "Hierasus", IX, 1994, p. 181-194; VI. Dumitrescu, *Arta ...*, p. 67-68, fig. 55.

8 A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 50-51.

9 V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena severnoj Moldavji*, Chișinău, 1981, p. 17, fig. 7/4; p. 25, fig. 24/13; p. 27, fig. 27/2; p. 42, fig. 57/10; p. 144-145.

10 *Idem*, *Mărturii ale trecutului, Dalekoe-Blizkoe. These Remote Near Ages*, Chișinău, 1985, p. 81, fig. 76.

11 A. Nițu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 50-52; Jean Deshayes, *Civilizațiile vechiului Orient*, București 1976, vol. 1, il. 34, vol. 3, p. 230-231; Burchard Brentjes, *Civilizația veche a Iranului*, București, 1976, p. 21, il. 7; Jean-Marie Casal, *Civilizația Indusului și enigmele ei*, București, 1978, p. 64-65, il. 16, 17.

12 A. Nițu, *Teme plastice ornitomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CI*, VII, 1976, p. 48-55, fig. 1.

13 Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. 1, București, 1991, p. 15-18.

14 Ștefan Cucoș, *Un complex ritual cucutenian descoperit la Ghelăiești (jud. Neamț)*, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 207-215; C. Mihai, D. Boghian, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 429-452; D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 313-324.

15 V. A. Rîbakov, *Kosmogonjia i mifologija eneoliticeskij zemledel'cev*, în *SA*, 1, 1965, p. 24-46; 2, 1965, p. 13-33.

16 Lucian Blaga, *Artă și magie*, în vol. *Incerări filosofice*, Timișoara, 1977, p. 204-206.

17 James George Frazer, *Creanga de aur*, vol. 1, trad. Octavian Nistor, București, 1980, p. 30-105 *passim*.

18 Ivan Evseev, *Cuvînt-simbol-mit*, Timișoara, 1983, p. 111-112.

19 I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldenii*, București, 1983, p. 103.

20 N. Petrescu, în *SCIA*, X, 1, 1963, p. 114, 328.

21 Mihai Coman, *Mitologia populară românească*, vol. 2, București, 1968, p. 22-27

(referitor la barză).

22 C. Mihai, D. Boghian, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 429-452; D. Boghian, C. Mihai, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 313-324.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LES VASES AVEC DÉCOR ORNITHOMORPHE PEINT DÉCOUVERTS A BUZNEA (VILLE TÂRGU-FRUMOS, DÉP. DE IAȘI) RÉSUMÉ

En cet ouvrage l'auteur présente les vases avec décor ornithomorphe peint découverts à la suite des recherches de surface dans l'établissement de Buznea "Siliște" au "Après Jardins". Il s'agit d'une terrine (fig. 1/1, 2/1) et une amphore bitronconique, avec l'ouverture en entonnoir.

La terrine a été peinte avec la couleur noire dans la groupe stylistique ε. La surface circulaire de la terrine a été divisée en quatre espaces par une croix formée des bandes linéaires.

Dans chaque espace, ont été réservée des perles presque ovales, et dans l'intérieur de chaque perle une oiseau schématisée, avec le corp formé d'une bande concave, noire, a long bec et les pieds représentés par deux lignes obliques, parallèles, orientées vers l'arrière (fig. 1/1, 2/1).

Le deuxième vase est une amphore bitronconique, avec l'ouverture en entonnoir, avec deux anses percées verticalement, disposées symétriquement un peu au dessus du diamètre maximum (fig. 1/2, 2/3).

Le décor est organisé tectoniquement, en deux registres et a été exécuté avec la couleur noire sur le fond naturel du vase, dans le groupe stylistique ε.

La registre de la partie centrale du vase présente huit motifs géométriques, spiraliqes, et le registre de l'épaule du vase est divisé en six espaces, approximativement triangulaires, délimités par des bandes linéaires, dérivées de la spirale angulaire, comprenant des motifs ornithomorphes point ressemblants à ceux représentés sur la terrine, mais différents comme manière d'organisation et de disposition: trois oiseaux se trouvent groupés dans les espace d'en bas et une dans l'espace superieur, un espace étant libre et l'autre présentant une tache noire circulaire, symbolisant l'élément solaire.

Tant la ligne générale des silhouettes des oiseaux, leurs représentation approximativement en rangée, le groupement de trois oiseaux approximativement en triangle et un oiseau relativement isolé, indiquant l'idée de nuée, que leur rapprochement aux motifs solaires nous permettent de considérer que ceux-ci ont été représentés *en vol* et pas en nage.

Les motifs ornithomorphes peints de Buznea sont exécutés d'une manière différente comme façon de réalisation que ceux de Stâncă-Ștefănești, (fig. 3/2), et ceux du bassin du Dniester, Brânzeni VIII et Jvaneț (fig. 3/1, 3) - et Orient.

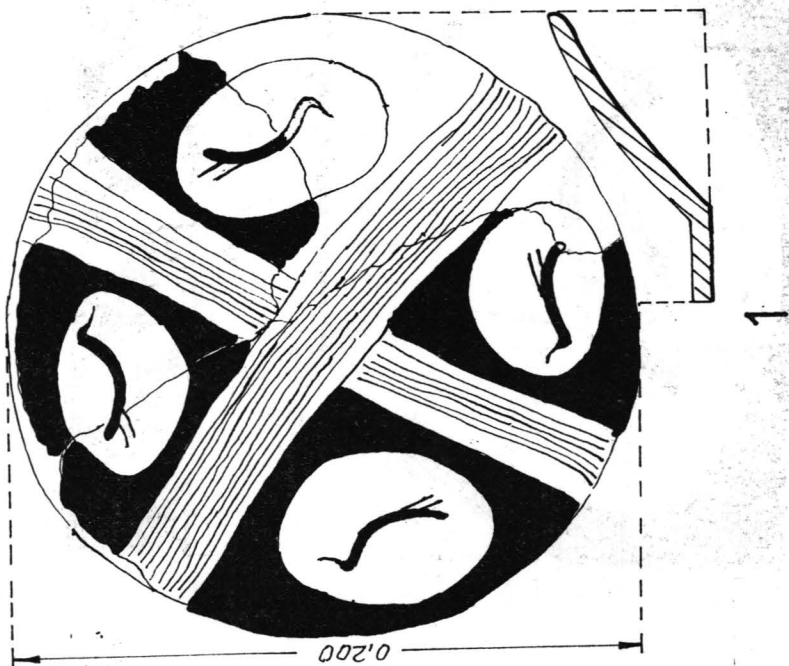
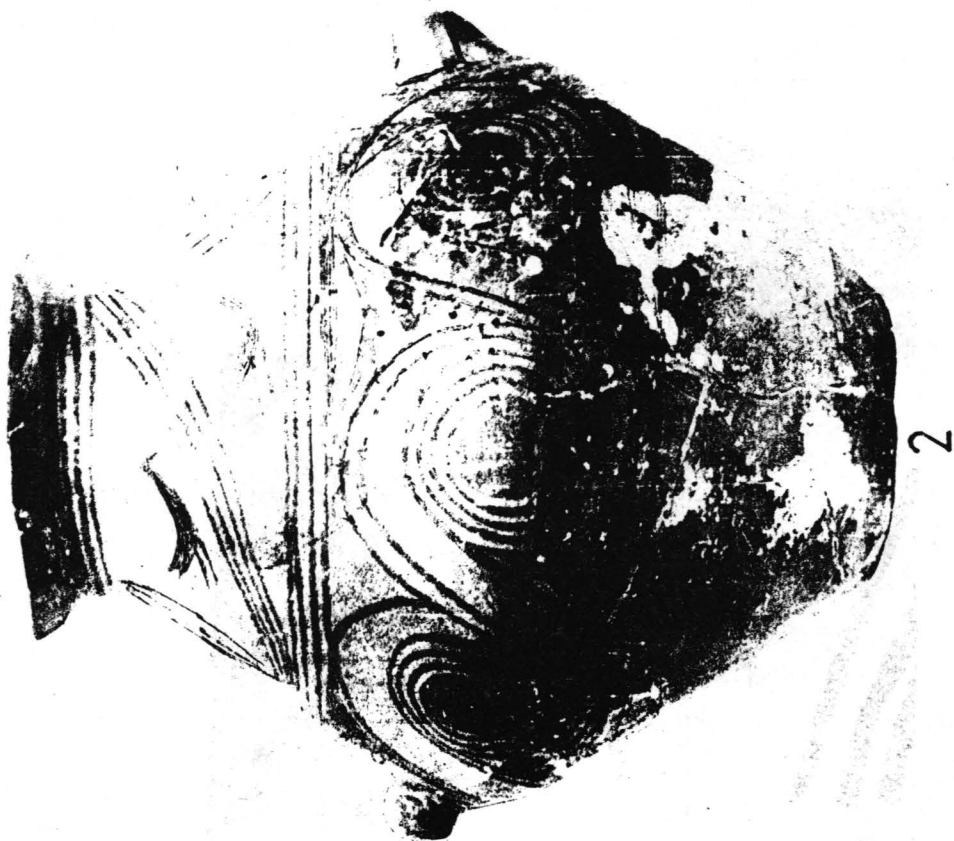
Toute la composition ornementale sur les vases Buznea est liée de plus d'un moment important de la vie des tribus cucuteniennes - l'arrivée du printemps, le commencement d'un nouveau cycle vegetal, la renaissance de la vie dans le cadre du complexe culte de la fertilité et fecondité de la terre, des troupeaux, de la nature, des hommes, si caractéristique aux communautés néo-énéolithiques de la culture Cucuteni-Tripolie.

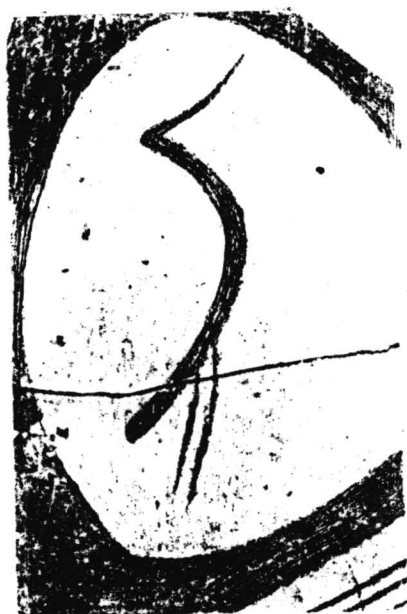
Liste des illustrations

Fig. 1. Buznea. Les vases avec décor ornithomorphe peint: 1. terrine (dessin); 2. l'amphore bitronconique (foto).

Fig. 2. Buznea. 1. Détail sur terrine (foto); 2. Détail sur amphore (foto); 3. Le décor déroule de l'amphore (dessin).

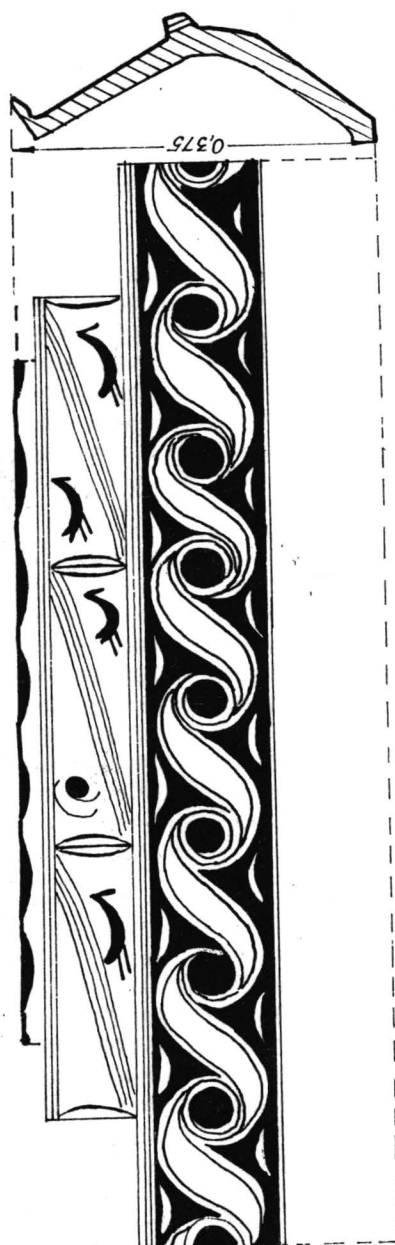
Fig. 3. Motifs ornithomorphes peints (dessins): 1. Brânzeni VIII (r. Edineț-Bessarabie); 2. Stâncă-Ștefănești (dép. Botoșani); 3. Jvaneț (r. Kamenet-Podolsk - Ukraine).

2

1

3

1

2

3

O POSIBILĂ HARTĂ A MOLDOVEI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL II-lea d.H. (PTOLEMEU, III, 8,2; 10,7 și 8)

MIRCEA IGNAT

O hartă a spațiului de la răsărit de Carpați, în primele două decenii ale secolului al II-lea d.H., ar putea fi realizată pe baza izvoarelor de care dispunem, izvoare relativ numeroase, dar în mare parte greu de deslușit, între care în prezenta lucrare ne limităm la o eventuală interpretare a câtorva pasaje din opera celui mai mare geograf al antichității, Ptolemeu¹. Lucrarea acestuia seacă, fără nici o descriere sau digresiune, nu a fost alcătuită pentru lecturare, ci pentru a sprijini documentația unei hărți și ea cuprinde în fiecare capitol trei categorii de informații:

1. Limitele teritoriale ale provinciilor romane și cum acestea erau fixate pe cursuri de apă sau pe înălțimi și textul lui Ptolomeu cuprinde numeroase hidronime și oronime ale căror coordonate geografice le precizează stăruitor, deci nu trebuie să ne așteptăm la o descriere geografică detaliată a teritoriilor unei provincii sau alteia, ci numai la schițarea limitelor acestora.

2. Populația provinciei respective prezentată ca o listă de etnonime, populații care au fost supuse de romani, chiar dacă unele dispăruseră de multă vreme. Această listă de populații nu mai este însoțită însă de precizări topografice, în general, ele fiind ordonate după punctele cardinale.

3. Orașele de pe teritoriul fiecărei provincii constituie cea de a treia și ultima categorie de date ce le avem în textul ptolemaic. Desigur, pentru lumea greco-romană care era o civilizație urbană, această componentă a locuirii umane era hotărâtoare. Așa se explică și mulțimea toponimelor la Ptolemeu, chiar dacă multe din ele nu sunt așezări corespunzătoare noțiunii de *polis*.

Desigur, pe lângă lumea descrisă pe provincii, fiecare provincie având un capitol de sine stătător, este prezentată de Ptolemeu și lumea din afara *limes*-ului, ca într-o veritabilă geografie universală, grupându-se aceleași categorii de informații în capitole ce tratează teritorii delimitate prin repere clare, cum este cazul "Germaniei libere" (III, 11) sau "Sarmației europene" (III, 5) ca să ne referim la zone învecinate Daciei.

Așa cum s-a precizat de numeroși cercetători, Ptolemeu pentru alcătuirea textului său a utilizat mai multe izvoare și diverse hărți, dar care au aparținut unor perioade diferite și acest lucru este pe deplin vizibil în cazul Daciei și nu numai². Aici (III, 8) găsim două

categorii de informații, unele se referă la Dacia preromană, iar altele la epoca provinciei, îmbinate în așa fel încât ceează o imagine unitară, dar falsă în fond, reprezentând pentru cercetătorii moderni o mare dilemă în a departaja această imagine în două fascicule care să reflecte realități istorice distincte.

Care din cele trei categorii de știri aparțin unei perioade sau alteia? Trebuie să afirmăm că în toate cele trei categorii de informații se găsesc date care privesc Dacia preromană, dar și provincia traiană. De exemplu, lista orașelor Daciei (III, 8, 4) cuprinde toponime de origine latină și greacă care se pot data numai după anul 106. Între ele se află și reminiscențe? Desigur, dar din păcate, toponimele care nu au alte atestări nu pot fi localizate numai prin coordonatele date de Ptolemeu, astfel că cele mai multe ne sunt cunoscute numai ca nume și ne este dificil să fie atribuite unei epoci sau alteia³.

În ceea ce privește cele 15 "etnonime" ale Daciei (III, 8, 3) subliniem că au fost studiate stăruitor de învățații epocii moderne, dar a rămas în discuție problema atribuirii lor. Desemnează aceste nume pe locuitorii Daciei preromane sau aparțin provinciei? Între ele sunt nume etnice proprii-zise⁴, dar majoritatea (nouă sau zece⁵) sunt derivate cu ajutorul sufixului de origine latină *-ensi-*, după numele unei localități⁶. V. Pârvan a atribuit aceste nume Daciei preromane⁷. Ilustrul profesor ieșan N. Gostar, asiduu cercetător al textului ptolemaic, a observat că majoritatea acestor "etnonime" desemnează, de fapt, formațiuni teritoriale, ilustrând trecerea de la o organizație gentilică a dacilor înaintea cuceririi romane, la una de caracter teritorial⁸. În schimb, alți cercetători cum ar fi W. Tomaschek și, mai recent, I. I. Russu consideră că aceste formațiuni teritoriale aparțin autohtonilor daci pe teritoriul provinciei romane, în sensul unor *civitates peregrinae*⁹, opinie ce pare a fi mult mai veridică. În opera lui Ptolemeu nume de populații derivate după o localitate cu ajutorul sufixului latin *-ensi-* se găsesc numai în Dacia, Moesia Inferior¹⁰ și Superior¹¹ și lipsesc în toate celelalte provincii romane din Europa și nu sunt cunoscute în "Germania liberă" și nici în "Sarmatia europeană". Deci avem o realitate specifică zonei unde au locuit geto-dacii, constituită probabil după cucerirea romană. Subliniem că Ptolemeu nu menționează în lista localităților Daciei (III, 8, 4), "orașele" după numele cărora au fost derivate aceste "etnonime". Situația este similară cu cea din sudul Dunării, în schimb acolo numele acelor localități sunt atestate de numeroase ori în izvoare posterioare lucrării lui Ptolemeu, ca centre cu roluri diferite în cadrul provinciilor Moesia Inferior și Superior¹². Faptul că aceste "etnonime" din Moesia, construite cu ajutorul unui sufix latin, se raportează la centre romane ne îndeamnă spre ideea că acele "populații" aparțin mai curând lumii romane, ele fiind atestate pentru prima dată în opera lui Ptolemeu și nu este exclus ca acestea să reprezinte o consecință a noii organizări date de cuceritorul Daciei spațiului de la Dunărea de Jos¹³. Nu ne putem explica însă de ce aceste nume nu mai apar în alte izvoare antice de după Ptolemeu.

În ceea ce privește granițele Daciei (III, 8, 1-2), Ptolemeu le înfățișează pe cele vechi, corespunzând teritoriului locuit efectiv de daci înainte de cucerirea romană, hotarele Daciei delimitate de el se pare că sunt mai largi decât regatul lui Decebal¹⁴. Totul ar indica, spre deosebire de celelalte două categorii de informații, că Ptolemeu vorbește în cazul limitelor Daciei numai de o situație anterioară anului 106. Există însă și în această categorie de informații o excepție și anume cea a graniței răsăritene a Daciei. Ptolemeu o fixează pe

Hierasos (III, 8,2), identificat de toți istoricii cu Siretul actual. Mulți cercetători au văzut în această informație orepliere a spațiului Daciei preromane de pe *Tyras* (Nistru), așa cum este prezentat de alte izvoare¹⁵, pe *Hierasos*.

Situația poate fi considerată ca reală? Nu posedăm totuși alte documente care să justifice o astfel de repliere și, în acest caz, Ptolemeu nu greșește, ci expune o situație clară pentru el, întrucât în alte două pasaje (III, 10,7 și 8) indică, din nou, râul *Hierasos* ca limită, dar de data aceasta a provinciei Moesia Inferior, care, după Ptolemeu, cuprindea și un teritoriu la nord de Dunăre, plasat între *Hierasos* și *Borysthene* (Bug) - III, 10,7 -, fapt bine documentat de alte numeroase și variate izvoare¹⁶. Propunându-și prezentarea lumii romane pe provincii, geograful antic n-a putut ignora o situație reală, reieșită din izvoarele sale și care nu-i dădea nici un fel de îndoială. Dacă pentru celelalte granițe dacice putea alege trasee mai vechi care corespundeau concepțiilor antice despre Dacia și care nu veneau în contradicție cu alte date mai precise, cum sunt cele ale hotarelor de provincii, în cazul delimitării acestora, cum este posibil a fi situația Siretului, geograful antic a trebuit să țină cont de linii de demarcație bine precizate. Tocmai menționarea cu consecvență a râului *Hierasos* ca graniță, o dată pentru Moesia Inferior și încă o dată pentru Dacia, este o dovadă că într-o anumită perioadă Dacia traiană își avea granița pe Siret, deci o parte a Moldovei făcea parte din provincia întemeiată de Traian.

Impingând limitele Daciei romane spre est este firesc să ne întrebăm în ce perioadă provincia s-a extins până la Siret? Comentatorii cei mai avizați ai textului ptolemaic, între care și V. Pârvan, susțin că geograful antic cunoaște etapa inițială a provinciei, cea din vremea lui Traian¹⁷ sau după alții că reprezenta situația din timpul războaielor dacice, deși termenul *post quem* pare a fi mai degrabă anul 106, dar care nu poate depăși 118, când Hadrian restrânge pe liniile "clasice" hotarele provinciei în interiorul arcului carpatic, care rămân neschimbate până la retragerea aureliană. Tot în 118 și provincia moesică se repliază, mărgininu-se numai la păstrarea câtorva capete de pod plasate la nordul Dunării și la ocrotirea orașelor *Tyras* și *Olbia*, cum reiese din numeroase documente¹⁸.

Această împărțire pe longitudine a Moldovei ar părea nefirească, dar este consecința acțiunilor diferitelor armate romane în timpul războaielor dacice, dar și a concepțiilor strategice romane care nu sunt identice celor moderne. Deci, reconstituind harta Moldovei în primul deceniu de existență a provinciei traiane avem o delimitare de natură administrativă - granița pe Siret între Dacia și Moesia Inferior.

Dacă avem această axă longitudinală ce marchează stăpânirea romană în Moldova se pune firesc întrebarea până unde se întindea spre nord această stăpânire? Tot Ptolemeu menționează că în interiorul țării (Moesia Inferior) există pe lângă fluviul *Hierasos* (III, 10, 8) orașele: *Zargidava*, *Tamasidava* și *Piroboridava*, iar între Siret și Nistru: *Niconium*, *Ophiusa* și *Orașul Tyras* (III, 10, 8). Fără să le discutăm în parte, ultimele trei localități sunt situate la limanul Nistrului, astfel că ele nu ne ajută să precizăm latura nordică a stăpânirii romane¹⁹, în schimb, cele trei "orașe" pe Siret ar fi mai sigure pentru o asemenea precizare, dar localizarea lor comportă discuții și în lipsa altui document care să probeze indiscutabil localizarea măcar a unuia din cele trei "orașe" suntem în imposibilitatea de a face astfel de precizări²⁰. Ipoteza plasare a *Zargidavei* la Brad, în apropierea vărsării Moldovei în Siret²¹,

ar fi maximul întinderii spre nord a stăpânirii romane, dar nu avem alte probe și totul se bazează pe o ipoteză care acum nu este verificabilă, aspect asupra căruia o să revenim în cele ce urmează.

În ce privește teritoriul moldav din dreapta Siretului, care aparținea Daciei romane, nu avem nici măcar posibilitatea pe bază de izvoare scrise să construim o ipoteză de lucru. Având în vedere că cetățile dacice de la Piatra Neamț, mai cu seamă cea de pe Bâțca Doamnei, unde s-au putut efectua observații clare, își au sfârșitul în timpul războaielor dacice ale lui Traian²², putem presupune că stăpânirea romană s-a extins, ca o consecință a acestor operațiuni militare, până pe valea Bistriței.

Desigur fixarea acestor coordonate nordice este ipotetică și nu putem aduce în discuție alte date. Nu este exclus ca cercetarea detaliată a valurilor de pământ din spațiul est-carpatic să ofere, în viitor, eventuale puncte de sprijin în discuția noastră²³. Cum practic aceste monumente nu sunt cunoscute implicarea lor în demersul de față ar genera numai ipoteze gratuite.

Cercetarea arheologică pe teren rezolvă, totuși, într-o anumită măsură, delimitarea spațiului ocupat efectiv de romani. La răsărit de Carpați, cu excepția unor așezări civile și fortificații de-a lungul Dunării, nu avem nici un fel de urme concrete ale staționării unor unități militare sau a colonizării romane. Dar textul lui Ptolemeu nu poate fi ignorat și el ne documentează că partea meridională a Moldovei, fără a fi ocupată efectiv a aparținut, cel puțin până în 118 d.H., provinciilor Dacia și Moesia Inferior. Alta este situația mai la sud. Ca și pe linia Dunării, în Muntenia sunt vestigii bine cunoscute ale unei ocupații militare efective, datată tot până la începutul domniei lui Hadrian. După materialul tegular de la Târgșorul Vechi, Mălăiești și Drajna de Sus, unitățile militare staționate aici (vexilații din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* și a *XI Claudia Pia Fidelis*, ca și *Cohors I Commagenorum*, atestată numai la Drajna), fac parte din armata Moesia Inferior ca și cele de la Barboși și de pe linia Dunării, ceea ce arată că aceste teritorii erau alipite la provincia amintită²⁴. Se știe că și colțul de sud-est al Transilvaniei, cu importantul centru de la Brețcu, unde a fost localizată *Angustia*, era înglobat tot acestei provincii²⁵. Supravegherea pasului Oituz de trupe ale Moesiei Inferior, ca și existența unor astfel de trupe în zona subcarpatică a Munteniei ne îndeamnă să acceptăm că și teritoriul de la sud de valea Troțușului ar fi încorporat acestei provincii.

Această realitate a descoperirilor arheologice ca și cea reieșită, mai cu seamă, din analiza documentelor epigrafice (diplome militare și material tegular), ne pune însă în dificultate să delimităm teritoriul ce ar fi aparținut, după Ptolemeu, provinciei Dacia care se întindea până la Siret. A fost numai o fâșie la nord de Troțuș, ce întindere avea și care era calea ei de legătură cu spațiul intercarpatic al Daciei? Nu cunoaștem nici un fel de informații care ar putea sprijini măcar o ipoteză de lucru în sensul celor de mai sus.

Revenind la textul lui Ptolemeu, observăm că acesta conține numai câteva date despre spațiul moesic ce a cuprins Moldova, în schimb jumătatea de nord a ei este ignorată, abia pentru regiunea de la nord de cotul *Tyras*-ului apar, din nou, informații (III, 5, 15). Deci cunoștințele lui Ptolemeu privind spațiul est-carpatic sunt sărace. Este interesant că geograful alexandrin nu amintește Prutul, dar el ignoră și lanțul carpatic. Este vorba numai

de omisiuni din neștiință? Observând structura operei autorului comentat ne dăm seama că el nu menționează, în general, factorii geografici ce nu contribuie la conturarea granițelor provinciilor și, în acest caz, lipsa chiar a cursului superior al Siretului, a Prutului ca și a lanțului carpatic, nu numai în spațiul moldav, ci în toată Dacia, este explicabilă.

Așa după cum am încercat să arătăm mai sus, partea meridională a Moldovei, fără a fi ocupată efectiv de trupe și nici colonizată, a făcut parte din provinciile romane și în această privință nu avem nici o îndoială asupra afirmațiilor lui Ptolemeu. În această împrejurare populația locală este foarte probabil să fi primit de la autoritățile romane o organizare cu caracter teritorial, de *civitates peregrinae* și într-adevăr în răsăritul Daciei sunt câteva "populații" al căror nume este terminat cu sufixul *-ensi-* și, desigur, putem presupune că acestea sunt în anumite raporturi cu romanii. Un important document "Papirusul Hunt" - care se referă explicit la spațiul din stânga Siretului - ne informează că un detașament din *Cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* se afla la Piroboridava, având, între altele, și misiunea de a pune la adăpost *annonae* (*ad annonam defendendam*) - deci de a proteja recolta produsă de localnici, desigur pentru trupele romane²⁶.

Între "populațiile" Daciei, situate în răsăritul ei, Ptolemeu îi menționează pe *caucoensioi*²⁷, nume ce derivă de la o localitate **Caucis* ce se poate plasa undeva în spațiul Daciei răsăritene, unde așezări și cetăți dacice nu lipsesc²⁸. Știm însă că toate așezările mari și mai cu seamă cetățile își încetează existența în cursul operațiunilor militare din timpul războaielor dacice și atunci ne punem întrebarea care așezări sunt menționate de Ptolemeu, cele anterioare anului 106 sau cele nou înființate după pacea ce încheie aceste războaie? Desigur, în cazul unor localități din numele cărora derivă denumirea unor formațiuni teritoriale, "capitale" ale unor ținuturi romane, trebuie să fie de tipul celor pe care arheologii le datează în sec. II-III d.H. și despre care putem presupune că au avut o durată mai mare de existență, având în vedere că cele de la sud de Dunăre se afirmă abia într-o epocă târzie. Nu ar fi normal ca numele unor organizări politico-administrative romane să fie create după cele ale unor așezări dacice care și-ar fi încheiat existența în 106 d.H. Ne întrebăm dacă "orașele" de pe Siret: *Zargidava*, *Tamasidava* nu sunt cumva reminescente ale perioadei preromane? Chiar despre *Piroboridava* menționată în 106, când aici era prezent un detașament din *Cohors I Hispanorum*, cum ne informează papirusul mai sus menționat, poate constitui o supraviețuire a numelui, detașamentul cu un efectiv modest (20-30 de ostași), fiind înregistrat în *pridianum* ca staționând pe teritoriul din preajma fostei așezări dacice²⁹.

Am încercat să deslușim, în cele de mai sus, numai un aspect care privește spațiul moldav între anii 106-118, așa cum rezultă din izvoarele scrise (având în vedere, mai cu seamă, textul lui Ptolemeu), dar nu au fost ignorate nici alte categorii de informații. Teritoriile Daciei prin cucerirea romană, încheiată în 106, au căpătat, cum indică o cercetare atentă a izvoarelor³⁰, statute juridice diferențiate. În primul rând, se disting teritorii ocupate efectiv de trupe și colonizate care au intrat în componența provinciilor Dacia și Moesia Inferior, iar după modificările din 118 ale lui Hadrian, toate fiind reunite în Dacia romană. În al doilea rând, sunt teritorii anexate provinciilor Dacia și Moesia, unele ocupate temporar de trupe romane (cazul Munteniei), altele neocupate militar, dar ambele fără a fi colonizate, în

ultimul caz fiind Dacia răsăriteană de până la Siret ca și Moldova meridională ce depindea de Moesia (cu excepția unor avanposturi de-a lungul Dunării ale căror începuturi datează încă din vremea lui Traian). În sfârșit, cea de a treia categorie sunt teritoriile supravegheate de romani, rămase *extraimperium*, unde populația locală își păstra vechea organizare politică, dependentă însă de autoritățile romane sub forma unor "state" clientelare, aliate romanilor, în frunte cu conducătorii lor, cărora romanii le recunoscuseră titlul de *reges*, așa cum apare mai târziu acel *Pieporus rex Coistobocensis*³¹. De fapt, astfel de relații între dacii răsăriteni și autoritățile romane de la Dunărea de Jos au fost statornicite încă din timpul guvernării lui Tiberius Plautius Silvanus Aelianus³², dar în vremea lui Traian se încheagă mai bine, continuând încă o bună perioadă cum ne atestă epitaful regelui costoboc amintit mai sus. În acest cadru putem înțelege mai bine textul lui Ptolemeu (III, 8,1-2) care privește granițele Daciei, el având știri despre tot teritoriul supus de romani (v. *supra* - n. 14) și izvoarele arheologice arată căcetățile dacice situate chiar în bazinul Tisei Superioare își încetează existența în timpul războaielor dacice ale lui Traian³³, când lumea dacică se integrează în sfera celei romane. Este firesc să ne întrebăm ce s-a întâmplat după reorganizarea de către Hadrian a spațiului nord-dunărean?

După această reorganizare generată de politica defensivă a lui Hadrian, garnizoanele romane sunt retrase din Muntenia, sud-estul Transilvaniei intră în componența Daciei, iar în Moldova se păstrează numai centrele de pe linia Dunării; deci, ocupația militară romană se repliază pe spații largi. Se pare totuși că supravegherea romană nu a încetat pentru teritoriile care fuseseră în componența celor două provincii, continuându-se legăturile cu populația locală, după cum lasă de înțeles epitaful regelui *Pieporus*, aflat la Roma, raporturi obișnuite în strategia romană a "granițelor invizibile"³⁴. Și în acest cadru putem să ne întrebăm dacă acele formațiuni teritoriale impuse de romani populației autohtone, dacice, au avut o existență efemeră de numai un deceniu cât a dăinuit stăpânirea efectivă romană? Dacă din diferitele etimologii ale numelui *Caucaland*, care apare adjectival la Ammianus Marcellinus (*ad Caucalandensem locum*)³⁵, poate fi raportat la *caucoensioi*, soluție acceptabilă pentru unii cercetători³⁶, am avea dovada unei viabilități a unor astfel de formațiuni teritoriale dacice pe un interval de timp mai lung, ca amintirea existenței unui "loc", "ținut" a caucoensilor să mai stăruie încă în sec. al IV-lea d.H. Scurta caracterizare a acestei zone la Ammianus Marcellinus ar corespunde foarte bine terenului accidentat din dreapta Siretului³⁷, dar este prea puțin pentru o certitudine, ca și toate detaliile peripețiilor lui Athanarich în spațiul nord-dunărean relatate de istoricul din Antiochia Siriei.

NOTE

1 Ediții folosite: *Claudi Ptolemaei Geographia e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus*, vol I, Paris, 1883; iar pentru regiunile vestice: Otto Cunz, *Die Geographie des Ptolemaeus*, Berlin, 1923.

2 Gudmund Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe a reconstruction of the prototypes*, Copenhagen, 1917, p. 33-38; pentru Dacia, p. 77-80. Cercetarea savantului

danez nu a fost acceptată integral, mai cu seamă în ceea ce privește frecvența dubletelor, iar localizările multor toponime sunt eronate.

3 Ptolemeu menționează 44 de localități, din care nouă poartă nume latine sau grecești, iar 35 dacice, din care majoritatea sunt tipice (*Tibiscum* este menționat de două ori, iar câteva toponime au etimologii nesigure). O treime din aceste orașe sunt atestate în Dacia romană și împreună cu alte izvoare - epigrafice sau itinerarii -, atestă că romanii au preluat masiv toponimia dacică.

4 Primele trei nume (*Anartoi*, *Teuriscoi* și *Costobocoi*) sunt nume etnice propriu-zise și ele aparțin Daciei în sensul larg al cuvântului și nu provinciei romane. Despre costoboci v. N. Gostar, *Ramura nordică a dacilor: Costobocii*, în "Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai" seria științe sociale, I, 1956, p. 183-199; Idem, *Numele și originea costobocilor*, în *CI*, S.N., I, 1970, p. 109-117; I. I. Russu, *Les costoboces*, în "Dacia", N.S., III, 1959, p. 241-352. În ceea ce privește etnonimele *Biephoi* și *Piephigoi* fac impresia, după unii cercetători, a unor forme corupte în manuscrise (Idem, *Etnogeneza românilor - fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981, p. 181).

5 Nu este exclus ca *Keiageisoi* care apar în manuscrise în șapte variante, între care *Kiaginsoi* și *Keiaginsoi* (v. C. Müller, ed. cit., p. 444) să reprezinte o formă coruptă, derivată tot cu sufixul - *ensi* -, v. și N. Gostar, *Le population de la Dacie avant le conquête romaine* (Ptolémée, *Geogr.*, III, 8,3), în "Le monde Thrace - Actes du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest 1976) - volum sélectif", Roma, 1982, p. 251 și n. 7.

6 Fapt evident și observat de foarte multă vreme, "etnonimele" având sensul de "dacii din Alboca" (*Albocensioi*), în care **Alboca* este o "capitală a unei regiuni". Aceste nume au fost studiate cu acribie de N. Gostar, op. cit., în "Le monde Thrace", p. 251-258 - unde se găsește bibliografia completă a problemei.

7 V. Pârvan, *Getica - O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 248.

8 N. Gostar, op. cit., p. 257-258; Idem, *Grecii și romanii despre "statul dacic" sub regii Burebista și Decebal*, în "Hierasus", I, 1979, p. 14-15.

9 I. I. Russu, op. cit., p. 181-183, unde sunt comentate și opiniile lui W. Tomaschek și A. Alföldi cu păreri asemănătoare, exprimate de altfel și de alți cercetători: *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 206 (capitol redactat de C. Daicoviciu) sau de E. Doruțiu-Boilă, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 493. R. Florescu în comentariul noii ediții a "Geticei" lui V. Pârvan (București, 1982, p. 530, n. 117 și p. 547, n. 203) consideră, de asemenea, că "etnonimele" se referă la Dacia romană.

10 Ptolemeu, III, 10,4. Putem observa că în Moesia Inferior autorul cunoaște două feluri de populații, unele mai vechi, având nume etnice propriu-zise, atestate și în alte diferite izvoare (*tribalii*, *troglodiții*, *peucinii* și *crobyzii*) și altele formate cu sufixul - *ensi* -, care ar reprezenta un stadiu mai nou (*oitensioi* < *Utus*; *obulensioi* < *Obula*; *dimensioi* < *Dimum*; *piarensioi* < *[Ap]piaria*).

11 *Ibidem*, III, 9,2-3.

12 Într-o epocă târzie - sec. IV-VI aceste localități sunt atestate frecvent (N. Gostar, op. cit., în "Le monde Thrace", p. 252, n. 10-16), având îndeosebi un rol militar - cf. M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 101-102 și

111. Merită a fi subliniat faptul că la *Appiaria* (Riahovo, Bulgaria) seria descoperirilor monetare începe cu Traian (*Ibidem*, p. 111).

13 Despre opera lui Traian la Dunărea de Jos, v. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 77-100.

14 Despre hotarele Daciei, v. *Istoria României*, vol. I, p. 265 (capitol redactat de C. Daicoviciu) și p. 349 (capitol redactat de M. Macrea); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 285 - granițele Daciei lui Decebal "e rezonabil să presupunem că nu depășeau spre est Prutul". R. Florescu în comentariile la textul "Geticeii" lui V. Pârvan (v. n.9) subliniază că Ptolemeu pleacă de la criteriul împărțirii pe provincii și în cazul Daciei, deși hotarele nu coincid cu *limes*-urile identificate prin cercetări arheologice, aceste hotare merg însă paralel cu acestea, la o distanță relativ constantă, putând fi vorba de "hotarul nevăzut al Imperiului" (n. 176, p. 544).

15 Strabon, *Geografia*, VII,14 și 17. Este informația cea mai clară, dar nu singura, iar cercetarea arheologică o confirmă din plin. Chiar Ptolemeu, când se refera la granița dintre Dacia și "Sarmația europeană", o fixează pe *Tyras* (III, 5, 7).

16 N. Gostar, *Situația Moldovei în timpul stăpânirii romane*, în *SAI*, XIX, 1972, p. 79-87; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.- III e.n.)*, Iași, 1981, p. 75-127; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, p. 17-46.

17 V. Pârvan, *op.cit.*, p. 248.

18 În ceea ce privește politica lui Hadrian din 117/118, în Dacia, v. I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomației militare din anul 123*, București, 1973, p. 41-47, iar despre acțiunile sale la Dunărea de Jos, v. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Roumains*, în "Dacia", N.S., V, 1961, p. 377-382: Idem, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 130-131.

19 J. Boardman, *Grecii de peste mări - Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, p. 325-326, cu notele editorului român, P. Alexandrescu. Pentru posibilitatea ca stăpânirea romană să se fi extins mai la nord v. N. Gostar, *Situația Daciei după 271 e.n.*, în "Analele științifice ale Universității "Al.I. Cuza", ser. 3, tom 10, 1964, p. 63. În acest sens, cercetările arheologice recente din Basarabia efectuate de I. T. Niculiță vor aduce precizări de mare importanță.

20 Localizarea celor trei *davae* de pe Siret a generat o bibliografie amplă. Al. Vulpe, *Ptolemy and the ancient geography of Moldavia*, în "Studii clasice", VI, 1964, p. 233-246 - cu întreaga bibliografie mai veche. Descoperirile arheologice ulterioare au generat alte ipoteze (*Zargidava* = Brad; *Tamasidava* = Răcățau) - V. Căpitanu, V. Ursachi, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, în "Carpica", II, 1969, p. 101. Chiar localizarea Piroboridavei, menționată și în alte izvoare, este mult discutată. R. Vulpe o situează la Poiana. N. Gostar propune cu argumente ce trebuie avute în vedere că plasarea ei ar fi mai adecvată la Barboși (*Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos în "Apulum"*, V, 1965, p. 146-147, n. 19-23). O prezentare pertinentă a problemei la S. Sanie, *Unele considerații asupra cetății dacice de la Barboși*, în "Studia antiqua et archaeologica", I, - *Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata*, Iași, 1983, p. 141-143.

21 V. Căpitanu, V. Ursachi, *op.cit.*, p. 101.

22 N. Gostar, *op. cit.*, în "Apulum", V, 1965, p. 137-149; Idem, *Cetățile dacice din Moldova și cel de al doilea război dacic*, în *MemAnt*, I, 1969, p. 93-104.

23 I. Ioniță, *op. cit.*, p. 47-59 - cu bibliografia mai veche; M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea valurilor de pământ din spațiul est-carpatic - Valul din Bucovina*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 55-71 - observații privind stadiul cercetării monumentelor.

24 R. Vulpe, *op. cit.*, în "Dacia", N.S., V, 1961, p. 377-382 - v. și harta cu vestigii romane din Muntenia - *Tabula Imperii Romani - Romula-Durostorum-Tomis-L 35 Bucurest*, București, 1969.

25 R. Vulpe, *Angustia*, în "In amintirea lui Constantin Giurescu", 1944, p. 551-559. Pentru apartenența sud-estului Transilvaniei la Moesia Inferior - v. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, București, 1968, p. 162-163; C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrian*, în "Dacia", N.S., XXIX, 1985, p. 45-55.

26 R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unor noi lecturi a Papirusului Hunt*, în "Studii clasice", II, 1960, p. 337-353. Din analiza acestui *pridianum* se desprind o mulțime de date interesante privind teritoriul nord-dunărean care era considerat *intra provinciam* (*Ibidem*, p. 342-343 și 352-353). Despre datarea papirusului Hunt, după descoperirea în 1980 a inscripției de la Rasova, v. A. Rădulescu și M. Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie inferieure entre 103 et 108*, în "Dacia", N.S., XXV, 1981, p. 353-358.

27 Marea majoritate a cercetătorilor îi localizează în răsăritul Daciei. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 269 - îi plasează chiar în regiunile montane ale Neamțului și Bacăului. O cercetare detaliată și pertinentă despre caucoensi se datorează lui N. Gostar, *Καυκῆνσιος (Ptolémée, III, 8,3)*, în "Thraco-Dacica", I, 1976, p. 265-269.

28 *Ibidem*, p. 269. N. Gostar presupune că **Caucis* ar putea fi localizată ipotetic la Răcățau sau la Brad.

29 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 352. Subliniem constatarea autorului că nu trebuie să limităm toată stăpânirea romană de la nord de Dunăre la efectivul acestei singure cohorte, căci fără îndoială vor fi fost mult mai multe (*Ibidem*, p. 353). În ceea ce privește localizările așezărilor ptolemaice trebuie să avem în vedere și observația după care "romanii nu au preluat și dezvoltat nici una dintre așezările dacice mai importante existente în momentul cuceririi", localitățile romane dezvoltându-se pe alt amplasament. (R. Florescu, *Urbanizarea Daciei*, în "Sargetia", XVIII-XIX, 1984-1985, p. 154-155).

30 N. Gostar, *op. cit.*, în *SAI*, XIX, 1979, p. 80-81. Pe aceeași linie merge și cercetarea lui I. Ioniță, *op. cit.*, p. 14-16.

31 *CIL*, VI, 1601.

32 N. Gostar, *Dacorum fratrum în inscripția lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus (CIL, XIV, 3608 = ILS, 986 = Inscr. Italiae, IV, 1², 125)*, în "Pontica", XII, 1979, p. 129-137.

33 V. G. Kotigoroško, *Gorodiša rubeža nasei eri v verhnem Potis'e*, în "Slovenská archeológia", XXXVIII, 1989, 1, p. 48-51.

34 I. Nestor, *Sfârșitul lumii antice și "barbarii"*, în "Aluta", 1971, p. 119-127.

35 XXXI, 4,13.

36 Această părere este împărtășită între alții de W. Tomaschek și V. Pârvan, *op. cit.*, p. 249 și 270. Sunt și opinii care derivă toponimul *Caucaland* din goticul *hauha = hoch* și *land*, deci *Caucaland = Hochland*, G. Kisch apud G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XIII, București, 1939, p. 21-25. Nu ne-a fost accesibilă ediția critică a textului lui Ammianus, realizată de W. Seyfarth (vol. IV, 1971).

37 "Ținut greu accesibil din cauza munților înalți și a pădurilor dese care-l înconjurau" - Ammianus Marcellinus, XXXI, 4,13 - trad. David Popescu. Menționăm că de aici goții lui Athanarich alungă pe sarmați. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 82 localizează acest *Caucaland* în zona Bârladului. Spre deosebire de zona din urmă, unde sunt descoperiri sarmatice, la vest de Siret acestea lipsesc, dar faptul nu poate fi o piedică în a plasa *Caucaland*-ul aici, căci sarmații puteau fi prezenți în dreapta Siretului numai temporar, în vălmășagul produs de invazia hunilor.

UNE POSSIBLE CARTE DE LA MOLDAVIE AU DÉBUT DU II-E SIÈCLE P. J. (PTOLÉMÉE, III, 8,2; 10,7 ET 8) RÉSUMÉ

Selon Ptolémée (III, 8, 2 et III, 10, 7) la rivière Hierasos (appelé Siret à nos jours) divisait la Dacie (province romaine) d'avec la Moesia Inferior. Cette province-ci comprenait aussi un territoire entre Siret et Borysthene (actuellement Bug), configuration démontrée par d'autres sources et par une riche documentation archéologique. Bien qu'on n'ait pas la possibilité d'une délimitation géographique concrète, on peut affirmer que la Moldavie située à l'ouest du Siret a appartenu à la Dacie romaine, en tant que territoire soumis, sans être cependant occupé par les troupes, ni colonisé. Cette situation a été une conséquence des guerres daces de Trajan et a duré pendant le règne de celui-ci. La politique défensive de son successeur, Hadrien, a imposé une nouvelle organisation de l'espace existant au nord du Danube.

Il est très probable qu'il y a eu, dans la Dacie romaine de l'ouest de Hierasos (Siret), la formation territoriale des autochtones daces - *caucoensioi* (III, 8, 3); les "ethnonymes" dérivés des noms de localités à l'aide du suffixe - *ensi* - devaient désigner les formations aux *civitates peregrinae* de Moesia Inferior (III, 10, 4) et de Moesia Superior (III, 9 2-3). S'il y a une liaison entre *caucoensioi* et le toponyme *Caucaland* (Ammianus Marcellinus, XXXI, 4, 13), c'est une preuve que de telles formations territoriales ont eu une existence assez longue (par rapport à la domination romaine de courte durée à l'ouest du Siret) pour que son souvenir persiste encore au IV-e siècle.

**MARI DEȚINĂTORI DE VALORI BIBLIOFILE
DIN JUDEȚUL SUCEAVA: MĂNĂSTIREA SUCEVIȚA
(FONDUL DE MANUSCRISE SLAVONE MINIATE ȘI ORNATE)**

OLIMPIA MITRIC

Mănăstirea Sucevița, situată la 19 km de Rădăuți, pe valea pârâului Sucevița, a fost zidită la sfârșitul secolului al XVI-lea de frații Gheorghe, Ieremia și Simion Movilă¹.

Alături de celelalte așezăminte monahale vestite din zonă (Putna, Moldovița, Dragomirna), mănăstirea Sucevița, ultima dintre construcțiile de aici² va dezvolta o rodnică activitate culturală.

Imediat după urcarea pe tron, în 1595, Ieremia Movilă se va preocupa de împodobirea cu picturi a ctitoriei sale și de înzestrarea ei, între altele, cu broderii, argintărie, manuscrise. De asemenea, va contribui la revigorarea activităților desfășurate în atelierele mănăstirii; multe din obiectele create aici se păstrează și în zilele noastre la Biblioteca și Muzeul Mănăstirii, amenajate în turnul și casele domnești de pe latura de vest a incintei.

Astăzi mănăstirea Sucevița se numără printre cei mai importanți deținători de valori bibliofile din județul Suceava. Pe lângă fondul de manuscrise slavone, al cărui obiect îl constituie lucrarea de față, biblioteca mai adăpostește 33 exemplare de carte veche românească (titlurile cele mai vechi reprezintă operele mitropolitului Dosoftei: *Psaltirea în versuri*, Kiev, 1673; *Psaltirea slavo-română*, Iași, 1680)³, carte veche străină produsă, între altele, în tipografiile din Kiev, Lvov, Moscova și Cracovia, precum și câteva manuscrise românești copiate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea⁴.

Fondul de manuscrise slavone miniate și ornate, în componența actuală, este constituit din 50 de manuscrise; am avut în vedere și manuscrisele ce se păstrează astăzi în muzeele din București (cotele 24, 25, 31) sau se găsesc în custodie la mănăstirea Slatina din județul Suceava (cotele 8, 12, 23 I, 23 II). (A se vedea Tabelul cu descrierea sintetică a manuscriselor, la sfârșitul lucrării).

Din investigațiile întreprinse până acum, reiese că acest Fond nu a mai fost descris monografic. Incepând cu anul 1885, a fost studiat și publicat fragmentar de către slaviști, istorici, cercetători în domeniul artei⁵. De asemenea, cei care au întocmit monografia mănăstirii și-au îndreptat atenția și asupra manuscriselor cu ilustrații și frontispicii policrome, uneori în scoarțe ferecate în argint aurit⁶.

În urma fișării întregului fond de manuscrise, prin coroborarea datelor obținute,

suntem în măsură să formulăm unele constatări. Cum era de așteptat, câteva din cele mai prețioase manuscrise au fost copiate, înnoite și ferecate, special pentru mănăstirea Sucevița, la dorința ctitorilor sau a familiilor lor. Astfel, alături de celebrul *Tetraevanghel* cu portretul ctitorilor (cota 24)⁷ copiat, miniat la Sucevița, după modelul *Tetraevanghelului* din Țara Românească (cota 23)⁸ și ferecat, în 1607, de către argintarul Gligorie Moisiu, mai pot fi văzute: *Mineiul pe decembrie* (cota 2), *Triodul* (cota 1) realizate în anul 1606, de vestitul Prohor și care conțin însemnarea despre moartea domnitorului, varianta manuscrisă a *Vieților regilor și arhiepiscopilor sârbi*, cumpărată de Gheorghe Movilă, tot pentru Sucevița; de asemenea, ne propunem să semnalăm manuscrisele care se păstrează în mari biblioteci din lume, cu mențiunea că lista rămâne deschisă: *Liturghierul* din 1607, "executat în aur, culori și arabescuri" pe pergament⁹; *Evanghelia* din 1598, ferecată în "scoarțe grele de aramă bătută", astăzi păstrată în Mănăstirea Sinai¹⁰, *Evanghelia* din 1605, înfrumusețată și trimisă Mănăstirii Cutlumuș din Muntele Athos de Doamna Elisabeta¹¹, *Evanghelia* pe care Ana, fiica voievodului, a dăruit-o "fraților" din Lemberg¹², *Liturghierul* dăruit, la 1596, Mănăstirii Sișatovac, în Serbia, de către Alexandru Movilă, fiul lui Ieremia¹³.

Totodată, Ieremia Movilă s-a preocupat de legarea și ferecarea altor manuscrise valoroase, în afara celor scrise la comanda sa, sau a celor cu ferecături degradate. Iată, exemplele pe care le cunoaștem: *Tetraevanghelul* voievodului Alexandru al II-lea, copiat în Țara Românească (cota 23), un alt *Tetraevanghel* înnoit și ferecat cu un an mai târziu, în 1606 (cota 22) sau cel de la biserica de piatră din Bacău¹⁴.

Alte manuscrise sunt realizate la comanda ierarhilor cărturari Teodosie Barbovschi (cotele 3,18,21) sau Efrem, episcop de Rădăuți, care, în 1613, dăruiește un frumos *Tetraevanghel* mănăstirii Moldovița, acum păstrat la Sucevița (cota 38). Anastasie, episcop de Rădăuți, înnoiește și leagă, în 1641, un *Apostol* (cota 8), potrivit însemnării cunoscutului copist, Ivanco. În anul 1596, monahul Amon de la mănăstirea Moldovița scrie pentru Sucevița *Leastvița lui Ioan Scărariul* (cota 20). Remarcăm prezența altor copişti: popa Toma din Siret (cota 36), popa Eremie din Bădeuți împreună cu diaconul Teodosie și ucenicul Anastasie, ajutoarele sale (cota 8), Ghelasie Iftimie (cota 21), Ghenadie Zaharovici (cota 36). De asemenea, propunem și înregistrarea numelor Azarie (cota 17), Neculas (cota 6) și Barbovsii (cota 7 III).

Cronologic, manuscrisele se grupează în felul următor: Secolul XV: cotele 5,13; Secolul XVI: cotele 7 I, 7 III, 7 IV, 8, 12, 14 I, 14 II, 15, 17, 20, 22, 23, 24 I, 25, 26, 27, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 43, 45; Secolul XVII: cotele 1, 2, 3, 6, 7 II, 10, 16, 18, 19 I, 21, 24, 24II, 34, 38, 40, 42, 46 I; Secolul XVIII: 4, 11, 23 I, 23 II, 41; Secolul XIX: cota 50. Cel mai vechi manuscris este *Tipicul* realizat în anul 1431 (cota 13), numărul cel mai numeros de manuscrise provenind din secolul al XVI-lea.

Din numărul total de manuscrise, 5 sunt scrise pe pergament (cotele 1, 3, 8, 22, 24), celelalte pe hârtie de calitate diferită.

Din punctul de vedere al conținutului, am deosebit trei categorii: cărți de cult, cărți de învățătură religioasă și alte cărți (cele 2 *Pomelnice*, *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi*).

Numai 16 manuscrise posedă anul copierii semnalat de copist.Datarea celorlalte manuscrise s-a făcut după filigrane, grafie, ornamentație, însemnări marginale etc.

După locul scrierii, situația s-ar prezenta astfel: 1 manuscris copiat în Țara Românească (cota 23), 1 manuscris copiat în Colomeea (cota 43), 4 manuscrise cu loc de copiere necunoscut (cotele 5, 11, 23 I, 23 II), numărul cel mai numeros de manuscrise (44) fiind copiate în Moldova. Deși nu toate au menționat locul scrierii, avem certitudinea copierii lor aici, analizând limba și scrisul, ornamentația, conținutul însemnărilor marginale, modul general de prezentare a manuscriselor.

Descifrarea însemnărilor marginale ne-a prilejuit, pe lângă alte informații, cunoașterea circulației cărților, prețul copierii și cumpărării lor. În felul acesta, aflăm că un *Tetraevanghel* (cota 39) a aparținut mănăstirii Solca, că un *Apostol* (cota 10) este donat de Andreiaș Talpă și cneaghina sa, Maria, bisericii nou construite la Stroineț, pe Prut, cumpărat fiind cu **5 taleri de argint, în timpul domniei lui Vasile voievod, domnitorul Moldovei, în anul 7158 (=1649), luna noiembrie 1**. Un *Liturghier* (cota 12) este cumpărat, în anul 1650, cu un **ughi** de către preotul Eremia, fost protopop în ținutul Hotinului. Colofonul *Apostolului* copiat de popa Eremie din Bădeuți (cota 8) ne precizează și prețul scrierii sale: 220 de zloți; de pe foaia de gardă a aceluiași manuscris aflăm că o perioadă de timp a fost în proprietatea Schitului celui Mare din Galiția¹⁵. *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* (cota 7 IV) au aparținut mănăstirii Moldovița; *Tipicul* (cota 16) și *Proloagele pe lunile septembrie - aprilie* (cota 6) târgului Hotin; *Evangelhia învățătoare* (cota 43) bisericii cu hramul "Sf. Duh" din Colomeea. *Omiliile Sf. Ioan Gură de Aur* (cota 7 III) au fost dăruite Suceviței, în anul 1583, de către proegumenul Nilă de la mănăstirea Slatina.

Revenind la manuscrisele copiate la Sucevița și care astăzi se păstrează în biblioteci străine, mai semnalăm: un *Tipic* din 1594¹⁶ și un *Triod înflorit*¹⁷ pe pergament, datând din secolul al XVII-lea.

Fără îndoială, multe obiecte de preț proveneau din ctitoriile anterioare actualei mănăstiri. Știm, de pildă, că pentru mănăstirea Sucevița a dat, la 1 septembrie 1551, hatmanul Ioan Sturdza cu soția sa, Ana, o *Evangelhie* ferecată în argint¹⁸.

Despre munca intensă de copiere a manuscriselor ne vorbesc și schimburile sau înnoirile de copişti. Este cunoscută scrisoarea lui Ieremia Movilă din 1605, ianuarie 12, adresată membrilor Stavropighiei din Lemberg, prin care-i roagă să ajute pe diacul său Andrei, trimis ca să cumpere hârtie și să caute dieci destoinici pentru a scrie cărți¹⁹. De asemenea, Sucevița a avut legături spirituale cu Benedict, episcopul de Vad, care, în 4 mai 1631, trimite un diac în solie la Sucevița²⁰.

Cifrei manuscriselor de certă vechime și valoare ce au aparținut, unele până nu de mult Suceviței, astăzi, multora din ele pierzându-li-se urma, sperăm nu pentru mult timp, îi adăugăm un număr considerabil²¹.

Fără îndoială, școala de copişti de la Sucevița constituie un moment bine definit în arta miniaturii românești. Meritul incontestabil al domnitorului Ieremia Movilă este că prin realizarea, la comanda sa, a *Tetraevanghelului* (cota 24) după modelul celui provenit din Țara Românească (cota 23) s-a produs o întorsătură în tehnica împodobirii manuscriselor în școala de la curtea sa. Dacă până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ornamentația și ilustrația manuscriselor noastre constau din prezentarea celor patru evangheliști, din frontispicii, vignete și inițiale, acum apar, pentru prima oară la noi, scene bogate, peisaje,

compoziții cu personaje intercalate în text. Așadar, domnitorului, cu simțul său artistic, și, de bună seamă, mitropolitului Teodosie Barbovschi, neostenitul său sfătuitor și sprijinitor în arta scrierii manuscriselor, datorăm începutul unei etape noi, originale în arta miniaturii moldovenești, în care se îmbină bogatele tradiții artistice locale cu modalitățile specifice de exprimare ale artei bizantine și care și-a aflat apogeul în școala mitropolitului Anastasie Crimca de la Dragomirna.

NOTE

1 Potrivit inscripției gravate pe chivotul dăruit de Gheorghe Movilă, la 9 iunie 1591, biserica cea nouă cu hramul Învierii era deja sfințită (Apud D. Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de Documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, p. 66).

2 Incă din sec. al XV-lea exista un schit de lemn atribuit călugărului Pahomie. Gheorghe Movilă, cel mai vârstnic dintre frați, ca egumen al mănăstirii, în 1578, zidește, pe locul fostului schit, o mică biserică din piatră cu hramul Bobotezei; apoi, ca episcop de Rădăuți, termina cu contribuția celorlalți frați, în 1584, o altă biserică de piatră ce va deveni actuala mănăstire (D. Dan, *op. cit.*, p. 5-6; Corina Nicolescu, Ion Miclea, *Sucevița*, București, 1977, p. 6-7).

3 Din **sec. al XVIII-lea**, biblioteca posedă 7 titluri: Chiriadromion. București, 1732; Antologhion. București, 1736; Octoih. București, 1736; Evanghelie. București, 1750; Evanghelie. Blaj, 1776; Molitvenic. Rîmnic, 1782; Adunarea cazaniilor. Viena, 1793; **Secolul al XIX-lea** (1800-1827) este prezent cu 25 titluri în 31 de exemplare: Mineiul pe iulie. Buda, 1805; Teofilact. Tîlcuire la cele patru evanghelii. Iași, 1805; Carte de pravilă, partea I și II, Cernăuți, 1807 (2 exemplare); Viețile Sf. din luna septembrie. Neamț, 1807 (2 exemplare); Viețile Sf. din luna octombrie. Neamț, 1809; Viețile Sf. din luna noiembrie. Neamț, 1811; Viețile Sf. pe luna decembrie. Neamț, 1811; Viețile Sf. pe ianuarie. Neamț, 1812; Viețile Sf. din luna februarie. Neamț, 1812; Viețile Sf. de pe luna martie. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna aprilie. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna mai. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna iunie. Neamț, 1813 (2 exemplare) Augustin, Episcopul. Kecragarion. Neamț, 1814 (2 exemplare); Viețile Sf. pe luna iulie. Neamț, 1814; Viețile Sf. pe luna august. Neamț, 1815; Arătare... pre scurt a dumnezeieștilor dogme. Neamț, 1816; Tipicon. Iași, 1816; Evanghelie. Blaj, 1817; Noul Testament. St.-Petersburg, 1817; E. Sirul. Cuvinte și învățături. Neamț, 1818, 1819, 1823 (vol. I-II); Biblia. St.-Petersburg, 1819; Carte folositoare de suflet. Iași, 1819; Evanghelie. Neamț, 1821; Irmologhion. Neamț, 1827.

4 *Octoih*, copiat de Ilie, dascăl, în anul 1777; *Floarea cuvintelor*, scris de dascălul Samoilă din Ragla, în anul 1783; *Pomelnic*, realizat la Sucevița, început de Dositei, episcop de Rădăuți, în anul 1769; *Plan al regulilor*, scris la Sucevița de ieromonahul Isaie Zugrav, la 1 august 1843; *<Catehism>* realizat de clericul Iacov Cazievici, în 1810; *Plan pentru clerosul monastirilor* (2 volume) scris de Ghenadie Zaharovici, în prima jumătate a secolului al XIX-lea; *Planul regulilor monastice a sfintei monastirii Sucevița*, scris în 1858, de

egumenul Ghenadie Zaharovici și <Carte de canoane> realizată în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

5 Melchisedec, Episcopul, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, extras din Analele Academiei Române, seria II, tom VII, secț. II, Memorii și notițe, București, 1885; V. A. Urechia, *Inscripțiuni după manuscrise*, București, 1887 (Extras din Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, s.II, t. IX, 1886-1887); A. S. Petrușevici, *Katalog cerkovno-slovenskich rukopisej i staropečatnyh knig kirilllovskogo pisma nachodjaščichsja na archeologičeskoj bibliografičeskoj vystavcje v Stavropigijskom zavedenii*. Lvov, 1888; E. Kozak, *Resultate meiner Forschungen im Kloster Sučavica* (in der Bukowina), în "Archiv. für slavische Philologie", 1892 și 1893; Idem, *Die Inschriften aus der Bukowina*, I, Wien, 1903; A. I. Jațimirskij, *Slavjanskije i russkie rukopisi rumynskich bibliotek*, St. Petersburg, 1905; E. Manasterski, *Mănăstirea Sucevița*, în "Candela", ex. 1907; D. Dan, *op. cit.*; Sirarpie Der Nersessian, *Two slavonic parallels of the Greck Tetraevangelia Paris 74*, în "The Art Bulletin", New York, 1927, IX; Idem, *Une nouvelle relique slavonne du Paris. Grec. nr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovic*, în "Mélanges offerts à N. Iorga", Paris, 1933; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris, 1929; O. Tafrali, *Le monastère de Sucevița et son trésor*, în "Mélanges Ch. Diehl", II, Paris, 1930; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935; Teodora Voinescu, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în "Studii și Cercetări de Istoria Artei", nr. 1-2, București, 1955, p. 107; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959; I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița - centru cultural important din perioada culturii românești în limba slavonă (secolele XV-XVIII)*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1963, nr. 7-8, p. 443; I. Zugrav, *Trei manuscrise liturgice de la episcopul Efrem al Rădăuțiului*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1963, nr. 7-8, p. 460-465; Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române (secolele XIV-XVIII)*. Catalog, București, 1964; Prof. Victor Brătulescu, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1964, nr. 5-7, p. 206-208; Emil Vârtosu, *Din criptografia românească*, în "Studii teologice", 1966, nr. 5-6, p. 284; Ion Radu Mircea, *Les vies des rois et archêveques serbes et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567*, în "Revue des études sud-est européennes", t. IV, 1966, nr. 3-4, p. 393-412; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981; Idem, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, București, 1984; Idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984.

6 A. M. Musicescu și M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958; A. M. Musicescu, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1965; *Ibidem*, ed. a II-a, 1967; Corina Nicolescu și Ion Miclea, *op. cit.*

7 Se păstrează în Muzeul Național de Istorie a României. Vezi Elena Lința, *op. cit.*, nr. 22; G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, *op. cit.*

8 Vezi G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, *op. cit.*

9 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 83.

10 Apud G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, *op. cit.*, p. 94, fig. 51; Idem, *Un*

manuscris al voievodului Ieremia Movilă, op. cit., p. 9, 11, 12, 13, 14 Ibidem.

11 *Ibidem.*

12 *Ibidem.*

13 *Ibidem.*

14 *Ibidem.*

15 La cererea Mariei, fiica lui Ieremia Movilă, la 31 martie 1648, mănăstirea Sucevița a fost închinată Schitului celui Mare din Galiția, până la desființarea acestuia, în anul 1785.

16 Se păstrează în Biblioteca Unională din Moscova (Apud Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*. Repertoriu, București, 1986, nr. 598).

17 Se păstrează în Biblioteca Publică de Stat din Leningrad (Apud *Ibidem*, nr. 401).

18 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 44.

19 Vezi *Documente privitoare la Istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, Suplementul II, vol. II, nr. 172, p. 343.

20 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 119.

21 *Evangelhilar*, copiat în Macedonia, pe pergament, în secolul al XII-lea, astăzi se păstrează în Biblioteca Patriarhiei Ortodoxe din Israel (Apud Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 888); *Tetraevanghel*, copiat în Țara Românească, Serbia sau Ungaria, în sec. al XV-lea, se păstrează în Muzeul Istoric din Moscova (Apud *Ibidem*, nr. 902); *Tetraevanghel*, scris la Frătănești, în 1532, copiiști fiind Ivanco și popa Simion, astăzi în proprietatea Bibliotecii Patriarhiei Ortodoxe din Israel (Apud *Ibidem*, nr. 209); *Praxiu*, inv. 7052, realizat de diaconul Mihail, în Voroneț, cu cheltuiala mitropolitului Teofan, în anul 7052 (=1542) (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 81, 85); *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi*, scris în Moldova, anul 1574, astăzi în Biblioteca Universității din Lvov (Apud R. Constantinescu, *op. cit.*, nr. 832; *Irmologhion*, inv. 445, copiat în sec. XV-XVI (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 84); *Tipicul slujbei bisericești*, sec. XVI, inv. 438 (Apud *Ibidem*, p. 86); *Minei*, sec. XVI, inv. 430 (Apud *Ibidem*, p. 84); *Evangelhie*, inv. 423 II, caligrafiată de diacul Dimitrie, în anul 1616, la comanda voievodului Ștefan Tomșa (Apud Melchisedec, Episcopul, *op. cit.*, p. 55; D. Dan, *op. cit.*, p. 62-63; Teodora Voinescu, *op. cit.*, p. 108); *Irmologhion*, sec. XVII, inv. 448 III (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 81); *Învățătură pentru eclisiarhi*, scris de ierodiaconul Gherman, la 1794, inv. 435 II (Apud *Ibidem*, p. 85); *Irmologhion*, copiat la mănăstirea Neamț, în 1795, inv. 414); *Scurtă descriere a Lavrei Adormirii din Pociacov*, scrisă în 1859 (Apud *Ibidem*, p. 87).

LES GRANDS DÉTENTEURS DE VALEURS BIBLIOPHILES DU DÉPARTEMENT DE SUCEAVA: LE MONASTÈRE SUCEVIȚA RÉSUMÉ

Cet ouvrage-ci se propose de présenter les valeurs bibliophiles qui existent dans la bibliothèque du monastère Sucevița, de même que celles qui lui ont appartenu au long du temps et qui sont conservées à nos jours dans les grandes bibliothèques du pays et de l'étranger.

Le monastère Sucevița, fondé par les frères Gheorghe, Ieremia et Simion Movilă, ainsi que d'autres convents de la région (Putna, Moldovița, Dragomirna), a développé une riche activité culturelle. Le mérite

incontestable du prince regnant Ieremia Movilă est d'avoir déterminé une tournure dans la technique de l'ornement des manuscrits moldaves par la réalisation à sa commande d'un *Tétraévangile* (cote 24) selon le modèle de provenance valaque.

Jusqu' à la deuxième moitié du XVI-e siècle, l'ornementation et l'illustration des manuscrits étaient composées des images des quatre évangélistes, de frontispices, de vignettes et d'initiales. Dans le *Tétraévangile* on rencontre pour la première fois des scènes, des paysages, des compositions avec des personnages intercalés dans le texte: il a représenté donc une nouvelle étape dans l'art de la miniature moldave, qui a atteint son apogée par l'école du métropolite Anastasie Crimca de Dragomirna.

A nos jours, le monastère Sucevița garde 50 manuscrits slavons ornés (le plus ancien est le *Typique* réalisé en 1431, cote 13), 8 manuscrits roumains copiés au XVIII-e et au XIX-e siècles, 33 exemplaires de livres roumains anciens (dont les plus vieux sont les oeuvres du métropolite Dosoftei: *Le Psautier en vers*, Uniev, 1673 et *Le Psautier slave-roumain*, Iași, 1680) et des livres anciens étrangers, dont certains ont été réalisés dans les imprimeries de Kiev, Lvov, Moscou et Cracovie.

MANUSCRISE SLAVONE MINIATE ȘI ORNATE DIN BIBLIOTECA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA

Nr. crt.	Cota, nr. inv.	Autorul, Titlul	Secolul	Copistul	Locul de copiere, proveniența, circulația	Redacția
0	1	2	3	4	5	6
1.	1/433	Triod	XVII (1606)	Prohor	M-rea Sucevița (?)	românească
2.	2/432 II	Minei pe decembrie	XVII (1606)	Prohor	M-rea Sucevița (?)	românească
3.	3/434	Slujba Sf. Paști	XVII (1604)	Prohor (?)	M-rea Sucevița (?)	românească
4.	4/449/1	<Carte de canoane>	XVIII (1/2)		Moldova (?)	românească
5.	5/419	Petru Damaschin. Tratat ascetic	XV			medio-bulgară
6.	6/428	<Proloage pe lunile septembrie-aprilie>	XVII (1661 ?)	Neculas (?)	Moldova, Hotin	românească
7.	7I/426 I	Ioan Gură de Aur. Omilii	XVI (2/2)		Moldova	românească
8.	7 III/427 I	Ioan Gură de Aur. Omilii	XVI (2/2)	Barbovsii (?)	Moldova, provine de la m-rea Slatina	românească
9.	7 III/427 III	Ioan Gură de Aur. Omilii	XVII (1/2)		Moldova	ruso-ucraineană
10.	7 IV/427 II	Ioan Gură de Aur. Mărgăritare	XVI		Moldova, provine de la m-rea Moldovița	românească
11.	8/424/1	Apostol	XVI (1544)	Popa Eremie din Bădeuți	M-rea Sucevița (?)	românească
12.	10/424 III	Apostol	XVII (1/2)		Moldova, Stroineț pe Prut	românească

13.	11/422	Ioan Casian. Predici	XVIII (a. 1735)			ruso- ucraineană
14.	12/436 II	Liturghier	XVI		Moldova, sat Adașeni, ținutul Dorohoi	românească
15.	13/431	Tipic	XV (1431)		Moldova (?)	medio- bulgară
16.	14 I/443 I	<Liturghier>	XVI		Moldova	românească
17.	14 II/443 II	<Liturghier>	XVI		Moldova	românească
18.	15/421 I	<Ioan Scărariul (Sinaitul) Cuvântări>	XVI		Moldova	românească
19.	16/429	Tipic	XVII		Moldova (?), Hotin	românească
20.	17/420	Viețile regilor și arhie- episcopilor sârbi	XVI (1567)	Azarie (?)	Moldova	românească
21.	18/432/1	Minei pe mai	XVII (1607)		M-rea Sucevița (?)	românească
22.	19 I/435	Tipic	XVII (1/2)		Moldova	românească
23.	20/437	Ioan Scărariul (Sinaitul). Leastăvița	XVI (1596)	Monahul Amon	M-rea Moldovița (?)	românească
24.	21/440	Molitvenic	XVII (1606)	Ghelasie Iftimie	M-rea Sucevița (?)	românească
25.	22	Tetraevanghel	XVI (2/2)		M-rea Sucevița (?)	românească
26.	22/444	<Sbornic>	XVI		Moldova	românească
27.	23	Tetraevanghel	XVI (1568-1577)		Țara Românească	românească
28.	23 I/448 I	<Irmologhion>	XVII			ruso- ucraineană
29.	23 II/448 II	<Irmologhion>	XVIII			ruso- ucraineană
30.	24/11.340	Tetraevanghel	XVII (1607)		M-rea Sucevița	românească

31.	24 I/740 II	Pomelnic	XVI (1580-1860)		M-rea Sucevița	românească + limba română
32.	24 II/740	Pomelnic	XVII-XVIII		M-rea Sucevița	românească + limba română
33.	25/9192	Evangeliiar	XVI		Moldova	românească
34.	26/441	<Ceaslov>	XVI		Moldova	românească
35.	27/446	<Pravila>	XVI		Moldova	românească
36.	31/68.257	Omiliile lui Ioan Gură de Aur	XVI		Moldova (?)	ruso- ucraineană
37.	33/426 II	Ioan Gură de Aur. Omilii	XVI		Moldova (?)	ruso- ucraineană
38.	34/425 I	<Evangelie învățătoare>	XVII		Moldova (?)	ruso- ucraineană
39.	35/425 II	Tetraevanghel	XVI (2/2)		Moldova	românească
40.	36/425 III	Tetraevanghel	XVI (1519)	Popa Toma	Siret	românească
41.	37/442 II	<Tetraevanghel>	XVI (2/2)		Moldova	românească
42.	38/423 I	Tetraevanghel	XVII (1613)		M-rea Sucevița (?)	
43.	39/423 III	Tetraevanghel	XVI		Moldova, provine de la m-rea Solca	românească
44.	40/423 IV	Tetraevanghel	XVII (1693)		Moldova	românească
45.	41/442 I	Tetraevanghel	XVIII (1/2)		Moldova	românească

46.	42/430	(Octoih)	XVII (1/2)		Moldova	românească cu elemente ruso- ucrainene
47.	43/425 IV	<Evanghelie învățătoare>	XVI (2/2)		Colomeea (?)	ruso- ucraineană
48.	45/442 IV	<Tetraevanghel>	XVI (2/2)		Moldova	românească
49.	46/1/442 III	<Tetraevanghel>	XVII (1/2)		Moldova	românească
50.	50/736	Pravila	XIX (1815)	Gheorghe Ghenadie Zaharovici	Cernăuți	limba rusă

UN MEMORIU DIN 1780 AL ILUMINISTULUI VASILE BALȘ DESPRE SITUAȚIA DIN BUCOVINA ȘI NECESITATEA UNOR REFORME

MIHAI IACOBESCU

Între anii 1769-1830 au fost identificate, în spațiul românesc, 209 memorii și proiecte pentru organizarea și reformarea în sens modern a societății românești; în 40 dintre ele se cerea, pe lângă un larg evantai de reforme, înlăturarea domniilor fanariote și instaurarea domnilor pământeni, iar în circa 10 dintre ele se preconiza chiar dobândirea independenței politice depline a țărilor române¹.

Mișcarea iluministă reformatoare a cuprins deopotrivă atât Moldova și Muntenia, aflate sub suveranitatea Porții Otomane și a protectoratului Rusiei, cât și teritoriile românești înglobate imperiului habsburgic.

În Bucovina, în anul 1780, autorul unui amplu și valoros proiect de organizare și reformare a activității materiale și spirituale în acest teritoriu, pe baze iluminist-moderne, a fost Vasile Balș.

Vasile Balș era descendentul unei străvechi familii de boieri autohtoni. Își făcuse studiile la Viena. Dobândise o temeinică pregătire umanistă în general și juridică în special. Studiasse și cunoștea principalele idei, curente și forme de manifestare ale iluminismului european. Făcuse parte el însuși din două societăți secrete vieneze și se remarcase, printr-o febrilă activitate în cadrul puternicului ordin a "iluminaților"². Balș era însă adept mai cu seamă al iluminismului german și, într-o anumită măsură, și al celui francez. El devenise liber cugetător, pledând și acționând pentru laicizarea și modernizarea culturii și a instituțiilor acesteia, precum și pentru introducerea unor reforme iluministe. Stabilise prietenii și cu unii reprezentanți ai iluminismului transilvănean, printre care cu Ion Budai-Deleanu. Dar, de fapt se distingea și se distanța de aceștia, prin unele elemente ale gândirii sale; Balș nu manifesta înțelegere și compasiune față de clasele și categoriile sociale sărace: pe mazili, pe răzeși și clăcași, îi privea cu un anumit dispreț, socotindu-i și apreciindu-i doar după rolul și locul pe care ar fi putut să-l aibă, ca simple componente ale forței de muncă utile celor bogați. Spre deosebire de confracții ardeleni, Balș ura Biserica și o supunea unei critici aspre, neînțelegând rolul acesteia ca apărătoare și păstrătoare a valorilor spirituale ale ființei noastre naționale.

Memoriul său, *Descrierea Bucovinei și situația ei internă*³, a fost înaintat împăratului Iosif al II-lea la scurtă vreme după conferința ținută în capitala imperiului, în aprilie 1780. La această conferință fusese luată spre dezbateri problema viitorului statut de organizare a

Bucovinei. Conferința nu ajunsese la nici o decizie. Dar, în cadrul ei s-au formulat mai multe soluții: 1) înglobarea Bucovinei la provincia Galiția; 2) divizarea teritoriului Bucovinei în două: partea de nord să treacă la provincia Galiția, iar partea de sud la confiniul grăniceresc Bistrița-Năsăud; 3) păstrarea separată a Bucovinei sub administrație militară sau civilă⁴.

Vasile Balș participase la această conferință, alături de guvernatorul Enzenberg și alți specialiști din aparatul central și provincial, în calitate de "boier și deputat al Bucovinei", după cum semnează el la sfârșitul memoriului.

Pronunțându-se categoric pentru păstrarea unității și individualității Bucovinei, cu statut autonom, în cadrul Imperiului, Balș își propunea să abordeze în memoriul său mai multe chestiuni, pe care le structurează astfel: **I-Introducerea; II-Motive ce impun menținerea jurisdicției sau administrației militare în Bucovina; III-Clasele sociale și situația lor; IV-Despre pozițiile clerului și abuzurile din mănăstiri, precum și mijloacele de înlăturare a acestora fără a afecta visteria statului; V-Despre țărănime și reformele ce trebuie introduse la sate; VI-Decăderea comerțului și măsuri spre reînvierea și stimularea vieții economice.**

În **Introducere**, Balș relevă, că, într-un stat civilizat, cu cât sunt mai simple și mai limpezi principiile formulate de cei ce guvernează țara, cu atât oamenii și le pot însuși mai bine și contribuția lor devine mai conștientă și consistentă "la întărirea societății și la făurirea fericirii generale a vieții"⁵. Dar, "sprijinul pe care fiecare om îl poate da unui stat, depinde - scrie Balș- de ordinea, situația prielnică, legile potrivite și de activitatea oamenilor". Ca "cetățean al acestei lumi", el se simte însuflețit de "un impuls lăuntric" să se înroleze "cauzei generale creatoare" și să se mobilizeze "în serviciul celui mai înalt ideal". În acest scop el promite să prezinte Curții din Viena "situația adevărată a țării, obiceiurile și deprinderile, bune sau rele, ale națiunii", în măsura în care "cele prezentate pot înrăuri fericirea generală" sau "folosul obștesc".

În vederea salvării și apărării autonomiei și unității Bucovinei, Balș sistematizează în memoriul său **motivele pentru care Bucovina trebuie să rămână sub administrație militară**. Aceste motive sunt, bineînțeles, discutabile, tocmai din punct de vedere istoric, dar el le înșiruie spre a împiedica fie unirea Bucovinei la Galiția, fie divizarea ei. Astfel, el susține, fără temei istoric, cum că teritoriile de sub dependența Porții Otomane se află sub regimul administrației militare și că supușii sunt înclinați să stimeze autoritățile militare, dar nu și pe funcționarii civili; domnul Moldovei, pașalele din Moghilev și Hotin n-ar fi nici ei dispuși să respecte pe niște vecini care nu ar avea o administrație militară; cei mai importanți domnitori ai Moldovei au avut, atât ei, cât și boierii, proprietăți în Bucovina; acest teritoriu apare ca "un dulce loc de refugiu" și un "exemplu de organizare"; or, "în cazul în care Bucovina ar fi împărțită sub diferite jurisdicții sau ar fi anexată la Galiția, notează Balș, moldovenii s-ar îndepărta de Bucovina"⁶. Nici obligativitatea serviciului militar nu poate fi introdusă aici, fiindcă locuitorii s-au desobișnuit de serviciul militar - susține Balș - "de la nenorocitul secol al XV-lea, când strămoșii noștri au acceptat, de nevoie, ca țara să devină o feudă a Porții". Deci, conchide Balș (după această motivație destul de neclară și forțând realitățile istorice), singura soluție o reprezintă menținerea Bucovinei sub administrație militară.

Analizând apoi **structura socială**, Balș se oprește mai întâi, să prezinte: clerul, boierii, mazilii și raporturile acestora cu domnul. Clericii, apreciază el, sunt, prin număr și avere, mai puternici și mai influenți decât boierii, în Bucovina. Boierii se împart, după averea lor, în trei categorii; cei din prima, cei mai bogați, dețin și cele mai înalte dregătorii ale țării; boierii de rangul al doilea posedă o avere și o influență mai redusă; pe locul al treilea sunt mazilii, care, scrie Balș, "sunt boieri doar prin favoarea domnului sau prin protecția lui, prin mituire și prin nepotism"; mazilii, spre deosebire de primele două categorii de boieri, au "obligația de-a vărsa contribuții" la visteria statului. Balș îi disprețuiește și îi prezintă ca pe niște ființe mijlocii, care se înfățișează în județul Cernăuți ca boieri și îndrăznesc și să se iscălească astfel. Balș amintește că "Maiestatea Sa imperială a fost plictisită din păcate din partea lor cu diferite petiții, iscălite ca boieri", petiții care "au pricinuit în țară multe încurcături". Tot în cazul mazililor, Balș scria despre, "dezordinile și desfrăurile acestora", care, explică el, "sunt rezultatul lipsei de educație și al moravurilor lor stricate, ce se trag de la vechea meteahnă a guvernării turco-fanariote". Pentru îndreptarea lucrurilor, Balș propune o legislație severă, prin care mazilii să fie "supuși unei purtări morale". Ca o concluzie generală, însă, Balș nu uită să precizeze ceea ce ar dori să respecte și habsburgii, adică faptul că, "boierii, clerul, mitropolitul, episcopii și egumenii mănăstirilor au fost întotdeauna scutiți de orice fel de contribuție"⁷.

Balș notează apoi că, "în Bucovina, neîndoielnic, clerul este cel mai bogat și stăpânește cea mai parte a țării". El înșiruie apoi rolul mitropolitului, al episcopului de Rădăuți și al egumenilor "despre al căror număr și nume, în caz de nevoie" promite să dea "un raport separat". El critică aspru formalismul și venalitatea domnului și mitropolitului în alegerea stareților; așa cum domnul își cumpără tronul cu bani grei, tot astfel el și mitropolitul vând funcțiile din mănăstiri celor care dau mai mulți bani. Se ignoră mai întotdeauna meritele celui ales. Vizitarea mănăstirilor de către mitropolit este, zice Balș, "al doilea canal de-a stoarce bani": în plus, starețul își atrage de partea sa pe unii supuși, care să-l susțină, acordându-le tot felul de favoruri, inclusiv prin rude și prieteni, cu sume derizorii, care adesea nu reprezintă nici un sfert din prețul real⁸.

Drept aceea, Balș propune mai multe măsuri: toate veniturile și cheltuielile mănăstirilor să fie consemnate riguros, într-un registru, cu valoare de document oficial, supus controlului organelor de stat; pentru conducerea Bisericii ortodoxe, să se înființeze un consistorium, format din episcop, ca președinte, ajutat de doi consilieri laici, numiți de stat; pe lângă fiecare stareț de mănăstire "să fie atașat un supraveghetor, care să aibă grijă să nu se risipească nimic din aceste venituri"; "despre proveniența și întrebuințarea acestor venituri, scrie Balș, starețul și supraveghetorul trebuie să prezinte rapoarte anuale sau semestriale în fața consistoriumului" - Balș sugera că s-ar putea merge și mai departe în acest sens; toate atribuțiile economico-financiare ale mănăstirilor să fie preluate de stat, lăsându-li-se călugărilor "numai preocuparea asupra problemelor spirituale"; toate cheltuielile pentru salarizarea membrilor consistoriumului trebuiau acoperite din veniturile mănăstirilor. Prin acest sistem, "visteria imperială ar fi întru totul cruțată"; ar fi lichidate astfel și procesele numeroase "care constituie jurisdicția clerului"; s-ar atrage și folosi în Bucovina și veniturile moșiilor și bunurilor din Moldova, care țin de mănăstirile din Bucovina. Într-un cuvânt, "s-ar

restabili ordinea și disciplina". Balș sugerează apoi ca tot din veniturile mănăstirilor să fie salariați și preoții "fiindcă, scrie el, aceștia locuiesc la țară în cele mai mizerabile condiții", fiind obligați să-și procure cele necesare "pentru hrănirea femeilor și copiilor lor"⁹.

Limitele gândirii lui Balș, specifice iluminiștilor din aceeași tagmă a boierilor, se întrevăd mai cu seamă din subcapitolul *Despre țărănime*. "Țăranii, scrie Balș, formează în Bucovina, un popor leneș, mincinos, ostil stăpânilor lor", un popor "deprins a-și face treaba la stăpân fie cu înjurături, fie cu bătaii". Locuințele lor "sunt colibe împrăștiate ici-colo, în majoritate fără grădină, fără curte, fără fântână". Țăranii "seamănă de-abia atâta cât să-i ajungă până la anul următor". Când se vede nedreptățit, el își ia vitele și fuge în Moldova, unde domnul, "îl lasă să colinde de la un loc la altul", cu condiția "să-i plătească dărilor". Pentru remedierea acestei stări de lucruri, Balș propune: "pământul ar trebui împărțit țăranilor" - numai astfel s-ar ajunge la o agricultură "înfloritoare". Apoi statul trebuie să-l oblige pe țăran să-și facă o locuință corespunzătoare și grajduri pentru vite. Statul ar mai trebui, zice Balș, să "întemeieze colonii, care organizate cu pricepere, ar servi ca model țăranului localnic". Toate proprietățile trebuie marcate prin "pietre de hotar", fapt care să ducă la lichidarea numărului "insuportabil de mare, de procese".

Dar, pentru a menține și consolida, "cea mai bună ordine și pace" în lumea satelor, mijlocul "cel mai sigur" ar fi: instruirea tineretului cu acele "științe trebuitoare"; este dar, necesar, propune Balș, să se ridice "școli publice" care, prin organizarea lor exemplară "ar atrage și simpatia Moldovei" și "cea mai mare parte a Moldovei și-ar trimite copiii la aceste școli, cu bucurie și nerăbdare". Conținutul învățământului ar trebui - arată Balș - să aibă la bază studiul latinității, iar întreținerea școlilor, acoperirea tuturor cheltuielilor să se facă din veniturile visteriei și ar avea, de pe urma acestor școli "ucenici vrednici" pentru treburile publice¹⁰.

Abordând și diverse aspecte ale vieții economice în general și ale comerțului în special, Balș scrie fără nici un înconjur "comerțul este mort în întreaga Bucovină: țăranii, relevă Balș, își vând roadele puține, le aruncă pur și simplu la un preț de nimic". Deși se neglijează cu totul agricultura, remarcă Balș, "se aduce din Ucraina rachiu în cantități de mai multe butoaie zilnice" și numai "pentru acest blestemat de rachiu se plătesc anual aproape 100 000 de florini"; alți 50 000 de florini "se scot din Bucovina pentru sarea gemă, care se cumpără din Moldova" și încă alți 40 000 de florini pentru care se aduce tot de peste Cordon. Dintre toate relele cu care se luptă Bucovina însă, precizează Balș, "luarea în arendă este lucrul cel mai păgubos pentru populație; aproape fiecare sat este în arendă și fiecare arendaș caută să se îmbogățească pe seama sărăcirii locuitorilor noștri. Abuzul este așa de mare, că, un arendaș lasă altuia satul în arendă, de mai multe ori. Arendașii sunt adesea numai străini, "care fură banii supușilor prin socoteli fictive" și "dacă s-au îmbogățit îndeajuns, atunci pleacă din țară". Balș dă exemplu a doi arendași din vremea sa, Koczen și Athanasi, care după ce-au agonisit fiecare câte 50 000 de florini, s-au cărat în Moldova, să li se piardă urmele¹¹. "Altă pagubă se face acestor locuitori - scrie Balș - prin mulțimea evreilor săraci, care s-au strecurat în Bucovina, de la sfârșitul războiului ruso-turc și de la ocupația Maiestății Voastre. Ei nu sunt deprinși cu nici o muncă folositoare, productivă, ci se ocupă numai cu vinderea vitelor și mai ales cu arenda - cei mai mulți cu arendarea cârciumilor.

Prin intrigi răutăcioase, ei încearcă și încarcă pe țărani cu datorii grele și-i aduc în stare de mizerie, iar pentru dâșii își procură cea mai îndestulătoare și mai bună hrană¹². Balș adaugă și alte rele: amplexarea și consecințele contrabandei, jaful vameșilor; lăsarea în paragină a unor câmpuri, lunci și "multe abuzuri la care sunt supuse pădurile, în paguba proprie țărilor lor, din cauza țăranului încăpățânat și imoral"¹³.

Ca urmare, Balș propune: să se sisteze importul de rachiu din Ucraina și să se construiască poverne în țară, combatându-se pe cât va sta în putință, consumarea băuturii; să se amelioreze rasele de cai, prin înființând unor crescătorii cu cai buni, aduși din Europa; să se ușureze importul de alimente din Moldova și exportul de vite din Bucovina. Balș nu se sfiește să ceară insistent menținerea și amplificarea legăturilor cu Moldova, arătând că "Bucovina își asigură existența și toate foloasele ei din legăturile cu Moldova". De asemenea, el propune desființarea unor dări, protejarea pădurilor și alte măsuri, pe care le socotesc trebuitoare, "pentru bunul mers și dezvoltarea Patriei sale"¹⁴.

Înainte de a trimite la Viena acest memoriu, Balș a organizat la sfârșitul lunii aprilie 1780 o adunare populară la Cernăuți, la care a lansat ideea luptei pentru păstrarea sau recâștigarea autonomiei naționale a Bucovinei, respingând soluțiile înglobării Bucovinei la Galiția sau ruperea acestui teritoriu în două părți, din care, nordul să treacă la Galiția, iar sudul la Transilvania. După înaintarea memoriului său la Viena, prin decretul imperial din 15 martie 1783, Iosif al II-lea a promis păstrarea Bucovinei "ca provincie politică autonomă"¹⁵.

În 1783, după vizita împăratului Iosif al II-lea în Bucovina, Balș este numit "concepist" în Consiliul Aulic de Război din Viena, cu un salariu de 1000 de florini¹⁶; lucrează intens alături de guvernatorul Enzenberg la pregătirea și efectuarea recensământului școlar; întocmește lista cu aproape 300 de localități, în care urmau să ia ființă școli - în care scop traduce el însuși și adaptează manuale școlare, după originale germane¹⁷; îl atrage și îl angajează pe Ion Budai-Deleanu ca "traducător, copist și scriitor", plătit cu ziua, pentru nevoile Bucovinei¹⁸; în deceniul 1783-1792, Balș, împreună cu Ion Budai-Deleanu elaborează 16 manuale școlare¹⁹. În 1785, prin grija lui Balș se aduc de la Viena 4275 manuale școlare, de citire, de aritmetică și catehisme, pentru cele 300 de școli ce urmau să ia ființă²⁰. În 1790, Balș trimite al doilea memoriu la Viena, protestând împotriva încorporării Bucovinei la Galiția și cerând autonomia acesteia. La 29 septembrie 1790, împăratul Leopold al II-lea aprobă despărțirea Bucovinei de Galiției, utilizând ca motivație chiar unele argumente ale lui Balș: "prin origine, grai, moravuri și confesiune" românii din Bucovina se deosebesc de locuitorii din Galiția și, deci, Bucovina trebuie să rămână autonomă²¹. Balș va deveni între 1792-1800 guvernator al Bucovinei autonome. O bună parte din ideile sale referitoare la dezvoltarea și modernizarea învățământului vor fi înscrise în Regulamentul Bisericesc din 1786²².

Prin impulsul dat învățământului românesc sau germano-român în anii administrației militare, prin reformele preconizate - între care ideea înzestrării țăranilor aserviți cu loturi proprii de pământ, ceea ce se va realiza în două etape până în 1835 - dar mai ales pentru lansarea dezideratului apărării și redobândirii statutului de autonomie națională, Vasile Balș rămâne o personalitate însemnată între fruntașii bucovineni, interesați și implicați, la sfârșitul veacului al XVIII-lea pentru apărarea, dezvoltarea și afirmarea românilor din Bucovina.

NOTE

- 1 Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, 1975, p. 30-31.
- 2 Erick Prokopowitsch, *Die Wiener "Geheime Oposizion" und der Bukowiner Bojar Bassilius Balsch*, "Südost-Forschungen", XX/1961.
- 3 Basilius Balsch, *Beschreibung der Bukowina und deren inneren Verhältnisse*, J.B.L.M., nr. 3, 1885, p. 103-112.
- 4 Art. M.J.S., inv. 4329, f. 75.
- 5 Basilius Balsch, *op. cit.*, p. 103.
- 6 *Ibidem*, p. 104.
- 7 *Ibidem*, p. 105.
- 8 *Ibidem*, p. 106.
- 9 *Ibidem*, p. 107.
- 10 *Ibidem*, p. 108.
- 11 *Ibidem*, p. 109.
- 12 *Ibidem*, p. 110.
- 13 *Ibidem*, p. 111.
- 14 *Ibidem*, p. 112.
- 15 *Promemoria zur Bukowiner Landespetition vom Jahre 1848*, Wien, 1849, p. 5.
- 16 *Din Tezaurul de Documente Sucevene*, p. 465-466.
- 17 I. V. Goraș, *Invățământul românesc în ținutul Sucevei. 1775-1918*, București, 1975, p. 84-85.
- 18 *Ibidem*.
- 19 I. Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, t. I-III, 1508-1830, București, 1912.
- 20 Johann Polek, *Die Afänge des Volksschulwesens in der Bukowina*, Czernowitz, 1891, p. 71-75.
- 21 I. G. Sbiera, *Familia Sbiera*, p. 157-158.
- 22 Isidor Onciul, *Fondul Religionar Ortodox Român*, Cernăuți, 1891, p. 130-131.

VALOAREA ISTORICA A MONOGRAFIEI LUI W. SCHMIDT "MEMORIILE ISTORICE ALE SUCEVEI"

CONSTANTIN SERBAN

În secolul trecut au apărut primele scrieri privind orașul Suceava. Din păcate ele sunt puțin cunoscute și, mai ales, inegale din punctul de vedere al conținutului. Amintim printre acestea pe ale lui C. Stamate¹, Gavril Ieremievici², J. Fleischer³, G. D. Scraba⁴ și A. Dașchievici⁵. Pe lângă acestea, a căror valoare este mai mult de inventar, mai există încă una al cărei autor este Wilhelm Schmidt; este vorba de o monografie în adevăratul înțeles al cuvântului și care se impune de la sine oricărui specialist atât din punctul de vedere al metodei de cercetare cât și al posibilităților de documentare ale autorului ei; ea se intitulează: *Suczawa's historische Denkwürdigkeiten (Memoriile istorice ale Sucevei)* apărută la Cernăuți în urmă cu peste un secol⁶.

Cine este autorul acestei monografii ? Wilhelm Schmidt a fost un profesor cu o pregătire intelectuală deosebită, care a funcționat mai întâi la Gimnaziul din Sibiu desfășurând în același timp și o vie activitate științifică și la Cernăuți în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. La Sibiu el a publicat într-un timp relativ scurt câteva lucrări interesante de istorie, etnografie și folclor și anume : o monografie asupra castelului Huniazilor din Hunedoara⁷, elaborată pe bază unor izvoare inedite, un studiu amplu de etnografie privind anul și zilele anului în datinile românilor din Transilvania⁸, memoriile notarului Johann Kunder, ajuns ulterior primar la Sibiu în anii 1717-1720⁹, o monografie privind orfelinatul catolic terezian din Sibiu cu prilejul sărbătorii centenarului acestuia¹⁰, în fine o lucrare cu caracter literar-istoric cu privire la campania otomană din 1476 în Moldova, probabil cu prilejul împlinirii a patru secole de la desfășurarea ei¹¹.

Activitatea didactică și științifică a profesorului W. Schmidt a fost pe deplin recunoscută de contemporanii săi dar și mai târziu¹², el fiind ales ca membru corespondent al mai multor societăți și asociații științifice din Transilvania, Bucovina și din Prusia, după cum urmează : membru al Asociației de istorie naturală, al Asociației transilvane de geografie, al Secției de statistică istorică de pe lângă Societatea pentru încurajarea agriculturii, al Asociației pentru răspândirea culturii în Bucovina, al Societății prusace de științe naturale din Görlitz. Oricum, spre sfârșitul secolului trecut se afla la Cernăuți și apoi la Suceava ca profesor de istorie la Gimnaziul greco-oriental din localitate (1869-1870), azi Liceul "Ștefan cel Mare".

Lucrarea care face obiectul atenției noastre cuprinde o expunere amplă asupra orașului Suceava din cele mai vechi timpuri până la 1775, adică până la ocuparea Bucovinei de către Imperiul habsburgic. După un Cuvânt înainte (*Vorwort*) urmează istoria orașului Suceava la care se adaugă câteva importante anexe (*Beilagen*), mici expuneri pe anumite teme : 1. *Sub cârja episcopală* - o evocare a trecutului orașului pe când acesta era și reședință episcopală; 2. *Tabloul genealogic al familiei Movileștilor*; 3. Aruncarea în aer a Cetății Suceava după afirmațiile istoricului austriac Wickenhauser. Ultima anexă o constituie un grup de nouă documente din perioada 1408-1523, asupra cărora vom mai reveni. Comparând manuscrisul acestei lucrări - care din fericire s-a păstrat la Biblioteca Academiei Române din București¹³, cu textul tipărit am ajuns la concluzia că documentele din anexă nu figurau inițial în lucrare, textul monografiei fiind mai redus¹⁴. În schimb, în manuscris există un indice neinclus în textul tipărit. În fine, multe din notele din subsolul lucrării la fiecare pagină au fost suprimate când textul a fost gata tipărit.

În *Cuvânt înainte* autorul se referă la principalele izvoare documentare folosite, ca de ex. : *Cronicele din Moldova* publicate de Mihail Kogălniceanu (ediția din 1872), *Cronica Hușilor* a episcopului Melchisedec, *Histoire de l'Empire otoman* a lui J. de Hammer sau monografia lui F. A. Wickenhauser intitulată *Moldowa oder Beitrage zu einen Urkundenbuch für die Moldau und Bukowina* (Wien, 1862) etc. După aceea, autorul se referă la principala particularitate a lucrării sale în sensul că el a tratat istoria orașului Suceava în contextul istoriei Moldovei pe de o parte, iar de pe alta că el a abordat cele mai diverse aspecte ale problemei, din punct de vedere economic, social, politic, administrativ și cultural. De altfel, în subtitlul lucrării se precizează că monografia sa **este o cronică a orașului dar mai ales a Moldovei** (*Ein Stuck Chronik und moldauische Geschichte von Moldau*). Totodată autorul mai menționa și faptul că el aborda această temă situându-se pe o poziție obiectivă și critică față de mărturiile documentare ce i-au stat la îndemână; pentru aceasta el afirma "doresc să aduc o contribuție științifică la tratarea temei". Așa se explică de altfel și bogata sa documentare oglindită în subsolul oarecum stufos al monografiei¹⁵ și mai ales punerea în circuitul științific încă de atunci a unor documente inedite aflate în fondurile unor arhive din Polonia, (Institutul național Ossolinski și Arhivele statului din Lemberg-Lvov), din Transilvania, (Biblioteca Bathianum¹⁶ și arhiva orașului din Alba Iulia, din arhiva Gimnaziului evanghelic din Bistrița, arhiva franciscanilor din Cluj, arhiva primăriei și arhiva națională săsească din Sibiu etc). Și încă o observație: comparând datarea *Cuvântului înainte* tipărit cu cel din manuscris constatăm că acesta din urmă este mult mai amplu și a fost scris în septembrie (1875), iar cel din textul tipărit, în aprilie 1876.

Din păcate monografia lui W. Schmidt nu este împărțită în capitole și subcapitole pentru ca expunerea să fie urmărită mai ușor; în schimb, stilul este agreabil, literar. Lipsește, de asemenea, o bibliografie generală care însă poate fi reconstituită de cititor urmărind notele din subsol unde descoperă scriitori din antichitate (Dio Cassius, Eutropius, Tacitus), din evul mediu (Paul Diaconul, Constantin Porfirogenetul, apoi cronicarii Nestor, Bielski, Turoczi, Strikowski, Wapowski, G. Kraus, Oltardinus, Grigore Ureche, Miron Costin), din epoca modernă (D. Cantemir, Gh. Șincai, Gebhardi, Miles, Engel), precum și multe documente publicate de N. Bălcescu în *Magazin istoric pentru Dacia*, date din documentele Mănăstirii

Cozia, din cronica murală de la biserica evanghelică din Brașov, ziare occidentale, ca de ex. *Gazette de France*, memorii, de ex. ale prințului Radziwill (apărute la Posen, 1839) etc.

În privința celor mai vechi știri despre orașul Suceava, autorul, un bun cunoscător al izvoarelor documentare antice a fost tentat să afirme că la baza așezării urbane s-ar afla o așezare antică romană cu numele de ... Sucidava, ceea ce este o aberație; totuși, studiul etimologic al numelui acestuia îl face să creadă că ar proveni din maghiarul *Szöt* în sensul de "blănari"¹⁷, citând însă pe F. I. Sulzer¹⁸, deși această ipoteză a fost exprimată de cronicarul Gr. Ureche încă din secolul al XVII-lea¹⁹. La baza expunerii sale W. Schmidt s-a folosit mult de lucrarea lui F. A. Wickenhauser anterior amintită, care după cum se știe cuprinde unele afirmații eronate, ca de exemplu aceea în legătură cu întemeierea orașului de către goți în secolul al III-lea. Tot așa utilizând datele din Diploma cavalerilor Ioaniți (1247), autorul este atras de o altă ipoteză și anume că în secolul al XIII-lea pe locul Sucevei de mai târziu s-ar fi aflat o cetate de pământ (*Erdburg*)²⁰. Oricum el era convins că apariția orașului avusese loc înainte de constituirea statului Moldova de către voievodul Dragoș, idee care de altfel este acceptată de istoricii din zilele noastre. Dar W. Schmidt a mai folosit la elaborarea acestui aspect al problemei și *Poema polonă* a lui Miron Costin, care cum se știe surprinde o serie de afirmații istorice neconfirmate de alte documente, de exemplu că orașul Suceava ar fi fost o creație a sașilor sau că la venirea lui Dragoș în Moldova această țară era *terra deserta* sau că primii locuitori ai orașului ar fi fost străini aduși din Polonia, Germania și Franța. De altfel, prin aceste afirmații autorul nu făcea decât să sprijine punctul de vedere oficial al stăpânirii austriace, o stăpânire străină în Bucovina și implicit în Suceava. Tot așa de nefondată este și afirmația că la Suceava și-ar fi avut cândva reședința principele lituanian G. Koriatovici²¹, că tăbăcarii din oraș ar fi fost aduși din Italia, Germania și Franța (!)²².

Cu privire la primele imagini ale orașului W. Schmidt afirmă că așezarea urbană aflându-se în părțile răsăritene ale continentului, ea nu poate fi similară cu orașele occidentale unde se întâlnesc case așezate în linie dreaptă, piețe, incinte de zid, turnuri și porți, ci, dimpotrivă, la Suceava casele erau împrăștiate ici și colo, înconjurate de grădini²³. Din aceste motive el afirmă că încă din secolul al XVI-lea Suceava nu ajunsese a fi oraș în adevăratul înțeles al cuvântului ci numai un loc important din țară (*einer landes Hauptort*)²⁴, folosind în acest sens opera cronicarului M. Miles²⁵, afirmație care nu corespunde adevărului istoric.

Expunerea lui W. Schmidt abordează și alte numeroase probleme legate de trecutul orașului și al Moldovei ca de exemplu: legăturile Moldovei cu Polonia pe vremea Mușatinilor, împrumutul de 3000 de ruble de argint (în realitate erau 4200) făcut de Petru Mușat regelui Poloniei, legăturile Moldovei cu Ungaria, relațiile Moldovei cu Țara Românească pe timpul lui Mircea cel Bătrân (de fapt tratatul de alianță dintre Țara Românească și Polonia s-a semnat la Suceava - 1390 -, domnul Moldovei fiind negociatorul tratatului), rolul economic al orașului în relațiile comerciale cu vecinii, situația orașului pe timpul lui Alexandru cel Bun (aducerea moaștelor sfântului Ioan cel Nou la Suceava în 1402, crearea mitropoliei Moldovei, comerțul cu orașele Bistrița, Brașov din Transilvania)²⁶, existența unei case de comerț la Suceava a unui negustor din Lvov, ciuma din anul 1425²⁷, urmașii lui Petru Mușat

pe tronul Moldovei cu capitala la Suceava : Ștefan cel Mare, Ștefăniță voievod, Petru Rareș²⁸. Din loc în loc este menționată, cu multe amănunte, construirea unor monumente laice și de cult, ca de exemplu bisericile Mirăuți, Sf. Ioan - 1514-1522 -, Sf. Dumitru - 1534-1535 -, Sf. Axentie, ctitoria doamnei Elena a lui Petru Rareș - 1551 - numită azi a Învierii, Sf. Cruce - 1522 -, precum și Mănăstirea Dragomirna ca urmare a activității mitropolitului Anastasie Crimca etc. Pagini mai ample sunt consacrate apoi domniilor lui Iacob Despot Eraclitul, Petru Șchiopul, Mihai Viteazul, Vasile Lupu. Ici și colo evenimentele politice expuse se împletesc cu unele militare, de exemplu asediile cetății Suceava din anii 1653²⁹ și 1686. În general expunerea autorului este uneori încărcată cu multe amănunte care afectează ușor lectura, nereferindu-se direct la oraș ci numai la Moldova, apoi multe din afirmații nu sunt confirmate de alte surse documentare sau lucrări de referință nici până astăzi.

De remarcat faptul că în cursul expunerii sunt înserate unele documente interesante și chiar rare a căror importanță este recunoscută și în zilele noastre, multe din ele provenind din arhive sau din lucrări greu accesibile. Astfel, într-o notă este reprodus textul unei inscripții din 13 mai 1498 aflată pe turnul Halici din Lvov (Lemberg), probabil azi dispărută, amintind campania lui Ștefan cel Mare și a oștilor otomane în Polonia din acel an. Iată textul : *Stephanus Waivoda Moldaviae vir militiae guarus, acer, immemor fidei praestitae, cum XL turcarum et tartarorum millibus hostilitater Leopolim ipso die Divo Servatio (13 mai) sacro aggressus est, spe tamen potiundae urbis frustratus, Deo Salvatore Nostro terrente et advertente, postridie summo mane obsidionem solvit A. D. MCDXCVIII ulterius procedeus Premisliam, Javoroviam, Radymno et Kanczugam ferro et igne depopulatus est*³⁰. Se vorbește apoi despre o cruce de aur bătută cu briliante și rubine și cu multe perle comandată la Sibiu de Alexandru Lăpușeanu aurarilor sași în 1561³¹; de asemenea se arată că pe un calendar vechi aflat la Gimnaziul evanghelic din Sibiu se află o notiță privind moartea lui Despot Vodă Eraclidul întâmplată la Suceava la 10 noiembrie 1562, text în limba latină: *Iacobus, Heraclides, Despotus, Moldaviae princeps, vir eruditione eximia et multis heroicis virtutibus clarissimus, dum regnasset duos annos, domestica prodicione circumventus, post trium mensium obsidionem miserrime trucidatus est Sozaviae, jussu Stephani, quaestoris ipsius frumentarii, qui est ipse bravi laetus funeste honore, Alexandro per Turcis restituto, in Polonia capite plexus est. Despota sub nonas hostili obit ense novembres*³². În legătură cu moartea lui Despot Eraclitul se mai dă un text din Cronica murală de la biserica evanghelică din Brașov tot atât de revelator : *Despota misessime obbit in oppido Sozavia quinta die Novembris*³³. Sunt apoi menționate cinci documente inedite (în vremea sa) relativ la Ștefan Tomșa, după cum urmează: din 26 aprilie 1564 - o poruncă a regelui Poloniei către castelanul din Przemysl despre arestarea domnitorului și a însoțitorilor lui; din 30 aprilie 1564 - ordinul regal privind predarea celor arestați castelanului din Cracovia; din 30 aprilie 1564 - document cu același conținut; din 5 mai 1564 - testamentul lui Ștefan Tomșa și al însoțitorilor lui; din 5 mai 1564 - un extras din registrul orașului Lvov privind executarea lui Ștefan Tomșa și a însoțitorilor lui³⁴. Urmează apoi un text tot din cronica murală de la biserica evanghelică din Brașov despre o cometă din anul 1577 *horibilis Cometes aliquot mensibus videtur*³⁵, o notă relativ la memoriile lui Albert Stanislas Radziwill și importanța lor

istorică³⁶, o știre despre Timuș Hmelnițki numit de contemporani "prăsilă de urs" sau "traistă de vânt"³⁷, o relatare în care se evocă splendoarea curții voievodale a lui Vasile Lupu după opera lui Szajnocha publicată în *Historische Skizzen*, vol. IV³⁸. Interesante sunt apoi observațiile personale ale autorului făcute în 1870 despre inscripțiile descoperite în biserica Sf. Dumitru din Suceava datate la anul 1650. Sunt de fapt mențiuni zgâriate cu vârful sabiei pe peretele sfântului lăcaș de cazacii care au năvălit și pustiit atunci Moldova, de exemplu: *Tempore occupationis kazakorum Stanislaus Vizdowski, Andreas Kedjinski*, sau cea de la biserica Sf. Gheorghe *tempore kazacorum hic fuit Stanislaus Bursczynski*³⁹. Tot la biserica Sf. Dumitru din Suceava autorul a mai descoperit o inscripție în limba polonă, pe zid, privind trecerea prin oraș a solului Ioan Mieszkowski și apoi prin Zamca. În același an autorul în vizita făcută la Mănăstirea Dragomirna a luat cunoștință de o carte de cult având coperta din argint masiv în greutate de 6 pfunzi, 24 loth dar lucrată și în aur, în valoare de 260 guldeni sau 273 florini austrieci⁴⁰, pe carte aflându-se o însemnare în limba polonă din 8 octombrie 1563 din care rezultă că la acea dată un rotmistru polon, anume Stanislau Sluzewski și stegarul Marcus Chazinski au înapoiat respectiva carte starețului mănăstirii (cartea fusese anterior furată de cazaci)⁴¹. În continuare mai semnalăm încă două informații și anume mai întâi o scrisoare a hatmanului polon Potocki din 22 noiembrie 1650 adresată lui Ioan Cazimir, regele Poloniei, despre legăturile lui Vasile Lupu cu cazacii și despre posibilitatea decăderii domnului Moldovei din această cauză și a doua, o știre despre năvălirea tătarilor la Suceava la 2 octombrie 1692, așa cum reiese din scrisoarea lui Stanislaus lablonowski către Ioan III Sobieski, regele Poloniei⁴².

De un interes deosebit este însă în cartea lui W. Schmidt o descriere a orașului Suceava din 1693 - necunoscută până acum - reproducă dintr-o revistă ce apărea la 1783 la Pressburg, revista "Ungarisches Magazin". Iată acest text tradus de autor în limba germană, după originalul în limba latină: *Suczawa war sonst die erste und ist jetzt die zweite Residenz der Fürsten, Sie hatte ursprünglich mit Ungarn vermischte Sachsen zu Bewohnern*⁴⁴ *und zählt über Achttausend Bürger, worunter die noch gegenwärtig vorfindlichen Fünfundzwanzig Katholiken die ursprüngliche Muttersprache so sehr vergessen haben, dass sie vielmehr Moldauer sind. Aus Quadern gemauerter Kirchen gibt es Zwei. Die Zahl der Moldauer ist Zwanzigtausend und jene der Armenier zusammen deren Unmündigen Dreitausend. Im Ganzen zählt man Siebzehn Kirchen. Der erzbischöfliche Sitz*⁴⁵ *ist auf dem Himmelfahrtsberge*⁴⁶, *wo auch die Reliquien des heiligen Johannes aufbewahrt werden*⁴⁷. *Die Armenier haben Vier Kirchen, von denen Drei Pfarrkirchen sind. Die Erste zur allerheiligsten Dreifaltigkeit, die Zweite zum heiligen Kreuze, die Dritte zu St. Simon. Jeder der Drei hiezu gehörenden Pfarrer wird von EinhundertundFünfzig Familien erhalten*⁴⁸. *Der armenische Bischof residirt ausserhalb der Stadt, (Im Zamca). Eine viertelmeile südlich von Suczawa ist ein Nonnenkloster aufgeführt*⁴⁹, *von dessen Einkünften in ruhigen Zeiten beiläufig Vierzig Jungfrauen und Witwen unterschiedslos erhalten wurden. Alle lebten nach dem alten Herkommen ohne bindende Ordensregel und ohne förmlichen Gelübde, jedoch in aller Frömmigkeit und Zucht*⁵⁰. Comentând textul de mai sus autorul adaugă următoarele: *Suczawa muss daher noch in Jahre 1693 eine Bewohnerzahl von Weit über Dreiundzwanzigtausend Seelen, somit weit über das Dreifache seiner gegenwärtigen*

*Bevölkerung gehabt haben*⁵¹. După această relatare asupra orașului Suceava autorul vorbește pe larg despre Dimitrie Cantemir în sensul că afirmă că fostul domn era un poliglot recunoscut de contemporanii săi (cunoștea limbile latină, greacă, arabă, persană, franceză, rusă) că era un om învățat, că a scris mai multe opere științifice ca de exemplu *Lumea și sufletul*, tipărită în limbile română și greacă la Iași, *Sistema conducerii mahomedane*, tipărită în limba rusă la Petersburg în 1722, *Statistica și geografia Moldovei* în limba latină rămasă în manuscris, dar tipărită în limba germană în "Büsching magazin", vol. III și IV, *Istoria imperiului otoman* rămasă în manuscris, dar tipărită ulterior în limbile engleză, germană și franceză⁵². În legătură cu Bucovina, W. Schmidt arată că numele acestei părți de nord a Moldovei nu este o creație din secolul al XVIII-lea, deoarece această denumire este amintită documentar în 1412, în tratatul de la Lublau, astfel: *Sylvae majores Bukowina dictae, incipiendo a montibus seu ab alpibus Regis Hungariae inter eandem terram Moldaviae et terram Sepynecensem situateae, penes Sereth, pretendentes se ad aliam sylvam minorem Bukowina dictam, usque ad fluvium Pruth*⁵³.

Vom încheia această analiză a cărții lui W. Schmidt privind orașul Suceava cu menționarea documentelor din anexă, după cum urmează: privilegiul din 8 octombrie 1408 dat de Alexandru cel Bun negustorilor lioveni, diploma din 21 iulie 1412 dată de Ștefan, voievodul Transilvaniei, privind trecerea negustorilor din Moldova prin țara sa; privilegiul lui Ștefan, domnul Moldovei din 18 martie 1437 dat negustorilor lioveni; privilegiul lui Petru, domnul Moldovei din 15 ianuarie 1444 dat acelorași negustori; privilegiul dat de Petru Aron, domnul Moldovei, la 28 octombrie 1456 acelorași; privilegiul dat de Ștefan cel Mare la 23 ianuarie 1463 acelorași întreprizi negustori, urmat de un altul cu conținut mai amplu dat la 3 iulie 1467; un act din 15 iunie 1473 dat de judecătorul din Suceava în procesul dintre un sucevean și un negustor din Rodna sau Bistrița; o diplomă a regelui Ungariei din 19 iulie 1523 cu privire la mărfurile exportate din Moldova în Transilvania, la Bistrița⁵⁴.

NOTE

1 C. Stamate, *Suceava*, în "Calendar", 1854, p. 1-16.

2 G. Ieremievici, *Suceava - veche capitală*, Cernăuți, 1862, 4 p.

3 J. Fleischer, *Zur Geschichte von Suceava*, în *JBLM*, 1896; în 1900 a apărut o nouă ediție în același Anuar, p. 41-48, împreună cu câteva documente din secolul al XVIII-lea.

4 G. O. Scraba, *Suceava - schiță istorică*, în "Literatura și arta română", 1898-1899, p. 101-114.

5 A. Dașchievici, *Ceva din trecutul orașului Suceava*, Suceava, 1899, 20 p.

6 W. Schmidt, *Suczawa's historische Denkwürdigkeiten, von der ersten historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich. Ein Stück Städte-Chronik und moldauischer Geschichte von ...*, Czernowitz, 1876, 277 p.

7 Idem, *Die Stammlung der Hunyade in Siebenbürgen, nach heilweise ungedruckten Quellen mit Stehstichen*, Sibiu, 1865, 109 p.

8 Idem, *Das Jahr und seine Tage in Meinung und Brauch der Romanen*

Siebenburgens. Ein Beitrag zur Kenntniss des Volksmythus, Sibiu, 1866, 66 p.

9 Idem, *Vier Jahr aus dem Leben eines autonomen Stadtmagister zu Anfang des achtzenten Jahrhunderts. Ein Beitrag zuder Geschichte Hermannstadt von 1717-1720 nach zeitgenossischen amtlichen Aufzeichnungen*, în "Archiv des Vereins zum Siebenburgische Landeskunde", VII, 1-2/1866, p. 284-312.

10 Idem, *Die Stiftung des katholischen Theresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt, gelegenheitlich der ersten Säcularfeier des Bestandes desselben...*, Hermannstadt, 1869, 184 p.

11 Idem, *Der Zug nach Valea Albă (Războieni, 1476), Dramatische Gedicht in einem Aufzuge mit Gesang vom...*, Czernowitz, s.a. 39 p.

12 V. Grecu, *Curs de literatură istorică bizantină*, Bucureşti, 1938-1939, p. 8.

13 Bibl. Academiei, ms. german 64.

14 De exemplu ultimele file ale textului tipărit nu apar în manuscris..

15 În cele 218 pagini sunt 848 note.

16 XXX *Biblioteca Bathianum din Alba Iulia*, Bucureşti, 1957, 59 p.

17 W. Schmidt, *op. cit.*, p. 5

18 F. I. Sulzer, *Geschichte der transalpinischen Daciens*, vol. 1, Wien, 1781.

19 Gr. Ureche, *Letopiseşul Ţării Moldovei*, ed. P.P.Panaitescu, Bucureşti, 1956, p.65.

20 W. Schmidt, *op.cit.*, p. 10

21 Idem, p. 15

22 Idem, p. 16

23 Idem, p. 17

24 *Ibidem*

25 M. Miles, *Die Siebenbürgische Wurgengel*, Hermannstadt, 1670, p. 94.

26 W. Schmidt, *op.cit.*, p. 24; Vasile M. Demciuc, *Viaţa şi minunile sf. mare mucenic Ioan cel nou de la Suceava*, Suceava, 1990, p. 23-24.

27 Idem, p. 28.

28 Idem, p. 31-101.

29 Vezi Constantin Şerban, *Asediul Sucevei din 1653*, în *Suceava*, X, 1983, p.235-244.

30 W. Schmidt, *op. cit.*, p. 80, nota 263.

31 Idem, p. 119, nota 424.

32 Idem, p. 132, nota 481.

33 Idem, p. 133, nota 481.

34 Idem, p. 136, nota 495.

35 Idem, p. 141, nota 520.

36 Idem, p. 162 (vezi şi A. S. Radziwill, *Memoriale rerum gestarum in Polonia*, vol. I-V, Warsawa, 1975.

37 Idem, p. 164, nota 628, 629.

38 Idem, p. 163, nota 626.

39 Idem, p. 165, nota 663.

40 Idem, p. 172-173, nota 661.

41 Idem, P. 173, nota 661.

42 Idem, p. 167, nota 637.

43 Idem, p. 191, nota 740.

44 Idem, p. 192, nota 743: *Dieses Sachsen mögen höchstwahrscheinlich ein abgelöster Theiljenes Einwanderungszuges gewesen sein, der nach Siebenburgen vordringend den Nösner-Gau oder den Bistritzer District bevölkerte. Diese Vermuthung an und für sich allein genommen, würde bereits hinreichen, den historisch erwiesenen Contact der Deutschen zu Suczawa mit jenen von Bistritz während des ganzen Mittelalters, als im natürlichen Zusammenhange stehend zu erklären.*

45 Idem, nota 744 wohl die Mitropole von ehendem.

46 Idem, p. 192, nota 745 *"in monte ascensionis"* dürfte Kirchen oder Klostertitel sein, ist aber-trotz Nachfrage-näher nicht zu bezeichnen und in Suczawa selbst so unbekannt, wie ein Berg oder Hügel dieses Namens.

47 Idem, p. 192, nota 746, *Für gewöhnlich; denn 1693 waren sie bereits in Zolkiew in Polen.*

48 Idem, p. 192, nota 747: *Also vierhundertfünfzig Familien. Da jedoch - nach dem Vorhergehenden - die Armenier sammt deren Unmündigen Dreitausend Köpfe zählen; müsste jede Familie Vater und Mutter eingeschlossen durch schnittlich zu sieben Köpfen angenommen Werden.*

49 Idem, p. 193, nota 748: *Haczgadar d.i. Wunzchgewahrung, heut fast verödet.*

50 W. Schmidt, *op. cit.*, p. 192-193, Bibl. Academiei, ms. german 64, f. 49. Vezi nota 645 după "Ungarisches Magazin", vol. III, Pressburg, 1783, p. 404, în l. latină.

51 Idem, p. 193, nota 749, după *Handelkammerberichte*, Lemberg, 1872, p. 52, 7450 Seelen.

52 Idem, p. 199, notele 769 și 770. Compară cu P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, 268 p.

53 Vezi *Documente Hurmuzaki*, vol. I, partea 2, p. 485; W. Schmidt, *op. cit.*, p. 215 și nota 839.

54 W. Schmidt, *op. cit.*, p. 250-276.

LA VALEUR HISTORIQUE DE LE MONOGRAPHIE DE W. SCHMIDT

MEMOIRES HISTORIQUES DE LA VILLE SUCEAVA

(RÉSUMÉ)

Parcourant une remarquable oeuvre de l'ancien professeur d'histoire au lycée "Ștefan cel Mare" de Suceava, qui a déroulé aussi une activité scientifique - il y a cent ans - l'auteur fait beaucoup d'appréciations sur le livre *Memoires historique de la ville Suceava* parue à le fin du siècle passé qui contient une véritable fresque historique sur l'histoire de l'ancienne capitale de Moldavie au moyen âge et en même temps sur l'histoire de la Moldavie dans le même époque historique . A cette occasion a été mis à la lumière pour la première fois dans l'historiographie roumaine une très intéressante description de la ville Suceava à le fin du XVII-e siècle publiée dans une revue scientifique allemande au XIX-e siècle.

PROBLEME DIN ISTORIA MODERNĂ A ROMÂNIEI. OPINII ÎNTR-O DEZBATERE ISTORIOGRAFICĂ (I)

GH. IACOB

Cu dorința de a răspunde intențiilor unei rubrici de discuții a revistei, ne propunem să aducem în atenție câteva probleme din istoria noastră modernă: - Politica "faptului împlinit"; - Locul lui Carol I în viața politică; - Rolul partidelor politice în stabilirea și aplicarea strategiei modernizării; - Specificul dezvoltării României moderne; - Caracterul regimului politic în perioada 1866-1914. În rândurile de față ne oprim asupra primelor două dintre acestea.

Politica "faptului împlinit" - În numeroase lucrări privind istoria noastră modernă, și în special în cele care se referă la perioada dintre Unire și Independență, importante evenimente sunt înregistrate în categoria "faptului împlinit". Există asupra acestei problematici cercetări ample și valoroase¹. Din perspectiva demersului nostru, ne preocupă îndeosebi definirea "faptului împlinit" și limitele cronologice ale etapei în care s-au împlinit aceste acte politice.

Foarte probabil că cercetând istoria altor popoare, care au avut de înfruntat situații asemănătoare, putem găsi exemple similare. Referindu-ne, însă, doar la Europa în secolul naționalităților, credem că Nicolae Iorga avea dreptate când aprecia "sistemul faptului împlinit" ca un "element de originalitate creat de români, care a fost apoi urmat peste câteva luni de inițiativa lui Garibaldi..."². Semnificative sunt, în același sens, cuvintele lui Cavour: "Unirea Principatelor și consultarea votului poporului este începutul unei ere nouă în sistemul politic al Europei"³.

Există, însă, și opinii care consideră politica "faptului împlinit" o exagerare, o speculație a istoriografiei. Referindu-se la momentul instaurării dinastiei străine pe tronul României, C. Rădulescu-Motru aprecia că "Adevărul adevărat este cu totul altul. Autoritatea faptului împlinit în anul 1866 vine de la împrejurarea, că acei care ar fi putut împiedica faptul n-au voit-o sau n-au putut-o face. Așa este totdeauna cazul faptului împlinit în istorie ca și în viața omenească în general. Aceia ce se voiește și nu se împiedică, se împlinește"⁴.

În încercarea de a defini aceste acte politice constatăm o trăsătură comună: ele reprezintă manifestarea voinței românilor din cele două Principate, apoi din România, de a-și decide singuri soarta, în confruntare cu politica restrictivă a unor puteri europene, în special a puterilor vecine. Politica "faptului împlinit" reprezintă, prin urmare, reacția factorilor politici

din România față de hotărârile - de cele mai multe ori nefavorabile pentru cauza românilor - puterilor garante (exprimate în congrese și în conferințe internaționale). Oamenii politici români dovedeau astfel Europei că România nu este un produs al diplomației marilor puteri - cum se afirma de către unele cancelarii europene -, care pot, deci, interveni oricând în acest spațiu, și că națiunile mici pot să-și croiască și singure drumul în istorie⁵.

În seria "faptelor împlinite" istoriografia noastră include: dubla alegere a domnitorului Al. I. Cuza; opera de consolidare a Unirii, inclusiv prin politica activă și fermă promovată de Al. I. Cuza pe plan extern; secularizarea averilor mănăstirești; 2 Mai 1864; 11 februarie 1866; aducerea prințului străin; adoptarea Constituției din 1866; proclamarea independenței de stat.

Având în vedere semnificațiile majore stăruim, pe scurt, asupra a două dintre aceste acte: dubla alegere a domnitorului Al. I. Cuza și proclamarea independenței de stat.

Alegerea lui Al. I. Cuza în ambele Principate a reprezentat o rezolvare inteligentă și curajoasă a românilor pentru situația creată de hotărârile Conferinței de la Paris. Imaginea a ceea ce a însemnat "faptul împlinit" de români este conturată de reacția Europei. Mărturiile vremii sunt edificatoare: "Soluție atât de extraordinară"⁶; "abilă și îndrăzneță acțiune politică"⁷; "o victorie rar întâlnită în istorie"⁸; "norocita inspirație"⁹. Această trăsătură de originalitate este întărită de natura și nota comună a sentimentelor care au însoțit vestea evenimentelor de la Iași și București¹⁰: - la Viena, "surpriză" și "cea mai mare uimire"; - la Constantinopol, "stupefacție și uimire, accelerând deruta"; - la Paris "surpriză și admirație"; - la Petersburg, "o destul de mare surpriză". Comentând aceste evenimente, istoricul Kenneth Johnstone aprecia că "românii au dat dovadă de... îndrăzneală, răbdare și coordonare înțeleaptă"¹¹, astfel că "Tânărul stat (român, n.ns.) și-a demonstrat în mod convingător, atât spiritul independent, cât și abilitatea politică de a trage foloase de pe urma deosebirilor de vederi și a rivalităților dintre puteri"¹².

Se cunoaște că după redeschiderea "crizei orientale", condițiile externe au fost nefavorabile pentru România¹³. La acțiunea diplomatică a Ministerului de externe, din ianuarie 1876, prin care se sondau puterile garante asupra proclamării independenței și asigurării neutralității, acestea nu au asigurat sprijinul politic. Mai mult, reacția a fost uneori chiar ostilă. În acest sens, Novicov, ambasadorul Rusiei la Viena, declara deschis lui Gh. Costaforu, agentul României în această capitală: "Știm că nu primiți pozițiunea ce vi s-a făcut prin tratatul de la Paris și că vreți Independența... Însă niciodată puterile nu vor consimți să strice opera lor... pentru plăcerea d-voastră și azi mai puțin decât oricând"¹⁴. Dovadă că era o atitudine generală, puterile garante nu au intervenit în favoarea României nici atunci când Turcia, prin Constituția din decembrie 1876, nesocotea prevederile Tratatului de la Paris, atentând la suveranitatea țării.

Reacția românească a fost promptă și hotărâtă. I. C. Brătianu declara în fața reprezentanților națiunii: "...dacă toate puterile din Europa... ar zice că România să fie provincie turcească, noi să nu suferim una ca asta"; a fost înaintată puterilor o vehementă notă de protest, iar în întreaga țară s-au desfășurat manifestații antiotomane, în care se cerea rezistența armată¹⁵.

Nici chiar Rusia, care semnase Convenția din aprilie 1877, nu era dispusă - pe linia

unei vechi tradiții - să respecte suveranitatea României. Armata rusă a trecut frontiera fără a informa guvernul român; Marele Duce Nicolae a adresat - ca în vremuri trecute - o proclamație către poporul român; la reacția fermă a domnitorului Carol I și a guvernului român, diplomația rusă a oferit... diverse explicații¹⁶.

În acest context internațional nefavorabil, proclamarea independenței, la 9 mai 1877, reprezintă un moment de manifestare energică a voinței naționale, a hotărârii factorilor politici, a poporului român de a dobândi cu forța armelor idealul de libertate. Europa - și în primul rând puterile garante - fuseseră, din nou, puse de români în fața unui fapt împlinit.

În privința etapei în care se desfășurase politica "faptului împlinit", istoriografia noastră acceptă, în general, ca limite dubla alegere a domnitorului Al. I. Cuza și proclamarea independenței de stat a României¹⁷.

Subscriem acelor opinii care acordă o importanță deosebită semnificațiilor interne și externe ale dorințelor Adunărilor ad-hoc de la Iași și București. Referindu-se la acest moment, Dan Berindei vorbește de un "prim fapt îndeplinit de care Europa a trebuit să ia cunoștință"¹⁸, iar Gh. Cliveti apreciază că "prin adoptarea moțiunilor unioniste încă din primăvara anului 1857, ca și prin proclamarea de către adunările ad-hoc a <<dorințelor fundamentale>>, românii anunțau deja politica "faptului împlinit"¹⁹. În fapt, adunările ad-hoc au stabilit un adevărat program de afirmare națională, depășind cu mult obiectivul stabilit de Congresul de la Paris. Forurile de la Iași și București - a căror maturitate politică poate fi comparată cu a oricărui for reprezentativ european²⁰ - realizau o **deschidere către politica faptului împlinit**. Rădăcinile acestei politici pot fi găsite în politica "prin noi înșine", promovată de către revoluționarii pașoptiști, care erau, de altfel, principalii lideri ai Partidei Naționale din cele două Principate.

În legătură cu ultimul moment al etapei aflată în discuție, există numeroase argumente pentru a considera proclamarea independenței de stat ca ultimă manifestare a politicii "faptului împlinit". Un stat cu independența recunoscută de toate marile puteri europene putea să-și stabilească obiectivele politicii interne și externe, fără a mai fi nevoit să pună Europa în fața unui... "fapt împlinit". Supunem atenției și un alt posibil moment ce se poate raporta la politica "faptului împlinit" și anume proclamarea Regatului, în martie 1881. Pentru că, deși independentă, România suporta în continuare urmările hotărârilor Congresului de la Berlin. În același timp, trebuie avut în vedere că în sud-est continentului situația era deosebit de complicată: Germania urmărea extinderea dominației economice spre Orient, Austro-Ungaria mărirea imperiului pe seama statelor balcanice, iar Rusia extinderea teritorială sau a zonei de influență către zona strâmtorilor²¹. În acest context, România, ca stat mic, cu independența abia recunoscută, avea de înfruntat noi presiuni economice și politice²².

Dintre acestea, cele mai intense și periculoase veneau din partea Austro-Ungariei, care avea ca obiective imediate să satisfacă interesele în problema Dunării și garanții pentru temporizarea mișcării naționale din Transilvania și Bucovina²³. Reprezentantul Austro-Ungariei la București, Hoyos, "sfătuia" pe I. C. Brătianu să amâne proclamarea Regatului până la clarificarea problemei Dunării²⁴ și încerca să impună garanții că această schimbare de statut a României nu va stimula lupta națională a românilor din Austro-Ungaria²⁵.

Fără a mai aștepta acordul Austro-Ungariei - dorit pentru a evita previzibilele

complicații diplomatice ulterioare - guvernul de la București a proclamat Regatul la 14 martie 1881 (stil vechi), dovedind, încă o dată, voința și fermitatea factorilor politici din România de a îndeplini obiectivele politice naționale. Deși problema proclamării Regatului fusese discutată în sferele politice interne și externe, momentul și maniera în care s-a realizat a surprins, cel puțin pe cei mai interesați și îngrijorați: oamenii politici din Austro-Ungaria. Același Hoyos, care presimțise încă din februarie - în urma unei convorbiri cu primul ministru român - că guvernul de la București intenționa să pună Europa în fața unui fapt împlinit, scria la Viena că proclamarea Regatului a venit pe neașteptate²⁶. Gândit la București și perceput în afară, în primul rând în Austro-Ungaria, ca un "fapt împlinit", evenimentul din martie 1881 ar putea fi socotit ca un act politic situat în **prelungirea politicii "faptului împlinit"**.

Ridicarea României la rangul de Regat a avut urmări deosebit de importante pentru poziția țării în concertul european, pentru asigurarea unor mai largi posibilități de acțiune politico-diplomatică, în vederea îndeplinirii obiectivului suprem: desăvârșirea unității național-statale.

În concluzie, se poate aprecia că politica "faptului împlinit" permite a se vorbi de un "exemplu românesc" în "secolul naționalităților". Românii au fost originali pentru că, respectând "ordinea" impusă de marile puteri, au reușit, în urma unor analize lucide a situațiilor politice - manifestând totodată, o anumită îndrăzneală, dată de credința în legitimitatea cauzei - să îndeplinească obiectivele istorice naționale.

Trebuie, deci, subliniat că factorii politici din România nu au profitat și speculat diverse conjuncturi politice europene, ci au forțat "ritmul istoriei", acționând cu energie și realism politic într-un context internațional de cele mai multe ori nefavorabil.

Actele politice din seria "faptului împlinit" s-au bucurat - cu excepția celui din 11 februarie 1866 - de un larg sprijin popular, întărind originalitatea conferită de către români acestui gen de acțiune politică²⁷.

Locul lui Carol I în viața politică. Stabilirea locului lui Carol I în viața politică a României reprezintă o problemă deosebit de dificilă. Și aceasta din mai multe motive: deși despre perioadă s-a scris mult, referirile sau intervențiile speciale asupra monarhiei sunt, totuși, puține; Carol I a domnit aproape jumătate de secol, în care s-au petrecut procese și evenimente istorice majore în care a fost implicat, greu de judecat în sinteză; Carol I este o personalitate complexă, cu merite și scăderi, care nu poate fi ușor de surprins într-un "portret politic"; de aici și destule exagerări. Aducem câteva argumente doar în sprijinul ultimei aprecieri. "Nu cred că se poate găsi în istorie - scria N. D. Germani, diplomat român - un alt exemplu unde o țară ar fi fost în așa mare măsură creațiunea personală a unui singur om"²⁸. Iar Jean Sentupery, referindu-se la proclamarea Regatului afirma că "Începând cu această zi, România deja puternică în Orient a început să conteze între statele europene. Ea datorează această renaștere politică înțelepciunii, clarviziunii și energiei regelui Carol I și este de înțeles popularitatea de care se bucură"²⁹.

Pe de altă parte, I. G. Duca aprecia concluziv: "Iar când aproape 50 de ani ai lăsat ca nici una din problemele mari interne să nu primească o serioasă dezlegare, afară poate de chestia financiară și de unele lucrări publice, chestia administrativă să se mărginească la diferite încercări nereușite de organizare, chestia școlară să ne poată ridica mai sus de ultima treaptă pe scara analfabetismului european, chestia agrară - cea mai însemnată - să rămână nerezolvată sub un regim de rășcoale periodice și în mijlocul multor avertismente sângeroase, când, în fine, ai stat pururea împotriva mișcării democratice și, abia în ultimul an al domniei tale ți s-a putut smulge consimțământul pentru o lărgire a dreptului de vot, nu se poate spune ca au fost un om superior și un rege mare"³⁰. Și Constantin Argetoianu, cu fraza sa sarcastică notează că hotărârea Consiliului de Coroană de la Sinaia, din august 1914, "a dat lovitura de grație Regelui întemeietor, care în treacăt fie zis, n-a întemeiat nimic, căci găsisse în floare între Dunăre, Prut și Carpați, până și lichelismul..."³¹.

Perioada istorică cuprinsă între anii 1866-1914 se caracterizează prin împliniri deosebite, dar și grave limite. Selectând dintr-o sinteză prezentată în Adunarea Deputaților, la 18 martie 1903, privind cheltuielile realizate în perioada 1864-1900 - dintre care, cele mai multe după 1878 - constatăm că statul a investit în special în construcția și răscumpărarea căilor ferate, construcția porturilor și dezvoltarea navigației, a căilor de comunicație etc³². Impunerea unui înalt ritm de dezvoltare este confirmată de datele statistice: întreprinderi încurajate: 83 în 1866 și 837 în 1915; extracția petrolului: 27 mii tone în 1885 și 1848 mii tone în 1913; sistemul de credit: 30 de societăți bancare în 1900 și 215 în 1914; bugetul statului: 170,4 mil. lei în 1890/1891 și 662,4 mil. lei în 1915/1916; suprafețele semănate: 3.400.000 ha. în 1876 și 5.450.000 ha în 1905; volumul exportului: a crescut de la 611,6 mil. lei în perioada 1862 -1866 la 2.706,7 mil. lei în perioada 1907 -1911; volumul importului a evoluat în aceeași perioadă de la 355,1 mil. lei la 2.192,4 mil. lei.

Aceste date statistice dovedesc că România, ca urmare a intensificării ritmului de modernizare, realizează în aceste decenii un nou stadiu, calitativ superior, în procesul de integrare în Europa.

Modernizarea nu s-a desfășurat, însă, cu rezultate egale pentru toate domeniile și ramurile de activitate. În lumea satelor, unde trăia 80% din populația țării, situația era extrem de gravă; lipseau sau erau slab dezvoltate ramuri importante ale industriei iar capitalul străin deținea poziții foarte importante în economia națională; mărimea venitului național/locuitor sau știința de carte a populației situau România în partea de jos a tabloului, comparativ cu statele europene.

Societatea din România prezenta o imagine cu dizarmonii, cu contradicții între realizări de mare amploare și grave rămăneri în urmă.

Evident, că pentru împliniri, ca și pentru limite, răspunderea revine puterii politice, exclusiv factorului executiv. Din această perspectivă trebuie înțeles și locul lui Carol I în viața politică.

Constituția de la 1866 rezerva domnitorului o poziție puternică în cadrul sistemului politic; acestuia i se asigurau inviolabilitatea, titulatura puterii executive, inițiativa legislativă alături de Parlament, comanda supremă a armatei, dreptul de a refuza semnarea legilor etc³³. Deși Constituția consacra sistemul de guvernare reprezentativ, ea favoriza în practica

politică o poziție forte pentru puterea executivă prin dreptul - deși limitat - pe care îl avea domnitorul de a dizolva corpurile legiuitoare și pe cel de a numi și revoca miniștrii³⁴. Încă din primii ani ai domniei - ne referim la evenimentele din anii 1870-1871 -, în contextul instabilității guvernamentale și a intensificării luptei dintre liberali și conservatori pentru obținerea dominației în cadrul sistemului politic, Carol I, nemulțumit de prevederile Constituției, pe care le aprecia ca prea democratice în raport cu stadiul de dezvoltare a țării, dorind lărgirea prerogativelor sale, va încerca să modifice Constituția, pentru a impune un regim autoritar, o domnie personală. În această acțiune, Carol I va căuta sprijin la puterile garante, iar pe plan intern la conservatori³⁵. Deși nu și-a atins obiectivul urmărit³⁶ - modificarea Constituției, impunerea unui regim de autoritate personală etc. - el și-a consolidat substanțial poziția politică, obiectiv urmărit cu perseverență și în continuare.

Profitând de natura raporturilor burghezie-moșierime, P.N.L.- Partidul Conservator³⁷ - raport în care impunerea forței politico-economice a burgheziei se realizează într-un ritm care a necesitat câteva decenii -, profitând și de tarele sistemului politic, Carol I se va implica direct în viața internă a partidelor politice, în special a Partidului Conservator. A întreținut sau chiar a provocat disensiuni, uneori și-a propus să le aplaneze, totul cu scopul de a-și asigura o poziție dominantă, de adevărat "manevrier" în viața politică³⁸.

În același context Carol I a sprijinit instituirea și apoi a protejat sistemul bi-partid și a unui "mecanism" de guvernare bazat pe alternarea la putere în condițiile confruntării P.N.L. și a Partidului Conservator. S-a opus încercărilor de constituire a celui de-al treilea partid politic; a declarat de numeroase ori liderilor politici că trebuie menținute doar două partide puternice³⁹. Elocventă este și atitudinea față de inițiativele lui Gh. Panu, apoi a lui Take Ionescu. Deși ultimul a reușit să organizeze și să-și consolideze propriul partid, Partidul Conservator-Democrat, regele nu l-a acceptat la guvern decât într-o coaliție a conservatorilor.

Dacă încercăm o privire de sinteză asupra acestei perioade, constatăm că deși "puterea personală a suveranului... era foarte mare..."⁴⁰, domnitorul și apoi regele Carol I a fost obligat să-și desfășoare activitatea în limitele stabilite de Constituția de la 1866, fiind, în fapt, un "rege constituțional"⁴¹. Impunerea unui guvern de către corpurile legiuitoare în decembrie 1870 - pe care N. Iorga l-a numit "ministeriu al lichidării dinastice"⁴² -, unele schimbări de guvern sub presiunea forțelor politice - spre exemplu cele din 1876 și 1888 -, imposibilitatea de a realiza și menține unitatea Partidului Conservator constituie câteva argumente în sprijinul acestei realități istorice.

O altă latură a activității lui Carol I, care poate întregi imaginea asupra locului său în viața politică este cea privind raporturile cu partidele politice. Adept al sistemului bi-partid, Carol I a avut atitudini diferite față de cele două partide de guvernământ. Încă din prima parte a domniei a blocat zelul radicalilor pentru reforme. Și în continuare va tempera orientarea spre reforme a liberalilor, chiar și în ultimii ani ai vieții, când P.N.L. a susținut cu fermitate noile reforme, electorală și agrară. A conlucrat, totuși, la guvern mai mult cu liberalii⁴³, pentru că se afla în fruntea unui stat "în construcție", ale cărui structuri nu puteau fi elaborate decât printr-o operă reformatoare, operă pentru care liberalii - având lideri competenți, un partid disciplinat și o doctrină mai apropiată de necesitățile țării - erau mai bine pregătiți să o

realizeze.

În privința raporturilor cu Partidul Conservator, trebuie menționat că încă de la venirea în țară, Carol I a exprimat concepții apropiate de cele ale conservatorilor, de altfel a depășit criza politică din anii 1870 -1871 cu ajutorul acestora, pe care i-a sprijinit și s-a sprijinit până la sfârșitul domniei.

Situarea constantă a factorului executiv pe poziții conservatoare este dovedită de numeroase exemple din viața politică; cele mai concludente privesc atitudinea față de eventualitatea unor noi reforme, agrară și electorală, inclusiv față de proiectele de după marea răscoală de la 1907⁴⁴. Chiar și în contextul intern și extern, în care P.N.L. a propus reformele, în toamna anului 1913, Carol I acceptă cu greutate și condiționat declanșarea procesului de modificare a Constituției. Referindu-se la acest moment, I. G. Duca consemnează: "În privința reformelor, bătrânul Suveran a consimțit la înfăptuirea lor, dar cerea să se facă cu moderațiune, să se tempereze avântul prea democratic al unei părți a partidului și, în orice caz, ca ele să se înscrie în Constituție printr-un fel de înțelegere cu conservatorii. Regele Carol era preocupat veșnic de gândul ca aceste reforme să nu stârnească lupte violente și să nu zdruncine întocmirile politice"⁴⁵.

I. G. Duca explică sprijinul consecvent dat de Carol I conservatorilor și prin grija sa deosebită pentru soarta dinastiei, pe care o vedea în deplină securitate, dacă se baza pe clasa marilor proprietari, clasă cu "fire dinastică"⁴⁶.

Au existat, însă, și stări conflictuale între Carol I și conservatori, determinate de problema aducerii acestora la guvern, de atitudinea partidului față de constituirea domeniului Coroanei, de disputele personale dintre liderii politici etc.

Un capitol important din activitatea politică a lui Carol I privește politica externă. Adus pe tronul României cu scopul de a consolida poziția țării în concertul european și mai ales în raportul cu Turcia și puterile vecine, Carol I și-a asigurat de la început priorități în desfășurarea relațiilor externe. Referindu-se la vizita lui Carol I la Constantinopol, în anul 1866, N. Iorga scria: "... semnele de onoare ce i se arătară, într-un grad mai mare decât premergătorului său, Cuza, aveau în vedere, nu atât pe stăpânitorul român, cât mai ales pe vărul regelui învingător al Prusiei"⁴⁷.

Prestigiul și poziția sa în relațiile internaționale s-au consolidat după cucerirea independenței de stat a României, proclamarea Regatului, aderarea la Tripla Alianță. Carol I se va implica în acțiunile privind reînnoirea tratatului de la 1883 ca și în cadrul evenimentelor din perioada războaielor balcanice. Titu Maiorescu aprecia că regele Carol I "duce singur politica noastră externă", fiind, totodată, "omul cel mai bine informat din Europa ..."⁴⁸. O apreciere similară face și N. D. Germani: "Politica externă, însă, a rămas domeniul lui exclusiv. El a condus-o personal și a condus-o perfect, nu numai în vederea țelurilor atinse în cei 48 de ani ai glorioasei sale domnii, ci și în vederea marilor evenimente, care au urmat curând după dispariția sa"⁴⁹.

În judecarea acestei probleme trebuie avut în vedere faptul că la conducerea guvernului s-au aflat mari personalități politice, precum Ion C. Brătianu, D. A. Sturdza, P. P. Carp, Lascăr Catargi, Titu Maiorescu, I. I. C. Brătianu, iar la Ministerul de externe oameni politici dintre care amintim doar pe M. Kogălniceanu și Take Ionescu. De altfel, în această

perioadă istorică, în care obiectivul suprem era desăvârșirea unității național-statale, cele două partide de guvernământ - dincolo de confruntarea internă, privind căile, mijloacele și ritmul modernizării - se situau pe aceeași poziție în politica externă a țării⁵⁰. Firește, nu întotdeauna a fost unitate perfectă de vederi asupra tacticii, a căilor și soluțiilor imediate într-o serie de probleme; dar s-a manifestat permanent un acord deplin asupra obiectivului suprem.

Viața politică demonstrează că factorul executiv putea adopta doar poziția decisă de partidele politice. Această situație este confirmată de evenimentele petrecute după declanșarea primului război mondial. La sfârșitul unei lungi domnii, în care își asumase largi prerogative în politica externă - în limitele menționate mai sus - Carol I s-a văzut obligat să cedeze în fața atitudinii oamenilor politici din ambele partide de guvernământ, care au susținut în Consiliul de Coroana de la Sinaia - cu o singură excepție, P. P. Carp - necesitatea neutralității României, care corespundea intereselor statului român⁵¹.

Cele prezentate dovedesc dificultatea stabilirii locului lui Carol I în viața politică a României moderne.

Este limpede că aducerea unui prinț străin pe tronul României - conform dorințelor exprimate de Adunările ad-hoc - a favorizat consolidarea statului român și o integrare mai rapidă în Europa vremii.

La fel, este incontestabil, că domnitorul, apoi regele Carol I avea deosebite calități personale: un om realist, metodic, cu multă răbdare și un înalt spirit civic. A demonstrat, de asemenea, reale calități de om politic; a înțeles, treptat - mai ales după criza din anii 1870-1871 - situația din țară, poziția și interesele României în sud-estul continentului și în Europa. Se considera român și primul funcționar al țării. Este interesant, pentru completarea imaginii, portretul făcut de prințul Bülow: "Regele Carol I era unul din cei mai buni oameni și din cei mai înțelepți domnitori, pe care i-am întâlnit și am avut a face în viață cu mulți suverani...". "Tăria lui se întemeia pe răbdare, pe tenacitate, pe simțul datoriei ce dovedea chiar în amănunte, pe înalta concepție... ce o avea despre menirea sa ca Domnitor"⁵².

Inercând să răspundem la problema pusă de I. G. Duca - a fost sau nu Carol I un Rege mare - credem că se poate aprecia că a fost **mare**, pentru întreaga sa activitate, care a contribuit hotărâtor la stabilitatea politică a țării, atât de necesară într-o etapă de mari transformări social-economice și politice. Este, însă, greu de alăturat unor personalități, precum Al. I. Cuza, M. Kogălniceanu, I. C. Brătianu, care au făurit istorie, în adevăratul înțeles al cuvântului, contribuind direct la stabilirea obiectivelor, direcțiilor și ritmului dezvoltării societății în epoca modernă.

NOTE

1 Vezi: Leonid Boicu, *Diplomația europeană și triumful cauzei române (1856-1859)*, Iași, 1978; Dan Berindei, *Epoca Unirii*, București, 1979; Gh. Cliveti, *România și Puterile Garante. 1856-1878*, Iași, 1988; Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, București, 1985 ș.a.

2 Nicolae Iorga, *Locul Românilor în Istoria Universală*, Ediție îngrijită de Radu Constantinescu, București, 1985, p. 404; referindu-se la domnia lui Al. I. Cuza, Nicolae Iorga apreciază că "cel mai important act al acestui regim de <<fapt împlinit>> era perfecționarea Unirii...". (*Ibidem*, p. 405).

3 Dan Berindei, *Epoca Unirii...*, p. 95.

4 C. Rădulescu-Motru, *Regele Carol I și destinul României* (Discurs ținut la Academia Română, 26 mai 1939), în vol. *Din viața Regelui Carol I, Mărturii...*, București, 1939, p. 273. Trebuie menționat că autorul discursului combătea ideea "faptului împlinit" și pentru a pune în lumină meritele lui Carol I: "Autoritatea faptului împlinit nu venea, așadar, din repezeala cu care s-au împlinit formele instaurării pe tron a Prințului, ci din însușirile înăscute ale acestuia. Faptul s-a împlinit, fiindcă Prințul Carol I a fost bărbatul potrivit împrejurărilor prin care trecea neamul românesc la 1866". (*Ibidem*, p. 275).

5 O posibilă definiție la Gh. Cliveti: "... politica <<faptului împlinit>> ni s-a dezvăluit aproape de la sine drept principala modalitate de raportare a românilor față de regimul de garanție colectivă, izbînzile de la 1859 sau 1866 însemnând tot atâtea momente de violare a <<ordinei garantate>> și de <<sfidare>> a atitudinii în colectiv a <<înaltelor curți>>". (Gh. Cliveti, *op. cit.*, p.14).

6 Aprecieria aparține lui R. G. Colquhoun, consulul Angliei la București, citată în Șerban Rădulescu-Zoner, Valeriu Stan, *Alegerea lui Cuza - o manifestare cu adevărat națională*, MI, 1/1984, p. 28.

7 *Ibidem*, p. 26.

8 Revista maghiară "Koloszvári Közölny" din 27 februarie 1859, *loc. cit.*, p. 25.

9 Cezar Bolliac, *Prinț străin*, în *Gîndirea social-politică despre Unire (1859)*, București, 1966, p. 263.

10 Gh. Platon, *O problemă de interes și de onoare pentru Europa*, MI, 1/1984, p. 36; Invocând acest moment istoric, ca exemplu de maturitate politică, I. C. Brătianu declara în Adunarea Deputaților, la 1 iunie 1883, cu prilejul dezbaterilor asupra revizuirii Constituției: "Mi-aduc aminte, când am ales pe Cuza Domn, că nu numai națiunile cele mai tinere, dar chiar Englitera a rămas înmărmurită de abilitatea noastră politică, că am putut să înlăturăm un tratat impus de Europpa întreagă. Și de atunci, tot cam așa am urmat și de aceea am ajuns aici ...". (I. C. Brătianu, *Acte și cuvîntări*, publicate de G. Marinescu și C. Grecescu, vol. VIII, București, 1939, p. 199).

11 Keneth Johnstone, *Locul Românilor în istoria europeană*, în *Lupta românilor pentru făurirea statului național unitar în istoriografia contemporană*, București, 1983, p. 280.

12 *Ibidem*; Un alt istoric străin, englezul David Mitrany, nota referindu-se la dubla alegere: "Dezamăgiți în speranțele și așteptările lor îndreptățite, românii au adoptat principiul <<ajută-te singur și Dumnezeu te va ajuta ...>> (David Mitrany, *Rumania: Her History and Politics* în Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balcans. A history of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford, 1915, apud *Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conștiința europeană*, Texte străine, II, București, 1984, p. 419).

13 După cum apreciază Gh. Cliveti, România fusese "lăsată" să suporte "duritatea"

împrejurărilor, îndeosebi tensionarea raporturilor cu Rusia..." (Gh. Cliveti, *op. cit.*, p. 17).

14 N. Adăniloiaie, *Independența națională a României*, București, 1986, p. 114.

15 *Ibidem*, p. 139 și urm.

16 *Ibidem*, p. 168-169.

17 "Actul de la 24 ianuarie, inaugurînd politica faptului împlinit ...". (Gh. Platon, *Istoria modernă ...*, p. 182).

18 Dan Berindei, *Constituirea statului național român în context european*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, Iași, 1973, p. 130.

19 Gh. Cliveti, *op. cit.*, p. 50.

20 Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 116-117.

21 Este deosebit de semnificativă caracterizarea făcută de N. Iorga, la 17 august 1914: "Acest imperialism, care de la Londra stăpânește cinci continente, de la Petersburg cere și Balcanii și Manciuria, de la Viena urmărește și Serbia și Ucraina, de la Berlin visează Asia Mică și drumul Bagdadului, peste noi toți, menită a fi vasali batjocoriți și despoiați, acest product bastard al ambițiilor nelegiuite din veacul trecut, acest monstru brutal care sfarmă națiunile și drepturile, ca o Belgie oarecare, acesta e dușmanul cel mare al nostru, care suntem tot ce suntem și putem fi tot ce suntem chemați a fi, prin ideea națională, numai prin ideea națională". (N. Iorga, *Voința obștii românești*, București, 1938, p. 15).

22 Vezi: V. Cristian, Gh. Iacob, *Considerații privind locul României în contextul european după cucerirea independenței*, în *Românii în istoria universală*, I, Iași, 1986.

23 Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță*, București, 1979, p. 50 și urm.

24 "Mai clar decât atât nici că se putea. Dunărea contra Regat". (*Ibidem*, p. 55).

25 Teodor Pavel, *Mișcarea Românilor pentru Unitate Națională și Diplomația Puterilor Centrale (1878-1895)*, I, Tinișoara, 1979, p. 62.

26 Gh. Nicolae Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 56-57.

27 Manifestarea cu intensitate sporită a ideii naționale în acești ani a fost remarcată și de către observatorii străini. O probează, între altele, unul din memoriile întocmite în anul 1862, de către baronul Adolphe d'Avril, de la Direcția politică a Ministerului de externe a Franței. Acesta scria: "Moldo-valahii au o latură foarte interesantă. Este persistența abia de crezut, cu care și-au păstrat naționalitatea. După patru secole de dezastre, invazii, ocupații, tentative de slavizare și de grecizare, cu toate asalturile terorizării și seducției, cu tot protectoratul rusesc, ei sunt astăzi ceea ce erau când istoria îi arată pentru prima oară. Cu alte cuvinte, nici slavi, nici greci, nici germani, ci neolatini și chiar naționalitatea lor este astăzi mai de neînvins și mai hotărâtă cum nu era în epoca eroică a istoriei lor". (D. Ivănescu, *Diplomați străini despre Alexandru Ioan Cuza și Unirea Principatelor*, în *Românii în Istoria Universală*, vol. III, Iași, 1988, p. 232).

28 xxx *Din viața Regelui Carol I...*, p. 93; Și I. G. Duca aprecia: "De altminteri, în genere vorbind, Regele Carol era o adevărată personalitate... Cu o răbdare neobișnuită știa să urmărească ani de-a rândul gândurile sale, ca toate voințele într-adevăr stăruitoare nu-și manifesta niciodată pe față intențiile. Când furtuna sufla peste capul său, știa să-l aplece, ca să-l ridice însă mai semeț deîndată ce cerul se însenina iarăși. Un om care are aceste daruri

nu este orișicine, sau nu e o personalitate obișnuită. Dacă adăugăm la acestea o mare mândrie, un simț al datoriei cum rar se întâlnește și o nobilă concepție, nobilă în cel mai înalt înțeles al cuvântului, a ceea ce datorează acestui Stat și acestui popor, vom avea sinteza însușirilor caracteristice ale Regelui Carol". (I. G. Duca, *Amintiri politice*, I, München, 1981, p. 94).

29 Jean Sentupery, *L'Europe politique. Gouvernement-Parlement-Presse*, facs. septieme, Paris, 1895, p. 543.

30 I. G. Duca, *op. cit.*, I, p. 96.

31 Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine; amintiri din vremea celor de ieri*, II, partea a IV a. 1913-1916, Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, București, 1991, p. 103-104.

32 *Dezbaterile Adunării Deputaților*, 1899/1900, p. 1152-1153; pentru datele statistice vezi pe larg: I. Agrigoroaiei, V. Cristian, Gh. Iacob, *România de la Independență la Marea Unire*, Iași, 1989, p. 7-22.

33 xxx *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, 1983, p. 165-167.

34 De altfel, în practica politică, guvernul nu era emanația parlamentului, ci majoritatea parlamentară revenea partidului care organiza alegerile. Această trăsătură a regimului constituțional era sintetizată de către P. P. Carp în expresia: "Dați-mi puterea și vă dau parlamentul". (Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România. 1919-1940*, București, 1976, p. 26).

35 Vezi pe larg: V. Russu, M. Timofte, *Imprejurările și semnificația instaurării guvernării conservatoare Lascăr Catargiu (martie 1871)*, *AllAI*, XVI, 1979, p. 363 și urm.; xxx *Istoria Parlamentului...*, p. 196.

36 Nu subscriem, deci, la ideea că domnitorul "și-a atins obiectivul urmărit". (I. Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România. Evoluția formei de guvernământ în Istoria modernă și contemporană*, București, 1988, p. 63).

37 Vezi pe larg: Gh. Iacob, *Raporturile dintre liberali și conservatori în viața politică a României la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea*, I și II, în *AllAI*, XXV/1, 1988; XXVI/1, 1989.

38 I. G. Duca, *op. cit.*, I, p. 11, 93, 99, 100, 103.

39 Vezi în acest sens discuțiile lui Carol I cu Titu Maiorescu, Gh. Gr. Cantacuzino, Al. Marghiloman, în I. Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, 1987, p. 185, 335.

40 André Tibal, *Problemes politiques contemporaines d'Europe orientale*, Paris, 1930, p. 7.

41 Insuși Carol I declara în istorica ședință a Consiliului de Coroană, din august 1914: "Ca rege constituțional mă supun voinței d-voastră". (I. Scurtu, *Monarhia în România. 1866-1947*, București, 1991, p. 51).

42 De altfel, în timpul acelei crize politice, primul ministru, I. Ghica, declarase lui Carol: "Dacă țara este pusă în necesitatea de a opta între prinț și Constituție, Constituția va fi preferată". (I. Scurtu, I. Bulei, *Democrația la români. 1866-1938*, București, 1990, p.

156).

43 Referitor la raporturile dintre Carol I și liberali, C. Argetoianu nota că P.N.L. era "obișnuit să domnească în Țara Românească și să supună până și pe Rege voinței sale". (Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 53). Este, totuși, o exagerare. Chiar autorul memoriilor apreciază că abia la moartea lui Carol I, liderul P.N.L. devine atotputernic în viața politică. (*Ibidem*, p. 117).

44 xxx *Istoria Parlamentului...*, p. 387; Anastasie Iordache, *Viața politică în România. 1910-1914*, București, 1972, p. 21; Gh. Iacob, *Confruntări ideologice privind problema agrară. Rolul marii răscoale din 1907 în grăbirea unei noi reforme, în xxx 1907 în perspectivă istorică* (coordonator: Ion Agrigoroaiei), Iași, 1988.

45 I.G. Duca, *op. cit.*, I, p. 14.

46 *Ibidem*, p. 103.

47 N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1985, p. 651.

48 Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 9.

49 xxx *Din viața Regelui Carol I...*, p. 96; iar M. Vlădescu, ministru conservator, folosește numai superlative: "... el (Carol I, n.ns.) a condus singur politica externă a țării... Inteligența și abilitatea sa diplomatică s-a impus și la Berlin, unde era Cancelar vestitul diplomat, fondator al Imperiului german, Bismarck. Nimic nu se făcea de Germania în orientul european, fără sfatul și aprobarea regelui României. El se impuse în toate cancelariile europene și peste sfatul lui nu se trecea." (*Ibidem*, p. 305).

50 Necesitatea unității de acțiune în politica externă era susținută atât de liberali, cât și de conservatori. Oferim o singură probă. P. P. Carp, care a acceptat să fie reprezentantul țării la Viena, în timpul unei guvernări liberale, aprecia că "trebuie date dovezi că, conservatorii și liberalii urmăresc aceeași țintă, neatârnat de luptele interne. O politică externă - continua omul politic - nu poate fi națională decât, dacă și unii și alții o admit". (P. P. Carp, *Discurs în Adunarea Deputaților*, 26 noiembrie 1899 în *DAD*, 1899/1900, p. 45). Această caracteristică a vieții politice românești este subliniată și de Vlad Georgescu. (Vlad Georgescu, *Istoria Românilor, de la origini până în zilele noastre*, Oakland, U.S.A., 1984, p. 224).

51 I. G. Duca, *op. cit.*, I, p. 51-63; Regele Carol I a suportat foarte greu situația creată prin declararea neutralității României. Ottokar Czernin, ministrul Austro-Ungariei la București nota: "Regele Carol a murit de război. Ultimele săptămâni au fost o tortură pentru bătrânul domnitor..." (I. Scurtu, *Monarhia în România...*, p. 52); Această stare de spirit este surprinsă și de Al. Tzigara-Samurçaș: "La mese aproape nu mânca și nici nu mai vorbea, fiind veșnic dus pe gânduri. Nu odată, mi-a spus Regina, ce greu i-a fost să scrie celor doi împărați că nu putea fi alături de ei, ci de poporul său". (xxx *Din viața Regelui Carol I...*, p. 360); iar Eliza Brătianu nota: "Emoțiile și decepțiile toamnei 1914 i-au scurtat zilele". (*MI*, 8/1992, p. 65).

52 xxx *Din viața Regelui Carol I...*, p. 320.

**PROBLEMS OF MODERN ROMANIAN HISTORY.
SOME VIEWS IN A HISTORIOGRAPHIC DEBATE (I)
SUMMARY**

The paper focuses on two problems: the politics of the "fait accompli" and the role of Carol I in political life.

As to the former, it is considered that in the "century of nationalities" the politics of the "fait accompli" represents an element of originality brought forth by the Romanians. The political factors from the Principalities, and later from Romania, did not profit by or speculate on certain European political contexts; inspired by the lofty aim to reach the national objectives, they took action with energy and political realism, with a firm belief in the justice of their cause against an adverse international background.

Regarding the latter problem, the coming of a foreign prince on the throne of Romania is seen to have paved the way for the consolidation of the Romanian state and the country's integration in Europe.

Carol I boasted genuine qualities as a politician and thus contributed to Romania's political stability at a time of intense socio-economic and political transformations.

CONCEPȚII POLITICE LA IANCU FLONDOR ȘI ION NISTOR

PINTESCU FLORIN

Istoria a consemnat în anul 1918 realizarea unei "revanșe a geografiei asupra istoriei", poporul român înfăptuindu-și atunci visul secular de unitate națională. Secolele lungi de asuprire au fost compensate de unirea majorității ținuturilor locuite de români într-un singur organism politic.

Prin unirea Basarabiei, Bucovinei, Transilvaniei și Banatului cu regatul României a luat naștere cel mai puternic stat din sud-estul Europei, avanpost înaintat al civilizației creștine europene împotriva barbariei bolșevice.

Realizarea Marii Uniri a fost rezultatul firesc al luptei românilor conduși în acea vreme de o pleiadă de bărbați iluștri. În galeria acestor figuri marcante se găsesc și bucovinenii Iancu cavaler de Flondor și Iancu I. Nistor.

Acțiunile acestor personalități bucovinene au rămas controversate până în zilele noastre. În perioada anterioară anului 1947 patima și subiectivismul inevitabile celor care trăiseră efectiv Marea Unire a îngreunat emiterea unor aprecieri lucide și obiective. După 1947 vitregia vremurilor a făcut imposibilă desfășurarea de cercetări sistematice atingătoare la istoria contemporană a Bucovinei.

În aceste condiții încercarea noastră de a examina ideile celor doi oameni politici poate să pară hazardată. Suntem însă convinși că adevărul istoric absolut nu există și că cercetări ulterioare mai nuanțate vor limpezi fondul problemei.

Diferențele de vârstă, origine socială, activitate culturală și concepție politică i-au separat pe cei doi bărbați de stat. O notă comună a fiecăruia a fost însă dragostea pentru românii din Bucovina și dorința de a lucra pentru propășirea acestora.

Obiectul studiului de față îl constituie activitatea politică a "boierului de la Storojineț" (Iancu Flondor) în perioada octombrie 1918-aprilie 1919. În această perioadă, datorită conflictului de concepții politice cu Ion I. Nistor, se poate constata cel mai bine divergența de idei dintre aceștia.

Activitatea politică a "boierului de la Storojineț" a fost caracterizată de iubire de neam, cinste și intransigență morală. "Lozinca înscrisă pe drapelul de luptă al acestui român era: nu există naționalism imoral"¹ (s.ns.). În prima sa cuvântare din Dieta Bucovinei ținută la 28 decembrie 1898, contrar uzanțelor, în limba română, declara că va "lucra totdeauna ca limba noastră să domine nu numai în cameră ci să fie întrebuințată și în actele oficiale"².

Numit în ședința plenară a Consiliului național român din 12 noiembrie 1918 ca președinte al guvernului bucovinean³, Iancu Flondor a primit elogiul fostului său adversar, Florea Lupu: "D-nul Iancu Flondor, până acum, cu mult noroc, a știut să conducă afacerile naționale pe cale bună. Și dușmanii lui politici pot să spună că ne-a făcut cinste. Ține de datoria mea ca în aceste vremuri de atâta însemnătate eu care în trecut adese m-am pieptuit cu el să exprim sentimentele mele de recunoștință. Responsabilitatea pentru cele ce a făcut, domnul Flondor a purtat-o până acum singur cu cinste"⁴.

Scrierile și documentele cercetate ne permit să tragem câteva concluzii referitoare la poziția lui Iancu Flondor privind o serie de probleme interne ale Bucovinei: (chestiunea administrativă, raporturile românilor cu celelalte naționalități) și externe (raporturile mișcărilor politice din Bucovina cu mișcările similare din România).

Iancu Flondor a manifestat întotdeauna dragoste și grijă față de țărănimea bucovineană, recunoscându-i capacitatea de luptă și meritul de a fi păstrat românitatea în Bucovina. Iancu Flondor și Gh. Popovici au meritul de a fi mobilizat cei dintâi la luptă țărănimea bucovineană împotriva stăpânirii străine⁵. "Atât de convins era Iancu Flondor de forța combativă a țărânimii bucovinene încât și atunci când a fost părăsit de o parte a partidului național căzut la o împăcare cu guvernul (1900, n. n.), a continuat lupta alături de Gh. Popovici numai bazându-se pe țărănime"⁶. În ședința Consiliului Național din 25 noiembrie 1918 Iancu Flondor aduce un frumos omagiu țărânimii: "...Dară țărânii noștri bucovineni au săvârșit o altă faptă și mai mare. Ei ne-au scăpat datinile, legea și limba strămoșilor noștri. Numai țărănilor, nicidecum boierilor sau domnilor avem să le mulțumim dacă țara aceasta după o vitregă stăpânire străină de peste 140 de ani se poate întoarce iară la mama ei"⁷.

Interesul deosebit arătat față de principala pătură productivă a Bucovinei contrazice afirmația lui Ion I. Nistor potrivit căreia I. Flondor ar fi fost "prea puțin apropiat de masele compacte ale țărânimii, ale opincii cum se zicea"⁸.

În materie de politică administrativă Iancu Flondor a fost un adept convins al descentralizării și al creării de autonomii locale, politică prin excelență conservatoare, de dreapta, neaplicată însă niciodată consecvent în România.

Punctul II al "Programului românilor bucovineni" publicat în gazeta "Bucovina" din 24 aprilie 1919, gazetă ce-l sprijinea pe Iancu Flondor, prevedea o "reformă temeinică privitoare la descentralizarea administrativă"⁹. Același program recomanda organizarea Bucovinei într-o unitate administrativă aparte: "Este recunoscut că România Mare nu se va mai putea administra în modul centralizat ca până acum. În interesul bineînțeles al statului unitar trebuie să se înființeze și la nordul țării, dincoace de Carpați, un centru propriu administrativ. Am accentuat această necesitate în programul nostru, cerând ca pentru teritoriul Bucovinei, ținutul Hotinului din Basarabia și pentru unele părți ale vechiului regat să se înființeze un centru administrativ propriu. **Înființarea lui ar schimba repede fizionomia etnică din această parte, garantând siguranța și contribuind la înflorirea statului**"¹⁰ (s.ns.).

Apărând autonomia Bucovinei Iancu Flondor încearcă să obțină de la regele Ferdinand aprobarea pentru continuarea activității regionale Căilor Ferate din Cernăuți, arătând că două linii ferate capitale - una care leagă Marea Neagră cu Marea Baltică, cealaltă Odessa cu

Cehoslovacia, trec și se întretaie la Cernăuți, oraș cu deosebit rol de transbordare¹¹. De asemenea arăta că direcțiunea nou înființată la Iași pentru Moldova, Bucovina și Basarabia "extinsă asupra unui teritoriu atât de mare, - cu trei provincii atât de diferențiate în limba, obiceiurile, cultura și mentalitatea populațiilor - nu poate satisface trebuințele economice ale unui teritoriu prea mare"¹².

Răspunsul guvernului român a fost desființarea Regionalei din Cernăuți și impunerea unei centralizări de nuanță liberalo-franceză în Bucovina.

În concepția descentralizatoare a lui Iancu Flondor se încadrează și dorința sa de a reduce aparatul de funcționari. În ședința Consiliului Național Român din Bucovina desfășurată la 19 noiembrie 1918, citind programul de guvernare provizorie, Flondor declară că "Guvernul dorește să stea în contact cu populațiunea, el vrea să se puie în legătură prin viu grai cu poporul. Prin aceasta se va reduce munca strictă a organelor administrative"¹³. Începând cu 1919 se va instala însă în Bucovina un masiv aparat funcțional.

Privitor la raporturile românilor cu celelalte naționalități din Bucovina, "boierul de la Storojinet" a desfășurat o politică suplă și tolerantă. Raportul trimis regelui Ferdinand, datat 2 aprilie 1919 este edificator în această privință. Făcând un scurt expozeu al situației din Bucovina și al agitațiilor bolșevice, Flondor arăta că "În această situație mi-am zis că pe lângă servirea credincioasă a cauzei comune a neamului - trebuie să evit tot ce s-ar resimți de populația neromânească ca o nedreptate... Mi-a părut prudent a-mi impune rezerve pentru ca această populație să nu aibă cuvinte de recriminațiune înaintea lumii civilizate. M-am ferit prin urmare de schimbări repezi și radicale în convingerea că prin măsuri pripite și nechibzuite și toate urmările lor s-ar compromite poate ireparabil cauza bună a neamului precum s-a întâmplat în Basarabia, bântuită și azi de adânci nemulțumiri dăunătoare idealului național"¹⁴.

Politica lui Iancu Flondor față de naționalități a fost eficientă deoarece în același raport putea nota cu satisfacție: "Este îmbucurător că, folosindu-mă de mijloace blânde față de celelalte neamuri mi-a succedat să un număr mare de comune cu școli de altă limbă au cerut spontan transformarea lor în școli românești. Am satisfăcut aceste dorințe cu mare drag"¹⁵. Sus-numitul raport ne dezvăluie și cauzele conflictului dintre Iancu Flondor și Ion I. Nistor:

"Din multele semne ale populației românești m-am încredințat că intențiunile mele sunt în general înțelese. Totuși un grup restrâns de tineri bărbați neexperimentați în politică, neînsemnați ca număr și ca forță, cu firi pornite, cer și agitează pentru o bruscă și radicală naționalizare a administrației; agitația aceasta neliniștește populația și duce în eroare colegii mei din cabinet asupra adevăratei stări din Bucovina la care are mare parte și ministrul Nistor. Toate stăruințele mele insistente de a mă înțelege cu ministrul Bucovinei au rămas zădarnice. Această stare politică de dizarmonie între domnul Nistor și mine reclamă o grabnică lămurire"¹⁶.

Referitor la poziția lui Iancu Flondor vis-a-vis de mișcarea politică din vechiul Regat trebuie subliniat faptul că această poziție a fost cea a omului politic deprins cu rigorile de ținută din parlamentul austriac, obișnuit a privi de sus politica și pe politicienii din vechiul Regat, acuzați pe drept de corupție.

În această privință Iancu Flondor se aseamănă cu un alt politician "neregățean", Iuliu

Maniu, cu deosebirea că Iancu Flondor a fost împotriva oricărui tip de fuziune cu vreun partid politic din Regat. Într-o scrisoare adresată directorului ziarului "Universul" la 24 aprilie 1919, Flondor declara: "Fidel principiului de a nu mă alătura din cauze politice bineînțelese nici unui partid istoric din vechiul Regat, și, prin urmare, a nu lua parte la luptele între aceste partide, țin să declar că acuzațiile mele se referă la grupul Al. Constantinescu - Nistor și propagandiștii lor..."¹⁷. Într-o scrisoare adresată lui Iuliu Maniu la 28 mai 1924, Iancu Flondor se declara în contra fuziunii Partidului Național din Transilvania cu Partidul Țărănesc a lui I. Mihalache, arătând că Partidul Național "pierde odată cu fuziunea din greutatea lui"¹⁸. Într-o scrisoare către Dimitrie Bogos din Chișinău (24 noiembrie 1922) "boierul de la Storojinet" vorbește de **"acea mentalitate nenorocită a vechiului regat, unde interesele de partid primează asupra oricărui alt sentiment"**¹⁹ (s.ns.). Nicolae Iorga îl caracteriza pe Flondor drept "indispensabilul tovarăș pentru a îndrepta Bucovina spre românism, ferind-o de otrava vechiului și incorigibilului nostru politicianism oriental"²⁰.

Înceind seria aprecierilor privind ideile politice gândite și profesate de Iancu Flondor considerăm că acesta era - credem - adeptul unui mod de gândire organicist, evoluționist, de nuanță germană. Acest curent de gândire privea poporul ca pe un organism viu și era opus modului de gândire revoluționar francez.

Aprecierea lui Flondor din scrisoarea trimisă mai sus-numitului Dimitrie Bogos credem că întărește afirmația noastră: "...în momentul unirii lor cele patru neamuri ale neamului nostru nu reprezintă o cultură unitară cum ar fi de dorit pentru un stat național omogen ... aceste patru ramuri se prezintă astăzi cu mult mai puțin unificate sufletește (s.ns.) decât înaintea unificării politice"²¹.

Activitatea politică a lui Ion I. Nistor ne demonstrează că eminentul istoric a avut puține idei politice comune cu Iancu Flondor. Ca și adversarul său de idei, Ion Nistor a manifestat înțelegere pentru situația țăranimii, el însuși fiind fiu de țăran.

În privința administrației Bucovinei până la integrarea în structurile statului român Ion I. Nistor s-a găsit de la început într-un profund dezacord cu Iancu Flondor, militând pentru o centralizare de tip liberal franțuzesc. În numărul 14 din gazeta "Glasul Bucovinei" Ion I. Nistor afirma textual: "Unindu-ne cu frații noștri din Regat, din Ardeal și Basarabia în cadrele României Mari, am încetat de a face o politică izolată și inspirată numai din interesele provinciale... Politica provincială a încetat în ziua Unirii"²² (s.ns.).

Ion Nistor era conștient, ca și adversarul său de idei, de faptul că izvorul conflictului ce-i opunea pe poziții ireductibile era dat de concepțiile diferite privind viteza de integrare a Bucovinei în structurile statului român. Credem că următoarea apreciere este deosebit de relevantă: "Nu este însă mai puțin adevărat că se putea observa pretutindeni o rezistență ostilă față de noua administrație românească... Vechea tensiune între "bucoviniști" și naționali începu să se accentueze tot mai mult... Din tensiunea aceasta luă naștere conflictul dintre miniștrii Bucovinei Flondor și Nistor care în aprilie 1919 cunosc o formă acută..."²³.

Iancu Flondor considera însă că accelerarea procesului de românizare a administrației Bucovinei are urmări rele pentru această provincie. În nota verbală înaintată președintelui ad-interim al consiliului de miniștri, Mihail Pherekide, se afirma textual: "...aproape toate măsurile luate de Consiliu în chestiunea bucovineană, în special din partea d-lui ministru

Constantinescu și ajutorul domnului ministru, Nistor, sunt de așa natură, că apreciate în mod obiectiv, ele se prezintă ca o distrugere a administrației țării²⁴.

Istoria a consemnat victoria concepției lui Ion I. Nistor în procesul de integrare rapidă a Bucovinei în administrația regatului român. Modul cum a fost realizată însă integrarea, prin intermediul unor funcționari venali și necinstiți, a făcut să se înregistreze, ca de altfel în toate provinciile reunite, o stare de nemulțumire și de resentimente populare îndreptate împotriva "regătenilor". Ulterior resentimentele se vor aplatiza, bucovinenii rămânând totuși cu nostalgia eficienței administrației austriece, eficiență neatinsă de administrația română.

În materie de politică față de naționalitățile neromâne din Bucovina, Ion Nistor a dat declarații ferme de respectare a drepturilor lor, neînregistrându-se, practic, excесе din partea românească. Pana **istoricului** Nistor însă nu a uitat să zugrăvească nedreptățile suferite de neamul românesc din partea tuturor naționalităților neromâne în anii stăpânirii austriece. Mărturie la această afirmație stau toate operele acestui mare istoric referitoare la trecutul Bucovinei. Nu este mai puțin adevărat faptul că "Glasul Bucovinei" adopta uneori poziții ascuțite în contra naționalităților neromâne din Bucovina: "În același interview (acordat ziarului Morgenblatt, nota ns.) d-l Ion Nistor a mai declarat că tranziția de la vechiul regim austriac la regimul cel nou se va efectua în mod lent, deși azi contrar celor mai elementare principii de drept internațional, "Glasul" domniei sale a dus o campanie cât se poate de violentă și de provocatoare față de naționalitățile din Bucovina"²⁵. Repetăm însă, în **practică** nu s-au înregistrat excесе împotriva naționalităților neromâne din Bucovina.

Încercând găsirea unei justificări a pozițiilor celor doi opozanți în materie de politică față de naționalități, riscăm aprecierea că Iancu Flondor era călăuzit de ideea omului politic pragmatic care lucrează cu **ce este**, Ion Nistor fiind călăuzit și de ideea istoricului care nu poate uita **ce a fost**, fiecare dintre ei dorind în fond binele neamului său.

În planul relațiilor cu mișcările politice din vechiul Regat istoricul bucovinean s-a situat pe poziții opuse lui Iancu Flondor, colaborând cu Partidul Liberal.

Fostul "Comitet al Refugiaților bucovineni" al cărui președinte permanent, începând cu 1914, a fost Ion Nistor se transformă în "Partidul Democrat al Unirii" condus de același Ion Nistor, având publicația "Glasul Bucovinei" drept organ de presă cotidian. Acest partid a fuzionat cu Partidul Liberal²⁶. "Am aderat din convingere la programul acestui partid - declara Ion Nistor - pentru că în îndelungata colaborare cu liberalii m-am putut convinge de sinceritatea naționalismului lor, de seriozitatea operelor lor administrative și de interesul pe care îl arătau pentru Bucovina. Concepția de armonie socială din ideologia lor corespundea pe deplin simțămintelor mele. Am rămas mereu credincios convingerilor mele naționaliste, propovăduite generației noastre de N. Iorga, precum și Partidului Național Liberal ale cărui dorință și ideologie se întemeiau pe ideea națională²⁷.

Deși liberalilor le-a fost contestat rolul de depozitari ai ideii naționale atât de către dreapta românească interbelică cât și de către Partidul Național Țărănesc, nici partidul lui Iuliu Maniu, așteptat de opinia publică ca un Mesia purificator, nu a reușit să asaneze corupția de care erau acuzați "regătenii".

La finele acestui studiu credem că putem să tragem o concluzie perenă: neînțelegerea dintre cei doi bucovineni iluștri a avut la bază concepția lor politică diferită asupra rolului ce

trebuia să fie jucat de Bucovina în cadrul României reîntregite, Iancu Flondor militând pentru o autonomie largă a Bucovinei în cadrul României Mari, Ion I. Nistor militând pentru centralizare. În cadrul spectrului politic poziția lui Iancu Flondor se dovedește a fi fost tipică de dreapta, conservatoare, iar poziția lui Ion Nistor tipică de centru-dreapta, liberală. Conflictul dintre acești iluștri bucovineni reprezintă în fond, prin extrapolare, conflictul dintre două elite, Ion Nistor fiind reprezentantul tipic al noii elite bucovinene ce dorea să obțină monopolul puterii în Bucovina, noua elită românească din Bucovina nutrind - poate - și unele resentimente de natură socială față de vechea elită românească a provinciei.

Conduita politică a lui Iancu Flondor a fost influențată de moralitatea sa ireproșabilă, bărbatul politic demisionând imediat ori de câte ori mersul evenimentelor intra în contradicție cu principiile sale politice bazate pe moralitate. Astfel, "boierul de la Storojinet" va demisiona în 1904, 1910, 1919. În unanimitate, în 1909 și 1918 amicii și adversarii l-au chemat să gireze destinele neamului românesc din Bucovina.

Conduita politică a lui Ion Nistor a fost mult influențată - credem - de faptul că în timpul celor patru ani de război a fost refugiat în vechiul regat, aflându-se într-un strâns contact cu suzeranul și oamenii politici liberali, contact din care s-au născut inevitabile afinități și simpatii. Caracterul mai versatil al marelui istoric bucovinean este pus în evidență de o aspră caracterizare făcută de N. Iorga. Într-o scrisoare adresată lui Iancu Flondor, Ion Nistor este grav infierat: "Cunoaștem agitațiile de partid și pe oamenii de cari se servește acela care încearcă a căpăta el, - o așa urâtă figură de decadență morală - o aureolă de idealism de la românii ce se adaugă acuma nouă în statul român"²⁸.

Adăugăm noi însă, calitățile istoricului și omului de cultură au compensat cu prisosință scăderile morale ale omului politic. Sfârșitul acestor bărbați ai neamului - Iancu Flondor mâhnit văzând instaurarea politicianismului "regățean" și în Bucovina, Ion Nistor după o detenție nemeritată în temnițele comuniste - face să devină credibilă fericita expresie ale lui M. Manoilescu, "tragica predestinare a geniului moldovenesc."

NOTE

1 Grigore Nandriș, *Iancu Flondor (1865-1924) în Iancu Flondor eroul Bucovinei*, Buletinul Fundației culturale "Iancu Flondor", an I, nr. 1, Chișinău, 1992, p.10. În continuare se va cita *Iancu Flondor...*

2 Teofil Sauciuc Săveanu, *Ideea națională a partidului român din Bucovina de sub președinția lui Iancu Flondor* în vol. *Iancu Flondor...* p. 52.

3 ASS, fond *Iancu Flondor*, dosar 1, fila 13, xerocopie.

4 Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei. 28 noiembrie 1918. Studiu și Documente*, București, 1929, p. 107.

5 Constantin Loghin, *Iancu cavalier de Flondor (1865-1924)*, în vol. *Iancu Flondor...*, p. 18.

6 *Ibidem*.

7 "Monitorul Bucovinei", Cernăuți, 2 ianuarie 1919, fascicula 6, fila 3.

8 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție îngrijită și studiu biobibliografic de Stelian Neagoe, București, 1991.

9 "Bucovina", Cernăuți, nr. 30, 24 aprilie 1919, p. 1.

10 *Ibidem*, p. 2.

11 ASS, *fond. cit.*, Dosar 27, fila 11, xerocopie.

12 *Ibidem*.

13 Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei...*, p. 120.

14 ASS, *fond. cit.*, dosar 27, fila 12, xerocopie.

15 *Ibidem*, fila 15, xerocopie.

16 *Ibidem*, fila 12, xerocopie.

17 "Bucovina", Cernăuți, nr. 30, p.2.

18 ASS, *fond. cit.*, dosar 32, fila 42-43, xerocopie.

19 *Ibidem*, dosar 5, fila 25, xerocopie.

20 *Ibidem*, dosar 32, fila 35, xerocopie.

21 *Ibidem*, dosar 5, fila 25, xerocopie.

22 Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei...*, p. 71.

23 Idem, *Istoria Bucovinei*, p. 406.

24 ASS, *fond. cit.*, dosar 27, fila 26, xerocopie.

25 "Bucovina", Cernăuți, nr. 30, p. 3.

26 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. XIX.

27 *Ibidem*, p. XX.

28 ASS, *fond. cit.*, dosar 32, fila 35, xerocopie.

Notă. Originalele documentelor folosite pentru redactarea acestui articol se găsesc la Arhivele Statului din București, fond I. Flondor.

LES CONCEPTIONS POLITIQUES CHEZ IANCU FLONDOR ET ION NISTOR RÉSUMÉ

Cet article présente deux conceptions opposées sur l'intégration de la Bucovina (Moldavie du nord) dans la Roumanie après 1918: la conception **autonomiste** (Iancu Flondor) présumant - pour le début - une autonomie étendue de la Bucovina dans le cadre du Royaume de la Roumanie et la conception **centraliste** (Ion I. Nistor) qui voulait dès le début l'introduction rapide de l'administration libérale dans la Bucovina aussi.

L'histoire a enregistré la *victoire politique* du type - et donc de la conception - d'homme versatile - Ion Nistor - sur la type d'homme politique - et donc sur la conception - honnête et intransigeant du point de vue moral - Iancu Flondor. Mais la *victoire morale* fut remportée par le dernier, dans le contexte où les habitants de la Bucovina regardèrent par la suite avec mépris et ressentiment les abus de l'administration instaurée par les "regăteni" (les libéraux du royaume de la Roumanie), en la comparant avec la rectitude de l'administration autrichienne.

PERSONALITATEA ȘI OPERA LUI NICOLAE IORGA ÎN VIZIUNEA LUI GHEORGHE BRĂȚIANU

NICOLAE URSULESCU

Despre opera și personalitatea unui mare om, care a avut capacitatea de a cuprinde, cu mintea și pana sa, cvasi-totalitatea manifestărilor istoriei umane, se poate scrie - și s-a scris, de altfel - în cele mai diverse moduri. Opera lui Nicolae Iorga rămâne, practic, un izvor inepuizabil de informații și, mai ales, sugestii, cerându-se, de la sine, mereu studiată și reanalizată, dezvăluindu-și noi și noi fațete. Interesul acestor exegeze asupra vieții și operei lui Iorga sporește atunci când ele ne parvin de la un alt pisc al istoriografiei noastre, crescut la școala și în admirația marelui istoric, continuându-i, atâta timp cât a fost posibil, activitatea de îndrumător al destinului istoriei românești.

Deși Gh. Brătianu era mai tânăr cu aproape trei decenii decât Nicolae Iorga, totuși mai multe repere biografice și mai ales de afinitate spirituală leagă destinele celor doi reprezentanți de excepție ai istoriografiei noastre. Iorga, cu intuiția sa ieșită din comun, a sesizat la tânărul de 18 ani, care pornise pe drumul cel greu al cunoașterii istoriei, calitățile care puteau să-l realizeze ca o mare speranță a științei istorice românești.

Iorga i-a urmărit cu atenție pașii lui Gh. Brătianu nu numai în scrierea primelor studii, pe care i le-a publicat în revista sa¹, ci și în domeniul vieții, reușind să determine o apropiere firească între tânărul care bătea la porțile maturității și celebrul său tată, primul ministru al țării, Ion I. C. Brătianu².

Ulterior, întregul demers istoriografic al lui Gh. Brătianu va urma marile linii pe care le regăsim drept caracteristice în activitatea lui Nicolae Iorga: o solidă și multilaterală informare documentară și livrescă; investigarea permanentă a fondului arhivistic; studierea problemelor de istorie universală și integrarea celor de istorie națională în cadrul acestora; abordarea tuturor problemelor fundamentale care stau la temelia dezvoltării istorice a poporului român; aplicarea consecventă a metodei comparatiste; promovarea permanentă și cu curaj a adevărului istoric; viziune largă asupra "istoriei vieții", dincolo de litera strictă a documentului; în fine, implicarea activă, în prim-planul vieții publice, pentru promovarea și rezolvarea marilor probleme naționale.

Chiar dacă prin deceniul al patrulea s-au ivit unele divergențe de metodă între Nicolae Iorga și istoricii mai tineri, grupați în jurul "Revistei Istorice Române", totuși Gh. Brătianu s-a abținut consecvent de la orice polemică împotriva magistrului său³, căruia i-a păstrat tot

timpul vieții, ca și după năpraznica lui moarte, o neștirbită admirație și un total respect.

Recomandat în 1928 de Nicolae Iorga pentru a deveni membru corespondent al Academiei, Gh. Brătianu va succede în fotoliul ilustrului său înaintaș în 1941, ca membru definitiv al înaltului for științific și de cultură al țării - prilej cu care, la 20 mai 1943, va evoca, în ședință publică, personalitatea marelui dispărut⁴.

De asemenea, Brătianu îi va succede lui Iorga și în alte funcții, din care va avea prilejul să continue activitatea atât de rodnică, ale cărei temelii le pusese Iorga: catedra de la Universitatea din București, direcția Institutului de Istorie Universală, coordonarea buletinului acestui institut, "Revue historique du Sud-Est européen". În toate aceste demnități și funcții, Brătianu nu a omis niciodată să elogieze meritele de fondator și de deschizător de drumuri ale lui Nicolae Iorga.

Mai mult chiar, în perioada tulbure a dictaturii militaro-fasciste, care a favorizat și asasinarea odioasă a marelui istoric, Brătianu a evocat cu curaj, în mai multe rânduri⁵, figura celui care fusese un adevărat campion în lupta împotriva fascismului și totalitarismului, atrăgându-și astfel, la rândul său, o atentă supraveghere din partea autorităților.

Chiar dacă Brătianu își exprima cu ocazia primirii în Academie, regretul de a nu fi avut prilejul să-și afirme, încă din timpul vieții lui Iorga, "prinosul de recunoaștere a uriașei sale opere"⁶, el va realiza ulterior, în mod consecvent, repunerea în valoare și în circulație a operei marelui istoric. Conștient că a analiza opera lui Nicolae Iorga depășește puterile unui singur om⁷, a stimulat și pe ceilalți membri ai Institutului de Istorie Universală, căruia i-a conferit de altfel numele ctitorului, să susțină mai multe conferințe și să publice studii, prin care să fie valorificate cele mai diverse laturi ale gândirii și operei lui Nicolae Iorga⁸. "Acele cercetări și scrieri de omagiu - arăta Gh. Brătianu - sunt cu atâta mai bine venite astăzi, când unii folosesc confuzia generală a spiritelor pentru a încerca să scadă, prin <<intimități>> de mahala, figura celui care va rămâne încă multă vreme, pentru adversari, un îndreptar al științei istorice"⁹.

Gh. Brătianu a accentuat în mod deosebit caracterul de universalitate al gândirii și operei lui Nicolae Iorga, arătând că spiritul său "nu suferea compartimentări, nici în timp, nici în spațiu"¹⁰, neexistând problemă "care să nu-l fi oprit, căreia scrisul său bogat să nu-i fi închinat măcar câteva pagini"¹¹.

În viziunea lui Nicolae Iorga - arăta Gh. Brătianu - istoria universală, ca și institutul de cercetare pe care îl întemeiasă, trebuiau să devină un mijloc de înțelegere între popoare, de statornicire a unei păci durabile în lume, punând în lumină, din trecutul fiecărui popor, factorii de unitate ai vieții universale¹².

Pentru Nicolae Iorga, istoria era "viața însăși, așa cum a fost și cu ce a fost", de aceea - aprecia Brătianu - "Iorga a fost printre acei care au avut viziunea istoriei totale"¹³. Iorga nu se putea opri doar la informația documentului, simțând nevoia "unei priviri de sus, mai libere, mai în acord cu experiența vieții", singura în stare să aducă "istoriei înțelesul ei adânc", ceea ce lipsește adesea lucrărilor "de specialitate și răbdătoare analiză"¹⁴. Adept el însuși al acestui mod de abordare profundă a istoriei, Gh. Brătianu arăta că este o permanentă întrebare "dacă istoricul care își mărginește orizontul la pereții bibliotecii și la dosarele arhivelor, nu riscă să ridice o construcție artificială, mai depărtată de realitatea ce

a voit să o înfățișeze, decât dacă ar fi voit să o înfățișeze, decât dacă ar fi privit-o într-o desfășurare dinamică, ce nu o poate însă înțelege decât cel care a trăit-o"¹⁵.

Oricât de mult l-a preocupat pe Iorga istoria universală, el nu a scăpat niciodată din vedere luminile pe care această istorie le poate arunca pentru lămurirea trecutului propriului popor. "Studiul istoriei românilor se confundă cu viața lui Nicolae Iorga" - afirma, pe bună dreptate, Gh. Brătianu¹⁶. În domeniul istoriei naționale, Iorga e considerat de Brătianu un adevărat deschizător de drumuri, prin uriașul material documentar pe care l-a adus la lumină, prin cunoașterea *de visu* a realităților întregului pământ românesc, prin tratarea celor mai diverse aspecte și instituții din trecutul neamului, prin sublinierea originalității civilizației românești în cadrul celei universale¹⁷. Brătianu compară plastic rolul lui Iorga în scrierea istoriei naționale cu efortul uriaș al defrișării unei păduri, în care până la el existau doar luminișuri răzlețe¹⁸. "Indrăznelele gândirii sale, într-o fulgerătoare intuiție, prindeau legături și dezvoltări ce nu fuseseră înregistrate de litera nici unui document... Nu este un rând din atâtea câte le-a scris, care să nu arunce sămânța unei idei, care să nu constituie prilejul unei discuții, care să nu pună probleme ce constrâng la examinare și cercetare"¹⁹. Brătianu arată că miile de documente publicate de Iorga sunt "adevărate pietre de temelie la clădirea unei istorii a românilor" și că "pe asemenea temelii se pot încerca alte arhitecturi decât cele învechite - și nu e mulțumire mai mare decât de a putea descoperi, dincolo de zidul ce oprea privirile, perspectivele unei lumi până atunci nebănuite... Se cuvine să nu uităm pe umerii cui ne-am ridicat pentru a privi peste peretele despărțitor"²⁰.

Brătianu, arătând că, deși în această uriașă operă se mai găsesc uneori inadvertențe sau trimiteri eronate, totuși "nu este o singură latură a istoriei naționale... în care să nu călcăm pe pământ, a cărui brazdă el a tras-o, ușoară sau adâncă, lată sau subțire, uneori poate greșită și de atâtea ori dreaptă... El a fost și a rămas până la sfârșit **Sămănătorul**"²¹.

Brătianu accentuează că Iorga nu a fost doar un istoric de cabinet, ci s-a avântat mereu în viața poporului său, a făcut din scrierile sale o flacără vie a conștiinței naționale, a fost "cărturarul sămănător al tuturor năzuințelor și revendicărilor neamului"²². El a crezut tot timpul în nașterea României Mari, chiar în greii ani ai primului război mondial, când, asemenea lui Petru Rareș odinioară, afirma: "vom fi iarăși ce am fost și încă mai mult decât atât"²³. Și în România postbelică, spunea Brătianu, pe Iorga "l-au prins... în hora lor, adesea zadarnică, frământările politice ale țării încă nedeplin așezate"²⁴.

Amintindu-și mereu cu recunoștință de ajutorul pe care Iorga i l-a dat la debutul său istoriografic, Brătianu subliniază rolul de îndrumător și creator de școală pe care l-a avut marele istoric pentru generațiile mai tinere, fiind un adevărat "animator al cercetării ucenicilor săi"²⁵.

Încercând să descifreze taina unei creații atât de impresionante, Brătianu arată că Iorga avea o memorie "care odată la sute de ani stăpânește o minte omenească"²⁶, dar că, în același timp, esența vieții marelui istoric a fost "munca fără preget"²⁷.

Brătianu amintește că meritele lui Iorga au fost recunoscute într-un mod concludent și peste hotare. Edificator în acest sens este chemarea sa anuală la Paris, în perioada interbelică, pentru a ține cursuri la Sorbona și la Academia de Inscricții și Litere Frumoase, "onoare rară pentru învățații străini" - remarcă Gh. Brătianu²⁸. De aceea Brătianu aprecia că

uriașă activitate a lui Iorga constituie "una din cele mai însemnate contribuțiuni ale neamului nostru, nu numai la disciplina istoriei, dar la știința lumii"²⁹ și chiar după dispariția sa "continuă să îndeplinească, de dincolo de mormânt și de granițe, misiunea sa de crainic și de călăuză a științei și culturii românești"³⁰.

Chiar dacă împrejurările erau departe de a fi cele mai potrivite pentru a se vorbi despre sfârșitul de martir al lui Iorga, Brătianu reușește, în admirabile pagini, să reliefeze valoarea de simbol atragice a dispariției a celui pe care îl consideră unul "din marii slujitori ai neamului, căzut pentru apărarea independenței și libertății românești"³¹. Nicolae Iorga era conștient că toate marile noastre înfăptuiri se bazează pe sacrificiile generațiilor trecute: "În trecutul nostru mulți oameni au suferit. Dacă suntem ceva, noi suntem ceva numai prin suferința lor. Toateputerile noastre nu sunt altceva decât jertfa lor, strânsă laolaltă și prefăcută în energie"³². Într-adevăr, arată Brătianu, "în zilele întunecate ce i-au curmat firul vieții", "părea că se abate din albia săpată de veacuri cursul tradițional și firesc al istoriei românilor, după ce rășluiri samavolnice și vitregi îi călcase dreptul și hotarul. A intervenit atunci... singurul fapt ce mai putea zgudui conștiința publică a țării: vestea brutală a sfârșitului său. În freamătul de groază cu care a întâmpinat-o revolta unui neam întreg, această conștiință s-a regăsit, așa cum prorocul ei o vestise. S-a deșteptat din nou, mai puternic decât toate... urgiile străine, ce-și împărțiseră minți și suflete, sentimentul adânc al gliei românești încălcate, al unității ei prăbușite. Am simțit, mai aprinsă și mai răscolitoare de împotrivire, de dârzenie, de răzbunare, durerea vremurilor pe care le trăisem... Nu era printre noi, cu trupul, dar spiritul său plutește iarăși, neîmpăcat și năvalnic, deasupra noastră - cât mai lipsește din ogorul, răscolit de el, o singură brazdă, câtă vreme poruncile istoriei românești nu s-au împlinit, în întregul cuprins al hotarelor ce le-a tras altădată dreptatea"³³.

Gh. Brătianu își exprima convingerea că: "Va veni odată vremea în care se va putea vorbi și despre sfârșitul lui, tragedie asemănătoare doar aceleia în care Miron Costin și-a lăsat, cu două veacuri și jumătate în urmă, frumosul cap de cronicar și de gânditor"³⁴, fără să bănuiască atunci că el însuși, peste puțini ani, se va alătura celor doi martiri căzuți sub loviturile unor împrejurări istorice nedrepte.

Zeita istoriei, Clio, este adesea capricioasă și crudă. Ii place să fie adulată, să i se cânte faptele de către cei mai înzestrați slujitori ai ei, dar, fără remușcare, asistă la martirajul lor, lăsându-i pradă unor dezlănțuiri subumane. Și atunci... amuțește brusc lira inspirată a aedului, fără să-și mai poată depăna până la capăt cântecul vieții și al faptelor, care e al adevărului și al poeziei. Se aud pentru o vreme acordurile false și dizgrațioase ale unor pseudo-istorici, cărora Muza nu li se arată niciodată în întreaga lor frumusețe și lumină. Până când... timid, dar hotărât, luptând cu himerele imposturii, apar iarăși slujitorii adevărului, care redau, plini de har, strălucirea neasemuită a celui care l-a vegheat pe om de la primii săi pași pe globul de tină și soare și-l va urmări mereu, din umbră și neștiută, pe Golgota devenirii lui.

NOTE

- 1 Gh. Brătianu, *O oaste moldovenească acum trei veacuri. Răscoala boierimii împotriva lui Ștefan Tomșa*, în "Revista istorică" II, 3-6 martie-iunie 1916, p. 54-79.
- 2 Valeriu Râpeanu, *Studiu introductiv la Gh.I. Brătianu, Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. VIII, nota 3.
- 3 *Ibidem*, p. XX, XXI și nota 18.
- 4 Gh.I. Brătianu, *Nicolae Iorga, istoric al românilor*, în "Academia Română. Discursuri de recepțiune", LXXXI, 1943.
- 5 Idem, *Nicolae Iorga. Trei cuvântări*, București, 1944.
- 6 *Ibidem*, p. 41.
- 7 *Ibidem*, p. 43.
- 8 Idem, *Institutul de Istorie Universală "N. Iorga" la zece ani de la înființare*, București, 1947, p. 39-40, 46.
- 9 *Ibidem*, p. 40.
- 10 Idem, *op. cit.*, 1944, p. 12-13.
- 11 *Ibidem*, p. 25.
- 12 Idem, *op. cit.*, 1947, p. 38.
- 13 Idem, *op. cit.*, 1944, p. 53.
- 14 *Ibidem*, p. 15-16, 65-66.
- 15 *Ibidem*, p. 16.
- 16 *Ibidem*, p. 49.
- 17 *Ibidem*, p. 14, 45, 47-48, 50-51, 54, 67.
- 18 *Ibidem*, p. 67.
- 19 *Ibidem*, p. 14.
- 20 *Ibidem*, p. 48-49.
- 21 *Ibidem*, p. 68.
- 22 *Ibidem*, p. 7.
- 23 *Ibidem*, p. 37.
- 24 *Ibidem*, p. 69.
- 25 *Ibidem*, p. 60-61.
- 26 *Ibidem*, p. 68.
- 27 *Ibidem*, p. 42.
- 28 *Ibidem*, p. 63.
- 29 *Ibidem*, p. 13.
- 30 Idem, *op. cit.*, 1947, p. 46.
- 31 *Ibidem*, p. 42.
- 32 Idem, *op. cit.*, 1944, p. 36.
- 33 *Ibidem*, p. 76-77.
- 34 *Ibidem*, p. 75.

LA PERSONALITÉ ET L'OEUVRE DU NICOLAE IORGA DANS LA VISION DU GEORGE BRATIANO**Résumé**

L'auteur analyse le mode dont l'oeuvre du plus grand historien roumain a été réceptionnée par un autre sommet de l'historiographie roumaine, G. Bratiano, qui a lui été disciple et continuateur dans de nombreux domaines. L'entière démarche historiographique de G. Bratiano a suit les traits caractéristiques de l'activité de N. Iorga: une solide et multilatérale information documentaire; l'investigation en permanence du fond des archives; l'étude des problèmes d'histoire universelle et l'intégration de l'histoire nationale dans celle-ci; l'abord des tous les problèmes fondamentaux qui ont déterminé l'évolution historique du peuple roumain; l'application conséquente de la méthode comparative; l'affirmation permanente de la vérité historique; une vision large sur "l'histoire de la vie", au delà de la lettre stricte du document; enfin, l'implication active dans la vie publique pour promouvoir et résoudre les grands problèmes nationaux. Dans ce sens, G. Bratiano a dédié au Nicolae Iorga des pages mémorables, en contribuant décisivement à la compréhension de l'homme Iorga et de son oeuvre.

Les oeuvres historiques de deux savants été particulièrement appréciées par grandes personnalités de l'historiographie universelles. Malheureusement, un destin tragique a marqué la fin de la vie de deux savants - victimes des forces maléfiques (le legionarisme et le communisme) éclatées à un moment donné sur la scène de l'histoire roumaine.

DOCUMENTE

INFORMATII INEDITE PRIVIND ACTIVITATEA POLITICĂ A LUI P. P. CARP

GH. IACOB
C. TURLIUC

Aspectele legate de activitatea politică a junimiștilor au constituit un tentant subiect de cercetare pentru numeroși istorici și literați, care, în urma unor aprofundate demersuri, au adus contribuții meritorii în această direcție¹. De asemenea, o sursă de cea mai mare importanță o reprezintă scrierile și mai ales discursurile politice ale liderului junimist P. P. Carp².

Pe baza unui manuscris inedit - aflat într-o colecție particulară din Iași - redactat de către Sevastia Carp (soția lui P. P. Carp) după decesul soțului - ne propunem prezentarea unor aspecte din activitatea politică a lui P. P. Carp și a junimiștilor, în general. Sevastia Carp, soție a liderului junimist din 24 noiembrie 1873, este fiica lui Ion Cantacuzino (om politic, fost ministru în ministerul din timpul locotenenței domnești și în primele două guverne de sub Carol I) și a Mariei Mavros, fiind deci verișoară primară cu Gh. Cantacuzino (Nababul). Ea a fost, după afirmația lui C. Gane, "tovarășa de-o viață a omului pe care l-a înțeles..."³, fapt ce ne îndreptățește să acordăm mai multă încredere informațiilor din document. Documentul include și un substanțial fragment dintr-o scrisoare (după știința noastră, necunoscută) adresată de P. P. Carp unui om politic englez, în care se fac referiri la doctrina junimistă.

Manuscrisul sintetizează în cele 13 file și jumătate doctrina și programul junimist, precum și activitatea politică a lui P. P. Carp. Ii este creionat portretul politic⁴, insistându-se pe consecvența sa în principiile îmbrățișate, pe calitățile de om de stat și parlamentar, pe fundamentul teoretic bogat ce a stat la baza activității sale politice, pe forța practică și pe dezinteresarea totală de care a dat dovadă. "O simplă expunere a ideilor lui Petre P. Carp - scrie autoarea - a activității lui ca luptător în parlament, ca făptuitor la minister, ar ajunge ca să rămâie vie icoana acestui înțelept, la care concepția (lucrurilor) era filosofică, acțiunea energetică, forma ce ei o da practică și clară; căci la dânsul elocința nu era decât oglindirea curată și luminoasă a adâncei convingeri, din care hotărârea neșovăitoare izvora

în mod firesc". (p. 2) Portretul este completat și de imaginea de perspectivă asupra întregii sale activități așa cum a perceput-o soția sa și fără îndoială chiar el după retragerea din viața politică. "Față de împrejurări ce dădeau politicei interne și externe o direcție opusă acelei urmate până atunci de Petre Carp, ajuns la adânci bătrânețe, se retrase în viața privată cu conștiința unui trecut de care se putea fâli; un trecut de mândră neatarnare și de muncă desinteresată, ce îi adusese prin chiar superioritatea firei sale, pe lângă adânci mulțumiri sufletești și amare dezamăgiri. În liniște supusă se sfârși o lungă viață închinată binelui obștesc". (p. 13-14)

O problemă atent surprinsă în manuscris este cea a trăsăturilor vieții politice românești din epocă; se fac referiri la corupție, politicianism, raporturile burghezie-moșierime⁵; este justificată apariția junimismului și a programului "Era Nouă". "Constatarea că vechile partide își făcuseră vremea a dat ființă junimismului. Marele vostru Burke - se spune în scrisoarea citată a zis-o înainte de mine: "Singur acel principiu este adevărat, care se întemeiază pe un interes general, a cărui satisfacere a devenit actuală". Vechile partide reprezintă într-adevăr interese generale; dar aceste interese acum satisfăcute au încetat de a fi actuale. Lupta pentru libertate (libertatea presei, libertatea întrunirilor, libertatea de vot, libertatea hotărârii impozitelor, egalitatea tuturor înaintea legii etc. etc.) s-a sfârșit cu triumful lor; și aceste interese generale o dată intrate în domeniul public, din chiar această cauză nu pot servi de principii partidelor politice. ... Diferența între liberali și conservatori începe a se șterge reducându-se mai mult sau mai puțin la o deosebire de seriozitate și onestitate în aplicare. ... Gruparea oamenilor în jurul persoanelor influente iar nu în jurul ideilor, e unul din simptomele acestei stări anormale și fărâmare a partidelor arată progresele reului. ... Din punctul de vedere social și politic putem zice că burghezimea a pus aproape singură mâna pe cea mai însemnată parte a câștigurilor".... "Era Nouă" - comentează autoarea - atât de dorită de el nu devenise o realitate, căci, invidia și egoismul puseseră piedică progresului și mulți ani se pierduseră în sterpe lupte individuale"⁶. (p. 13)

Problema ritmului de dezvoltare a țării, atât de dezbătută în epocă, ocupă un loc aparte în document. Adeptă a concepțiilor junimiste, autoarea însemnărilor plasează personalitatea soțului în mediul în care a trăit, într-o societate care "trecea cu o repeziciune anormală, din stadiul feudalității la acel al democrației cea mai înaintată"⁷. Și, continuă autoarea, "în timpul acestei evoluții violente, privind cu satisfacere curentul puternic ce împingea România spre civilizația apuseană, Petre Carp intră, de la începutul carierei sale, cu juvenila ardoare în partidul conservator, căutând a canaliza acest curent spre a face din el o putere dătătoare de viață". (p. 3)

O parte substanțială a manuscrisului și, în special, a scrisorii lui P. P. Carp, face referire directă la doctrina junimistă. Sunt subliniate aspecte vizând ritmul de dezvoltare în raport cu stadiul de dezvoltare în care se afla societatea românească, disputa cu vechii conservatori, necesitatea reformulării programelor politice, "intervenționismul de stat", "revoluția pornită de sus" și altele. "Inzestrat cu însușirile cârnașului - se arată în manuscris - ce cu prudență știe a îndrepta corabia spre țel, Petre Carp simți datoria ce avea de îndeplinit; și pe baza sănătoasă a unei dezvoltări normale care a corespuns nevoilor stadiului în care ne aflăm, el elaboră un larg program de activitate politică

împrejurul căruia se adună un număr (la început restrâns) de tineri culti, ieșiți din sânul societății literare "Junimea" din Iași. La 1880 această grupare s-a despărțit de vechiul partid conservator, fățiș ostil ideilor mai înaintate ale lui Petre Carp și care respinsese programul lui fără chiar a îl voi discuta. Sub numele de partid junimist, de juna dreaptă sau de partid constituțional ea formă atunci o organizare distinctă, care, cu vremea, mărindu-se își păstră întreaga ei neatârnată. (p. 3-4) ... Aruncând o privire asupra drumului pe care l-am făcut până acum - se arată în scrisoare - putem lesne constata că rezultatele obținute n-au servit decât a curăți terenul. Libertatea de conștiință, de vot, de presă, de întruniri, de asociațiune și în genere toate libertățile moderne n-au făcut alt ceva decât a înlătura piedicile ce se opuneau progresului. Chestia de a ști cum să se întrebuințeze libertatea cucerită, este încă de rezolvat, și va fi terenul luptelor ce se pregătesc. Înainte de a veni cu noi revendicări, e bine să ne întrebăm dacă libertățile aceste au folosit tuturor. ... Cei săraci, cei mici și slabi în a căror nume s-a făcut marea revoluție creștinească, stau încă în așteptarea realizării făgăduințelor milenare. Politicește așteptarea lor va fi eternă, căci cârmuirea maselor prin mase, este o utopie primejdioasă, care vecinic va duce la o dureroasă dezamăgire; economicește, însă, lucrul stă altfel, și pretindem că datoriile societății moderne este de a asigura bunul trai al celor mici... Două căi se pare că duc la acest țel: una este revoluția pornită de jos, aceiaaltă revoluția pornită din sus. Întâia, care se face prin mijlocul mișcărilor populare a fost întotdeauna o scamatorie a capetelor răscoalei, în folosul lor personal. Istoria o poate dovedi. A doua, făcută din inițiativa celor de sus în folosul celor de jos, se poate realiza fără sguduiri violente, și aceasta urmărește junimismul". (p. 5-7)

Găsim în acest text sinteza crezului politic al lui P. P. Carp. Manuscrisul cuprinde alături de astfel de aprecieri doctrinare și programul junimist expus sub forma unui bilanț. Sunt prezentate legile și măsurile din perioadele în care junimiștii s-au aflat la putere. Aprecierea ca "realizat/nerealizat" impune din partea cercetătorului o analiză atentă pentru a înlătura subiectivitatea autoarei⁸.

Preocupările pentru politica externă, principiile după care s-a călăuzit în înfăptuirea acesteia P. P. Carp, își găsesc și ele oglindirea în manuscrisul Sevastiei Carp. După aprecierea autoarei, liderul junimist a fost "Neîmpăcatul adversar a politicei rusești ce, cu seculara și fireasca ei tendință de a stăpâni Delta Dunării, Strâmtoarele mării și Țarigradul, el o credea că este cea mai primejdioasă pentru țara lui" (p. 2) și el "urmărea neatârnată de fapt a țării lui față de marile puteri". În susținerea acestei din urmă aprecieri, autoarea notează: "De aceia la Viena, în 1882-1883, el a ținut piept Austriei pentru apărarea drepturilor noastre suverane pe Dunăre, dând adversarului seu politic Ion C. Brătianu, concursul unui recunoscut talent diplomatic; de aceia la 1888 răscumpără de la societăți austriace și engleze căile ferate Roman-Ițcani și Cernavodă-Constanța; de aceia, nemângâiat de repede și sistematica deznăționalizare a celei mai mănoase părți a vechiei Moldove de două ori răpită de ruși, prevăzând primejdia întinderii stăpânirii străine, prin pierderea gurilor Dunării, el îndreptă politica externă spre o alianță defensivă cu țările ce, ca România, limitrofe de imperiul Tzarilor, erau ca și expuse a fi înecate în oceanul slav. De aceia când izbucni războiul european el nu-și schimbă părerea dar o groaznică revoluție

deremă ca prin farmec marele imperiu dușman și țara fu scăpată"⁹. (p. 12)

După opinia noastră, aducerea în circuitul științific a acestor informații - chiar în această modalitate, care, poate fi, desigur, dezvoltată - oferă posibilitatea completării imaginii asupra activității junimiștilor, confirmând, dintr-o nouă perspectivă, doctrina lor politică. Calitatea sursei rezidă în valoarea de martor apropiat și competent a autoarei, documentul fiind realizat pe baza unor acte originale și în urma unor raporturi directe cu P. P. Carp. Prin conținut, manuscrisul confirmă și completează portretul lui P. P. Carp - văzut din imediata apropiere - reprezentând o nouă dovadă a consecvenței sale doctrinare.

Și, nu în ultimul rând, manuscrisul are o certă valoare documentară, pentru aprofundarea și nuanțarea interpretării asupra intențiilor și realizării programului conservatorilor.

NOTE

1 Vezi, spre ex.: Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, 1987; *Junimea și Junimiștii* (ediție de I. Arhip și D. Vacariu), Iași, 1973; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, ediția a II-a revizuită și adăugită, București, 1978; Al. Zub, *Junimea. Implicații istoriografice. 1864-1885*, Iași, 1976 ș.a.

2 P. P. Carp, *Discursuri*, vol. I (1868-1888), București, 1907; Idem, *Era Nouă. Discursuri parlamentare*, București, 1888; Idem, *Discursul rostit asupra legii minelor*, București, 1895; Idem, *Exproprierea mării proprietăți*, București, 1914; Idem, *România și războiul european*, f.a., și altele.

3 C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, I, București, 1936, p. 184.

4 *Ibidem*, p. 61.

5 Referitor la aceste probleme vezi și: Gh. Iacob, *Raporturile dintre liberali și conservatori în viața politică a României la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*, I, AIIAI, 1/1988, II, AIIAI, 1/1989; Gh. Iacob, Cătălin Turliuc, *Viața politică din România modernă. Opinii în istoriografia străină*, în *Românii în istoria universală* (coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), III, Iași, 1988.

6 Pentru concepțiile politice promovate de către P. P. Carp vezi lucrările menționate la nota 2.

7 De fapt, în efortul țării de realizare a unui ritm de dezvoltare, pentru intensificarea integrării în Europa capitalistă a vremii, se manifesta un dezechilibru între posibilități și necesități, realitate speculată de conservatori în lupta ideologică cu liberalii. (Vezi pe larg: I. Agrigoroaiei, V. Cristian, Gh. Iacob, *România de la Independență la Marea Unire (coordonatele și strategia dezvoltării)*, Iași, 1989.

8 "Programul partidului junimist: Descentralizarea administrativă - N'a putut fi realizată; Chestia regulării împrumutării a țărânilor - N'a putut fi realizată; Maioratul pentru clasa țărănească - N'a putut fi realizată; Domeniile statului vândute țăranilor - Realizat; Legea breslelor - n'a putut fi realizată; Legea creditelor agricole - Realizat; Legea

muncii agricole modificată în favoarea țăranului - Realizat; Obligatorietatea învățământului primar - Realizat; Reorganizarea școlii de agricultură - Realizat; Inițierea școlii de agricultură - Realizat; Intemeierea băncii naționale pe etalonul de aur - Realizat; Reorganizarea finanțelor și a min. de Domenii - Realizat; Reorganizarea învățământului comercial - Realizat; Crearea școlii de comerț - Realizat; Legea învățământului profesional - Realizat; Crearea cursurilor libere la aceeași școală - Realizat; Crearea de școli profesionale - Realizat; Crearea școlii de sericultură și țesătorie - Realizat; Legea minelor - Realizat; Legea ajutoarelor muncitorești - Realizat; Crearea serviciului de statistică - Realizat; Drepturile politice date dobrogenilor - Realizat; Crearea de ferme modele în Munt., Mold., Dobr. - Realizat; Crearea de pepiniere de vițe și pomi roditori - Realizat; Plantație de vii și salcâmi în nisipurile de la Ciuperceni - Realizat; Impăduriri în Bărgan - Realizat; Forarea de puțuri artesiene în Bărgan - Intreruptă din cauza schimbării de minister; Transformarea mlaștinilor Deltei Dunării în teren arabil sub direcția unor specialiști olandezi - Langeveld și Tonell -tratarele întrerupte din cauza schimbării de minister (f. 8); Legea pentru crearea conductelor de petrol Cămpina-Constanța (Pipe-lines) - Realizată; Lucrări de explorare miniere în Gorj, Vâlcea, Argeș - Realizată; Inceput de organizare a stațiunilor balneare - Realizată; Canalizarea Borcei - Realizată; Canal pentru aducerea apei Argeșului în Dâmbovița între Bolentin și Cotroceni - ?; Crearea și colonizarea a 14 sate românești de a lungul graniței bulgare - Realizat; Sindicatele agricole - Realizat. (f. 9). In original, pentru "realizat"/"nerealizat" apar ghilimelele. Analiza riguroasă a acestui program, a măsurii în care a fost realizat depășește - ca spațiu, în primul rând - intențiile demersului nostru.

9 Vezi pe larg: I.G. Duca, *Amintiri politice*, I, München, 1981, p. 51-64.

VASILE GRECU - EXTRASE DIN JURNAL

CONSTANTIN ȘERBAN

VASILE GRECU, bizantinolog român născut la 31 iulie 1885 în comuna Mitocul Dragomirnei (Suceava), decedat la București, membru corespondent al Academiei Române în 1936, vicepreședinte de onoare al Asociației Internaționale de studii bizantine în 1971, a abordat în lucrările sale și în numeroase studii și articole tema ca și influența literaturii și artei bizantine asupra literaturii și picturii medievale românești, a publicat în ediții critice în anii 1958-1971 cinci volume în colecția *SCRIPTORES BIZANTINI*. Opera istorică a cronicarilor bizantini: Georgios Sphrantzes, Constantin VII Porfirogenetul, Critobul din Imbros, Laonic Chalcocondil, Georgios Dukas (Pentru datele biobibliografice vezi: "Revue des Etudes sud-est européennes", 3-4/1965, p. 379-384, Revista "Studii", 5/1972, p. 1127-1130, *Enciclopedia istoriografiei românești*, 1978, p. 163-164, *Știința în Bucovina*, Suceava, 1982, vol. I, p. 63-64).

La un deceniu de la moartea sa arhiva sa personală a fost depusă la Biblioteca Academiei Române, secția manuscrise, achiziții 48/1982.

În cele ce urmează am selectat dintr-unul din jurnalele sale personale fragmente din atitudinea autorului față de evenimentele politice din România din acea vreme.

p. 19 v 12-20 iunie (1940) cu avionul la Arad și înapoi la bacalaureatul Timișoara.

p. 20 r (partea de sus ruptă pe o lungime de 2 cm.) apoi în continuare se distruge... Basarabia și mai bine de jumătate din Bucovina. În (lung) șir de suferințe poporul român mai îndura o nedreptate strigătoare la cer. Dreptatea imanentă nu se poate să nu-l răzbune și să-i dea satisfacția cuvenită, întorcând Basarabia și întreaga Bucovină în hotarele statului român.

· 29 iulie 1940 cu avionul la Constanța, apoi cu trenul la Carmen Silva, unde rămân până la 28 august 1940, ultimele 7 zile împreună cu Victor, mereu zdrobit de slăbiciunea guvernului Gigurtu și de lașitatea lui vodă Carol al II-lea în tratativele cu ungurii și bulgarii, tratative ce duc la pierderea rușinoasă a județelor Caliacra și Bazargic prin buna "învoială" din septembrie 1940 și a județelor Maramureș, Satu Mare, Sălaj, Someș, Năsăud, Mureș, Ciuc, Odorhei, Trei Scaune în întregime și părți mari din Bihor și Cluj prin așa-zisul arbitraj

de la Viena din 29 aug. Să dea D-zeu ca atunci când se va sfârși războiul de cucerire al Germaniei și Italiei, Ribentrop și Ciano, călăii României, să se simtă așa cum m-am simțit eu când am aflat prin radio de hotărârea lor. Iar păcătosul de M. Manoilescu mai bine se îneca în canalul Dunării din Viena decât să semneze acel arbitraj.

20 v. 29 sept. 1940-10 oct. 1940 am citit....

16 oct. 1940. Conferința lui Nichifor Crainic despre *Viața spirituală în România de azi*, expune frumoasa poetică, în deosebire asupra Doinei și a înclinării românului spre singurătate, dar nu pomenește nimic despre nădejdea de refacere a hotarelor, deși avea prilej.

Joi 24 oct. 1940. Conferință la Universitate a prof. Harmianz de la Frankfurt despre atlasul de folclor german. Lucrare interesantă pentru urmărirea influențelor adânci populare între popoare. Invita la colaborare. Când îl felicit, îi spun cu amărăciune că am avut și noi Institut de folclor, îmi spune că știa. Să repare germanii nedreptatea arbitrajului dictat de la Viena, să-și câștige mai multe simpatii în sufletul poporului românesc decât prin toate conferințele și vizitele lor așa zise invitate.

Luni 28 Oct. 1940. Italienii invadează Grecia, macaronarul Ciano a găsit la Budapesta pe lașul Manoilescu și nemții au avut un succes neașteptat sfâșiind trupul României. Acum vreau și italienii un (21 r) succes analog în Grecia. Dar acolo nu stă pe tron un laș **ca Carol**. Deși suntem cu pacostea și primejdia comunistă în spate, nu m-aș supăra macaronarii să fie nițel striviți prin stâncile prăpăstioase grecești căci nu poți ca Român să-ți stăvilești indignarea pentru pierderea Ardealului de nord. Clujul a fost dat ungurilor numai prin stăruința lui Ciano. Imi povestește prof. I. Lupaș din Cluj, că la mijloc a fost o dragoste a lui Ciano cu o unguroaică, fiica unui prof. univ. ungur de la Cluj. Prin influența ei am pierdut Clujul. Ăștia sunt făuritorii Europei nouă. Deocamdată văș că sunt călăii națiunilor mici sau slabe militărește.

9 nov. 1940 La ministerul propagandei asist la filmul fostului Inst. Social luat în satul Sant din jud. Năsăud trecut sub jug unguresc și din munții Apuseni. Filmul s-a arătat prof. Harmianz de etnografie și folclor și directorul Invăț. superior din Berlin. Filmul unui sat atât de neaoș românesc mișcă până la lacrimi știindu-l din nou înstrăinat. La despărțire îi spun prof. german Harmianz că așa nu se face pace. Imi spune asta nu rămâne așa, că el i-a spus lui Pușcariu, rectorul universității clujene din Sibiu, să nu clădească nimic acolo, căci după pace se întoarce la Cluj.

10 nov. 1940. În spre orele 4 dim. puternic cutremur, să-mi trag plapoma peste cap, spre a-mi feri ochii de tencuiala ce cădea de pe pereți și de frica căderii tavanului, casa din str. Alexandrina 17 a rezistat destul de bine. În oraș blocul Carlton cu 12 etaje s-a prăbușit, îngropând oameni sub el. Aproape nu e casă în București să nu fi suferit ceva. Era ceva îngrozitor așteptând tot fie ultima sguduitură și aceiei urma tot alta.

29 nov. 1940. Am asistat la înmormântarea lui Nicolaie Iorga. Lume foarte multă și aleasă și mulți plângând. Stai uluit. Un om ca Iorga, întrunind cele mai alese calități de om și nu cele mai rele din scăderile inerente firii omenești, cel mai de seamă istoric al nostru și unul dintre cei mai mari istorici moderni, un mare Român, care a pus peatra de temelie a României întregite de ieri a fost scos din casă și ucis pe margine de

șanț. Regreți că n-ai încheiat această viață înainte de a se fi proclamat ca armă politică omorul și să nu fi apucat acest nenorocit an 1940 al ciuntirii lașe de hotare și a ciuntirii demente a bunului nume românesc. Ci că ar fi vinovat moral de moartea căpitanului, care ar fi vrut să fugă în străinătate și n-a putut din cauza procesului intentat de lorga pentru ofensă.

31 dec. 1940. S-a încheiat anul marilor noastre nenorociri prin sfârtecarea granițelor etnice românești. În așa împrejurări e așa de deplasată nu știu cum vorba despre oarecari biruință, în loc să-și dea seama că printr-o nenorocire din afară au ajuns a fi organizațiune de guvernare. Mare noroc e că nu l-au ucis nebunii din trecut, că rămânea săraca Românie așa ciuntită cum e, de izbeliște căci ceilalți în 3 zile ar fi dat-o gata, forfecând-o într-un *occupationsgebiet* german.

(f. 22 r). 8 ian. 1941. Miercuri Consiliul facultății. Ii dau lui C. C. Giurescu un articol *Un vechi motiv de folclor italian în românește* pentru "Revista Istorică Română". După deschiderea ședinței decanul Al. Marcu saluta colegii ca după vacanță, dorind redobândirea întregii țări. Ia cuvântul prof. de bizantinologie N. Bănescu, pentru un vădit frumos gest de curaj și nobleță, făcând un scurt dar mișcător elogiul lui lorga, invitând consiliul să păstreze un moment de reculegere. Cu emoție stau cu toții în picioare. Insuși rectorul ezitează nițel, apoi se ridică și el. Apoi rectorul P. P. Panaitescu legându-se de vorba lui Bănescu în aceste vremuri de lașitate, cere să se treacă în procesul verbal și elogiul lui Vasile Cristescu, ucis de ceilalți nebuni, fost asistent universitar și un tânăr istoric al antichității de valoare. Deși se elogiază și se trec în procesul verbal numai membrii consiliului totuși se admite fără obiecție dorința rectorului. Gestul lui Bănescu îi face toată cinstea și a impresionat mult pe toți. O fi fiind el cam apucat și neastâmpărat, dar de astă dată a fost de o atitudine curajoasă și nobilă. Dacă cuminenția generalului Antonescu n-ar fi desființat așa zisa poliție legionară, acest act de curaj îl costa viața, dar așa e probabil că-l va costa catedra.

21-23 marți până joi ianuarie 1941. Legionarii și-au dat în petec. Fără răzvrătire și opoziție nu pot exista. Marți mergând la curs îmi șoptește un funcționar de la secretariat să semnez în condica de prezență, dar cursul să nu-l țin. În sala de consiliu dau peste decan, dl. Al. Marcu cu dnii Gh. Brătianu și Al. Busuioceanu. Decanul ne comunică să nu ținem curs potrivit ordinului verbal dat de rector. Aici aud că la amiazi studenții și muncitorii legionari (f. 22 v.) s-au baricadat în palatul prefecturii de poliție, de unde armata nu-i poate scoate. Au trimis vorbă și la universitate dacă va veni armata, să nu o lase să fie ocupată de armată. Știrea e interpretată că eventual vreau și din universitate să-și facă o citadelă. Se vorbește că se urmărea o lovitură de stat în contra conducătorului statului glul Antonescu. Discuția noastră e tristă și dureroasă pentru halul în care a ajuns biata Românie întregită, cu hotarele sfârâmate și cu dezordine înlăuntru. Venind spre casă în calea Victoriei citesc un afiș răzleț în care președintele general al studenților din România, V. Trifa spune cam următoarele: "În mijlocul orașului a fost ucis un ofițer german. Omorul a fost săvârșit de Intelligence service-ul englez și de francmasonul subsecretar de stat de interne Rioșeanu. În locul acestuia a fost demis ministrul de interne generalul Petrovicescu. Se cere conducătorului statului pedepsirea lui Rioșeanu și înlăturarea tuturor francmasonilor

și formarea unui guvern legionar curat. Mă întreb: iarăși studenții sunt chemați să ceară schimbare de guvern și reforme în stat. Unde e organizația legionară? Unde e șeful lor Horia Sima? A doua zi miercuri încercând la 9 dimineața să merg la Universitate găsesc că circulația e întreruptă. Se aud mereu împușcături și rafale de mitralieră. Acestea au durat până joi. O dizidență legionară pare că a vrut să răstoarne (f. 22 r și v ruptă). ue

(p. 26 v). 21/2 1943. Duminica după amiaza la partidele obișnuite de șah la Ite. Acolo sensibilul, subtilul și neîntrecutul scriitor al oamenilor celor buni care e I. Brăt(escu) Voin(ești). Povestește fermecător. A fost la conducătorul statului, pentru ca cenzura să-l lase să publice o admirabilă, actuală și total inofensiva scrisoare deschisă către un cunoscut conte ungur. Indrăznesc să-l întreb dacă la conducător a adus vorba de Transilvania. Spune că i-a spus: "Am fost la Führer care m-a întrebat dacă-l secondez până la capăt contra bolșevicilor. Răspunsul meu depinde de un răspuns al Dumneavoastră. Și am scos din buzunar hârtia cu hotărârile arbitrajului de la Viena, i-am arătat-o și am întrebat, dacă este înțeles, să o rup. Mi-a spus da și i-am spus da, că-l secondez până la capăt în lupta în contra bolșevicilor cu toată puterea", ne povestește apoi de sănătatea bună și încrederea în victoria finală a conducătorului. Apoi discuții despre originea românilor, că noi am fi de originea romanilor, că noi am fi de origine și limbă curată geto-dacă, geto-dacii fiind părinții tuturor neamurilor romanice.

Biblioteca Academiei Române, secția msse. Arhiva Vasile Grecu
II ms. 1 f. 26 v-27 r.

T O P O N I M I E

HORAIȚ (APELATIV, NUME TOPIC, NUME DE PERSOANE)

ION POPESCU-SIRETEANU

Despre apelativul, antroponimul și toponimicul **horaiț**, **horaiță**, **Horaet**, **Horaiț**, **Horaița** am publicat în *Analele Universității din Iași*, 1972, p. 123-124, o notă pe care acum o reluăm în plan mult mai larg și ale cărei concluzii le vom îndrepta în baza unor noi cercetări.

Cuvântul **horaiță** a fost înregistrat de cele mai multe dicționare românești. Astfel, în *Lexiconul de la Buda*¹, **horaiție**, pl. **horaite**, este înregistrat cu sensul "locul cel de amblatu printre case în sate și orașe; ulicia". Laurian și Massim, în *Glossariu*², preia din *Lex. B.* sensul "stradă printre casele unui sat". Ei cunosc și expresia **a umbla pe horaiță** și fac precizarea: "nu știm să se fi zis sau să se zică undeva dincoace de Carpați". Cu privire la originea cuvântului, nu propun nici o explicație, dar îl considerau străin de vreme ce îl încadrează în *Glossariu*. A. Cihac³, care cunoaște (după Laurian-Massim) expr. **a umbla pe horaiță**, trece cuvântul între elementele slave, dar nu precizează o origine sigură, ci pe lângă bg. *horatŭ*, indică ngr. *horatās* și tc. *chorāta*, care au sensuri cu totul diferite de cuvântul românesc. H. Tiktin⁴ nu a reținut în dicționarul său cuvântul **horaiț**. Autorii *DA*⁵ îl cunosc din Sălaj, cu sensul "drum, stradă, uliță". I. A. Candrea⁶ cunoaște **horaiță** tot din Transilvania, având, în afară de semnificația din *Lex. B.*, și pe cea de "broboadă". A. Scriban⁷ știe că în nordul țării se folosește cu înțelesul "coclauri"; el recomandă o comparație cu ucr. *gora* (citește *hora*). În *DM*⁸, cuvântul este prezentat ca regional, cu sensul "drum format în mod natural printre casele unui sat sau ale unui oraș". Nu se propune nici o soluție etimologică. Autorii *DEX*⁹ prezintă o definiție la fel de incompletă, dar mai clară: "drum format în mod natural, prin circulație, între casele unei localități rurale", cu etimologie necunoscută. În *SDE*¹⁰ cuvântul nu este glosat.

După informațiile lui I. G. Sbiera, C. Diaconovici în *Enciclopedie română*¹¹ spune că **horaiț** are sensul "câmp deschis și colnicos între râul Sucevei și al Siretului". În graiul nostru (sat Mănăstioara, oraș Siret, jud. Suceava), **horaiț**, pl. **horaițe**, înseamnă "câmp": **mărg la horaiț** înseamnă "merg la câmp (indiferent de aspectul locului)". Un nume de teren

arabil din hotarul satului nostru se numește *Taicihoraiț*, adică **Horaițul Nemțesc**, și datează de la începutul sec. al XIX-lea, apărut nu mult după așezarea unor coloniști germani în localitate.

Prezintă interes faptul că, pe câmpul colnicos dintre râurile Siret și Suceava, mai multe dealuri sunt numite **Horaiț**. Astfel, un deal cu acest nume se află în marginea dinspre Apus a orașului Siret, pomenit în una dintre scrierile lui Mihai Teliman: **se va zice că Horaițul e Himalaia**¹². Într-o notă, G. Tofan, editorul lui Teliman, scria în 1906: "Horaițul e o câmpie întinsă în hotarul comunelor Costișa, Ruda, până la orașul Siret...", dar prozatorul siretean se referea la dealul numit astfel, nu la câmpia despre care vorbește Tofan. Alt deal **Horaiț** se află în locul numit Frasin, din hotarul satului Negostina și cel al satului Grămești, deci tot în zona Siret. **Horaiț** este dealul dintre satele Frătăuții Noi și Vicșani (Ruda), mai precis dintre Pârâul Rusului și Pârâul Climăuțului. **Horaiț** este numit dealul pe care se găsește o bună parte a satului Costișa, nu departe de Dornești, lângă Frătăuții Noi; peste acest deal trece drumul care duce de la Costișa și Frătăuții Noi la Vicșani. La nord de satul Mușenița, spre teritoriul ocupat actualmente de URSS, este un deal numit **Horaiț** sau *Húrjina*. În apropierea satului Mitocul Dragomirnei este un deal mic numit **Horaița**. Numele **Horaiț** l-a primit și pârâul care își are izvoarele sub dealurile de la Ratoș (de lângă Siret), numite tot **horaițe**; acest pârâu se varsă în râul Suceava, între satele Iacobești și Slobozia Pruncului. Facem precizarea că, pe teritoriul satului Calafindești, pârâul **Horaiț** se numește **Sărituri**. O particularitate a dealurilor despre care vorbim este aspectul lor întins, lunguiet, cu pante line, uneori cu râpi rezultate ale alunecărilor de teren. Numele topic comun **horaiț** "deal, delușor" s-a generalizat cu sensul "câmp"; în Calafindești, **horaiț** este "câmp mai departe de sat", adică tocmai câmpul colnicos din preajma pârâului **Horaiț**.

Horaița este nume de munte, mănăstire, carieră de piatră, nume de pârâiaș, de pădure în jud. Neamț. Tot aici **Horăicioara**, ca diminutiv, este numele unui schit. Un pârâu, afluent al Șomuzului Mare, în jud. Suceava, se numește, de asemenea, **Horaița**¹³.

În vechile documente moldovenești apar **Horaiță**, **Horaeță**, **Goraiță**, ca nume de persoane, începând cu anul 1399¹⁴. La 1400, doi dintre demnitarii lui Alexandru cel Bun se numeau **Horaeț**, unul **Horaeț Mic** sau **Mic Horaeț** și celălalt **Horaeț vistier**¹⁵. În 1436, se vorbește în documente de un sat **Horaiță**, dăruit de Iliăș și Ștefan, fiii lui Alexandru Vodă, lui Baico, un boier din ținutul Neamțului¹⁶. Mihai Costăchescu spune că "numele satului vine de la al pârâului, nume care este foarte vechi"¹⁷. În anul 1488, stolnicul Ion Fruntesș cumpără "un sat în gura Horăeții, pe Bârlad"¹⁸. În *Dicționarul geografic al Bucovinei*, întocmit de E. Grigorovitză, apare **Horaița** ca nume de sat, de pârâu și de culme. Pârâul **Horaeț** sau **Horaiț**, despre care am vorbit mai sus, este amintit într-un document din 1587; **un sat anume Botoșință, pe Horaiț**¹⁹ și altul din 1626: **giumătate di sat Botoșință pi Horaiț**²⁰. În anul 1594 apare în documente același pârâu **Horaiț** (și cu varianta **Horaeț**) pe care erau așezate satele Tureatca, Stâncăuți, Nihoreni, Românești²¹. Numele acestui pârâu a fost citat de mai multe ori în documente din sec. al XVII-lea, însă despre satul cu numele **Horaiț**, amintit de Grigorovitză, nu vorbesc documentele cercetate de noi. Era, cum spune autorul citat, o localitate "cu o herghelie, pendinte de moșia Costișa, atenență a moșiei cu

adm. part. Hardegthal, distr. Rădăuți", deci un sat sau un cătun așezat între satele Costișa și Dornești²². S-ar putea să fi fost numai câteva case pentru îngrijitorii hergheliei care se afla la Mitoc (acum satul Iaz) sau pe dealul Ciornoloza, unde era o secție a hergheliei de la Mitoc. De altfel, în hotarul satului Dornești se păstrează un nume de loc **Horaiț** pentru un teren cu coclauri. Într-un document de la Vasile Lupu se vorbește de **gura Horaeții**²³, dar nu putem preciza despre care pârâu este vorba. Mai amintim că satul **Horăețești** este menționat într-un document din 1428 și în altul din 1436²⁴. La 1431 este menționat într-un alt document numele topic **Horăețile lui Coșarici**, pe Jijia²⁵. Avem informații cu privire la existența unor nume topice **Horaiț**, **Horaița** în nordul Transilvaniei până în Bihor. Și tot aici este folosit apelativul **horaiț**.

Am spus că **Horaiț** este cunoscut ca entopic și ca apelativ obișnuit. La sensurile înregistrate în dicționare, mai adăugăm unele informații după glosare. Astfel, **horaiță** "o parte de hotar" din Ciubăncuța, jud. Cluj, sens destul de imprecis²⁶; "loc străin, altă parte" din Șomcuta Mare, jud. Maramureș, sens și mai imprecis²⁷. Din zona Câmpulungul Moldovenesc, pl. **horăiți** a fost glosat cu înțelesul "uliți pe coastă, pe povârniș"; George Moroșanu, în cartea sa *Vârsta neuitării*, p. 75, scrie: "Eu îmi mângâiam tălpile stâlcite prin cele **horăiți**, când mama mă chema în grabă". Din aceeași zonă, scriitorul Dragoș Nisoiu ne comunică (oral) sensul "drum îngust peste munte; se formează pe cărările de la fân, prin îngroparea roților; se fac hogașe în horaiț". Când se spune că **drumu-i numa horaiț**, înseamnă că este îngust, greu de mers pe el; nu pot trece două căruțe". Un alt înțeles al lui **horaiț** este "pământ rău pe care nu se fac cereale", înregistrat de Gr. Rusu din Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud. "Ce folos că are atâta **horaiț** de loc și bucate întotdeauna are puține"²⁸. Sensul "coclauri", cunoscut din înregistrări mai vechi, reiese limpede din versurile: "Cei mai bun/ ca calul bun/ Că te duce/ Și te-aduce/ Și-ți poartă păcatele/ Pe toate **horaițele**"²⁹, citate și de Candrea în *Dicționarul său*³⁰, dar parțial. Într-un text folcloric din zona Năsăud, citim: "Vezi dragul mamii, să nu te rătăcești sau să pățești ceva prin cele **horăiți** pe unde umbli..."³¹. Am văzut mai sus că expresia **a umbla pe horaiță** a fost înregistrată de Laurian-Massim, reluată de Cihac. Au mai fost semnalate recent expresiile **a umbla horaiță**, din Vâlcele-Turda, de către Romulus Todoran, cu sensul "a umbla de-a bolundul, a umbla lela, bătând ulițele"³² și **a umbla/ a se duce pe horaiță** "a umbla fără rost, a bate drumurile, a umbla lela sau de-a lela": **Fata iar s-a dus pe horaiță**, din Deda-Mureș de către Traian Marcu³³. Noi am înregistrat entopicul și cu sensurile "deal întins și bun pentru agricultură" și "loc deschis și întins unde bate vântul cu putere", din Dornești și Iaz, jud. Suceava. Din Fundul Herței și Pomârla, jud. Botoșani, s-a înregistrat sensul "casă mare și cam stricată"³⁴, iar din Sângeorț sensul "broboadă"³⁵, preluat, cum am văzut, de Candrea.

În graiuri pot fi și alte sensuri, încă neînregistrate, dar nu prea îndepărtate de cele prezentate aici.

În nota din 1972 scriam: "În mod neîndoielnic, **horaiț**, **horaiță** se pun în legătură cu **gora**³⁶, dar nu s-a stabilit tratamentul cuvântului slav, anume că la **gora** s-a adăugat sufixul diminutival **-eț** și aceasta în ucraineană veche sau numai la ucrainenii din Moldova (B. D. Grincenko, în al său *Slovar ukrainskoi move*, 1925, nu înregistrează cuvântul). Faptul

trebuie să se fi petrecut înainte de secolul al XIV-lea, când întâlnim hiatul **ae** (**Goraet**, **Horaet**) netrecut la diftongul **ai**. Schimbarea **g>h** este o inovație fonetică ucraineană care era aproape generală în secolul al XIV-lea. Vechimea cuvântului este mare și el face parte, credem, dintre cele mai vechi elemente de origine ucraineană, alături de *cut*, *neleapcă*, fiind răspândit mai ales în Moldova, dar și în Transilvania. Dacă în 1399, 1400, numele **Horaet** și **Goraet** este purtat de două persoane, Micul și vistiernicul³⁷, aceasta dovedește că el a fost acordat cu cel puțin o generație mai înainte. S-ar putea ca numele de persoană să nu-și aibă originea în hidronimicul **Horaet**, ci să fi însemnat <<om de munte>>, așa cum hidronimicul **Horaet** trebuie să fi însemnat <<pârâu de munte>>. Odată cu schimbarea locului, vorbitorii au dus și hidronimicul pe care l-au atribuit unui pârâu dintr-o regiune îndepărtată de munți, dar împădurită. Sensul <<câmp>> s-a născut din hidronimul **Horaiț**, mai ales că locuitorii din Mănăstioara, Negostina aveau pământ în apropierea pârâului **Horaiț**; "Nu uităm că numele de pâraie erau puncte de orientere în delimitarea unor proprietăți. Cineva având pământ în apropierea acestui pârâu a folosit numele apei pentru denumirea locului. Sensul de <<drum>> apare în documente la 1745³⁸. El trebuie căutat tot în **horaet** <<de munte>>, <<de pădure>>". În nota aceasta mai scriam: "Deocamdată nu găsim o explicație pentru sensul <<broboadă>>".

Am reprodus o bună parte din însemnările publicate în 1972, anume explicația pe care o propuneam, ademenit de părerile lui M. Costăchescu, A. Scriban și Iorgu Iordan. Cu timpul am înțeles că soluționarea originii acestui cuvânt (nume propriu și apelativ) ca împrumut este greșită.

Acum dispunem de o informație mult mai bogată și de o altă viziune a problemei, prin încadrarea numelui comun **horaiț** (firește, și a numelui propriu) într-o familie lexicală foarte bogată.

După cum am văzut, în numele topice **Horaiț**, **Horaița** se ascunde un substantiv comun, un entopic, nume de aspect al terenului, cu sensurile "deal întins, colină, coastă de deal", "povârniș", "loc deschis vânturilor", "loc cu pământ impropriu agriculturii, loc cu hârtoape, cu râpi", "coclauri". În multe părți, sensul s-a restrâns la a denumi un "drum pe coastă, pe povârniș" sau chiar "drum de munte format pe cărările de la fân prin adâncirea roților". Cum coastele dealurilor erau locuri pe care se întemeiau sate, sensul lui **horaiț**, **horaiță** a evoluat la semnificația "drum format în mod natural, prin circulație, între casele unei localități rurale", mai exact "uliță între diferitele proprietăți și case, formată fără intervenția omului, pornind de la stadiul de cărare". De la "coastă de deal râpoasă, cu case" la "casă de pe o coastă de deal râpoasă" și apoi la "casă mare și cam stricată, așezată pe o coastă de deal râpoasă" s-a putut trece în chip firesc. Chiar se folosește sintagma **coaste grele** pentru **coaste râpoase**: "Ci e vina mândrei mele/ C-a pus casa-n **coaste grele**". **Horaiț** cu sensul "broboadă" stă în legătură cu aspectul broboadei pusă pe cap, având locuri line, ridicături și coborâșuri, un fel de coclauri. Sensul este metaforic.

Printr-o tendință de individualizare precisă a formelor de relief, unele dealuri din zona de **horaiț** au fost numite **Horaiț**. Caracteristicile esențiale ale unor astfel de dealuri sunt mica lor înălțime, aspectul întins, lin, expunerea la vânturi, uneori prezența surpăturilor. Toate aceste particularități le are și dealul **Horaiț** din marginea orașului Siret, văzut, însă,

din puncte diferite.

Expresia **a umbla pe horaiță** trebuie să fi avut o mare vechime și ea se pune în legătură cu tipul de sat răsfirat, cu casele răspândite la mari distanțe, pe dealuri, în funcție de proprietățile fiecăruia. Umblatul de la o casă la alta, trecerea de pe un horaiț pe altul a putut duce la apariția și consolidarea expresiei citate, în zone deluroase sau de munte.

Este interesant de observat că, dinspre munte spre podiș, entopicul își schimbă sensul, de la "locuri accidentate, adâncituri cu maluri râpoase" și "drum îngust peste munte" la "loc colnicos, coclauri", "deal impropriu pentru agricultură", "deal întins și bun pentru agricultură", "câmp (în general)". Dealul **Horaiț** din Siret, pe care a fost (în zona **Sasca**) în secolele al XIV-lea și al XV-lea curtea domnească, privit din oraș reprezintă o surprătură, dar privit din partea opusă reprezintă un șes colnicos.

Horaiț (subst. neutru) are pluralul **horaite**, pronunțat **horáitǎ** și **horáitǎ**. Aparent, de la acest plural s-a creat un nou singular, cu forma articulată **Horaița**, toponim, de unde diminutivul **Horăicioara**. Dar **horaiț** circulă și cu forma de feminin **horaiță**.

Ceea ce i-a indus în eroare pe alți cercetători, și ne-a indus și pe noi altădată, a fost mai întâi corespondența aparentă dintre **hora-** (din **horaiț**, **horaiță**) și cuvântul ucr. *hora* "deal, munte", în al doilea rând prezența unor atestări cu **G** (**Goraet**, **Goraiț**) ale numelui de persoană, în al treilea rând necunoașterea unui sau unor cuvinte românești prin care să fie explicate numele comune și proprii de care ne ocupăm.

Acum constatăm că **horaiță** este realizat pe teren românesc, de la entopicul **horăie/horăi** "coclauri, râpi", prin substituirea sufixului **-ăie**, respectiv **-ăi**, cu **-ăiță**, întâlnit în **pârhaiță**, **șopârlăiță**. Cu timpul, a apărut și neutru **horaiț**, pl. **horaite** (**horaiță**, **horaiță**), **horaițuri**. Cuvântul slav *gora*, ucr. *hora* "deal, munte" nu a pătruns în limba română din cauza poziției puternice a cuvântului moștenit *munte* și a lui *deal* (pe care îl considerăm creație românească, împotriva părerii că ar fi împrumut slav). Prezența formelor cu **H-** și cu **G-** la inițială este numai aparent un fenomen străin; în limba română în mai multe cazuri **h-** a fost înlocuit cu **g-** sau invers, ca în **horhoane** - **gorhoane** - **gorgoane**; **gorgan** este variantă a lui **horgan**, variantă a lui **hordan**. Am amintit și numele de persoană *Komsa Gorajcsul* (*Comșa Goraițul*), menționat în *Urbariile Țării Făgărașului*⁸⁹.

Entopicul **horăi** este necunoscut dicționarelor și glosarelor. L-am întâlnit în cartea lui George Moroșanu, *Punte peste ani*⁴⁰: "...nu era altul mai vrednic ca dânsul la cositul prin toate râpile, prin **horăile** de lângă izvor...", îl cunoaștem și dintr-o povestire inedită a aceluiași scriitor, unde se vorbește de **glodul tuturor horăilor**. George Moroșanu ne-a informat (oral) că **horăi** înseamnă "prăpăstii, râpi infricoșătoare". Cuvântul se mai păstrează, cum se vede, în Bucovina, dar poate fi păstrat și în alte zone muntoase ale țării. **Horăi** ne interesează prin înrudirile cu **hărău**, **hîrău** "erete", "uliu", "pasăre care trăiește în locuri prăpăstioase".

În concluzie, **horaiță** este un entopic, explicabil prin **horaie/horăi**, cu înlocuirea lui **-ăie** prin **-ăiță**. **Horaie/horăi** sunt forme de plural ale unui singur **horău**, neatestat probabil cu sensul "prăpastie, râpă, loc surpat". Dar și **hărău** "erete", "pasăre care trăiește în locuri prăpăstioase" ne vorbește despre existența lui **horău**, **hărău** fiind o variantă a lui **horău**.

Vechimea cuvântului **horaiță**, cu neutru **horaiț**, ca entopic, este dovedită de

prezența lui în antroponimia și toponimia secolelor al XIV-lea și al XV-lea⁴¹.

Am spus că **horaiț** se încadrează într-o familie lexicală mare. Lucrurile stau întocmai așa, pentru că acest apelativ se explică prin **horáie**, sg. **horău**, (pl. **horáie**, **horăie**, **horăi**) reprezintă o variantă cu **d** disimilat a lui **hordău** "loc prăpăstios", derivat al lui **hord**, pl. **horde** (acest plural, **horde**, cu sensul "coclauri", apare în cronica lui Grigore Ureche⁴²).

NOTE

1 *Lesicon romănescu - lătescu - ungurescu - nemțescu care de mai mulți autori în cursul a treizeci, și mai multor ani s-au lucrat*, Budae, 1825.

2 A. T. Laurian, Ioan Massim, *Glossariu*, București, 1876.

3 A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, turcs...*, Francfort a/M, 1879.

4 H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, II, București, 1911.

5 *Dicționarul limbii române* publicat de Academia Română între 1913 și 1949.

6 I. Aurel Candrea, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, în *Dicționarul enciclopedic ilustrat "Cartea Românească"*, București, 1931.

7 A. Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939.

8 *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958.

9 *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975.

10 *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*, Chișinău, 1978.

11 C. Diaconovici, *Enciclopedie română*, tom. II, 1900, p. 721.

12 Mihai Teliman, *Foiletoane*, Cernăuți, 1906, p. 39.

13 *Marele dicționar geografic al României*, III, p. 729.

14 Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. 21, p. 1; Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 88-89.

15 *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, I, p. 14-17.

16 M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 429.

17 *Ibidem*, p. 428.

18 Idem, *Documente de la Bogdan-Voievod*, p. 351.

19 Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I, p. 97.

20 *Ibidem*, p. 195.

21 *Ibidem*, vol. II, p. 20.

22 În timpul cât Bucovina a fost ocupată de către Austria, acest sat a fost mutat mai spre albia râului Suceava, pe locul de astăzi; s-a numit *Hadic*, *Hadikfalva*, *Hardegghthal* și a fost colonizat cu secui, plecați din localitate în 1940. Oamenii bătrâni mai folosesc și acum numele *Hadic*, întâmplător, dar numele vechi nu a fost părăsit niciodată. Satul Dornești, al domnitorului Ștefan Petriceicu, era în locul numit Ciornoloza, mai aproape de satul Mănăstioara, unde domnul a zidit o biserică de piatră, la 1673, sfințită de mitropolitul Dosoftei.

- 23 Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 66.
- 24 DRH, A, I, p. 424; vezi și p. 464.
- 25 *Ibidem*, p. 152, 153.
- 26 Petre Coman, *Glosar dialectal*, București, 1939.
- 27 *Lexic regional (I)*, București, 1960, p. 20.
- 28 *Materiale și cercetări dialectale*, București, 1960, p. 284.
- 29 S. Fl. Marian, *Sărbătorile la români. Cârnilegile*, I, București, 1898, p. 22.
- 30 I. A. Candrea, *op. cit.*
- 31 Iustin Ilieșu, *Poezii și basme populare din munții Rodnei, în Folclor din Transilvania*, III, București, 1967, p. 446.
- 32 *Materiale și cercetări dialectale*, I, p. 74.
- 33 *Ibidem*, p. 177.
- 34 *Lexic regional*, 2, București, 1967, p. 120.
- 35 Ștefan Pașca, *Glosar dialectal*, București, 1928, p. 34.
- 36 M. Costăchescu, *Documente moldovenești...*, I, p. 429; A. Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939; Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 37.
- 37 M. Costăchescu, *vol. cit.*, p. 88-89; Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, vol. 8, p. 183-184; vol. 21, p. 1.
- 38 T. Bălan, *Documente bucovinene*, II, p. 65.
- 39 D. Prodan și colab., *Urbariile Țării Făgărașului*, II, București, 1971, p. 418.
- 40 George Moroșanu, *Punte peste ani*, Iași, 1984, p. 34.
- 41 Legătura dintre *horaie* "prăpăstii, locuri prăpăstioase" și *horaiță* "coclauri" am făcut-o mai întâi în cartea noastră *Limbă și literatură populară*, 1983, p. 282-283.
- 42 Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 124.

NUMELE RARĂU

ION POPESCU-SIRETEANU

După câte știm, numele muntelui **Rarău** a fost pus în legătură cu un cuvânt unguresc, anume cu *ráró*. Vasile Bogrea¹ îl explica prin ung. *ráró* "bâtlan". Sextil Pușcariu² scria: "**Ceahlăul, Rarăul** ca și **Ineul, Giupalăul, Lapoșul** și atâtea alte numiri în Carpații estici, fac parte din seria aceea de nume de locuri de origine ungurească...". Nicolae Drăganu³ crede că ung. *ráró*, "un fel de șoim", ar sta la originea numelui topic în discuție, la care se adaugă posibilitatea explicării prin slav. *rarah* "din care este și cuvântul unguresc". Iorgu Iordan⁴ considera că Rarău este "același cu apelativul rarău, un fel de pasăre răpitoare" (citată de Tikin⁵, după Cantemir), iar apelativul ar fi același ung. *ráró*. "Pentru înțelegerea unui astfel de toponimic, spune Iordan mai departe, să se compare Ceahlăul, tot nume de munte ca și Rarăul, identic cu ceahlăul <<vultur auriu>> (magh. *csaholó*) (DA⁶), precum și n. top. ital. *Gaier* germ. *Geier* <<șoim>>". Autorul DOR⁷ prezintă numele Rarău și ca antroponim ardelenesc, atestat la 1680 (după Pașca, Nume⁸), unde sunt înregistrate numele fem. **Rărea**, atestat la 1680, cu derivatul **Rarău**, apoi și numele de familie **Rarov** la 1688 și **Rareu** la 1726. Șt. Pașca explică numele prin sl. *rarov*, *rarah* "Schall" ("sunet, zgomot"), ung. *ráró* "uliu", orientându-se după N. Drăganu⁹, după Bogrea și după Băcescu, *Păsările*¹⁰, unde **rarău** are sensul "zăgan".

Noi presupunem că numele **Rarău**, pentru masivul muntos cunoscut, s-a extins dinspre Pietrele Doamnei. Menționăm, după S. Ionescu¹¹, că numele vechi al Rarăului era Dodu, iar acesta pare să fi denumit masivul, iar Pietrele Doamnei aveau numele Rarău dintr-o cauză precisă, pe care o vom prezenta mai jos.

Părerea noastră este că numele Rarău trebuie considerat formă cu afereză (deci cu eliminarea primelor sunete) a unui nume comun de loc, **hărărău**, neatestat ca atare, dar cunoscut în forma **hărăraie**, cu sensul de "zgomot, gălăgie, ceartă", înregistrat de Udrescu¹² în părțile Argeșului și Vâlcei, tot în zone muntoase. Varianta cu g- (la inițială) este folosită frecvent în colinde: **Dealul Gărărăului**, Valea Rusalimului¹³, În Dealul Gărărăului, Aproape de curtea zăului¹⁴ și **Dealul Gararâmului**¹⁵, **Dealul Garalinului**¹⁶, aici cu evidente deformări ale cuvântului hararău. N. Iorga, în *Românii de peste Nistru*, p.147, crede că dealul din colindă este același cu **Gura Râului** din părțile Sibiului, dar explicația ține de etimologia populară. Corespondența g-/h- este destul de frecventă în limba română¹⁷, așa că identificarea fonetică dintre hărărău și gărărău se stabilește destul

de ușor, cu precizarea că, uitându-se sensul cuvântului, gărău a început a fi înțeles ca nume de ființă mitică, deformat în **garaleu** și **paraleu**, de unde s-a ajuns la **leu-paraleu**, **leu** fiind forma cu afereză a lui **garaleu** și **paraleu**. Voinicul, spre a-și dovedi calitățile, merge la munte, îl găsește pe leu adormit, îl scoală și se luptă amândoi până când îl leagă și-l aduce în sat, fiind lăudat el și părinții. Numai că îl găsește pe leu "Colea-n vârful munților, Sub poalele brazilor"¹⁸ sau "Sus la vârful muntelui La poalele bradului"¹⁹ ori "Peste vârful munților, Prin crucile brazilor, În toriștea sterpelor, Este-un leu, îi câine rău"²⁰. În *DA*²¹, cuvântul leu din colinde nu constituie un articol separat, fiind confundat cu leu "animal mamifer carnivor din familia felinei...", leu-paraleu fiind considerat un compus. Originea lui nu este clară, în dicționarul citat. Etimologie greșită se dă lui **paraleu** în *DLR*²², considerat ca fiind compus din **para** ca element de compunere cu sensul "tare", sau cu sensul "foarte", din ngr. *pará* și din leu. **Paraleu** ar însemna "leu deosebit de mare și de puternic (considerat ca prototip al vitejiei și curajului)"; "ființă înzestrată cu însușiri supranaturale".

Ne reține atenția faptul că în sud-vestul țării poartă numele **Zararău** o "pantă abruptă în munții dinspre Cerna, având mult pietriș (surpat de sus). Pe acolo coboară animalele sălbatice"²³. Acest nume se poate explica prin prepoziția **za** (după) și **rarău**, dar mai curând este o deformare a numelui **Hararău**, căruia în Moldova îi corespunde numele de deal **Garaleu** (între satele Drăgușeni, Udești și Tătăruși, la granița dintre județele Iași și Suceava, cum se spune în *MDGR*, III, p. 471²⁴): "Mari-i dealu-n **Garaleu**"²⁵. Dacă astăzi aceste cuvinte apar izolat, cum este și **tătărăie** ca variantă a lui **hărăraie**, ele în trecut au avut o circulație mai largă în zonele de munte, acolo unde erau stânci sfărâmate și unde se credea că se retrag duhurile necurate, fiind și loc de ascuns pentru păsările răpitoare.

Rarău, ca apelativ topic, devenit cu vremea nume topic, denumește un loc abrupt în munți, în care s-a surpat multă piatră. Constatăm că nu muntele caracterizează în primul rând astfel de locuri, ci surparea, piatra surpată și aspectul ei abrupt. În această situație, trebuie să admitem că numele comun **rarău** și cel propriu **Rarău** reprezintă o formă cu afereză de la **hărău**/**hararău**, pl. **hărăraie** care în Argeș și Vâlcea se mai păstrează cu un sens derivat de la cel de "zgomot provocat de rostogolirea pietrelor". Firește că raportăm numele **Rarău** și la numele de deal **Gararău**, **Garareu**, **Garaleu**²⁶.

În baza acestei explicații, putem spune că apelativul **rarău** denumește o pasăre care trăiește în locuri caracterizate prin surparea unor stânci, prin locuri ascunse, prin prăpăstii. În *DLR*, cuvântul este considerat ca învechit și regional, și are sensul "numele unei păsări răpitoare, neidentificate mai îndeaproape, probabil șoim", cu un text ilustrativ din *Istoria ieroglifică* a lui D. Cantemir. **Rarău** are și varianta **rîrău**, ca dovadă suplimentară că se explică prin **rărău**, formă cu afereză a lui **hărău**/**gărău**. Apelativul **rareie** "bălării" este glosat în *DLR* ca având etimologie necunoscută. Noi îl explicăm ca nume al plantelor care cresc în locuri numite **rarău**, pl. **rareie**, pentru că înainte de a deveni nume propriu, **Rarău** trebuie să fi avut un pl. **rareie** ca nume de locuri surpate.

În concluzie, numele topic **Rarău** nu reprezintă un împrumut²⁷, ci o creație românească, formă cu afereză a lui **hărău**, **gărău**, **zararău**. El trebuie considerat împreună cu numele topic **Zararău**, nume de pantă abruptă în munții dinspre Cerna, având

mult pietriș surpat. Circulând multă vreme ca apelativ, rarău s-a toponimizat prin ceea ce caracterizează Pietrele Doamnei și s-a extins asupra întregului munte Dodu. Apelativul Rarău mai trăiește încă în numele de pasăre răpitoare care își află adăpost în locuri ferite în munți și trăiește, de asemenea, în apelativul **rareie** "bălării" (care cresc în locuri cu piatră) și apoi "bălării" (în general).

Ceea ce ne interesează în continuare este originea apelativului hărărau/gărărau. Deocamdată nu putem spune decât că este o înrudire apropiată între **hărărau/gărărau** și **horău, horaie, horaiț, Horaet, Goraet**.

NOTE

1 "Dacoromania", I, 1920, p. 219.

2 *Ibidem*, III, p. 675.

3 *Ibidem*, IV, partea a II-a, p. 1134; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 347.

4 Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 530.

5 Tiktin, p. 628.

6 *Dicționarul limbii române* publicat de Academia Română între 1913-1949.

7 N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 455.

8 Ștefan Pașca, *Nume de persoane și nume de animale Țara Oltului*, București, 1961.

9 N. Drăganu, *Românii...*, p. 255.

10 M. C. Băcescu, *Păsările în nomenclatura și viața poporului român*, București, 1961.

11 Serafim Ionescu, *Dicționarul geografic al județului Suceava*, București, 1984, p. 94.

12 D. Udrescu, *Glosar dialectal Argeș*, București, 1967, p. 115.

13 T. Burada, *Istoria teatrului în Moldova*, I, Iași, 1915, p. 49.

14 N. Jula, V. Mănăstireanu, *Tradiții și obiceiuri românești. Anul Nou în Moldova și Bucovina*, București, 1968, p. 85.

15 *Chestionarul* lui N. Densușianu, în "Revista critică-literară", III, p. 223.

16 În revista "Ion Creangă", III, p. 6; Jula - Mănăstireanu, *Tradiții*, p. 111.

17 Vezi și *Goraet/Horaet, Horaiț* în acest volum.

18 Vezi Monica Brătulescu, *La luncile Soarelui. Antologie a colindelor laice*, București, 1964, p. 70.

19 *Ibidem*, p. 72.

20 *Ibidem*, p. 77.

21 *Dicționarul limbii române*.

22 *Dicționarul limbii române (serie nouă)*, editat de Academie începând cu anul 1965.

23 Mihail Gregorian, *Folclor din Oltenia și Banatul răsăritean*, în seria *Folclor din Oltenia și Muntenia*, I, București, 1967, p. 473.

24 *Marele dicționar geografic al României*, III, p. 471.

25 Al. Vasiliu, *Cântece, urături și bocete*, București, 1909, p. 182.

26 În "Dacoromania", I, p. 467-469.

27 Vezi V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 253, nota 132.

UN FENOMEN INEDIT: TRANSHUMANȚA CÂMPULUNGEANĂ

IOAN IOSEP

O formă specifică de mobilitate pendulară, cu ritm sezonier, caracteristică evului mediu, a constituit-o transhumanța. Deși nu există mărturii scrise relative la practicarea ei în primul sfert al mileniului II, este sigur că exista și în munții Moldovei, la fel ca în întreg lanțul Carpato-Balcanic (V. Spinei, 1982). În orice caz, din primele documente istorice (secolele XIV-XV) se constată că transhumanța spre regiunile de la est și sud de Carpați era un așezământ social-economic bine încheiat (Șt. Meteș, 1926, p. 295). S-a apreciat pe drept cuvânt că aceste mișcări continue peste Carpați "sunt verigi dintr-un lanț al cărui capăt de început se pierde în noaptea timpurilor. Ele se integrează într-un proces de geografie umană care se desfășoară de milenii ... o pendulare ritmică de regularitatea echinoxurilor și a solstițiilor, dictată de arhitectura pământului dacic, de climatul acestui pământ, de alternarea pe el a condițiilor de trai favorabile, când în inima lui de munte, când în marginea de șesuri și lunci" (I. Conea, *Geografie și istorie românească*, p. 56, 71-72).

În literatura românească dedicată acestui fenomen - istorică, etnografică, sociologică, geografică - și ne mărginim să cităm aici studiile lui Șt. Meteș (1926, 1977), A. Veress (1927), S. Opreanu (1930), N. Drăganu (1933), T. Herseni (1941), V. Tufescu (1937, 1941), R. Vuia (1964), I. Donat (1966), C. Constantinescu-Mircești (1976) - nu se face nici o referire directă, specială la zona Câmpulungului Moldovenesc, deși există câteva documente - ce-i drept, puține - cât se poate de grăitoare în acest sens. Până și editorii unor cunoscute colecții de documente câmpulungene (T. V. Ștefanelli, 1915) sau bucovinene (T. Bălan, vol. I-VI, 1933-1943; 1960), chiar și atunci când își propun să le comenteze, să le descifreze semnificațiile și să le valorifice, le privesc exclusiv din latura istorico-juridică, ignorând implicațiile geografice și adevăratele dimensiuni ale fenomenelor: niciodată cuvântul "iernatic" din documente nu este asociat cu cel de transhumanță și nu este interpretat ca atare. Este motivul pentru care documentele respective nu au intrat, până acum, în circuitul literaturii dedicate acestei probleme, și nu au putut fi sesizate posibilitățile pe care le crea iernaticul practicat în zona extramontană, de a crește un număr mult mai mare de oi decât ar fi permis valorificarea exclusivă a pășunilor și fânețelor locale-montane, și nici faptul că oricât de mult s-ar fi extins pășunile în cadrul Ocolului, numărul animalelor n-ar fi putut depăși o anumită limită, dictată de posibilitățile de iernare pe loc.

Pentru că "în munții lor nu au de fel țarini", având în schimb pășuni bogate,

îndeletnicirea principală a locuitorilor din "republica Câmpulungului" era creșterea oilor, "singura care le dă hrana de fiecare zi" (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1716). Informația este cât se poate de veridică, fiind confirmată de alte surse cvasicontemporane sau de mai târziu. Astfel, la 1793 (*Noth und Hilferuf...*, 1861) câmpulungenii se plâng că autoritățile austriece "cu aceea vor să ne apese, să ne dovedească, cumcă avem plodu vitelor pre mare, că la dânșii pre mare este numărul oilor la un gospodariu 200"¹. Așa stând lucrurile, nu trebuie să surprindă o altă informație pe care o datorăm lui Dimitrie Cantemir, și anume că din Ocolul Câmpulungului se strângeau 24.000 de oi ca zeciuială, de unde ar rezulta că numărul total era de 240.000 capete. Incercând să verificăm în ce măsură supoziția se verifică, am ajuns la concluzia că cifra depășește substanțial potențialul resurselor locale și respectiv posibilitățile de iernare pe loc, dar că poate fi totuși reală dacă se are în vedere rolul extrem de favorizant al privilegiilor și scutiilor acordate de Domnie câmpulungenilor, inclusiv acela de iernatic. Intr-adevăr, libertatea de lăzuire a codrilor și de stăpânire a pășunilor și fânețelor astfel obținute, scutirea de "dijma fânaților" și pentru pășunatul vitelor, scutiile de goștină (darea pe oi) și de folărit (darea pe brânză), de taxe vamale la vânzarea "bucatelor" (oi, miei, vite, cai) și a diverselor produse (lână, sumane, lățăciuri, cergi, brăie, catrințe, brânză) (T. Bălan, 1960, p. 119, 293), la care se adaugă nu mai puțin importantul drept de iernatic "în țară", trebuie înțelese ca factori care au stimulat sporirea extraordinară a numărului animalelor, a oilor în special, fapt care, la rândul lui, ca într-un cerc vicios, făcea absolut necesară transhumanța.

Câmpulungenii au exploatat din plin dreptul de a-și ierna turmele, fără plată, în zona de podiș a Moldovei, în luncile și bălțile din lungul marilor culoare ale Siretului, Prutului și Nistrului, pe braniști și pe orice fel de moșie, fie ea boierească sau mănăstirească "fără ca nimeni să cuteze a-i supăra", așa cum rezultă dintr-un document din 1736, cel mai vechi ce ni s-a păstrat: "pentru ernaticul oilor adunându-le în toate ernile încoace în țeară la ernatic **pă obiceiul lor** (subl.n.) ori la care braniște și pre a cui moșie ș-ar erna bucatele, despre niminea nici o supărare să n-aibă, nici să-i oprească... nici să să ispitească nimeni a le ceare dijmă pentru ernatec, nici boiari, nici călugări, nici alți nimine, căci lor **așa li s-au făcut obicei**, precum le scriu cărțile și de la alți domni ce au fost denainte de Noi". (subl. n.; T. Bălan, 1960, p. 294). Rezultă clar că la data respectivă transhumanța câmpulungeană devenise deja un fenomen social-economic bine încheiat, tradițional.

Alte patru documente, emise între 1747-1767, aduc unele precizări suplimentare. Astfel, cel din 1762 stipulează că turmele de oi vor putea umbla de la Sf. Dumitru (26 octombrie), după seceriș și cosit, când terenurile respective se eliberau pentru pășunat, și până la Sf. Gheorghe (23 aprilie), când "se oprea câmpul" (vestigii din perioada devălmășiei obștilor sătești), așa cum procedau și mocanii, mărginenii, bârsanii, conform legilor nescrise ale obiceiului pământului.

Pășunatul avea să se facă "ferind fînațele și nefăcînd nici o stricăciune celor cu moșie", iar "pentru fătutul oilor, să se tocmească cu stăpînii moșiei după obicei și vor ridica grajdul după tocmala ce vor face"; la fel pentru "dărmatul caprelor, pentru pădure" (T. Balan, 1960, p. 298, 302, 307). Deci și caprele erau purtate în transhumanță. "Dărmatul" pentru hrana caprelor și a oilor în perioada de iarnă se făcea atît la munte, tăindu-se crengi

învelite în mușchi (T. V. Ștefanelli, 1915, p. 139) dar și brazi tineri, cât și în regiunile de cîmpie și deluroase, folosindu-se în acest scop ramuri tinere și lăstărișuri ("dărîmatul la mugure", cf. C. Constantinescu-Mircești, 1976, p. 108, 111).

Ispravnicii de ținuturi aveau poruncă aspră ca nimeni să nu-i asuprească pe câmpulungeni (T. V. Ștefanelli, 1915, p. 51-53).

Avizați asupra fenomenului, am stăruit să găsim și să cercetăm și alte izvoare documentare, care ne-au ajutat să-l conturăm mai bine. Cât se poate de prețios este un document din 1793, deci de după trunchierea Moldovei: "...această ploadă cu nenumărată greutate este, căci earna începe de la luna lui Octombrie și după starea locului pînă la jumătate Maiu și adeseori pînă la sfîrșit ține și **oamenii cu ploada lor ce de vite sînt siliți a merge în țară**, la loc neted, și caută fîn pentru vitele lor, precum și aceasta știut este și dovedit cum că **cele mai multe vite, Câmpulungenii le ernează în partea Moldovei pe la lași și mai în gios de lași, pe apa Prutului și Seretiului**" (subl.n.; *Noth und Hilferuf*, 1861, p. 293). Deși documentul a fost publicat cu 130 de ani în urmă, informația nu pare cunoscută nici de T. V. Ștefanelli, nici de T. Balan, și nu a fost valorificată pînă acum în literatura istorico-etnografică sau cea geografică.

Documentul din 1753 (T. V. Ștefanelli, 1915, p. 51-53) arată că ciobanii câmpulungeni ajungeau pînă în Basarabia, iar unii se stabileau acolo. Coincidența numelui de familie **Lehaci**, cunoscut și astăzi în zona Câmpulungului, pe care-l poartă atât cei doi "câmpulungeni ot Suceavă", Ioniță și Simion, ciobani la Bahmuti, ținutul Orheiului, cât și stăpânul lor, Alexandru, cu care e posibil să fi fost rude, în a cărei turmă aveau 200 oi proprii, ne face să credem că și familia acestuia din urmă va fi fost originară tot din ținutul Câmpulungului și a ajuns în Basarabia de asemenea prin transumanță. În contextul documentului, referirea la tatăl lui Alexandru ne permite să coborâm cel puțin cu o generație datarea acestui caz concret de transumanță.

Fenomenul era în plină desfășurare la mai multe decenii după anexarea Bucovinei, fiind bine conturat de un document din 1812 (*Din tezaurul...*, p.546). Pe lângă faptul că ni se confirmă perpetuarea tradiției, el oferă câteva detalii semnificative: asocierea țăranilor-proprietari de oi (în cazul de față, trei la număr), satul de origine (Fundu Moldovei, deci din Ocol), numărul de oi (1720, revenind prin urmare o medie de 573 de oi/stăpân), perioada de plecare-sosire (octombrie-sfârșitul lunii mai) și, în sfârșit, obligația de a reveni cu toate oile, în caz contrar urmînd să fie urmăriți de administrație, iar suma totală evaluată ca preț al oilor (2190 florini) să le fie percepută dublu. Pe lângă oi, se precizează că erau duse în transumanță și "alte animale".

De observat că, după încorporarea Bucovinei, statul austriac nu a anulat câmpulungenilor vechiul privilegiu de iernare liberă, obținînd venituri însemnate din taxele specifice. Știm că la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în Bucovina, gorștina pentru oi și capre se plătea, fără deosebire de proprietar, astfel: cinci coroane dacă iernarea se făcea pe loc și doar trei coroane dacă animalele erau duse la iernat în Moldova (J. Polek, *JBLM*, 1907). Tot aici găsim și totalul încasărilor pentru anul 1799: 16.526 florini și 23 coroane, dar, din păcate, nu se precizează separat cât din această sumă se încasa de pe urma iernării oilor în Moldova, nici care era numărul acestora, și nici din care părți anume ale Bucovinei

proveneau ele.

Poate că afirmația lui Mieg, cel care, întocmind primul raport oficial austriac și prima hartă la scară mare, detaliată asupra Bucovinei, a notat că în anumite părți ale ei locuitorii își părăseau ușor colibele și plecau mai departe cu animalele lor (J. Polek, 1897) se referă, dacă nu la transhumanța propriu-zisă, cel puțin la o deplasare pastorală pendulatoare cu rază mai redusă.

În sfârșit, adăugăm regulamentul-circulară, datat 1821, emis de organele administrației austriece, referitor la oile ce s-ar fi dus la pășunat din Bucovina (și din Ardeal) în Moldova (A. Veress, 1927, p. 78). În același scop se aduceau din Bucovina vite cornute (A. Veress, 1927, p. 41-42).

Deși transhumanța bucovineană (cea câmpulungeană în primul rând) este certificată cât se poate de clar prin documente, nu ne putem dispensa, totuși, de un auxiliar atât de prețios cum este toponimia, pentru că, prin aportul său specific, se supraconfirmă fenomenul - dacă mai era necesar - și se conturează aproximativ aria lui de desfășurare (Fig. 1). Avem în vedere o serie de toponime-dublete întâlnite atât în această parte a Bucovinei cât și în Podișul Moldovei și în Basarabia², toponime pe care suportul documentar analizat mai sus, raritatea și cvasiexclusivitatea prezenței lor în regiunile menționate nu ne dau dreptul să le considerăm simple și întâmplătoare coincidențe. Astfel se pot cita: Cubolta - sat și afluent al Răutului, județul Sorocea (într-un document din 1622, pârâul este numit Cobâlta, cf. *Din tezaurul...*, p. 11), respectiv Cobolta - pârâu pe hotarul dintre Giumalău și Rarău, la 1584 (*DIR*, A, XVI, vol. III, p. 251-252; reamintit la 1680, într-un document de confirmare, cf. D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, 1923, p. 130), numit, cel puțin din 1783 până astăzi, Colbu³, și probabil Dealul Troscobolta din Câmpia Moldovei, la est de Șeaua Bucecii, pe unde, de bună seamă, treceau turmele în transhumanță, drumul fiind cel mai scurt posibil; Jijia - râu în Câmpia Moldovei, respectiv pârâu în nordul Obcinei Mari, un afluent de ordinul doi al Sucevei și o poiană la obârșiile acestuia, unde se află mai multe stâne (harta topografică 1:25.000); Prut - cunoscutul râu care desparte Podișul Moldovei de Podișul Basarabean își are și el perechea într-un mic afluent al pârâului Demăcușa (E. Grigorovitza, 1908; toponim cunoscut și pe hărțile vechi sau actuale), pe versantul estic al Obcinei Feredeului; Pecești - sat, județul Orhei, dar și numele vechi, atestat documentar, al unui cătun al satului Pojorâta, mai recent numit Peciște; Botuș, Botoș, Botușel - nume de sate și pâraie în Obcina Mestecănișului și, respectiv, dubletul lor din Basarabia - Gârla Botușilor - braț al Nistrului, județul Bender⁴; Țibău - sat, pârâu, munte în vestul Obcinelor, și Țibova - afluent al Nistrului, sătuc și fostă mănăstire, pe malul Nistrului, cu chilii săpate în piatră⁵, județul Orhei; Sadova și Ulma - sate în Obcine, dar și în județul Chișinău; Manuilești - sat pe valea Botnei, județul Chișinău, apoi sătuc în județul Bălți, lângă Ungheni, având poate corespondent, în Obcina Mestecănișului, Poiana Manuilii (toponim în documente vechi; forma mai nouă este Poiana Mănăilă); Barbușca - munte la confluența Moldovei cu Moldovița, vale în județul Bălți; Poiana Ițcani - cătun lângă Valea Putnei, la poalele nordice ale Giumalăului, cu dubletul Valea Ițcanilor, județul Ismail, undeva la nord de Delta Dunării; Floreni - sat, județul Bălți, lângă Cubolta, dar și Obcina Florenilor - la Pojorâta, pe versantul nordic al Rarăului, obcină numită astfel după porecla, devenită

ulterior nume, a unei familii bogate în oi; Hasnașenii Mari - sat răzășesc, cu hrisoave vechi, pe valea Cuboltei, în Basarabia și, tot aici, Hasnașenii Mici, iar în Bucovina - Dealul Hasnaș, la E de Câmpulung etc.

În aceeași ordine de idei, trebuie remarcată și corespondența unor antroponime: Lehaci, Manuilă, Hasnaș, Flocea, cunoscute fie ca nume de familie vechi sau actuale în cele două regiuni legate prin fluxul transhumanței, fie ca nume de așezări (**oiconime**), terminațiile în "ești", "ani", "eni", fiind sugestive pentru procesul întemeierii lor (I. Iordan, 1963, p. 157-176).

Alte toponime, întrucât au o răspândire mai largă, deci nefiind specifice doar Obcinelor și împrejurimilor lor imediate, nu pot fi utilizate, să recunoaștem, ca argumente directe în discuția de față. Totuși, deoarece unele au origine montană certă (I. Iosep, 1984-1985) și se găsesc pe teritoriul Basarabiei, în apropierea unora dintre cele analizate mai sus, le dăm și pe acestea: Măgura, Slobozia Măgura și Măgurele - sate, Măgura - deal, toate în județul Bălți, Bobeica - sat pe valea Cogâlnicului; Bâtca - lac (!) pe valea Nistrului, județul Bender; Obreja - sat și pârâu în județul Bălți, apelativul **obreja** fiind frecvent în documentele vechi ale Câmpulungului, dar aici n-a toponimizat; Valea Botei - județul Bender și, respectiv, Dealul Bota, la nord de Câmpulung, și pârâul Botei - în satul Doroteia, pe valea Suhăi bucovinene.

Precizăm că numele de locuri Botei, Bota poate și Buta, ca și Botuș, Botoș, Botușel, Botoșan, Gârla Botușilor și alte forme derivate interesează nu doar în calitatea lor de toponime-dublete, ci și prin legătura cu păstoritul local sau cu cel transhumant (I. Iosep, 1987, p. 269-271). Astfel, "botei" (plural "botee") de oi era un grup de oi, alcătuit pentru pășunatul de primăvară, în timp ce creșterea oilor "botoșe", "botoașe" sau "botoșele" era un sistem asociat transhumanței ("butușie"), coexistând în mod necesar cu aceasta și presupunând scoaterea din turma care pleca în transhumanță a oilor sterpe sau mai bătrâne și a berbecilor care prisoseau, și care, după ce erau îngrășate pe pășunile din vecinătatea satelor respective, se vindeau la târguri sau la negustori pentru tăiere. După cum observa C. Constantinescu-Mircești (1976, p. 94), butușia era caracteristică celui mai avansat stadiu al transhumanței și numai centrelor care dispuneau de un mare număr de oi.

Poate că și o parte din toponimele Tătaru - Tătarca (munți și pâraie în Obcine), Brodina - Brodinoara (mai multe sate și pâraie în Obcine, respectiv Brodeni - cum se mai numea satul Măgura din județul Bălți) ar putea fi discutate în contextul de mai sus.

Suntem de părere că în unele cazuri "transplantul" toponimic s-a făcut dinspre munte spre podiș, dar alte ori și în sens invers (cazul toponimelor Prut, Jijia; poate și Cobolta, din moment ce în Basarabia s-a păstrat, iar în Giupalău - Rarău a dispărut).

Vărarea se făcea în munții apropiați, pe pășunile naturale de tip subalpin sau pe pe pășunile de origine secundară, rezultate din defrișări la limita superioară a pădurilor: Rarău, Giupalău, Suhard, Obcine. Pe la jumătatea lunii august (15 august, de Sf. Maria) oile se "râscoleau", adică erau coborâte la târle (bordeie sau odăi), adică în zona fânețelor secundare din etajul inferior al pădurii unde erau pregătite rezerve de fân (clăi), iar o parte chiar mai jos, în sate, până la începutul lunii octombrie, când plecau în transhumanță.

Întoarcerea avea loc în a doua jumătate a lunii mai, ciclul încheindu-se cu urcatul la munte în jurul datei de 21 mai (Sf. Constantin), în funcție de caracteristicile meteorologice ale fiecărei primăveri.

Cât de mare va fi fost numărul oilor și caprelor care erau duse la iernat "la șes" este greu de stabilit. Singurul lucru care se poate spune este că trebuie să fi fost, desigur, apreciabil, dacă avem în vedere mărimea zeciuiei indicate de Dimitrie Cantemir și facem o raportare (păstrând proporțiile) la numărul de 500.000 de oi (stabilit pe baza datelor de arhivă) duse în transhumanță din Ardeal în Țara Românească în anul 1780 (A. Veress, 1927, p. 79) și la numărul mediu anual al oilor din cele cca 150 sate transilvănene duse la iernat în Țara Românească și Dobrogea în prima jumătate a secolului al XIX-lea : 2,5 milioane capete, socotind și evaziunile probabile (C. Constantinescu-Mircești, 1976, p. 68).

Despre drumurile de transhumanță dinspre Bucovina avem puține date directe. Se cunoaște un singur "drum al oilor", numit ca atare, în zona Rădăuți (T. Balan, I, p. 89; N. Grămadă, mss, p. 313). Cu aproximația de rigoare, ele au putut fi totuși reconstituite (Fig. 1): probabil că "drumul oilor" menționat mai sus își avea originea în satele de pe valea Sucevei și se continua spre est în primul rând prin "poarta" de la Dersca, în timp ce acela de pe valea Moldovei, ieșit din munte la Păltinoasa, se putea răsfira, așa cum spune documentul din 1793, spre Siret, de unde prin "strungile" sau șeile Bucecea, Vorona, Ruginoasa, Strunga și a Bârladului superior, ramificațiile respective se continuau spre Prut și chiar mai departe, până la Nistru.

Oierii transhumanți cumpărau de la proprietarii moșiilor pe care iernau fân, orz, mălai, paie, sare, tărâțe, suhaturi, și chiar pășunea (aceia care nu aveau dreptul de iernare liberă, inclusiv câmpulungenii - după 1774). Iernând ani în șir în aceleași locuri, se statorniceau anumite relații cu proprietarii locului, și nu arareori, după cum am văzut, unii se stabileau definitiv acolo.

Nu putem încheia aceste considerații fără să încercăm să descifrăm cauzele regresului transhumanței. Acestea au fost multiple: ocuparea Bucovinei (1774) și restricțiile de trecere temporară a graniței dintre Bucovina și Moldova, iernarea făcându-se de acum într-o țară "străină"; conflictele vamale (de exemplu, "războiul vamal" 1886-1893), politica îndârjită a guvernului austriac de a controla acest tip de păstorit din motive de igienă zootehnică, pentru a preveni răspândirea epizootiilor, prin măsuri de carantină⁶; suspendarea privilegiilor câmpulungenilor, de care era legată într-un fel sau altul creșterea oilor, și în primul rând cel al dreptului de iernare liberă; reorientarea economiei zootehnice în favoarea bovinelor; intensificarea păstoritului local cu vărarea în munții apropiați, tomnarea și iernarea făcându-se la odăi sau în sat, concomitent cu extinderea prioritară a suprafețelor de fâneată în detrimentul pășunilor, respectiv sporirea rezervelor de fân pentru iernarea pe loc a unui număr sporit de animale⁷; extinderea arăturilor și culturilor de toamnă, ca de altfel și intensificarea circulației auto (în perioada recentă), care puneau probleme deplasării turmelor.

Valea Moldovei era și un traseu pentru o transhumanță "de tranzit" pe care o făceau țuțuienii din zona Poienii Sibiului, Săliște și alte sate marginene, săcelenii și bârsanii din zona Brașovului, care după ce vărau turmele în Munții Călimani, Bistriței, Rodnei (sporadic

o mai făceau și în primele decenii ale secolului nostru), le duceau în regiunile est-carpătice (S. Opreanu, 1931, p. 230). Același drum îl foloseau și ciobanii din zona Năsăudului și Bistriței; ultimii aveau chiar slobozenie de la unii domni ai Moldovei pentru pășunat în munții din vestul Ocolului Câmpulungului, motiv pentru care se iscau dese conflicte (A. Veress, 1927, p. 7 și 70; L. Someșan, 1934; T. Balan, *Controversa pentru regiunea Dornei dintre Moldova și Transilvania*, "St. și mat", 1973; 1960). O dovadă directă a fluxului transhumant ardelenesc pe acest traseu este documentul din 1796, citat mai sus, care, deși nu se referea la transhumanța câmpulungeană, ci la "neguțătorii ciobani și alți sudiți ce vin din Tralsăvanie în Moldova" s-a păstrat totuși la Câmpulung, la urmașii unui fost vornic, ceea ce ne face să ne gândim că aceștia s-au putut prevala și beneficia de el, chiar dacă nu-i viza direct.

In concluzie, se poate spune că în Obcinele Bucovinei transhumanța, acest tip special de migrație agricolă, este un fenomen vechi. Chiar cele dintâi documente ce ni s-au păstrat, deși relativ târzii, fac referire la ea ca la un obicei tradițional și la urice domnești anterioare. În mod firesc, așa cum toate satele ardelenice care au practicat transhumanța au fost așezări libere, tot așa în Obcine ea a fost specifică în primul rând satelor de răzeși din Ocolul Câmpulungului. Acesta trebuie inclus, alături de cele 5-6 areale transilvănene, pe lista regiunilor cu păstorit transhumant din România.

Intrucât la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea transhumanța este menționată ca existentă în Bucovina, la modul general, fără alte precizări de localizare, este mai mult decât probabil ca ea să fi fost practică acum și de locuitorii unor sate din afara fostului Ocol, poate chiar de mănăstiri. Doar așa s-ar putea explica, aici, prezența unor toponime (Jijia, Prut ș.a)

Transhumanța, ca de altfel și alte deplasări pastorale, are la bază decalajul climatic dintre regiunile complementare angrenate - muntele și "șesul" cu luncile și bălțile lui, respectiv durata și intensitatea diferită a fenomenelor de iarnă, reflectate în decalajul fazelor fenologice de dezvoltare a vegetației spontane. Trebuie, însă, să avem în vedere că aceste premise naturale favorabile, potențiale, au fost valorificate efectiv doar în condițiile rolului extraordinar de important, determinant, pe care l-au avut privilegiile acordate câmpulungenilor și, pe această cale, a interesului lor de a crește mai multe animale.

Neavând importanța actelor de proprietate funciară, nu s-au păstrat decât puține documente referitoare la transhumanță⁸, suficiente totuși ca, împreună cu alte izvoare să facă posibilă reconstituirea spațială a fenomenului și să ateste că uneori se solda cu migrații definitive.

Ca și migrațiile agricole propriu-zise, transhumanța oferea, concomitent, posibilitatea comercializării unor produse (piei, lână, seu, carne sau chiar miei și oi, în ciuda restricțiilor care s-au introdus la un moment dat pentru vânzarea acestora din urmă în timpul transhumanței, deci în afara Bucovinei).

Deplasările pastorale au contribuit la răspândirea toponimiei montane în zona de podiș, dar uneori și în sens invers.

Deși a avut o semnificație specifică de netăgăduit, transhumanța n-a fost singurul

și nici măcar cel mai important tip de păstorit. Ea s-a asociat cu păstoritul agricol local (în hotarele satelor) și cu diverse activități sedentare - agricole și neagricole - desfășurate de ceilalți membri ai familiilor, rămași acasă. Prin "articulațiile sale complicate", prin marile riscuri ce le implica, poate fi apreciată ca o fază avansată a păstoritului, care a influențat evoluția satelor respective, structura, viața lor socială și economică, iar oamenii au căpătat o mai largă perspectivă asupra lumii (C. Constantinescu-Mircești, 1976, p. 10). De asemenea, a contribuit la întreținerea spiritului de unitate a românilor, proces în care s-au integrat și Obcinele Bucovinei.

NOTE

1 În continuare, documentul adaugă: "și acest feliu de gospodari poate s-ar găsi 4 sau 5 în tot Ocolul Cîmpulungului", dar din motive pe care le vom arăta ulterior, cifra trebuie considerată ca diminuată cu bună știință. (A se vedea și documentul din 1812, analizat în lucrare.

2 Toponimele din Basarabia sunt citate după A. Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, București, 1904.

3 Deformarea toponimului odată cu trecerea timpului poate fi o dovadă a aducerii din Basarabia și a transplantării lui aici, în timp ce în Basarabia s-a păstrat. Pentru majoritatea localnicilor, întrucât nu ei îl creaseră, nu avea o semnificație anumită, ci doar pentru cei câțiva - puțini - participanți la transhumanță. Pe de altă parte, prezența toponimului în Bucovina n-ar putea fi corect lămurită, dacă n-am preciza că în secolul XVII Rarăul era împărțit între răzeșii câmpulungeni și m-reă Voroneț, și că tocmai acesteia din urmă i se întăreau, prin documentul citat (1622) sate și mori pe Cobălta basarabeană. Practicau și mănăstirile transhumanța? Negăsind documente în acest sens, credem că fenomenul toponimic analizat se leagă mai degrabă de transhumanța răzeșilor.

4 Pe harta lui C. Bejan, realizată după 1918, pe stânga Nistrului, imediat la NE de Orhei, găsim și satul Botușani.

5 Dăm acest detaliu pentru a ne pune întrebarea dacă nu cumva versantul văii Nistrului în acest sector amintește de peretele calcaros și abrupt al Pietrei Țibăului din Bucovina.

6 Nu lipsesc, uneori, aprecierile contradictorii: de ex., A. Veress (1927), după ce afirmă că guvernul vienez stăruia cu îndârjire să desființeze păstoritul ardelenilor în Țările Române, mai cu seamă din motive de igienă zootehnică, reproduce în continuare documentul nr. 138/1796 din colecția Ștefanelli, din care rezultă contrariul, administrația austriacă protestând împotriva piedicilor puse ardelenilor, iar ca urmare domnitorul Moldovei trimite porunci severe căpitanilor de graniță pentru a nu-i supăra.

7 Aceste măsuri nu au putut suplini decât parțial transhumanța, încât numărul de oi s-a redus odată cu regresul ei.

8 Ne putem imagina că actele oficiale care se eliberau oierilor transhumanți pentru a-și atesta dreptul de iernare liberă pe moșii străine, sau, mai târziu, pentru trecerea "cordunului", având o valabilitate limitată la un sezon, erau distruse după expirare, ca inutile.

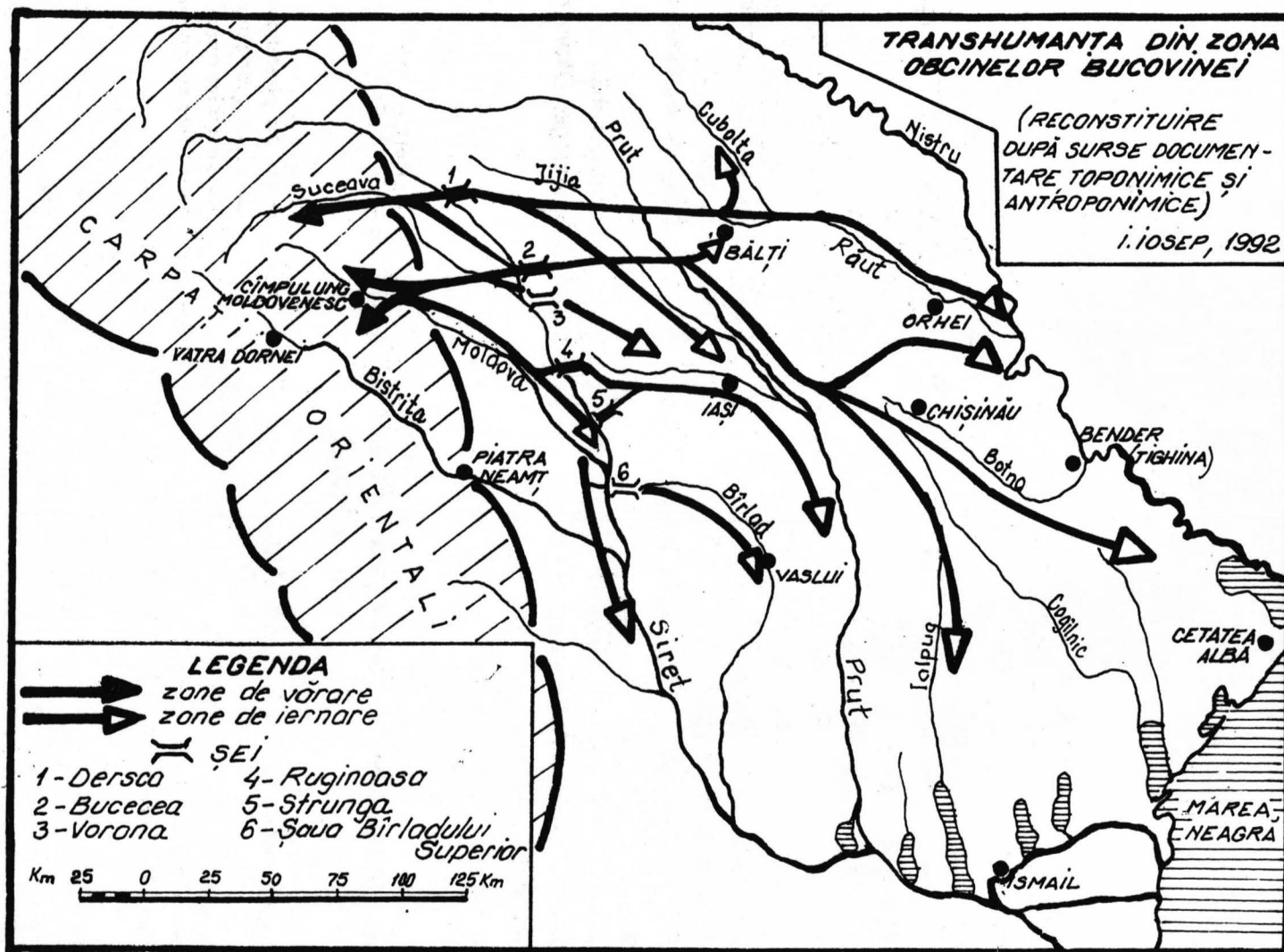
BIBLIOGRAFIE

- 1 N. Barbu, I. Iosep, *Obcinele Bucovinei*, în *Geografia României*, vol.III, București, 1984.
- 2 T. Balan, *Din istoricul Cîmpulungului Moldovenesc*, București, 1960.
- 3 C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII și XIX*, București, 1976.
- 4 N. Grămadă, *Toponimia Bucovinei*, mss, ASS, f.a.
- 5 I. Iosep, *Asupra prezenței unor toponime de factură montană în regiunea deluroasă dintre Siret și Prut*, în *Suceava*, XI-XII (1984-1985), 1986.
- 6 I. Iosep, *Contribuții la studiul oiconimelor din Obcinele Bucovinei*, în "Lucrările Seminarului de Geografie <<Dimitrie Cantemir>>", nr. 7 (1986), Iași, 1987.
- 7 T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului Moldovenesc*, București, 1915.
8. xxx, *Din tezaurul documentar sucevean (1393-1849)*, București, 1983.
9. xxx, *Noth und Hilferuf der Gemeinden des Moldauisch-Campulunger Okols in der Bukowina*, Wien, 1863.

UN PHÉNOMÈNE INÉDIT: LA TRANSHUMANCE DE LA ZONE DE CÂMPULUNG

RÉSUMÉ

Ayant comme point de départ l'observation que dans la littérature liée au phénomène de transhumance il n'existe jusqu'à présent, des références spéciales à la zone de Cîmpulung Moldovenesc, l'auteur utilise les sources historiques, la toponymie et l'anthroponymie, en reconstituant les chemins de transhumance, les zones hivernage, l'ancienneté, les premises, les caractéristiques et les conséquences géographiques de ce processus, les causes de la régression et de sa disparition.

DIN ISTORIA CULTURII ÎN BUCOVINA

BIBLIOTECA BUCOVINEI "I. G. SBIERA"
DONAȚII - DONATORI

E. SATCO

Începutul istoriei bibliotecilor din Bucovina se pierde în negura vremurilor. Primele colecții de cărți s-au constituit pe lângă mănăstiri (aici existau ateliere de scris sau copiat manuscrise) și în familiile unor cărturari. Una dintre cele mai importante biblioteci se afla la Mănăstirea Putna, de existența căreia amintesc documentele Școlii care a funcționat aici vreme îndelungată. În secolul al XIX-lea, crearea unei instituții publice care să adăpostească valorile inestimabile ale culturii și gândirii umane - cărțile - apare ca o necesitate stringentă. Intelectuali precum Ion Musteață, Mihai Zotta, Iacob și Enrich Miculi, Nicolai Petrino, Gh. Petrovici, Iordache Vasilco ș.a., în urma unor eforturi deosebite, reușesc în 1851 să pună bazele primei biblioteci publice care se va numi Biblioteca Țării. Comitetul pentru întemeierea și administrarea Bibliotecii Țării acționează pentru strângerea de donații care să faciliteze buna funcționare a noii instituții. Prima, și cea mai importantă, este donația fraților Scarlat și Constantin Vârnăv: o casă pentru sediul bibliotecii. Astfel noua instituție poate fi inaugurată la 29 septembrie 1852, având o secție de carte românească de care s-a îngrijit Iacob Vorobchievici și apoi Aron Pumnul. Donații importante, în bani și cărți, se adună în urma demersului făcut de doctorul Mihai Zotta. Carol Miculi, cunoscut compozitor și interpret, oferă beneficiul unui concert; doamnele din înalta societate organizează loterii și baluri pentru strângerea de fonduri; miniștrii domnitorului Grigore Ghica Vodă, sosiți la Cernăuți pentru a transmite un mesaj împăratului Franz Iosif cu ocazia vizitei acestuia din octombrie 1851, donează 50 de galbeni. (Cei patru miniștri au fost: Nicolae Cantacuzino-Pașcanu, ministru de interne și președintele Consiliului administrativ, Gh. Șuțu, ministru de finanțe, Alexandru Sturdza, secretar de stat, Nicolae Mavrocordat, inspector general al miliției). De reținut că membrii fondatori ai B.Ț. s-au obligat să suporte o cotizație anuală. Lor li se adaugă marele vornic Alecu Sturdza-Bârlădeanu (din Moldova), clerul ortodox al Bucovinei în frunte cu episcopul Eugenie Hacman, stareții mănăstirilor, profesorii de la Institutul Teologic, preoții de la țară, precum

și unii studenți de la teologie. Realizând importanța acestei instituții pentru propășirea culturii naționale în Bucovina, multe personalități ale vieții cultural-științifice românești se înscriu printre donatori. Astfel M. Kogălniceanu dăruiește un exemplar al letopisețelor, V. Alecsandri, Gh. Sion, Al. Papiu Ilarian, Gh. Asachi, Mihail Sturdza - domnitorul Moldovei - ș.a. oferă cărți sau bani, Iancu Mustață donează 600 de volume, iar familia Hurmuzaki - 1230 cărți de mare valoare - rămase moștenire după moartea lui Eudoxiu.

În 1875, când ia ființă Universitaatea germană din Cernăuți, Biblioteca Țării trece la această instituție, Comitetul de conducere impunând ca o condiție de bază accesul la colecțiile sale și a publicului neuniversitar. Acum instituția ajunsese la 31.300 volume. Colecțiile sale cresc atât prin achiziții cât și prin donații. Primul rector al Universității, C. Tomașciuc, donează 2.400 volume, Academia Română trimite cu regularitate o serie de publicații, între care s-au aflat documentele Hurmuzaki, Regele Alexandru al Serbiei oferă ediția facsimil a lucrării *Evangeliare ancien Serbe du prince Miroslav* de la Sf. Munte, Împăratul Francisc Iosif trimite, în 1878, peste o mie de volume de mare preț provenite din biblioteca unchiului său, Ferdinand. Alte donații provin de la dr. A. Bucher (8 manuscrise slavone și minee din sec. 15 și 16), episcopul Argeșului, Gherasim Timuș-Piteșteanu (*Tetraevangheliarul* lui Coresi), Dimitrie Sturdza, I. Kalinderu, Natalia Hurmuzaki ș.a.

După război, în condițiile transformării Universității în instituție românească, Biblioteca, care ajunsese să aibă peste 100.000 volume, va cunoaște un aflus de donatori între care s-au aflat Eusebie Mandicevschi, Dimitrie Onciul, Gh. Tofan, dr. Mauriciu Benedikt din Viena (3.500 volume), Dimitrie Marmeliuc, Leca Morariu ș.a.

În Suceava biblioteca publică ia ființă în 1923, urmare a inițiativei societăților culturale "Școala Română" și "Casa Națională". Pornind la drum cu o zestre de 2.000 de volume, Biblioteca centrală își va spori colecțiile, donațiile fiind una din principalele surse. După anumite informații se pare că primul mare donator a fost profesorul V. Bumbac. După al doilea război mondial, Biblioteca centrală suferă câteva modificări de ordin organizatoric, fiind pe rând, bibliotecă regională, municipală și apoi județeană. În 1990, profesorul emerit Ioan Sbiera, nepotul marelui cărturar I. G. Sbiera, primul academician bucovinean, fost director al Bibliotecii Țării, a lăsat întreaga sa colecție de cărți (peste 3.000 volume), bibliotecii județene. Doi ani mai târziu Bibliotecii județene i se recunoaște de către Ministerul Culturii titlatura de "Biblioteca Bucovinei", purtând numele lui I. G. Sbiera. Astfel biblioteca județeană se considera a fi moștenitoarea de drept a fostei Biblioteci a Țării. Spre ea își îndreaptă atenția mulți intelectuali care consideră de datoria lor să-i sporească colecțiile prin mari și importante donații. Profesorii G. Nimigeanu și Emilian Țopa au lăsat moștenire bibliotecile lor; prof. Dragoș Rusu donează câteva sute de volume din care multe poartă semnăturile autografe ale unor personalități din baroul francez, cărturarii I. Negură, Erast Tarangul, Traian Ștefureac, Alois Grigorovici, prof. Valerian Rei și Reveica Prelipceanu, compozitorul Mircea Hoinic ș.a. au donat cărți, fotografii de epocă, scrisori, manuscrise etc, fiul scriitorului G. Drumur a dăruit toate operele rămase de la tatăl său, inclusiv manuscrise, dr. Victor Sahleanu a oferit câteva zeci de lucrări dactilografiate - un jurnal personal scris pe parcursul câtorva decenii, academicianul Vl. Trebici a donat prețioasele sale lucrări apărute la diverse edituri, iar profesoara Viola-Viorica Tomașciuc a lăsat prin testament

întreaga sa bibliotecă, Bibliotecii Bucovinei. Tot prin donații a început să se înfirișe o pinacotecă. Între primii donatori se află artiștii plastici Fred Micoș (30 de lucrări), Costin Neamțu, I. Grigore, Mircea V. Hrișcă, Puia Masichievici, Suzana Fântânanu, Adrian Bocancea ș.a. Și tot prin donații s-a constituit colecția iconografică cuprinzând fotografii din Bucovina anilor 1885-1940.

TRADIȚII ALE CURSURILOR DE VARĂ DIN ROMÂNIA

GHEORGHE GIURCĂ

Cursurile de vară, ca formă de perfecționare a pregătirii profesionale, au în țara noastră o vechime de peste 80 de ani, iar inițierea lor este strâns legată de spațiul bucovinean. Inițiativa aparține profesorului GEORGE TOFAN, a cărui meteorică existență a fost organic împletită cu destinul vitreg al învățământ românesc din Bucovina începutului de veac. Animat ca puțini alții de idealul ridicării prin cultură a neamului său, el a preluat din experiența altora ceea ce a considerat folositor: "Urmărind manifestațiile culturale ale altor popoare, a văzut în cursurile de vacanțe germane de la Salzburg o instituție demnă de imitat. Și iată-l pe Tofan publicând în "Junimea literară", 1906, nr. 8-9, p. 134-136, un articol insistând asupra necesității înființării acestui fel de cursuri românești. După părerea lui Tofan, ele urmau să se țină <<unde va în România, într-o localitate cu poziții frumoase>>. Aici oamenii de știință români aveau să țină cursuri sau să facă comunicări din toate domeniile culturii noastre naționale. Astfel contactul dintre români se va face de la om la om, de la individ la individ. Învățătorii, profesorii și studenții români vor auzi propovăduindu-se cuvântul viu, iar aceasta valorează mai mult decât <<o lectură întreagă>>"¹.

În 1906, aflat la București în fruntea unui masiv grup de bucovineni, membri ai Societății "Dacia", pentru a vizita expoziția jubiliară, G. Tofan îl întâlnește pe Nicolae Iorga, cu care purta corespondență deja, și-i sugerează ideea². Nicolae Iorga, spiritul universal pe care l-a produs neamul nostru, a captat ideea difuzată de Tofan. "Iorga a fost genialul înfăptuitor, în timp ce Tofan a fost fericitul lansator al ideii"³, așa încât "Doi ani mai târziu aceste cursuri au luat ființă din inițiativa d-lui Iorga. Ele s-au început în vara anului 1908 în Vălenii de Munte..., devenind o adevărată universitate populară cu caracter general românesc"⁴.

La cursurile inaugurate în seara zilei de 2 iulie 1908 erau prezenți și români din afara Regatului: 10 bucovineni și tot atâția ardeleni. Participarea bucovinenilor a fost pregătită printr-o intensă corespondență dintre G. Tofan și N. Iorga. Astfel la începutul anului 1908, el îi comunica marelui savant că, în urma articolelor publicate de Gavril Rotică (poet, profesor în Câmpulung Moldovenesc, militant, alături de G. Tofan, pentru propășirea învățământului românesc din Bucovina) și a intervențiilor personale, ministrul român al instrucțiunii a acceptat să deschidă cursurile fixate inițial la Iași. Totodată îi cere lămuriri

în legătură cu lista prelegerilor și numele celor ce le vor susține pentru a le publica în presa locală. Crede că poate aduna aproximativ 50 de cursanți, nu mai mulți, deoarece majoritatea tinerilor "și dintre aceștia și eu, sunt în decursul vacanțelor la concentrare". Revine cu altă scrisoare în iunie cerând deslușirile "cele mai largi" cu privire la durata cursurilor, capacitatea de cazare, costul întreținerii etc.

Organizarea și conținutul cursurilor din 1908 au plăcut participanților bucovineni de vreme ce în anii următori numărul lor a crescut constant. Vedem însă aici și rodul activității neobosite depuse de G. Tofan în acest sens. În iunie 1911 îi scria lui N. Iorga: "După informațiile pe care le-am cules, e nădejde că vor participa și la cursurile din acest an un număr mai mare de bucovineni. Personal mi-au comunicat mai mulți studenți - între care mai mulți absolvenți tineri ai liceelor - apoi învățători tineri și vreo câteva domnișoare că vor pleca la Vălenii de Munte. La deschidere nu vor fi însă mulți, partea cea mai mare pregătindu-se să plece cam către sfârșitul lui iulie, unii după ce își vor face cele 13 zile de concentrare. Nădăjduiesc însă să fiu după 1 august în Văleni. Facem oral cât și prin ziare cea mai largă propagandă pentru frecventarea cursurilor". Atât de pătruns era autorul acestor rânduri de importanța cursurilor, încât peste un an îi scria marelui istoric: "În ce privește cursurile de vară, care dacă n-ar exista ar trebui cerute acum, îmi veți crede că dacă aș putea aș aduce toată Bucovina".

Veneau la Văleni cei dornici de a-și cunoaște obârșiile în adevărata lor lumină, de a cunoaște și admira frumusețile patriei, tradițiile neamului din care și ei făceau parte integrantă, bogatele valori spirituale românești în plină înflorire. Despre toate acestea le vorbeau apoi elevilor, sădindu-le în suflete dorul împlinirii marelui ideal național - unirea cu Țara. Pildă vie în acest sens este însuși G. Tofan, despre care Emil Boca, unul dintre foștii lui elevi, își amintea: "După fiecare lecție rămâneam însetați, năzuind mereu a cerceta, a citi, a studia și mai ales a face planuri de orientare în vederea vremurilor ce aveau să vie... Și ce putere avea cuvântul în gura lui! Cu el dispăreau păreții mohorâți ai clasei și ne găseam într-o uriașă familie românească, într-o țară cu așezări trainice pe temelii de omenie românească, așezări croite după tradițiile eroice, după înțelepciunea lămurită și călită în suferințe și biruințe fără seamăn... Aici nu era meșteșug didactic pedant cu trepte formale și cu silogisme. Nu era nici timp, nici loc pentru așa ceva. Era izvor de apă vie țâșnind vijelios din stâncă. Era iureșul năvalnic, pasiunea înfrigurată de a cunoaște ființa neamului nostru, de a sorbi putere din puterea lui și de a ne vărsa apoi în acea ființă ca apele în mare"⁵. Tocmai de aceea frecventarea cursurilor nu era bine văzută de autoritățile imperiale, mai ales în contextul politic premergător primei conflagrații mondiale, care situa Imperiul Habsburgic și România pe poziții opuse. Ca dovadă, în 1914 un număr de 37 de persoane a fost împiedicat să plece la cursurile despre care N. Iorga însuși afirma că "au devenit în anii din urmă locul de concentrare al românilor din toate provinciile doritori de cultură românească".

Eforturile materiale cerute de deplasarea în România, pe de o parte, și atitudinea tot mai vizibil ostilă a autorităților, pe de alta, au făcut să se simtă din ce în ce mai acut nevoia organizării în Bucovina a unor cursuri după modelul celor de la Vălenii de Munte. Cel care avea să ducă la îndeplinire generoasa idee a fost tot profesorul G. Tofan. Locul ales a fost

fixat la Dorna Candrenilor, pitorească stațiune balneară din nu mai puțin pitoreasca zonă a Dornelor. În plus, aici era director de școală învățătorul superior Samuil Ioneț, care s-a implicat efectiv în organizarea și desfășurarea activităților. Un sprijin activ l-a dat și Filiala din Câmpulung a Asociației învățătorilor.

Cursurile de vară de la Dorna Candrenilor erau destinate cu prioritate învățătorilor, iar scopul declarat era perfecționarea pregătirii lor profesionale. "Această perfecționare era pentru învățătorimea română de neapărată trebuință..., deoarece învățătorimea română ieșită din școala normală mai veche primise mai puține cunoștințe de istorie și literatură națională"⁶. Până la inaugurare s-au depus eforturi mari, după cum mărturisește "amfitrionul" S. Ioneț, trebuind învinse nu numai piedici de ordin organizatoric: "Câtă muncă, câtă alergătură, câte amenințări a trebuit să sufăr până am ajuns la acest curs nu le pot descrie, le știe numai guvernământul Bucovinei de pe atunci"⁷. Într-adevăr, autoritățile nu vedeau cu ochi buni orice întrunire românească mai numeroasă de teamă să nu se abordeze probleme de ordin național (acumulate de-a lungul timpului) tocmai acum când vocile în favoarea emancipării românilor și a unirii erau tot mai multe și mai insistente. Cursurile s-au desfășurat (totuși) între 3 și 17 august 1913 cu participarea unui număr de aproximativ 50 de învățători, la care s-au adăugat și mulți gospodari din localitate.

În privința conținutului, organizatorii își propun să prezinte "o serie de conferințe istorice, științifice și literare care să fie un început pentru viitoarele cursuri de vacanță din Bucovina". Prin diversitatea programului s-a creat o atmosferă de ținută intelectuală incontestabilă, dar destinsă în același timp, îmbinând în chip fericit utilul cu plăcutul. Tofan nota că cei prezenți aveau "o plăcere să asiste regulat și cu interes la toate conferințele ce s-au ținut, în tot timpul cursurilor a dominat o armonie și o animație vrednice de toată lauda, cei vreo cincizeci de frecvenți și frecventate stabile deveniseră o familie nedespărțită la cursuri, la excursii, la discuții serioase, la plimbări, la distracții nevinovate în cântece și dans. Dacă acesta ar fi fost singurul folos al acestor cursuri, el ar fi fost destul de mare... Dar cine-i în stare să arate câte foloase aduc astfel de cursuri; câte idei nouă căzute pe un câmp bun, câte îndemnuri binefăcătoare, câte indicații utile, câte hotărâri de folos nu se ivesc pe urma unui contact intim de săptămâni"⁸.

Răspunderea pentru asigurarea conținutului științific al activităților a revenit profesorilor Ioan I. Nistor, Eugen Botezat și George Tofan. Ei "au ales din specialitatea lor o serie de probleme care meritau să fie discutate, ținând mai mult să dea îndrumări și să popularizeze idei generale decât să se piardă în amănunte și să discute prea științific chestiuni de specialitate"⁹. Mai concret, dr. Eugen Botezatu a efectuat experiențe la microscop, observații asupra organismului uman, a discutat despre originea munților și a organizat excursii în împrejurimi. Istoricul dr. I. Nistor a susținut un ciclu de cinci conferințe printre care: *Pacea de la București*, *Provincia Dobrogea*, *Din istoricul școalelor din Bucovina* și un rezumat al istoriei poporului român. G. Tofan a vorbit despre evoluția literaturii române de la începuturi până la 1914, epoca cronicarilor, rolul Școlii Ardelene; s-a referit apoi pe larg la scriitori ca I. L. Caragiale, Panait Cerna, Șt. O. Iosif, M. Sadoveanu, Oct. Goga, M. Eminescu, Al. Vlahuță ș.a. sau la principalele curente literare din epocă. În trei conferințe consecutive a abordat probleme ale limbii literare, insistând asupra greșelilor din vorbirea

românilor bucovineni. Iată așadar un program deosebit de bogat, care, pe bună dreptate, a captat atenția și interesul celor prezenți. Cât despre cei trei profesori, S. Ioneț nota mai târziu că "Veneau la cursuri întotdeauna pregătiți așa că conferințele lor era o plăcere să le ascuți și erau atât de lămuritoare că și cei slab pregătiți le înțelegeau"¹⁰.

Primele cursuri de vară din Bucovina au reprezentat o adevărată reușită, ceea ce i-a încurajat pe organizatori să se gândească la următoarele, programate pentru 1914. În perioada premergătoare deschiderii lor diferite publicații anunțau evenimentul, îndemnându-i pe învățători să vină în număr cât mai mare. Se oferă numeroase amănunte în legătură cu programul și modul de desfășurare. Insuși G. Tofan, constant colaborator la "Viața Românească" din Iași, îi informa pe cititori: "Programa cursurilor din anul acesta cuprinde o serie de conferințe și excursiuni. Dl. I. Abageriu, profesor la Școala Normală de învățători din Cernăuți, va ține conferințe din pedagogie și didactică (teorie și îndrumări practice). Fiind un învățător vechi cu o bogată experiență practică, cursurile sale vor fi o bună îndrumare pentru tinerii învățători.

Profesorul univ. dr. E. Botezatu va face cursuri din domeniul științelor naturale și va conduce excursiunile în împrejurimea bogată a Candrenilor unde va explica la fața locului formarea munților și alte fenomene geologice.

Profesorul univ. dr. Iancu I. Nistor are un ciclu de zece conferințe istorice asupra Bucovinei; în afară de aceasta va citi din *Istoria civică*.

Profesorul de la Școala specială pentru prelucrarea lemnului din Câmpulung, Ion Ștefureac, un bun cunoscător al artei noastre populare, posesorul unor obiecte de mare preț, adunate cu mare chin și cheltuială, va face cursuri de desen decorativ, va arăta însemnătatea artei populare și va da îndrumări practice asupra motivelor care ar trebui întrebuințate la desen în școala primară"¹¹. Este, după cum ușor se poate remarca, un program judicios și bogat, în măsură să răspundă cerințelor practice ale învățământului primar din epocă și unei categorii largi de participanți. În legătură cu același eveniment, "Foaia poporului" scria în numărul său din 21 iunie 1914: "Se va face o excursie în Ardeal și(i) a(nume) Candreni - Prund (Prundul Bârgăului - n.n.) în automobil; Prund - Rodna cu trenul; Rodna - Inău - Rodna pe jos; Rotunda - Cârlibaba cu trăsura; Cârlibaba - Dorna pe plută; Dorna spre Candreni cu trăsura. Cine face excursia să se pregătească cu cele trebuincioase ca ghete comode și tari, haine ușoare și trainice, sac de spate, binoclu etc. În Candreni se pot face scalde de nămol și burcut. Aici sunt cele mai puternice ape minerale din Bucovina... Deci cu toții la Candreni!"

Cursurile erau anunțate pentru perioada 12 iulie - 15 august 1914. Comparativ cu anul precedent se sconta pe un număr sporit de participanți, în ciuda faptului că doar cu o lună mai devreme (7 - 8 iunie) avusese loc la Suceava primul Congres Cultural al Învățătorilor Români din Bucovina la care au luat parte aproximativ 600 de persoane. Succesiunea atât de rapidă a unor evenimente de asemenea anvergură dovedește cât de intensă era activitatea intelectualității române de aici, cât de puternică era setea ei de emancipare spirituală. La fel de adevărat este însă că, fără existența unui grup de entuziaști, mistuiți de sentimentul sfânt al dragostei de neam, toate acestea nu ar fi fost posibile. În fruntea lor s-a aflat, ca un incontestabil lider, G. Tofan. "Temperamentul său vioi îl îndemna la activitate, îl mâna la luptă... El era menit să creeze, să miște masele, să le

entuziasmeze cu vorba lui și să le stăpânească cu energia lui. A animat întâi pe elevii săi și pe urmă a condus pe intelectuali români. A fost un desăvârșit propagator cultural și a terminat prin a fi mentorul gândirii românești din Bucovina"¹². Cursurile din 1914, amânate ulterior cu o săptămână din cauza greutăților organizatorice, nu s-au mai ținut, cu toate că unii cursanți erau deja sosiți în localitate. Intre timp fusese decretată mobilizarea generală în legătură cu izbucnirea primului război mondial. După cum își amintește S. Ioneț, "odată cu decretarea mobilizării s-au sistat și cursurile și toți participanții precum și profesorii au părăsit satul Candreni..."¹³.

S-a mai făcut o încercare în 1920 la Câmpulung Moldovenesc, despre care același S. Ioneț nota: "Mă bucură că cursurile universitare deschise aici în Candreni în 1913 și 1914 sunt urmate tot în munții Bucovinei"¹⁴. Din nefericire, tot în 1920, inspiratorul inițiator al cursurilor de vară și-a încheiat scurta existență, iar S. Ioneț a fost transferat, nu mult după aceea la Rădăuți, așa încât s-a pus capăt acestei activități înainte de a fi acumulat o tradiție durabilă. Totuși ele reprezintă o pagină semnificativă și un început cu urmări benefice pentru învățământul și cultura noastră. E destul să ne gândim că ulterior s-au diversificat considerabil. Organizate pe specialități de către societățile științifice la nivel național, în diferite locuri din țară, inclusiv în Bucovina, au atras un însemnat număr de cadre didactice, devenind una dintre formele instituționalizate de perfecționare profesională. Cât despre cursurile de la Vălenii de Munte, ele și-au consolidat mereu prestigiul. Mai mult, în ultimele decenii au fost organizate aici și s-au bucurat de largă audiență cursurile de vară internaționale prin care s-a stimulat interesul străinilor pentru cunoașterea limbii române, a istoriei și culturii noastre.

NOTE

1 Teodor Balan, *Corespondența lui Gheorghe Tofan*, Tipografia "Mitropolitul Silvestru", Cernăuți, 1943.

2 Filaret Doboș, *Arcașii*, Cernăuți, 1940, p. 82-104.

3 T. Balan, *op. cit.*

4 Gh. Tofan, *Cursurile de vară din Candreni*, rev. "Școala", nr. 9, 1913, p. 209-212.

5 Emil Boca în *Corespondența lui Gheorghe Tofan*, p. 8.

6 Gh. Buzdugan, *George Tofan în lumina unui sfert de veac în 30 de ani de organizație românească a învățătorilor din Bucovina*, Cernăuți, 1935, p. 29.

7 Samuil Ioneț, autobiografie păstrată în manuscris la Liceul din Dorna Candrenilor

8 G. Tofan, *loc. cit.*

9 *Ibidem*.

10 S. Ioneț, *op. cit.*

11 G. Tofan, *Scrisori din Bucovina*, în "Viața Românească", an IX, nr. 7, 8, 9, 1914, p. 254-255.

12 T. Balan, *op. cit.*, p. 13-14.

13 S. Ioneț, *Cronica școlii din Dorna Candreni*, mss Muzeul Rădăuți.

14 *Ibidem*.

ÎNSEMĂNĂRI ȘI LUCRĂRI ALE STUDENȚILOR

GÂNDURI DIN EXCURSIA DE STUDII A STUDENȚILOR IN TRANSILVANIA

Fiecare tânăr, în special un student al unei facultăți de istorie - geografie, după o anumită perioadă de acumulări simte nevoia materializării, vizualizării unor etape istorice. Ce colț din această țară ar putea fi mai semnificativ din punct de vedere istoric decât Transilvania? Numai la întâlnirea cu istoria ne putem da seama de vremelnicia noastră, compensată de durabilitatea faptelor.

În această parte de țară comuniunea natură - om - istorie merge până la identitate într-o simetrie și armonie geografică închipuind un uriaș amfiteatru natural care, pentru geograful francez E. de Martonne era pământul "cel mai bine rotunjit dintre țările Europei centrale". Trecând prin pasul Tihuța pătrunzi pe unduitoarea vale a Bistriței ardelene. Grandoarea pasului ne-a ridicat de la început la înălțimea unei trăiri sufletești care a persistat intens pe durata celor 168 de ore de contact direct cu istoria și mai vibrează încă în sufletele noastre.

Se poate spune că în Transilvania fiecare bulgăre de pământ respiră istorie. Istoria transilvană este o parte inseparabilă a evoluției bimilenare românești, unitară în liniile ei de exprimare fundamentale, este o componentă a îndelungatului proces istoric ireversibil care a plămădit statul național unitar în anul 1918. Caracterul românesc al Transilvaniei nu l-au putut șterge vitregiile istoriei: invaziile popoarelor migratoare sau agresiunea regalității maghiare din secolele X-XIII, colonizările premeditate ale unor etnii străine, ocupația habsburgică sau anexarea ei la Ungaria în 1867.

Întotdeauna, fie centru al puterii politice dacice sau provincie romană, fie vatră de viață românească în secolul invaziilor migratorilor sau voievodat aflat în legături specifice relațiilor internaționale ale vremii cu Ungaria de care a fost complet separată, fie principat autonom de la 1541 până la 1699 când a intrat sub dominația Imperiului habsburgic, păstrându-și autonomia de mare principat până la 1867, Transilvania a avut o existență politică de sine stătătoare similară celorlalte țări românești extracarpătice.

Accidentul istoric reprezentat de înglobarea forțată a Transilvaniei la Ungaria în 1867, situație ce a durat până în 1918, a fost contrar evoluției îndelungate și sigure către unitatea politică românească a bazinului carpato-danubian, dar în deplină concordanță cu

peisajul politic european.

Bogățiile solice și subsolice ale Transilvaniei cât și poziția sa strategică în conformitate cu interesele marilor puteri în acea vreme au determinat rivalități de dominație, cărora li s-a opus politica energetică a imensei mulțimi adunată la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia și care a hotărât soarta acestui neam.

Spiritul de unitate, de apărare a ființei naționale s-a manifestat în fiecare etapă istorică susținut de strălucitele minți pe care le-a dat această provincie a țării. Istoria fiecărui oraș transilvănean este racordată la istoria întregii provincii.

Situat într-un cadru natural deosebit care-l face accesibil din diferite direcții - orașul Cluj-Napoca - așezare milenară (vatră de civilizație dacă și apoi daco-romană, *civitas primarica* al țării din secolul al XVI-lea, important centru social-economic), dispune de un important patrimoniu cultural-artistic. Mergând pe străzi ce emană parfum de epocă, admirând îmbinarea fericită a stilurilor vechi și nou înțelegi că modernitatea își trage seva din trecut. Orașul, aflat în inima provinciei și a țării adăpostește, cum e și firesc, Muzeul de istorie al Transilvaniei a cărui valoare deosebită este dată de exponatele ce reflectă rezultatele săpăturilor efectuate la Sarmisegetusa timp de 40 de ani la care se adaugă diverse mărturii ale autohtoniei, vechimii și continuității românești pe aceste meleaguri.

Alba Iulia - "cheia de boltă" a realizării idealului unității naționale - este un alt simbol al vibranțelor trăiri românești. Porțile acestui oraș au fost martorele celor mai semnificative momente istorice: intrarea lui Mihai Viteazul - cel ce se va intitula "domn al Țării Românești și Ardealului și a toată țara Moldovei"; aici au fost încarcerati și trași pe roată Horea, Cloșca; tot aici, ca un destin, s-au difuzat ideile pașoptismului revoluționar european. Oraș-muzeu prin mărturiile sale - cetatea, catedrala romano-catolică, catedrala ortodoxă, Muzeul și sala Unirii, biblioteca Batthyaneum fiind doar câteva din monumentele istorice existente.

Am putut observa cu câtă atenție sunt păstrate și conservate cărțile vechi, aceste martore ale întâmplărilor fericite sau dramelor scrise uneori stângaci și grăbit alteori cu o deosebită artă, grijă, cărți aflate la biblioteca Batthyaneum din Alba, fondată la 1792 și care, în prezent, însumează 55.000 de volume foarte valoroase.

Nu se poate vorbi de Transilvania fără a aminti de "Școala ardeleană" cu Samuil Micu, Gh. Șincai, P. Maior și alții ale căror lucrări au reprezentat chintesența spirituală a năzuințelor românești de aici. Iluminiștii transilvăneni erau cei chemați a săvârși cât mai repede ceea ce istoria nu izbutise a săvârși vreme de un mileniu. Iar dacă n-au avut spadă au crezut, cu o nebiruită putere, în tăria cuvântului rostit sau scris. Cartea a fost și va rămâne o lucrare a minții omenești cu puteri de zeitate.

Înmănunchind diversele-i etnii: maghiari, germani, sași, secui Transilvania a creat o istorie și o cultură remarcabil de unitare. Pentru noi, ca viitori dascăli ai istoriei neamului va răsună mereu ca un legământ îndemnul marelui Iorga de a nu risipi nici o etapă istorică și de cultură ce se încheie pentru că ea "lasă în floarea uscată semințele vremii noi".

SIMONA PAVELIUC, anul al IV-lea

ALBA IULIA, 1993

La 75 de ani de la Marea Unire, Alba Iulia avea să devină gazda primei ediții de după 1989 a "Sesiunii naționale a cercurilor științifice studențești de istorie", reunind sub genericul "unitate și continuitate în istoria românilor" tinerii slujitori ai muzei Clio, studenți ai facultăților de istorie din 7 centre universitare ale țării: Alba Iulia, Cluj-Napoca, Timișoara, Sibiu, Oradea, Constanța și Suceava.

Inițierea unei astfel de acțiuni culturale a fost dorită și așteptată, doar ea reușind să descopere adevărata valoare a latinescului *studeo*. Concepută pe două secțiuni, arheologie și istorie, reuniunea de la Alba Iulia a cuprins expunerea unui număr de 40 de lucrări, rezultate compensatorii pentru orele scurse în sălile bibliotecilor, printre documente și deasupra colilor albe de hârtie.

Participând la susținerea comunicărilor celor 17 studenți înscriși la secțiunea de istorie am avut șansa de a înțelege rolul real al cercurilor științifice studențești potrivit celor trei înțelesuri ale verbului latin amintit anterior: *studeo* = a se preocupa, a se dedica, a dori. Cercul științific poate genera preocuparea pentru descoperirea unor aspecte ale trecutului, transformarea în dedicare, în pasiunea de a cerceta izvoarele istorice, iar în cele din urmă în dorința de a împărtăși și celorlalți rezultatele căutărilor intense. În cadrul unei ședințe de cerc a studenților suceveni de la secția de istorie-geografie, ședință care a fost ținută cu aproape doi ani în urmă, se ridicase problema "scrierii" și "rescrierii" istoriei; se punea întrebarea: "De ce un fenomen istoric poate căpăta atâtea valențe, atâtea interpretări? De ce se rescrie istoria?" Rezultatul dezbaterii consta în ideea potrivit căreia "evenimentul istoric e unul; interpretarea lui poate fi multiplă". Sub acest semn al căutărilor, descoperirilor și redescoperirilor a stat întâlnirea de la Alba Iulia.

Alături de studenții referenți am trăit senzația compresiei neîngăduite a timpului. Greutatea cuvintelor, felul în care erau făcute afirmațiile, exprimarea limpede, logică a ideilor în fraze scurte ori formularea de fraze prea dense pentru a putea fi înțelese pe deplin, tonalitatea vocii celui ce era sigur de concluziile relevate auditoriului, toate acestea au atribuit manifestării studențești semnificații deosebite.

Tematica luată în dezbateri a fost diversă: de la medalioane dedicate unor personalități ale vieții culturale și politice românești, pe nedrept lăsate în uitare, ori cercetări preliminare în probleme de istorie medievală, modernă și contemporană, la aspecte ce țin de istoria mentalităților (impresionant fiind faptul că două din cele trei referate realizate pe această temă au fost abordate de colegi aflați în anul III de studiu). S-a încercat chiar prezentarea unor lucrări-sinteză (ex. *115 ani de la reunirea Dobrogei cu țara sau Basarabia*

sub ocupația țaristă: 1821-1917). Poate nu atât stilul, originalitatea sau elementele inedite ale comunicărilor de acest fel au impresionat, cât mai ales dorința de a expune într-o formulă foarte comprimată evenimente consemnate în contexte mult mai ample.

Lucrul cu documentul istoric, prezentarea faptică și interpretarea argumentată au fost caracteristicile majorității comunicărilor, unele probleme atingând laturi mai puțin cunoscute sau insuficient cercetate (ex. *Mihai Viteazul și Dobrogea* sau considerațiile asupra implicațiilor economice datorate prezenței trupelor sovietice în nordul Moldovei - pentru perioada aprilie 1944 - iulie 1945).

Pornind de la aceste aprecieri, juriul, constituit din personalități ale vieții universitare, a constatat cu reală satisfacție, nivelul pe care tinerii îl pot atinge în formarea lor profesională, încă din amfiteatrele studenției. Aceasta a fost și motivația hotărârii de a publica lucrările prezentate, valoarea acestora și efortul studenților fiind recompensate și prin atribuirea de premii consistente.

Interesul deosebit pe care organizatorii l-au manifestat pentru asigurarea reușitei acestei reuniuni (interes concretizat în obținerea unor fonduri însemnate, importante în condițiile raportării lor la situația economico-socială actuală) au conferit tinerei Universități din Alba Iulia meritul de a fi reînviat tradiția sesiunilor de referate și comunicări științifice ale studenților în credința că se poate împlini și continua dorință înaintașilor și continua dorință a înaintașilor "de a vedea fericit, mulțumit, cult și glorios neamul nostru românesc". (V. Lucaciu)

Întâlnirea studenților la Alba Iulia a reprezentat o șansă de a experimenta modalitățile în care, pe temeiul unei munci făcute prin dedicare, se poate întrezări dincolo de frământări și oboseală, țelul căutătorului de comori perene: mulțumirea de sine.

HARIETA MARECI, anul al V-lea

**PAGUBELE PROVOCATE DE TRUPELE SOVIETICE
FONDULUI BISERICESC ORTODOX DIN BUCOVINA
ÎN SECTORUL FORESTIER ȘI DE PRELUCRARE A LEMNULUI**

CĂTĂLIN HUȚU,
anul al V-lea

a. Constituirea și evoluția Fondului Bisericesc Ortodox (1783-1948)

Una dintre modificările cele mai importante efectuate de habsburgi în Bucovina, după 1774, a fost secularizarea averilor mănăstirești. Această măsură - una dintre cele mai mari - a avut consecințe economico-financiare, dar și politico-naționale, dintre cele mai profunde și mai complexe¹.

Fondul Bisericesc avea să ia ființă printr-o ordonanță imperială semnată de Iosif al II-lea la 19 iunie 1783 și cuprindea toate averile mobile și imobile ale episcopiei Rădăuți și ale tuturor mănăstirilor și schiturilor bucovinene.

Organele statului luă deci sub administrarea lor atât moșiile din Bucovina cât și cele din Moldova, care fuseseră proprietatea mănăstirilor bucovinene.

Pentru înlesnirea administrației s-au înființat cinci economate și anume: la COȚMANI, CUCIURUL MARE, SF. ONUFREI, FRĂȚĂUȚI și ILIȘEȘTI, cu câte un director în fruntea lor.

Constituirea definitivă a Fondului Bisericesc din Bucovina s-a făcut prin Regulamentul duhovnicesc din 29 aprilie 1786. Cu privire la Fondul Bisericesc, el cuprindea următoarele dispozițiuni:

- *sub numele de Fond Bisericesc se înțelege întreaga avere ce a fost închinată pentru întreținerea religiei.*

- *averea acestui Fond bisericesc se compune din bani gheață și din imobile; la acestea se socotește întreaga avere mobilă și imobilă a mănăstirilor și bisericilor.*

- *toate veniturile vor fi folosite pentru acoperirea cheltuielilor fețelor bisericești și pentru școli, iar ceea ce va întrece se va întrebuința numai pentru binele obștesc al clerului, al religiei și al omenirii.*

- *Domnul țării, purtătorul de grijă pentru binele obștesc, este totodată și protectorul Fondului Bisericesc. Administrarea, conservarea și întrebuințarea mijloacelor Fondului în*

folosul preoțimii și al școlii, depinde în toate de înaltele dispozițiuni ale protectorului său.

În urma acestor dispoziții administrative averile bisericești au trecut cu desăvârșire în seama organelor oficiale ale statului.

Multă vreme mijloacele Fondului Bisericesc au servit pentru acoperirea nevoilor statului, pe când biserica și școala românească au rămas în paragină. Iar când s-au dat mijloace pentru aceste investiții, statul a căutat să le folosească în scopuri proprii.

Fruntașii români bucovineni au pus tot mai frecvent problema administrării Fondului Bisericesc de către români. Acest lucru a fost pus și în *Petițiunea Țării* adoptată la Adunarea Națională de la Cernăuți, din mai 1848.

Constituția dualistă adoptată în Imperiul austro-ungar în 1867, prevedea în articolul XV ca fiecare confesiune să aibă dreptul să-și administreze singură averile. Intemeindu-se pe acest articol, s-a constituit Comitetul pentru autonomia bisericească condus de GEORGE HURMUZACHE. Guvernatorul a refuzat acest drept românilor.

Prin actul unirii necondiționate a Bucovinei cu Regatul României, votat la 28 nov. 1918, regele Ferdinand a devenit patronul și purtătorul de grijă al Fondului Bisericesc Ortodox Oriental din Bucovina².

În perioada interbelică și apoi până la desființarea Fondului Bisericesc, în urma etatizării minelor și pădurilor (legea din 11 iunie 1948) acesta a cunoscut o dezvoltare ascendentă datorită introducerii în exploatarea și gospodărirea bogățiilor sale a unor metode de lucru utilizate frecvent în epocă.

b. Organizarea Fondului Bisericesc Ortodox în domeniul forestier

Fondul Bisericesc Ortodox a fost organizat la început în trei categorii: păduri, domenii și mine.

În anul 1870 s-a făcut o reformă majoră în administrația Fondului Bisericesc. Atunci s-a creat Direcția Bunurilor Fondului Bisericesc din Bucovina, care cuprindea în sine cinci departamente și anume: juridic-administrativ, al instituțiilor forestiere și de exploatare, al domeniilor, lucrărilor tehnice și al contabilității.

La 19 mai 1875 s-a format Administrația Silvică. Pădurile Fondului Bisericesc au fost împărțite în cinci inspectorate și 30 ocoale silvice³.

În 1910 pădurile Fondului Bisericesc ocupau o suprafață de 225.149 ha adică 51.4% din totalul pădurilor din Bucovina a căror compoziție forestieră era formată din molid - 47.9%, brad - 26.1%, fag - 19.1%, carpen - 2.8%, stejar - 1.2%, goluri și rariști - 2.2%⁴.

Prima conflagrație mondială cu toate suferințele cauzate omienirii, a afectat și starea pădurilor din Bucovina. Valul frontului a trecut de cel puțin 4 ori peste tot cuprinsul Bucovinei, pădurile fiind sfârtecate de tranșee răscolite de obuze și explozii⁵.

Pentru a reface și proteja zestrea forestieră a fondului bisericesc, silvicultorii din zonă au reușit în perioada interbelică să reîmpădurească circa 28.671 ha și să păstreze un echilibru în exploatarea și regenerarea pădurilor⁶.

Această stare de lucruri a permis ca Fondul Bisericesc din Bucovina să administreze în 1943 o suprafață de pădure de circa 237.000 ha, fiind cel mai mare proprietar de pădure

din acest colț de țară⁷. La aceeași dată, cantitatea de lemn exploatată se ridica la 900.000 m³ anual, dintre care peste 70% o reprezenta lemnul de lucru⁸.

În ceea ce privește sectorul de prelucrare a lemnului bazele sale au fost puse în 1786, când existau pe atunci în Bucovina două ferăstraie, care tăiau 20 de scânduri pe zi.

Cu timpul, numărul ferăstraielelor s-a înmulțit; în 1834 existau 29, iar în 1851 erau 51, toate fiind însă de o construcție rudimentară.

Construirea liniei ferate Lemberg - Cernăuți - Iași a impulsionat dezvoltarea întreprinderilor de prelucrare a lemnului. Cantități mari de lemn se aduceau în acele timpuri din Galiția și Ardeal, se prelucrau în Bucovina și se exportau.

În timpul primului război mondial aproximativ 75% din fabrici au fost distruse, dar după terminarea lui, majoritatea s-au refăcut și au fost puse în funcțiune, ajungând ca în 1934 să activeze 56 fabrici cu 140 de gatere, numărul muncitorilor ocupați în acest sector se ridica la 2884. La acestea se mai adaugă unele întreprinderi ca: fabrici de mobilă și talaj, de uși și ferestre, de tâmplărie, cuie de lemn, parchete, distilerii de lemn.

Dezvoltarea sectorului de industrializare a lemnului în această perioadă a fost determinată de cerințele pieții, de condițiile social-economice existente. Desigur că accesul pe piața europeană și chiar mondială datorită mijloacelor de transport și îndeosebi a căilor ferate care s-au construit pe Valea Sucevei și Moldovei, au avut un rol hotărâtor în dezvoltarea acestui sector⁹.

c. Pagubele provocate de trupele sovietice Fondului Bisericesc Ortodox în sectorul forestier și de prelucrare a lemnului

Desfășurarea impetuoasă a operațiunilor militare pe frontul sovieto-german, în primele 4 luni ale anului 1944, au avut ca efect pătrunderea trupelor sovietice în zona colinar-muntoasă a Bucovinei de sud.

Stabilitatea frontului și trecerea pe poziții de apărare a trupelor sovietice, le-a permis acestora să pună în aplicare opera de exploatare a resurselor din această regiune.

Pe lângă alte bunuri pe care și le-au însușit în mod samavolnic, sovieticii au trecut la exploatarea nerațională a lemnului - aurul verde al Bucovinei. O mare parte din cantitățile de lemn exploatate au fost trimise în Uniunea Sovietică. La acestea se adaugă demontarea și expedierea în Uniunea Sovietică, sub titlul de trofee de război, a numeroase instalații, utilaje și material rulant, toate aparținând patrimoniului Fondului Bisericesc Ortodox din Bucovina.

Pentru scoaterea în evidență a imenselor pagube suferite de Fondul Bisericesc de pe urma ocupației militare sovietice, de un ajutor major ne-au fost datele și faptele cuprinse în documentele păstrate la Filiala Arhivelor Statului din Suceava. În urma studierii materialelor arhivistice am putut încadra pierderile suferite de Fondul Bisericesc în două perioade:

1. între 1 aprilie 1944 și 12 septembrie 1944

Este o perioadă în care zona aflată în discuție s-a aflat sub ocupația efectivă a trupelor Frontului 2 ucrainean, ale cărui subunități au trecut la exercitarea "drepturilor unei

armate de ocupație".

Oprirea ofensivei sovietice a determinat efectuarea de către militarii sovietici a unor amenajări genistice, folosind, printre alte materiale și lemnul care se găsea din abundență în această regiune a țării. Trebuie să subliniem ca importante cantități de lemn folosite de sovietici au fost luate din custodia Fondului Bisericesc fără a fi plătite ca atare sau a se fi lăsat bunuri de valoare.

Din documentele de arhivă reiese că în această primă etapă, pagube grele au suferit ocoalele silvice Putna, Straja, Solca și Pătrăuți.

Situat în zona de contact dintre podișul Sucevei și Obcina Mare, ocolul silvic Putna ocupa în 1944, o suprafață de circa 10.847 ha pădure. Trupele sovietice și-au însușit de pe teritoriul acestui ocol, pentru nevoile proprii, 4500 m³ de lemn de foc apreciată la 26.122,5 m³, în valoare de 104.490.000 lei (41.796 dolari)¹⁰.

Pe teritoriul ocolului silvic Straja, situat în vecinătatea celui cu centrul la Putna sovieticii s-au rezumat "numai" la a distruge o parte din cele 11 clădiri ale ocolului, pierderile situându-se la 22.585.300 lei (9034,1 dolari). În aceeași perioadă de timp - aprilie-august 1944 - unități militare sovietice au incendiat și demontat utilaje de la fabrica de cherestea din cadrul ocolului provocând pagube de 3.825.000 lei (1530 dolari)¹¹.

Cuprinzând circa 7000 ha de pădure, ocolul silvic cu centrul la Solca nu a fost ocolit de jaful sovietic, subunitățile Armatei Roșii însușindu-și lemn și distrugând o parte din cele 13 reședințe din ocol. Pierderile suferite de acest ocol au fost apreciate la cifra de 34.407.120 lei (13.762,8 dolari)¹².

Găsindu-se în zona colinară a podișului Sucevei ocolul silvic Pătrăuți ocupa o suprafață forestieră de aproximativ 3000 ha. Dintr-un proces verbal încheiat la 12 august 1945 la sediul acestui ocol, aflăm despre pagubele săvârșite de subunitățile armatei sovietice în intervalul 8 aprilie - 12 septembrie 1944. Armata de ocupație și-a însușit circa 3886 m³ lemn evaluat la 13.220.000 lei (5288 dolari), 681 traverse de fag ce au costat 681.000 lei (272,4 dolari). Au mai fost distruse 22 ha de fânață și 10 ha de pepinieră de către caili armatei sovietice, distrugerii ce s-au ridicat la 6.500.000 lei (2600 dolari). De asemenea, a fost distrusă prin incendiere casa forestieră de la Racovat în valoare de 6.000.000 lei (24.000 dolari) și 2 poduri a căror reparație a costat 2.000.000 lei (800 dolari)¹³. Din aceste fapte rezultă un prejudiciu total cauzat acestui ocol de 28.401.000 lei (11.360,4 dolari).

În același timp, subunități din cadrul Frontului 2 ucrainean, și-au însușit din custodia Fondului Bisericesc un autocamion "Dodge", model 1937, în valoare de 2.000.000 lei și un autoturism marca "Ford", model 1928, în valoare de 1.000.000 lei, paguba totală ridicându-se la 3.000.000 lei (1200 dolari)¹⁴.

Dintr-o evaluare sumară a pagubelor suferite de Fondul Bisericesc în această primă etapă a ocupației rezultând un prejudiciu de 219.208.420 lei (87.682 dolari).

2. între 12 septembrie 1944 și 30 septembrie 1945

După 12 septembrie 1944, când România a semnat Convenția de Armistițiu cu Aliații, în speță cu Uniunea Sovietică, ea a devenit o țară ocupată. Acest lucru a permis intensificarea exploatării resurselor forestiere ale Bucovinei.

Ca un element nou, în programul de exploatare a teritoriilor ocupate, unitățile sovietice au trecut la demontarea și ridicarea utilajelor și instalațiilor de la fabricile de cherestea din localitățile Putna și Sucevița, iar clădirile acestora au fost distruse sau avariate. Valoarea "trofeelor" ridicate de ostașii sovietici de la aceste unități industriale a fost evaluată la 1.231.000.000 lei (492.400 dolari). Pe lângă faptul că și-au însușit gratuit aceste instalații, sovieticii au mai luat și o serie de instalații și material rulant de la căile ferate din cadrul Fondului Bisericesc¹⁵.

Pierderile suferite de ocolul silvic Straja în ceea ce privește materialul lemnos, în perioada aflată în studiu a fost evaluată la 85.134.000 lei (34.053,6 dolari), aceasta reprezentând contravaloarea a 15.696 m³ lemn¹⁶.

Până la sfârșitul anului 1944, mai exact din septembrie și până în decembrie 1944, ocolul silvic Pătrăuți a trebuit să mai suporte alte devastări și însușiri ilegale de produse lemnoase din partea unităților sovietice.

Din cadrul ocolului au fost luați 12.619 m³ lemn în valoare de 13.125.100 lei (5250 dolari) la aceasta adăugându-se pagubele provocate de devastări și incendieri care s-au ridicat la 23.620.000 lei (9448 dolari) rezultând un prejudiciu total de 36.745.100 lei (14.698 dolari)¹⁷.

Având suprafața de pădure de 10.842 ha, ocolul silvic Falcău a trebuit să cunoască și el trecerea tăvălugului sovietic, din urma căruia a rezultat o pagubă de 445.000.000 lei (18.200 dolari) reprezentată prin distrugerea a numeroase clădiri și însușirea a 2000 m³ lemn¹⁸.

Așezat în zona montană a județului Câmpulung Moldovenesc, ocolul silvic Iacobenii, cu o suprafață de peste 10.000 ha a cunoscut distrugerile cauzate de jaful sovietic.

Pagubele au constat din sustragerea a 1962 m³ lemn evaluate la 4.626.600 lei (1850,6 dolari) și din distrugerea unor clădiri de pe raza ocolului, acestea însumând 3.900.500 lei (1560,2 dolari)¹⁹.

La 28 iulie 1945 în cadrul serviciului administrativ al ocolului silvic Vama s-a încheiat un proces verbal în care se arată că în timpul ocupației sovietice, această unitate a fost păgubită de trupele sovietice de 310.500 lei (124,2 dolari), aceasta reprezentând contravaloarea unor obiecte de inventar²⁰.

De pe urma ocupației a avut de suferit și personalul angajat al Fondului Bisericesc. În acest sens, la 10 septembrie 1945, la primăria localității Poiana Stampei, în conformitate cu ordinul 1596/1945, din 25 august 1945 și adresa ocolului silvic Dorna Cândrenilor 599/7 septembrie 1945, s-a încheiat un proces verbal în care au fost inventate pagubele pricinuite de unitățile sovietice personalului Fondului Bisericesc din zonă. Din datele cuprinse în acest proces verbal rezulta că sovieticii și-au însușit 39,8 t fân, în valoare de 1.393.000 lei (557,2 dolari) și aproximativ 2, 5t cartofi în suma de 250.000 lei (1000 dolari). La aceste prevalări de produse se adaugă alte distrugeri și pagube suferite de aceeași unitate în valoare de 252.500 lei (101 dolari), pierderile totale ale acestei unități cifrându-se la 2.063.500 lei (825,4 dolari)²¹.

În finalul acestui capitol, dedicat scoaterii la lumină a pagubelor provocate de unitățile militare sovietice Fondului Bisericesc Ortodox din Bucovina, se cuvine să facem un bilanț a celor 18 luni de ocupație. Însumând valoarea pierderilor s-a ajuns la cifra de

2.028.088.620 lei (81.123 dolari) la cursul liber al dolarului din noiembrie 1944.

Această sumă reprezintă contravaloarea a peste 84.485 m³ lemn, a numeroase clădiri, instalații poduri, material rulant ce a fost distruse sau luate ca "trofeu" de război de armata sovietică.

Dacă calculăm valoarea pierderilor suferite de Fondul Bisericesc, la cursul de schimb leu-dolar din 1938 (145 lei = 1 dolar) cum s-a stabilit prin Convenția de Armistițiu, rezulta o sumă de 13.986.818 dolari ceea ce reprezenta 4.66% din cuantumul despăgubirilor de război ce trebuiau plătite Uniunii Sovietice.

Suma rezultată este considerabil de mare, dar în mod sigur pagubele suferite de Fondul Bisericesc de pe urma trecerii "tăvălugului roșu" au fost mult mai însemnate.

NOTE

1 M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, Editura Academiei, București, 1993, p. 191.

2 I. Nistor, *Istoria Fondului Bisericesc din Bucovina*, Editura "Glasul Bucovinei", Cernăuți, 1921, p. 20-44.

3 *Ibidem*, op. cit., p. 60-65.

4 R. Ichim, *Istoria pădurilor și silviculturii din Bucovina*, Editura Ceres, București, 1988, p. 10.

5 *Ibidem*, p. 92.

6 *Ibidem*, p. 23.

7 "Bucovina forestieră", anul I, nr. 3-4, Cernăuți, 1943, p. 248.

8 R. Ichim, op. cit., p. 138.

9 *Ibidem*, op. cit., p. 149-154.

10 ASS, Fondul Bisericesc Ortodox, dos. 105/1945, fila 116.

11 *Ibidem*, dos. 372/1945, fila 10, 39.

12 *Ibidem*, dos. 9/1944, fila 1-8.

13 *Ibidem*, dos. 372/1945, fila 2.

14 ASS, Fondul Bisericesc Ortodox, dos. 372/1945, fila 2.

15 *Ibidem*, dos. 9/1944, fila 125.

16 *Ibidem*, dos. 429/1946, fila 14, 32.

17 *Ibidem*, dos. 109/1945, fila 18.

18 ASS, Fondul Bisericesc Ortodox, dos. 109/1945, fila 27.

19 *Ibidem*, op. cit., filele 33-34.

20 *Ibidem*, dos. 429/1945, fila 27.

21 *Ibidem*, dos. 435/1945, fila 10.

NOTĂ. Acest fragment reprodus aici face parte din lucrarea distinsă cu premiul al II-lea la sesiunea cercurilor științifice studențești de la Alba-Iulia (1993).

C R O N I C A

CENTRUL DE CERCETĂRI BUCOVINENE (24 aprilie 1992, Cernăuți)

La 24 aprilie 1992, în sala de conferințe a Universității din Cernăuți, în prezența unor delegați și invitați din România, Austria, Germania și Canada s-a deschis oficial Centrul de Cercetări Bucovinene, dirijat și finanțat de guvernul Ucrainei. În cuvântul lor rostit cu acest prilej - de la o tribună unde se aflau arborate drapele naționale ale Ucrainei, Austriei și Germaniei - Stepan Kostâșin, rectorul Universității din Cernăuți, Gnațișân, președintele Consiliului regional Cernăuți, Oleg Panciuc, directorul Centrului de Cercetări Bucovinene au relevat "tradițiile armonioase" din cadrul "comunității bucovinene plurietnice", formate și rezultate într-o "zonă de răscruce", precum și necesitatea "unirii eforturilor în noua Europă", pentru cercetarea și reconstituirea istoriei aceluia "*homo bucovinensis*" ieșit din vitregiile istoriei. În acest scop, noul centru - care se adaugă altor instituții sau grupuri de istorici, care cercetează trecutul Bucovinei, ca de pildă, cele din Germania, Austria, Canada, Israel, România etc. - va fi condus de un director, un director adjunct și un secretar științific, având în subordinea lor cinci secții: 1) de științe naturale; 2) de cercetări istorice; 3) de culturologie; 4) de culturi naționale; 5) de economie, precum și numeroase sectoare, subsecții și laboratoare, de ecologie, biologie, geografie, istorie propriu-zisă, etnografie, arheologie, literatură și folclor, lingvistică și artă, economie industrială, agrară, relații economice externe etc. Secția de culturi naționale include subsecțiile: cultură română, rusă, poloneză, germană, austriacă, evreiască și un sector de arhivistică. În lista conducătorilor acestor secții, sectoare, laboratoare sau grupuri de analiză au fost numite 27 de cadre, care sunt în majoritate profesori universitari și cercetători științifici, după nume aproape toți ucraineni și ruși, printre care un singur român, Grigore Bostan, profesor universitar, doctor în științe filologice, însărcinat să conducă secția de culturi naționale.

În cadrul deschiderii festive au rostit scurte alocuțiuni de salut și au urat succes deplin noului centru Daniel Catargiu, prefectul județului Suceava (România), Petre Vorobei din Canada, profesorul român Iosif Antohi din Bonn (Germania), Taras Kiak, secretarul științific al noului centru (Ucraina) și profesorul Gais din Viena (Austria).

În final a urmat un bogat program artistic, susținut de formații profesionale și de amatori. Deschis cu Imnul Ucrainei - pentru care, în vremea existenței U.R.S.S.-lui cei ce

îndrăzneau să-l cânte erau trimiși în Siberia - programul a cuprins deopotrivă piese folclorice reprezentative ale populațiilor diferite din Bucovina, în care s-au regăsit pregnant doine și balade și faimoasa "Ciocârlia", dansuri populare românești, muzica exprimând și sugerând, astfel, mai bine decât ar fi putut-o releva cuvintele, drama istorică a Bucovinei, în care, în același complex de clădiri monumentale (ridicate din lacrimile și din sudoarea țăranilor români de pe moșiile mănăstirești secularizate sub Habsburgi), la 1875 slugile stăpânirii imperiale ale Casei de Austria deschideau cu mult fast *Alma Mater Francisc-Josephina*, iar acum, în 1992, beneficiarii raptului teritorial operat prin forță și injustiție de către trupele sovietice în baza pactului Ribbentrop - Molotov, ne invitau să iertăm și să uităm deportările, exterminările și asimilările efectuate aici în 50 de ani de dominație sovietică și să luăm consecințele acestora drept realitate de necontestat, într-o nouă Europă "democratică", declarată peste noapte, spre a scrie împreună o istorie "armonioasă și frumoasă".

MIHAI IACOBESCU

**SIMPOZION "PATRIMONIUL CULTURAL NAȚIONAL.
ARTĂ ȘI CIVILIZAȚIE MEDIEVALĂ"**
(Suceava, 25-26 noiembrie 1994)

Sub patronajul Ministerului Culturii, Inspectoratului pentru Cultură al județului Suceava și al Muzeului Național al Bucovinei s-au desfășurat la Suceava în zilele de 25 și 26 noiembrie 1994, în localul Muzeului Național al Bucovinei, lucrările unei manifestări științifice sub genericul **ARTA ȘI CIVILIZAȚIA MEDIEVALĂ**, la care au participat istorici, istorici de artă, cadre didactice din învățământul superior, profesori de gimnaziu și liceu, muzeografi și arhiviști din diferite orașe ale țării ca București, Iași, Bacău, Timișoara, Suceava, precum și Chișinău (Republica Moldova).

Lucrările simpozionului consacrat și împlinirii a două decenii de la dispariția reputatului istoric și arheolog Ion Nestor au fost deschise de dl. lector univ. dr. Vasile Demciuc, directorul Inspectoratului de Cultură al județului Suceava. În cuvântul său acesta a subliniat interesul manifestat de oamenii de știință din țară și de peste hotare pentru șantierul arheologic de la Suceava încă de acum aproape un secol și pentru problemele ridicate de materialul arheologic și istoric privind arta și istoria în Moldova de Nord în evul mediu.

În continuarea aceleiași zile au fost expuse în ședință plenară următoarele comunicări: dr. Mircea Matei (Institutul de arheologie "V. Pârvan" București): *Câteva precizări cu privire la contribuția arheologiei la cunoașterea civilizației medievale românești*; Octav Monoranu (Suceava): *Contribuția cercetărilor arheologice de la Suceava la dezvoltarea istoriografiei medievale românești*; dr. Vasile Demciuc (Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava): *Istoriografia artei ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XVI. Arhitectura și pictura interioară*; Alexandru Artimon (Muzeul de istorie "Iulian Antonescu" Bacău): *Civilizația medievală în sud-vestul Moldovei în secolele XIV - XVII*; Mariana Șlapac (Institutul de istorie și teoria artei Chișinău): *Orașele medievale dintre Prut și Nistru. Aspecte arhitecturale*; Alexandru Rădulescu (Muzeul Banatului Timișoara): *Civilizație medievală rurală în Bucovina. Cazul Udești, secolele XIV - XVI*; Maria Magdalena Szekely (Institutul de istorie "A.D. Xenopol" Iași): *Viața de toate zilele în Moldova medievală. Un proiect de cercetare*; dr. Ștefan Gorovei (Institutul de istorie "A.D. Xenopol" Iași): *Heraldica medievală românească. Prejudecăți vechi și observații noi*; Olga Ștefanovici (Muzeul Național al Bucovinei): *Evenimente și personalități ale evului mediu românesc oglindite în medalistică*; Paraschiva Victoria Batariuc (Muzeul Național al Bucovinei): *Soba de cahle pe teritoriul românesc. Schiță cronologică*; Rodica Popovici (Institutul de arheologie Iași):

Motive decorative în ceramica monumentală descoperită la Borniș (Neamț), secolele XV-XVI; Maria Mărgineanu (Muzeul Național al Bucovinei Suceava): Ceramica tradițională între permanență și artă; Voica Maria Pușcașu (Ministerul Culturii): Lespezi funerare din biserica mănăstirii Probota; Iulia Andrieș (Muzeul Național al Bucovinei): Icoane vechi românești din depozitul centralizat de artă veche de la mănăstirea Sucevița; dr. Constantin Șerban (Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava): Asediul Constantinopolului reprezentat în pictura unor mănăstiri din Bucovina. Originea erminiei folosite; Florin Pintescu (Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava): Religia și arta în epoca lui Ștefan cel Mare. Simbolistica iconografică.

În ziua următoare au fost prezentate comunicările: Venera Rădulescu (Muzeul Național de Istorie București): *O aplică vestimentară cu stema Moldovei care a aparținut voevodului Scarlat Grigore Ghica; Mihai Lazăr (Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava): Contribuții la cunoașterea relațiilor agrare din Moldova în secolul al XVIII-lea; dr. Mihai Iacobescu (Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava): Idei iluministe daco-romaniste în Bucovina la hotarul dintre medieval și modern; Pavel Blaj (Muzeul Național al Bucovinei): Structura populației ținutului Cernăuți la recensământul rusesc din 1774; Nicolae Cârlan (Muzeul Național al Bucovinei): Reflexe ale evului mediu românesc în dramaturgia lui Ion Luca.*

În lucrările prezentate la un înalt nivel științific, urmate de întrebări și discuții pe marginea lor, a fost abordată o gamă largă de probleme din domeniile de cercetare ale evului mediu românesc și universal, cum ar fi civilizația și cultura urbană și rurală, viața cotidiană, relațiile agrare, arta religioasă și laică, arta aplicată, heraldica, medalistica, iconografia, istoriografia precum și ale epocii moderne și contemporane românești (iluminismul, demografia istorică și literatura dramatică). De asemenea autorii comunicărilor prezentate au pus în circuitul științific materiale noi arheologice provenite din săpăturile efectuate în ultimile decenii în Moldova, documente și izvoare narative inedite aflate încă în arhive și au tratat noi aspecte ale problemelor abordate; de ex. au confirmat la sfârșitul secolului al XIII-lea existența unor așezări fortificate la Suceava având rolul de reședință voievodală, au elogiat munca arheologilor de pe șantierele de la Suceava, Adjud, Troțuș și Bacău din ultimile decenii, au tratat din punct de vedere istoric, dar și arhitectonic fortificațiile cetății Chilia de-a lungul evului mediu și începutul epocii moderne, au efectuat o analiză privind colonizarea rurală din unele așezări din Moldova de nord, au prezentat cercetările preliminare într-un domeniu mai puțin cercetat și anume viața cotidiană în evul mediu în Moldova, au schițat observații temeinice privind unele probleme ale heraldicei și iconografiei medievale românești, au scos în evidență o seamă de evenimente și personalități ale evului mediu și epocii moderne oglindite în medalistică, iconografie, în izvoare narative cu caracter memorialistic sau reflectate în opera lor din domeniul creației literare sau dramaturgie, au emis puncte de vedere noi relativ la genealogia unor familii boierești din Moldova pe baza pietrelor tombale, au relevat importanța izvoarelor demografice medievale pentru cunoașterea vieții economice și sociale, au îmbogățit istoriografia românească în domeniul relațiilor agrare medievale și al iluminismului românesc cu precădere în Moldova în general și în cea de nord în mod special.

În discuțiile angajate s-a exprimat dorința și părerea unanimă privind organizarea anuală a unei astfel de sesiuni în care să fie analizate, pe baza unor cercetări riguroase, diverse probleme ale evului mediu românesc, ale căror rezultate să fie puse apoi în circuitul științific. În acest scop s-a sugerat ideea organizării simpozionului pe o temă anume, foarte stringentă în istoriografia românească și anume **periodizarea evului mediu românesc** în stadiul actual al cercetărilor istorice.

CONSTANTIN ȘERBAN

SCHIMBURI ȘTIINȚIFICE INTERSTUDENTEȘTI SUCEAVA - CERNĂUȚI

În perioada 28 iunie - 16 iulie 1993 un grup de 25 de studenți din anul I de la secțiile istorie - geografie și istorie - o limbă străină din cadrul Facultății de Litere și Științe de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava, îndrumați de semnatarul acestor rânduri și dl. preparator Florin Pintescu, și-a desfășurat activitatea practică de specialitate pe șantierul arheologic Târgu Frumos, "Baza Pătule" (județul Iași), aparținând Facultății de Istorie de la Universitatea "Al. I. Cuza" Iași, condus de dl. conf. dr. Nicolae Ursulescu.

În cadrul acestui șantier arheologic studenții au fost îndrumați în metodologia de cercetare arheologică sistematică, fiind puși în situația de a valorifica practic cunoștințele teoretice asimilate anterior, efectuând toate operațiunile specifice lucrărilor din teren (recunoașterea stațiunii, toaleta săpăturii, trasarea secțiunilor, dezvelirea materialelor, discutarea problemelor de stratigrafie, descrierea și desenarea complexelor de locuire în planurile de șantier, ambalarea materialelor etc.).

În același timp, studenții au intrat în contact nemijlocit au izvoarele arheologice, însușindu-și cunoștințele referitoare la civilizația materială și modul de gândire ale comunității eneolitice Precucuteni III, care a creat vestigiile cercetate în acest punct.

Având în vedere faptul că această zonă este deosebit de bogată din punct de vedere istorico-arheologic, am organizat vizitarea Muzeului din Târgu Frumos, cu o însemnată colecție arheologică și o excursie de o zi la Cucuteni, localitate eponimă a celebrei culturi cu ceramică pictată, unde s-au descoperit și importante vestigii daco-getice cum este mormântul princiar, conservat *in situ* în cadrul Muzeului Cucuteni. Astfel, studenții au avut posibilitatea să-și completeze cunoștințele de arheologie, istorie veche a românilor și de muzeografie.

De asemenea, în perioada 8-19 iulie 1993 studenții suceveni au găzduit un grup de 14 studenți ai Facultății de Istorie de la Universitatea din Cernăuți conduși de dl. prof. dr. Liubomir Pavlovici Mihailina. Această acțiune s-a desfășurat în cadrul schimburilor de studenți dintre Universitatea din Suceava și cea din Cernăuți; în aceeași perioadă un grup similar de 14 studenți suceveni, conduși de dl. lect. dr. Mircea Ignat și d-na asistent Doina Huzdup, și-a desfășurat activitatea practică la Cernăuți.

Studenții și cadrele didactice de la Universitatea din Cernăuți au avut posibilitatea să cunoască metodologia de cercetare arheologică folosită la noi, au avut loc schimburi de idei în legătură cu diferite probleme de istorie, s-au pus bazele colaborării viitoare, s-au legat prietenii care vor contribui la permanentizarea schimburilor de literatură științifică, între studenți și cadre didactice.

În timpul șederii lor în România, studenților și cadrelor didactice din Cernăuți li s-au creat condiții pentru vizitarea obiectivelor arheologice de la Cucuteni, a unor muzee, monumente istorice și de cultură din Iași și Suceava.

Apreciem că activitatea practică arheologică desfășurată în cadrul șantierului Târgu Frumos și-a atins obiectivele propuse; mai mult, participarea studenților din cele trei centre universitare s-a constituit într-un schimb de experiență *ad-hoc* profesional și extraprofesional.

Cu regret, trebuie să arătăm că, în procurarea materialelor specifice muncii pe un șantier arheologic, am întâmpinat o nejustificată rețineră din partea serviciilor administrativ și contabil, fiind nevoiți să folosim multe împrumuturi, neajuns care sperăm că se va rezolva până la următoarea perioadă de practică din vara anului 1995.

De asemenea, având în vedere creșterea numărului de studenți de la secția istorie - geografie și colegiu, secția muzeografie, complexitatea și specificitatea practicii arheologice, precum și îmbogățirea colecției arheologice, solicităm forurilor de conducere asigurarea fondurilor necesare deschiderii a cel puțin două șantiere arheologice proprii și procurarea materialelor trebuincioase pentru buna desfășurare a practicii studențești.

DUMITRU BOGHIAN

FUNDAȚIA CULTURALĂ A BUCOVINEI

Pe 3 septembrie 1994 redactam următorul *Argument*:

"Incepător și altruist, simplu și firesc, purcede la drum un florilegiu de manifestări descinzând din spiritualitatea bucovineană: **DIMENSIUNI BUCOVINENE**. La ceas de inaugurare, se cuvin câteva cuvinte întru argumentarea "dimensiunilor bucovinene". Mai întâi, de ce "dimensiuni bucovinene"?

Pentru că spațiul românesc, numit accidental, dar dulce-amar BUCOVINA, "partea cea mai veche și mai frumoasă a țării noastre" (Eminescu), a dăruit spiritualității românești comori de neprețuit, asupra cărora recunoștința noastră fără margini trebuie să vegheze ca o făclie. Pentru că spiritul bucovinean, cu cât este mai autentic, este în primul rând românesc iar dacă este românesc, este în aceeași măsură universal. Și nu în ultimul rând, pentru a continua firesc o tradiție statornică în existența contemporană a urbei noastre: *Serile sucevene*.

Pe 19 septembrie 1994, la manifestarea de inaugurare a "Dimensiunilor bucovinene", avându-i ca invitați pe dr. Gheorghe Popa, prodecanul Facultății de Teologie din Iași și pe folcloristul George Sârbu (împreună cu grupul folcloric "Balada"), am fost nevoiți să adăugăm "argumentului" nostru:

De ce sub egida Fundația Culturală a Bucovinei?

Pentru că, de scurtă vreme, Fundația Culturală a Bucovinei există. Există spre binele culturii acestor străvechi meleaguri!

Ce se întâmplase, de fapt, între 3 și 19 septembrie 1994?

În urma unei îndelungate discuții cu dl. Dumitru Cucu, directorul Băncii Comerciale Române, Filiala Suceava, ajungeam la concluzia necesității constituirii unui CLUB AL OAMENILOR DE CULTURĂ SUCEVENI. Sub egida Societății Scriitorilor Bucovineni, formulam următorul text pentru nota telefonică:

"Vă invităm să fiți prezent(ă) miercuri, 14 septembrie 1994, ora 11, la Biblioteca Bucovinei "I. G. Sbiera", în vederea constituirii CLUBULUI OAMENILOR DE CULTURĂ SUCEVENI. Președintele Clubului/ec. Dumitru Cucu; Secretarul Clubului/prof. Ion Cozmei."

Considerând că prezența membrilor Societății Scriitorilor Bucovineni este obligatorie, au fost convocați la ședința de constituire a Clubului următorii reprezentanți ai Societăților Comerciale de stat sau privatizate din municipiul Suceava: Rump Radu, director la "Alisa" Internațional, Iftode Ioan, președinte la "Orizont 2000", Curcă Constantin, director la SC "Rulmentul" SA, Popescu Viorel, director la SC "Mobstrat", Sfarti Lidia, director la SC "Starmod", Tibu Elena, director la BRCE, Buzași Lidia, director la SC "Zimbrul", Hâncu

Gena, director la SC "Stimas", Buzdugan Cornelia, director la SC "Străduința", Lența Gheorghe, director la SC "Ambro", Dominte Nistor, director la SC "Mușatinii", Cușnir Ioan, director la SC "Famos", Muha Doru, patron la SC "Muha" SRL, Vasile Munteanu, patron la SC "Total" SRL, Moroșan Gavril, președintele CCI, Băncescu Ioan, prefectul județului, Sofroni Constantin, președintele Consiliului Județean, Nestor Octavian, director adjunct la Liceul "Ștefan cel Mare", Emil Diaconescu, rectorul Universității Suceava, Constantin Ioan, director al SC "Bucovina-Turism", Enache Haralambie, director al BRD, Pălănceanu Constantin, director la TASA, Cozorici Ioan, patron la SC "Expo'92", Tudoriu Ioan, patron la SC "Sucramin", Petreanu Cornel, patron la PANASONIC, Ungurașu Mihai, director general la SC "Remcet", Popovici Silviu, patron la Coca-Cola, Pâslaru Gheorghe, director la Romsilva, Niță Mihai, patron la SC "Regal".

Au fost prezenți la ședința de constituire a Fundației Culturale a Bucovinei (denumire acceptată în urma unor consultări colective) următoarele persoane, reprezentând comitetul de inițiativă al noii formațiuni: Ion Beldeanu, scriitor, corespondent Rompres, Nicolae Cârlan, profesor, muzeograf la Muzeul Bucovinei, Iulian Cimpoeșu, publicist, redactor la "NordPress", Ioan Constantin, economist, director la SC "Bucovina-Turism", Ion Cozmei, scriitor, profesor la Școala nr. 10, Dumitru Cucu, economist, director al BCR, Filiala Suceava, George Damian, scriitor pensionar, Gena Hâncu, inginer, director la SC "Stimas", Laurențiu Kroner, profesor, bibliotecar la Biblioteca "I. G. Sbiera", Gheorghe Lența, economist, director la SC "Ambro", Marcel Mureșeanu, scriitor, inspector la Inspectoratul pentru Cultură, Ioan Pânzaru, profesor, director al Bibliotecii "I. G. Sbiera", Silviu Popovici, inginer, reprezentantul Firmei "Coca-Cola", Victor Rusu, scriitor, redactor la "Crai Nou", Taras Seghedin, inginer Romsilva, Constantin Severin, scriitor, redactor la "Flacăra", Mihai Ungurașu, inginer, director general al SC "Remcet".

S-a propus ca din comisia de redactare a Statutului Fundației să facă parte Ion Beldeanu, Nicolae Cârlan, Ion Cozmei și George Damian. Este ales, în mod democratic, primul birou executiv al Fundației: Dumitru Cucu - președinte, Ion Cozmei - secretar, Ion Beldeanu, George Damian, Constantin Blănaru, Gheorghe Lența, Marcel Mureșeanu, Victor Rusu - membri.

Pe data de 30 septembrie 1994 are loc prima adunare generală a Fundației Culturale a Bucovinei, având ca obiectiv discutarea Statutului. Participă 33 de persoane, care dezbate Statutul, aducându-i îmbunătățiri și adăugiri. Prin vot secret este ales Biroul Executiv al Fundației Culturale a Bucovinei: D. Cucu - președinte; I. Beldeanu, Mihai Iacobescu și un reprezentant al Cernăuților - vicepreședinți; I. Cozmei - secretar; G. Damian, H. Enache, Gena Hâncu, M. Mureșeanu, Oct. Nestor, Const. Severin, M. Ungurașu - membri titulari; Mihai Pânzaru-Pim și Radu Rump - membri supleanți. Ca președinte de onoare al Fundației este ales dl. Constantin Sofroni, președintele Consiliului Județean.

În ședința Camerei de consiliu de la 28 octombrie 1994, Judecătoria Suceava dispune înregistrarea Fundației Culturale a Bucovinei, cu sediul (provizoriu) în municipiul Suceava, str. Ștefan cel Mare, f.n., acordându-i personalitate juridică.

Pentru evidențierea importanței și rolului Fundației Culturale a Bucovinei în viața spirituală a acestei zone istorice, vom cita selectiv din câteva articole cuprinse în Statut:

"Art. 2

Fundația Culturală a Bucovinei reunește, pe baza liberului consimțământ, oameni de cultură și artă, precum și agenți economici din cadrul unor societăți comerciale cu capital de stat sau privat (...)

Art. 3

Fundația are drept scop prioritar susținerea activității profesioniste a tuturor creatorilor bucovineni din domeniile literaturii, artelor plastice, muzicii, artei populare etc. Acest sprijin se va realiza prin: a) editarea de cărți la edituri de stat și particulare; b) acordarea unor premii anuale și ocazionale pentru cele mai valoroase lucrări ale creatorilor bucovineni; c) organizarea unor manifestări literare specifice, cu participarea unor personalități ale literaturii române contemporane, din țară și din diaspora; d) patronarea și sponsorizarea unor manifestări cultural-artistice și literar-muzicale, de artă plastică sau populară etc. cu concursul creatorilor bucovineni reprezentativi; e) acordarea unor premii în cadrul concursurilor naționale de poezie, interpretare și creație muzicală, creație plastică etc.; f) organizarea și susținerea unor tabere de creație; g) organizarea și sponsorizarea deplasărilor membrilor săi la manifestări specifice organizate în țară și străinătate; h) înființarea unui Club al Fundației, cu sediu separat; i) promovarea și popularizarea valorilor culturale consacrate istoriei, științei, artei, tezaurului de valori tradiționale bucovinene, precum și unor personalități marcante ale culturii naționale (...).

Art. 6

Fundația își desfășoară activitatea în plen și în cadrul celor cinci comisii de specialitate care își desfășoară activitatea conform Regulamentului de organizare și funcționare a Fundației."

Fără a avea pretenția unui bilanț, încercăm să reliefăm manifestările cu public ale Fundației, care au făcut-o cunoscută, respectată și apreciată.

Ciclul de manifestări cultural-științifice DIMENSIUNI BUCOVINENE, inaugurat pe 19 septembrie în sala de festivități a Inspectoratului Școlar, a continuat periodic, calitatea și profesionalismul său fiind garantate de competența și seriozitatea invitaților:

- 3 oct. 1994 - Idealul Bucovinei istorice - invitați: poetul Vasile Tărășeanu (Cernăuți) și interpreta de muzică populară Sofia Vicoveanca;

- 31 oct. 1994 - Cultură națională și adevăr istoric în Bucovina - invitați: muzeograful Nicolae Cârlan, solistul de muzică populară Aurel Tudose și Ansamblul Artistic "Ciprian Porumbescu" din Suceava;

- 28 nov. 1994 - Idealul Marii Uniri - invitați: Mircea Druc, președintele Consiliului Național al Reîntregirii, prof. univ. dr. Mihai Iacobescu, lector univ. Ilie Popescu (Cernăuți), muzeograful Nicolae Cârlan și Corul de cameră "Carpe diem" al Școlii Normale "Mihai Eminescu", condus de prof. Marian Palade;

- 19 dec. 1994 - Deschide ușa, creștine! - complex de manifestări cuprinzând: lansarea cărții *Drumul spre Golgota* de Ilie Popescu și Ion Cozmei; recital de colinde Mihaela Popescu; expunerea *Colinda românească tradițională*, prezentată de compozitorul Constantin Arvinte; Concert de colinde în interpretarea Corului de cameră "Voces Bucovinae", dirijat de prof. Sever Dumitrache;

- 21 ianuarie 1995 - Inchinare la Luceafăr - invitații: eminescologul Dimitrie Vatamaniuc și Corul de cameră "Voces Bucovinae";

- 20 febr. 1995 - Aniversări bucovinene - invitați: criticul și istoricul George Munteanu, solistul de muzică populară Traian Straton și Ansamblul "Ciprian Porumbescu".

Două manifestări de rezonanță națională au marcat benefic activitatea științifică și cultural-artistică a Fundației Culturale a Bucovinei: simpozionul național Mihai Eminescu și Bucovina și Acordarea premiilor anuale ale Fundației pe anul 1994.

Marcând 190 de ani de la descinderea primului Eminovici (Vasile Eminovici - bunicul poetului) în Bucovina, Fundația Culturală a Bucovinei a propus sărbătorirea "omului deplin al culturii române" și cu prilejul zilei sale onomastice, organizând la Suceava și Călineștii lui Cuparencu, în zilele de 5 și 6 noiembrie 1994, simpozionul național *Eminescu și Bucovina*, cu participarea unor distinse personalități ale culturii române contemporane: prof. univ. dr. Dumitru Irimia și prof. univ. dr. Ion Costantinescu (Universitatea "Al. I. Cuza" Iași), prof. univ. dr. Gr. Bostan (Universitatea din Cernăuți), prof. univ. dr. Mihai Iacobescu (Universitatea din Suceava), istoricii literari Ion Roșu și Adrian Dinu Rachieru, cercetătorii George Muntean, Ion Filipciuc, Nicolae Cârlan, Ion Rogojanu, Al. Toma și Rodica Mureșan, scriitorii Andi Andrieș, Ion Beldeanu, Ion Cozmei, Emilian Marcu, Marcel Mureșeanu, Lucia Olaru Nenati, Liviu Popescu, C. Severin, Carmen Veronica Steiciuc și V. Tărățeanu.

Cu acest prilej, Fundația Culturală a Bucovinei a acordat următoarele premii: Premiul "Eminescu - referințe critice" - eminescologilor Dumitru Irimia și Ion Roșu și Premiul pentru relansarea colecției "Eminesciana" - Editurii "Junimea" Iași.

La 14 ianuarie 1995, acordarea premiilor anuale ale Fundației a fost prefațată de un medalion Eminescu 145, cu participarea scriitorilor Mihai Cimpoi și Gr. Vieru din Chișinău; Ilie Zegrea, Dumitru Covalciuc și Ilie Popescu din Cernăuți; Ioan și Viorica Constantinescu din Iași; Petre Ghelmez și Stelian Gruia din București; Adrian Rachieru din Timișoara; Ion Beldeanu, George Damian, Marcel Mureșeanu, Liviu Popescu și C. Severin din Suceava.

Juriul Fundației, în componența Ion Beldeanu, D. Cucu, M. Mureșeanu, Mihai Pânzaru-Pim și Radu Rump, a acordat premiile pentru activitatea deosebită în domeniul culturii pe anul 1994:

- la poezie: Constantin Severin - pentru volumul *Zid și neutrino*, apărut la Editura "Vlase" din Pitești; Constantin Ștefuriuc - premiu post-mortem;

- la proză: Ilie Popescu și Ion Cozmei - pentru volumul memorialistic *Drumul spre Golgota*, la Editura "Moldova" din Iași;

- la carte științifică: Mihai Iacobescu - pentru lucrarea *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862), Editura Academiei, București, 1993; Emil Satco și Ioan Pânzaru, *Dicționar de literatură*, Editura "Bucovina", Suceava, 1993;

- la artă plastică: Liviu Suhar - pentru expoziția personală de la Galeria de artă din Suceava; Mărioara Pruteanu-Corduban - premiu post-mortem pentru expoziția retrospectivă de la Galeria de artă din Suceava;

- la muzică: Sofia Vicoveanca - pentru 35 de ani de activitate în slujba folclorului autentic;

- la publicistică: Dumitru Covalciuc - pentru activitate deosebită în slujba idealului

național al românilor din nordul Bucovinei;

- două premii speciale: George Damian - pentru întreaga activitatea poetică și Ansamblul Artistic "Ciprian Porumbescu" - pentru punerea în scenă a operetei *Crai nou*;

Pe data de 11 martie 1995, sub egida Fundației, s-a constituit Cenaclul artistic profesionist Pro Cena, reunind creatori și interpreți de rezonanță din spațiul bucovinean, precum și din alte zone ale României. Spre aleasa prețuire a asistenței au citit din creațiile lor poeții Gr. Bostan, I. Beldeanu, Lorin Fortuna, Simion Gociu, Roman Istrati, Arcadie Opaît, L. Popescu, V. Tărățeanu, Ilie Zegrea, au salutat "critic" inițiativa Fundației criticii literari George Muntean și Adrian Rașchieru și caricaturistul Mihai Pânzaru-Pim. Arta plastică a fost prezentă la cenaclu prin expoziția de grup a Școlii de Artă, clasa pictorului Dan Cornel, și prin expoziția de tapiserie a Ioanei Nistor.

O bună parte din programul artistic al acestei prime întâlniri a fost realizată de Ansamblul Artistic "Ciprian Porumbescu" (dirijor: Viorel Leancă), de Corul de cameră "Voces Bucovinae" (dirijor: Sever Dumitrache) și de Grupul coral "Carpe diem" al Școlii Normale din Suceava (dirijor: Marian Palade). Prezențe agreabile s-au dovedit a fi umoriștii Emil Ianus și C. Irimia. Pe de altă parte, au surprins asistența prin măiestria lor artistică elevii Liceului de Artă, Horia Dumitrache și Daniel Dragomirescu. Pe versurile unor poeți bucovineni, cantautorul Vasile Tănase a prezentat un moment de muzică folk.

Folclorul autentic a fost prezent în cenaclu prin instrumentiștii Costel Burcea, Marin Constantin Gheorghe, Vasile Bădeliță, C. Mandrișteanu, prin rapsodul popular Victoria Costinean din Ropcea (Cernăuți) și prin inegalabila Sofia Vicoveanca, model de păstrare și transmitere a cântecului nostru tradițional.

Invitatul de onoare al primei ședințe a cenaclului Pro Cena a fost Mircea Druc, președintele Consiliului Național al Reîntregirii.

În scurta sa existență, Fundația Culturală a Bucovinei a organizat și sponsorizat câteva lansări de carte a scriitorilor suceveni, membri ai Fundației: Constantin Severin (*Zid și neutrino*), George Damian (*Ospățul rechinilor*), Mircea Motrici (*Visul sărută Japonia*), Ion Cozmei (*Pacient la vama destinului*). De asemeni, a acordat premii speciale la concursurile naționale "Umor... la Gura Humorului", de interpretare instrumentală "Ciprian Porumbescu", dotat cu "Lira de aur", de literatură pentru elevi "Mihai Eminescu".

ION COZMEI

SCHIMB DE EXPERIENȚĂ CU COLEGI DE LA UNIVERSITATEA DE STAT DIN REPUBLICA MOLDOVA

În luna aprilie 1995, în cadrul catedrei de istorie de la Facultatea de Litere și Științe a Universității "Ștefan cel Mare" din Suceava, au efectuat un stadiu de reciclare, cu burse acordate de Ministerul Învățământului din România, conf. univ. dr. Ion C. Moiseev, C. A. Solomon și I. D. Sârghie, cadre universitare de la Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Chișinău.

Publicăm mai jos informarea întocmită de domniile lor la plecare:

"În cursul lunii aprilie 1995 am efectuat un stagiul de reciclare pedagogică și științifică în cadrul catedrei de istorie a Facultății de Litere și Științe de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava. Activitatea noastră s-a desfășurat conform unui plan întocmit și aprobat în catedra de istorie, având următoarele obiective:

a) informarea noastră cu privire la planurile de învățământ și programele pe discipline, pentru istoria românilor și istoria universală.

b) efectuarea unor asistențe la orele de curs și cele de seminarii la unele cadre didactice, îndeosebi la disciplinele care constituie specialitatea noastră.

c) studiu individual în biblioteca Universității pentru cunoașterea literaturii de specialitate necesare.

d) vizite de documentare pentru cunoașterea unor monumente istorice din zonă.

Întreaga etapă ne-a oferit posibilitatea unui schimb de experiență extrem de util dintr-o multitudine de perspective imediate și de durată. În esență, am aflat în detaliu despre structura anilor de studiu, numărul de ore afectate istoriei românilor și universale, despre organizarea practicii pedagogice și a celei științifice de teren, în fiecare an universitar; am asistat la cursuri și la seminarii și acest lucru ne-a fost de un folos deosebit.

O bună parte din timpul reciclării noastre l-am destinat studiului individual în biblioteca Universității unde am aflat și cercetat o bogată literatură de specialitate. Am putut selecta și aduna un bogat material științific pentru cursurile fundamentale de istoria românilor, metodică și istoria universală.

Datorită bunăvoinței și străduinței colegilor suceveni am avut o bună ocazie să participăm în unele zile la un șir de excursii prin locurile istorice din țară. Astfel, am vizitat Muzeul Bucovinei din Suceava, unde am rămas adânc impresionați atât de bogăția și diversitatea valorilor de patrimoniu prezentate în expoziție, cât și maniera modernă, elevată, profund științifică a mijloacelor de evocare a epocii lui Ștefan cel Mare în general și a Sălii tronului, în special. De asemenea, am vizitat o bună parte din salba de ctitorii voievodale,

între care Slatina, Putna, Sucevița. Emoționantă și de neuitat rămâne pentru noi clipa în care ne-am aflat la mormântul celui mai glorios dintre Mușatini, Ștefan cel Mare.

Intr-una din zile am avut o interesantă și amicală întâlnire cu elevii și profesorii în aula Liceului "Nicu Gane" din Fălticeni, liceu unde și-au făcut odinioară studiile oameni de vază ai poporului nostru, ca Artur Gorovei, Mihail Sadoveanu, Eugen și Horia Lovinescu, Jules Cazaban și Grigore Vasiliu Birlic, Nicolae Labiș și mulți alții. Tot la Fălticeni am vizitat colecția de artă a lui Ion Irimescu, Casa memorială "Mihail Sadoveanu", precum și Muzeul Apelor realizat din inițiativa și sub supravegherea savantului român Mihai Băcescu. La Liceul textil din Fălticeni am avut și fericita ocazie de a vizita și unul dintre cele mai recente și mai frumoase cabinete de istorie națională din județul Suceava.

Considerăm că reciclarea noastră în cadrul catedrei de istorie a Universității din Suceava a fost binevenită și de un deosebit folos pentru noi și poate fi practică reciproc și alte cadre didactice de la centrele universitare din Republica Moldova și din România.

Conf.univ.dr. I. C. MOISEEV

Conf.univ.dr. C. A. SOLOMON

Conf.univ.dr. D. I. SÂRGHIE

Despre stagiul de **reciclare - documentare** efectuat în luna aprilie 1995 la Suceava publicăm și însemnările ce urmează:

"Soarta vitregă a vrut ca noi, românii de peste Prut să fim izolați decenii în șir de țară, supuși unei politici de rusificare și deznaționalizare crunte.

Însă, în ciuda eforturilor colosale depuse de propaganda comunistă și sovietică, românii dintre Prut și Nistru am păstrat și dezvoltat cu sfințenie obiceiurile și tradițiile, limba, spiritul românesc și n-am uitat drumul spre Putna.

Comunitatea de limbă, cultură și civilizație deschide azi noi perspective spre unitatea politică și spirituală a românilor de pretutindeni.

Una dintre formele eficiente de colaborare în direcția pregătirii și consolidării acestei unități între Republica Moldova și Țară este efectuarea unor stagii de reciclare - documentare ale cadrelor noastre universitare la instituțiile de învățământ superior din România. Un interes deosebit prezintă această formă de conlucrare mai ales pentru profesorii de istorie, care până nu demult erau siliți, impuși să studieze și să predea istoria în exclusivitate de pe "pozițiile marxist-leniniste", având la dispoziție numai literatură istorică sovietică, tendențioasă, perimată.

De foloasele schimbului de experiență cu Țara ne-am convins încă odată, având fericita ocazie să efectuez în luna aprilie 1995 un stagiul de reciclare - documentare la Universitatea din Suceava, la secția de istorie-geografie, catedra de istorie. Aici am luat cunoștință de unele metode și tehnici de lucru ale profesorilor și studenților suceveni; am apreciat modul elevat, științific, de expunere a materialului istoric de către membrii catedrei

de pe pozițiile general - umane, de explicare a istoriei civilizațiilor și culturii popoarelor pe baza celor mai noi concluzii ale istoriografiei românești și străine, părăsind acel îngust șablon al "formațiunilor social-economice" și alte rețete marxist-leniniste. Am apreciat, de asemenea, străduința și capacitatea profesorilor de a captiva atenția studenților, de a le stimula și dezvolta gândirea istorică, modalitățile de antrenare a studenților în activitatea creatoare.

Am avut condiții optime să mă documentez în Biblioteca Universității în legătură cu diverse probleme de specialitate, în limbile română și franceză, urmărind și aprofundând unele teme ca: istoria popoarelor din Europa și America în epoca modernă, metode și tehnici de muncă intelectuală, probleme de filozofia istoriei. Am reușit chiar să xerografiez fragmente din unele cărți - fapt pentru care rămân îndatorată sufletește colectivului din cadrul bibliotecii.

La catedra de istorie am cercetat planul de învățământ și structura secției de istorie-geografie; am asistat la cursuri și seminarii; am luat cunoștință despre unele preocupări și activități de cercetare științifică ale profesorilor și studenților; am primit și o donație de cărți - zece volume din lucrarea monografică a șefului catedrei, prof. univ. dr. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I, 1774-1862 - pentru Biblioteca Facultății de Istorie și Etnopedagogie a Universității Pedagogice de Stat "Ion Creangă" din Chișinău.

Adevărate lecții de istorie a neamului au fost călătoriile prin județele Suceava și Neamț, vizitarea perlelor culturii românești din zonă, a Cetății de Scaun a Sucevei, a Putnei, a caselor-muzeu "Ion Creangă" și "Mihail Sadoveanu" - fiindu-mi "ghizi" și "sfătuitori", la catedră, în cadrul deplasărilor în cele două județe și în timpul sfintelor sărbători de Paști, atât șeful catedrei cât și colegii, lector univ. Mihai Lazăr, lector univ. Olimpia Mitric, asist. univ. Doina Alexa.

Am dori ca relațiile între facultățile și catedrele noastre să devină și mai fructuoase, prin realizarea unor vizite și stagii de practică cu grupuri de studenți și cadre didactice în domeniile șantierelor arheologice, arhivelor, muzeelor, cercurilor științifice studențești etc.; am dori, de asemenea, realizarea unor schimburi de cadre didactice pentru organizarea de cursuri și seminarii, ca și ale unor activități didactice și de metodică, dezbaterile unor teme din istoria națională și cea universală."

1 mai 1995

Conf.univ.dr. VALERIA COZMA
Șeful catedrei de istorie modernă
și contemporană a Universității
Pedagogice de Stat "Ion Creangă"
Chișinău

PREMII ȘTIINȚIFICE

Fundația culturală *Magazin Istoric* a oferit în 1994 următoarele premii "destinate - aflăm din *Magazin Istoric*, serie nouă, februarie 1995, p. 43 - lucrărilor de valoare deosebită sub raport științific", după cum urmează:

- Premiul "C. C. Giurescu" - lucrării *Colapsul unei societăți complexe. Britania secolului al V-lea* (Editura Erasmus, București, 1993), pentru lector dr. Gh. Vlad Nistor, Universitatea București;

- Premiul "Ion Nistor" - lucrării *Basarabia. Drama unei provincii românești în context internațional. 1806-1920* (Editura Albatros, București, 1993), pentru cercetător Paul Cernovodeanu, Institutul de istorie "Nicolae Iorga", București;

- Premiul "D. A. Sturdza" - lucrării *Raymond Netzhammer Arhiepiscop în România. Jurnal de război 1914-1918* (București, 1993), pentru prof. univ. dr. Ion Dumitriu-Snagov.

- **Premiul "Radu R. Rosetti"** (oferit de familia generalului academician Radu R. Rosetti) - lucrării *Din istoria Bucovinei, vol. I (1774-1862)* (Editura Academiei Române, București, 1993), pentru prof. univ. dr. Iacobescu Mihai, Universitatea "Ștefan cel Mare", Suceava.

Aprecierea următoare va demonstra cu prisosință valoarea lucrării istoricului din Suceava: "Lucrarea conf. univ. dr. Mihai Iacobescu de la Universitatea <<Ștefan cel Mare>> din Suceava reprezintă o amplă și documentată contribuție consacrată acestei provincii istorice românești strâns integrată fluxului istoriei generale a poporului român" (*Magazin Istoric*, nr. 2(335), februarie 1995, p. 43).

EMMA PORFIREANU

RECENZII

Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen,
Editat de Vasile Chirica și Dan Monah, "Bibliotheca Archaeologica Iassiensis",
IV, Iași, 1991, 471 p.

În memoria primului paleolitician român, N. N. Moroșanu, așa cum reiese din introducerea semnată de Vasile Chirica, a apărut la cincizeci de ani de la dispariția sa, în 1991, volumul *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, editat prin grija cercetătorilor Vasile Chirica și Dan Manole de la Institutul de Arheologie din Iași, care reunește douăzeci de două de studii referitoare la paleoliticul și neo-eneoliticul din spațiul carpato-danubian în limbi de circulație internațională, în special în limba franceză. Volumul se încheie cu unsprezece recenzii referitoare la tematica lucrării.

Deosebit de valoroase, studiile referitoare la paleolitic acoperă o problemă foarte largă. Astfel, dr. Vasile Chirica de la IAI în studiul *Le gravettien en Roumanie* (p. 7-15) face o succintă, dar utilă trecere în revistă asupra etapei gravettian a paleoliticului superior pe teritoriul României, subliniind particularitățile acesteia în comparație cu zonele vecine (Ungaria și Ucraina). Kenneth Honea din Illinois în studiul *Perspectives of the Romanian Paleolithic* (p. 16-23) analizează perspectivele cercetărilor în domeniul paleoliticului românesc cu atât mai mult cu cât arată că "România ocupă o poziție geografică cheie pe harta paleoliticului Europei". Marin Cârciumarău în articolul *Étude palynologique et quelques considérations géochronologiques sur le dépôt de l'établissement Mitoc - Pârâul lui Istrati, département de Botoșani* (p. 24-39, fig. 1,2) clasifică pe baza analizelor palinologice descoperirile de la Mitoc. Angela Farcaș (Timișoara) în studiul *Quelques données concernant la faune du paléolithique supérieur de l'espace est-carpatique de Roumanie* (p. 40-43) subliniază caracteristicile acesteia pentru nivelele aurignaciene și aporetiene.

În studiul *Chroniques des recherches sur le paléolithique en Grèce* (p. 44-51), Georgia Kourtessi-Philippakis abordează evoluția cercetărilor referitoare la paleolitic în Peloponez, de la începutul lor până în zilele noastre, arătând succesele obținute în acest domeniu. N. K. Anisiutkin (Leningrad) tratează în studiul său problema cronologiei musterianului din zona Nistrului mijlociu (stațiunile Cormani IV, Chetoasa, Molastova) în raport cu cele vecine din Basarabia și cele central și est-europene: *La Chronologie du mousterien de la zone du Dniestr* (p. 52-55). Cercetătorul Ilie A. Boziac de la Chișinău prezintă în studiul *Quelques données sur l'habitat tardipaléolithique pluristratifié de*

Cosseovtsy sur le Dniestr moyen (p. 56-71, fig. 1-6) importante descoperiri din stațiunea cu 16 niveluri de locuire Coșeuți (Basarabia) încadrată în paleoliticul superior gravettian, fiind în ansamblu asemănătoare cu descoperirile de la Molodova, straturile 6-3. În continuare, G. V. Grigorieva și M. V. Anikovici (Leningrad) reliefează în studiul *Au sujet des liens culturels entre certaines industries du paléolithique supérieur d'Hongrie et de l'Europe d'Est* (p. 72-89, 9 fig.) corelațiile culturale genetice care se pot stabili, pe baza analizei tipologice a uneltelor de piatră, între cultura zelettiană și cea molodoviană.

Viola T. Doboși (Budapesta) face o utilă trecere în revistă a istoricului cercetărilor paleolitice din Ungaria care au o durată de aproape opt decenii în *La recherche du paléolithique en Hongrie* (p. 90-100 + 4 fig.).

L'Aurignacien morave dans son contexte géographique et culturel (p. 105-121 + 41 fig.) al cercetătorului Martin Oliva (Brno) ne aduce la cunoștință principalele regiuni de locuire aurignaciană din Moravia, încadrarea cronologică și pe bază de date C_{14} și subîmpărțirea aurignacianului morav, plasarea geografică a așezărilor și rolul aurignacianului morav în evoluția paleoliticului superior din Europa est-centrală.

Cercetătoarea Liubomira Kaminska (Kosice) analizează din perspectivă petroarheologică *Base des matières premières de la population aurignacienne dans l'est de la Slovaquie*, arătând că aceasta a folosit cu predilecție rocile locale.

În finalul secțiunii referitoare la cercetările paleolitice este cuprins studiul lui J. Goussen (Neuvic sur l'Isle) *Le Chatenet. Station magdalénienne de plein air en Périgord (France)* (p. 168-175 + 12 fig.) ce prezintă descoperirile din această stațiune aparținând paleoliticului superior.

Secțiunea dedicată neo-eneoliticului debutează cu amplul studiu al lui Nicolae Ursulescu (Iași) *La civilisation de la céramique rubanné dans les régions orientales de la Roumanie* (p. 188-219 + 3 pl. + 1 tabel) în care sunt analizate din perspectivă sintetizatoare trăsăturile și periodizarea culturii cu ceramică liniară la răsărit de Carpați, raporturile acesteia cu civilizația Starcevo-Criș, Vinca-Dudești și Boian, Vădastra, evoluția ei în regiunile periferice, modul de viață și gândire ale locuitorilor, moștenirile acesteia.

Cercetătorul Eugen Comșa (București) trece în revistă trăsăturile culturii Boian în studiul *La culture Boian* (p. 225-241 + 8 fig.), completând cu noi date informațiile deja cuprinse în cunoscuta sa monografie¹, mai ales cu privire la raporturile genetice sau de vecinătate dintre această cultură și cele contemporane sau posterioare.

În studiul *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, Puiu Mosotti (Constanța) în paginile 250-265 sintetizează noile date referitoare la această importantă cultură neolitică, achiziționate de la apariția monografiei lui D. Berciu². Astfel, este subliniată originea anatoliană a culturii și încadrarea ei în cel de-al doilea val neolitic alături de Vinca A, Dudești, Veselinova și Vsoe. De asemenea, sunt evidențiate raporturile cu celelalte civilizații, periodizarea culturii și includerea acesteia în cultura Gumelnița.

Sorin Adrian Luca în studiul *Festlegungen zur Chronologischen und Kulturgesichtlichen Eingliederung der "Statuette von Liubcova" Bezirk Caraș-Severin* (p. 266-269 + 2 fig.) face observații asupra unor statuete datate Vinca B₂ - C₁, zoomorfe și antropomorfe, interpretate

ca obiecte de recuzită magică pentru oficierea cultelor neolitice.

Iuliu Paul (Sibiu) tratează într-un studiu dens, pe baza unei profunde analize tipologico-stilistice, ceramica pictată a culturii eneolitice Petrești, așa cum o analizează și în recenta monografie dedicată acestei civilizații³: *La céramique peinte de la culture Petrești* (p. 272-302 + 25 pl.).

Manifestărilor de suprastructură ale comunităților cucuteniene li s-a acordat o atenție deosebită. În acest context se înscrie studiul Corneliiei-Magda Mantu *Vases anthropomorphes du site Cucuteni A₃ de Scânteia (département de Iași)*, p. 328-331 + 3 fig., care pune în circulație vasele cu caractere antropomorfe feminine din așezarea de la Scânteia, strâns înrudite cu cele din cultura Gumelnița și aspectele culturii Stoicani, folosite în diferite practici de cult.

Deosebit de interesant este studiul lui Vasile Ursachi *Le dépôt d'objets de parure énéolithiques de Brad, com. Negri, dép. de Bacău* (p. 335-359 + 15 fig.) în care aduce la cunoștința cercetătorilor neo-eneoliticului descoperirea celui mai important depozit cu obiecte de podoabă din aria culturii Cucuteni la Brad, com. Negri, jud. Bacău, compus din peste 480 de piese (discuri de aur și aramă, brățări, mărgelile din aramă, marmură, incisivi de cerb, un topor cu "brațe în cruce" etc) asemănător cu depozitul de la Cărbuna sau cu descoperirea de la Voina, punând problema existenței unei suprastructuri sociale și religioase la nivelul eneoliticului cu ceramică pictată și a legăturilor care au existat între diferitele culturi ale acestuia.

Pe linia cercetărilor interdisciplinare deosebit de relevante se încadrează studiul lui Dan Monah, *L'exploitation du sel dans les Carpates orientales et ses rapports avec la culture Cucuteni-Tripolye* (p. 387-400) în care analizează sursele de sare carpatice, rolul lor în dezvoltarea așezărilor cucuteniano-tripoliene, locul sării în relațiile de schimb eneolitice. În ilustrarea ultimului aspect aduce ca argumente materiile prime pentru confecționarea armelor și uneltelor, arama, ceramica de tip Cucuteni C, schimbul sare-femei (provenite din stepele nord-pontice).

În același context al cercetărilor interdisciplinare Victor I. Sorochin (Chișinău) prezintă în lucrarea *Outils de l'habitat tripolien lablona I* (p. 401-413 + 6 fig.) utilajul folosit de locuitorii așezării Cucuteni A-B_a de la lablona I (Basarabia) și îl analizează din punct de vedere petrografic, traseologic și tipologic.

Ultimul studiu al prezentului volum aparține lui Paul-Louis van Berg (Bruxelles) și se referă la *Aspects de la recherches sur le néolithique dans le nord-ouest de l'Europe* (p. 419-434 + 19 fig.); el cuprinde cercetările efectuate în așezarea liniar - ceramică occidentală de la Darion (Liège, Belgia) și la eneoliticul apusean (grupele Blicqui - Villeneuve - Saint-Germain, la Hoguelette și vasele cu fund conic).

În rubrica *Compte-Rendus*, p. 455-471, sunt expuse unsprezece recenzii având ca autori pe Roxana Iorga (1), Carol Capița (2), Vasile Chirica (3), Marin Cărciumaru (4), Roxana Dobrescu (1), referitoare la importante lucrări despre preistorie.

Considerăm că editarea acestei culegeri de studii reprezintă o reușită deplină având darul să suplinească lipsa unor lucrări de sinteză care să încadreze paleoliticul și neo-eneoliticul din spațiul carpato-danubiano-pontic în cadrul mai larg al Europei.

NOTE

- 1 Eugen Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, Editura Academiei, 1974.
- 2 Dumitru Berciu, *Hamangia*, București, Editura Academiei, 1966.
- 3 Iuliu Paul, *Cultura Petrești*, București, Editura Museion, 1992.

Dumitru Boghian

Iuliu Paul, *Cultura Petrești*, Editura Museion,
București, 1992, 205 p. + 2 tabele + LIX planșe.

Literatura științifică a eneoliticului carpato-danubiano-pontic s-a îmbogățit cu o nouă monografie, atât de necesară, aceea referitoare la Cultura Petrești, inclusă în arealul mai vast al civilizațiilor neo-eneolitice cu ceramica pictată din spațiul carpato-balcanic, datorată lui Iuliu Paul, asiduu cercetător al neo-eneoliticului transilvan.

După ce în *Cuvânt înainte* (p. 5-6) justifică structura acestei lucrări și prezintă "odiseea" ei până la tipărire, în capitolul I *Istoricul cercetărilor* (p. 7-15) Iuliu Paul evidențiază etapele cercetării acestei civilizații care însemnează șase decenii de strădanii științifice, mult mai intense după cel de-al II-lea război mondial, când și-a desfășurat activitatea și autorul, acumulându-se un bogat material arheologic, pe baza analizei căreia se eșafodează sinteza de față.

În cel de-al doilea capitol al lucrării intitulat *Așezările. Aria de răspândire* (p. 16-21) ne sunt prezentate succint considerațiile de geografie istorică referitoare la amplasarea așezărilor în variatul relief al Podișului Transilvaniei și ariile de răspândire cunoscute de purtătorii acestei culturi pe parcursul celor trei faze de evoluție A, A-B și B, în ultima arie de locuire atingând maximul de întindere, suprapunându-se, după o perioadă de conviețuire, peste așezările turdășene aflate în zona de SV a podișului.

Interesantă este reconstituirea "exploziei demografice", a "roirii" comunităților și apariția așezărilor perechi, atestate pe faze și etape de evoluție. De asemenea, autorul arată că așezările Culturii Petrești nu prezintă șanțuri sau alte sisteme de apărare, fapt pus pe seama amplasării mai ferite a așezărilor în mediul natural sau datorat lacunelor de cercetare.

Cel mai întins și dens este capitolul al III-lea referitor la *Cultura materială și spirituală* a comunităților acestei culturi eneolitice (p. 22-116), deslușindu-se modul de viață și de gândire.

Locuințele purtătorilor Culturii Petrești sunt analizate detaliat (p. 22-37), surprinzându-se evoluția acestora de-a lungul existenței culturii: de la locuințele de suprafață cu lutuială simplă aplicată direct pe sol sau pe un pat de frunze și paie, cu presupuse platforme parțiale, în faza A, la locuințe de suprafață cu platforme de bârne, acoperite cu o lutuială groasă, care se generalizează în fazele A-B și B. Reluând discuția asupra modului de construire a locuințelor cu platformă, Iuliu Paul deosebește, pentru aria petreșteană, două tipuri: locuințe cu platforme de bârne sau lemne despicate, construite pe ramă de buștean așezată pe sol și locuințe asemănătoare cu tipul anterior dar cu ramă

așezată pe piloți, la o oarecare distanță de sol, ambele tipuri prezentând variante în ceea ce privește construcția pereților din împletituri de nuiile realizate pe furci sau din bârne, reconstrucția bazându-se atât pe datele arheologice cât și pe analogiile etnografice referitoare la modul de construcție al locuințelor în zonă.

Uneltele și armele (p. 38-45) sunt tratate potrivit criteriilor cunoscute, autorul arătând că tipologic acestea sunt comune cu cele din ariile culturale contemporane, învecinate. În același context, Iuliu Paul reliefează că nucleele de silex "sunt asemănătoare până la identitate cu tipurile similare descoperite în aria culturii Turdaș" (p. 39), alături cu care se găsesc unelte asemănătoare cu cele gumelnițiene, iar uneltele din piatră șlefuită prezintă unele influențe liniar ceramice târzii.

Este surprinzătoare, deocamdată, pentru o cultură care s-a dezvoltat în Podișul Transilvaniei, raritatea obiectelor de aramă, care sunt atestate de-abia în faza Petrești A-B.

Speciile ceramice, formele și decorurile acestora sunt descrise, pe faze, în subcapitolul referitor la *Ceramică* (p. 46-97). Analiza tipologico-stilistică a ceramicii pictate coroborată cu analiza complexelor închise și observațiile stratigrafice au permis autorului să facă o periodizare mai fină a culturii și așezărilor acesteia (tab. I) și să surprindă mai bine raporturile cultural-cronologice cu celelalte culturi contemporane (tab. II).

Respectând tipologia formelor stabilită de Iulian Paul, sugerăm totuși necesitatea unei abordări integratoare a acestora în cadrul tipologiilor formelor celorlalte cu ceramică pictată contemporană (în special Gumelnița și Cucuteni), respectându-se, bineînțeles, particularitățile specifice, așa cum se observă în analiza decorului pictat.

Printr-o analiză deosebit de atentă, autorul subliniază evoluția motivelor picturale din faza Petrești A, când sunt predominante motivele ornamentale din benzi de linii paralele, la motivele spiralice și meandrice specifice decorului fazelor Petrești A-B și B. Astfel, se arată că "în evoluția culturii Petrești, privită în ansamblul său, se poate constata procesul clasic, dialectic al apariției, dezvoltării maxime și apoi al <<decăderii>> în forme <<manieriste>> a unui fenomen artistic exprimat prin ceramica pictată" (p. 94). Marele merit al lui Iuliu Paul este acela că reușește să redea într-o manieră coerentă sintaxa decorului pictat, pe faze de evoluție a culturii.

Plastica (p. 97-103), antropomorfă și zoomorfă este destul de redusă cantitativ, având, potrivit analizei efectuate, o linie evolutivă diferită de cea a culturii Vinča-Turdaș, fiind mai apropiată de cea Precucuteni II și III, Gumelnița, **poate Boian final** (n. ns.).

În continuare, Iuliu Paul trece în revistă *Complexele de cult* (p. 103-108), în cadrul cărora include gropile de cult, considerate drept gropi de sacrificiu, și complexele de cult propriu-zise, dintre care cele mai importante sunt cele de la Ghirbon (Petrești A-B) și Pianul de Jos - Podei (Petrești B), vorbind, alături de alte descoperiri, de complexa gândire a acestor triburi eneolitice. De remarcat este și subcapitolul *Alte descoperiri. Însmormântări (Rituri și ritualuri)* (p. 108-116), în care ne sunt prezentate altărașele de cult, cu trei sau patru picioare, scaunele miniaturale, rarele podoabe și vasul cu sigillii, de la Daia Română, considerat ca reprezentând ideograme de capridei, cu sens magic, fiind inclus însă în descoperirile Turdaș. În ceea ce privește însmormântările, acestea sunt rare (doar două însmormântări în poziție chirchită) și sunt atribuite fazelor Petrești A-B și B. Cel de-al IV -lea

capitol intitulat *Incadrarea cultural - cronologică* (p. 117-132) încearcă să rezolve problema originii acestei culturi, sincronismele cu culturile contemporane și vecine, în funcție de evoluția culturii, cronologia ei absolută și relativă.

Referitor la originea culturii, chiar dacă trece în revistă ipotezele apărute până acum, Iuliu Paul nu poate arăta deocamdată decât că aceasta s-a născut pe vechiul fond general neolitic de origine egeo-anatoliană, urmând ca cercetările viitoare să aducă noi lumini în această problemă.

Prin reliefarea datelor oferite de cronologia de contact se precizează locul pe care îl ocupă în cadrul neo-eneolitic și sud-est european cultura Petrești (tab. 4).

Concluziile autorului sunt cuprinse în capitolul al V-lea *Considerații generale (Economice, sociale, istorice)* (p. 133-135), lucrarea cuprinzând în capitolul al VI-lea un util instrument de lucru *Catalogul așezărilor și descoperirilor Petrești* (p. 136-146) în care sunt incluse 61 de monumente.

Notele, realizate pe capitole (p. 147-164), *Rezumatul* în limba germană (p. 165-181), *Lista prescurtărilor* (p. 182-195), *Lista planșelor*, în limba română (p. 196-200) și în limba germană (201-205), împreună cu cele două tabele și LIV planșe încheie o lucrare deosebit de utilă în clarificarea unor aspecte ale eneoliticului din spațiul carpato-danubiano-pontic, în cadrul căruia culturile cu ceramică pictată au suscitat și suscită un nealterat interes.

De asemenea, lucrarea reprezintă o etapă importantă în cercetarea culturii Petrești și în înțelegerea multiplelor probleme ale eneoliticului românesc cu ceramică pictată.

Dumitru Boghian

Nicolae Ursulescu, *Dacia în cadrul lumii antice*, Editura Unirea, Iași, 1992, 60 p. + X planșe de text

Răspunzând unei nevoi firești de sinteză asupra istoriei străvechi și vechi a spațiului carpato-danubiano-pontic, N. Ursulescu reușește în pagini de o rară densitate să creioneze locul și rolul daco-geților și a civilizației acestora în lumea contemporană lor.

Cuvântul înainte intitulat *O nouă investigație a universului traco-dacic* (p. 5-8) semnat de Victor Spinei evocă importanța acestei lucrări și personalitatea autorului ei. Subliniind motivația care a stat la baza demersului său în *Argument* (p. 9-11) N. Ursulescu ne precizează că "în timp ce originea noastră romană ne dă mândria apartenenței la o mare civilizație europeană, originea dacică ne leagă cu mii de fire de specificul civilizației carpatice" rezultând de aici necesitatea și dorința de a reliefa prin analize comparative individualitatea și originalitatea civilizației daco-getice în contextul civilizațiilor antichității.

În primele două capitole *Civilizațiile carpatice străvechi-bază a evoluției istorice ulterioare* (p. 12-22) și *Etnogeneza tracilor* (p. 23-26) autorul sintetizează cele mai noi și mai importante descoperiri referitoare la preistoria și protoistoria teritoriului carpato-danubiano-pontic, subliniind vechimea locuirii umane pe aceste meleaguri, permanența acestora în epocile istorice vechi, și evidențiind cele mai de seamă creații materiale și spirituale ale civilizației paleolitice, neo-paleolitice și epocii bronzului, comparabile ca valoare cu realizările contemporane din Orient sau Europa. Prezentând procesul de etnogeneză tracică ca o împletire între civilizațiile autohtone eneolitice târzii cu elementele etno-lingvistice pătrunse dinspre stepele nord-pontice, N. Ursulescu evidențiază continuitatea istorică, culturală și etnologico-antropologică între vechile și noile populații ale Europei.

După punctarea vechimii etnogenezei tracice, în capitolul *Traco-daco-geții în contextul lumii antice* (p. 27-40) arată că etnosul traco-daco-get a creat o civilizație și o viață spirituală originală, receptând creator diferitele influențe pe care le-au primit din partea ilirilor, sciților, grecilor, celților, bastarnilor, sarmaților, romanilor, materializate prin numeroase realizări deosebite în sistemul moral și religios, construcțiilor militare, civile și sacre, în cunoștințele științifice și arte etc., atingând faza protourbană în sec. I î.Hr.-I d.Hr.

În cel de-al patrulea capitol *Organizarea statală a Daciei în raport cu alte formațiuni social-politice ale antichității* (p. 41-55), în ciuda izvoarelor scrise reduse numeric sau lacunare, N. Ursulescu reușește să reconstituie structurile societății dacice făcând permanente comparații cu popoarele care "beneficiază" de știri literare detaliate: tracii sudici, celții și germanii. Astfel, subliniază caracterul stratificat al societății, caracterul tribut

al relațiilor sociale, nașterea și evoluția structurilor statale dacice până la Burebista și Decebal, acestea atingând un stadiu înalt de dezvoltare, dar inferior celui propriu civilizației greco-romane, fapt ce a favorizat procesul de romanizare.

Rezumatul în limba franceză (p. 56-58) și abrevierile (p.59), încheie această lucrare care, deși scurtă, cuprinde întreaga esență a problemelor abordate și se constituie ca un util îndrumar pentru cercetările viitoare referitoare la complexa civilizație și cultură daco-getică.

Dumitru Boghian

Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*,
Ed. Academiei, București, 1989, 222 p.

În istoriografia românească mai veche și mai nouă s-au întreprins numeroase cercetări pentru elaborarea de lucrări monografice privind istoria unora din orașele medievale din Moldova încheiate cu publicarea fie a unor studii ample, fie a unor lucrări independente. În acest sens cu mulți ani în urmă istoricul Alex. Andronic a publicat lucrarea *lașii până în secolul al XVI-lea*, apoi istoricii Eug. Neamțu și V. Neamțu au dat la lumina tiparului monografia *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, iar mai recent istoricul Mircea Matei a dat la iveală o lucrare similară cu prima din punct de vedere cronologic consacrată orașului Suceava care face obiectul recenziei de față.

Propunându-și această temă intrată în preocupările sale științifice de aproape trei decenii autorul tratează probleme ca: *Vechimea și originea orașului Suceava, Evoluția și rolul așezării de la Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea, Suceava - noua capitală a Moldovei primilor voievozi mușatini* (Cap. II); *Consolidarea poziției Sucevei în viața de stat a Moldovei în prima jumătate a secolului al XVI-lea* (Cap. III); *Suceava epocii lui Ștefan cel Mare* (Cap. IV); *O nouă imagine a vieții orășenești în Moldova. Suceava în prima jumătate a secolului al XVI-lea* (Cap. V); *Locul Sucevei în cadrul procesului genezei și evoluției civilizației urbane medievale românești* (Cap. VI) cărora caută să le dea soluții potrivit realității istorice pe baza unui valoros material documentar în care abundă cel de proveniență arheologică.

Cum era și firesc, la începutul lucrării sunt trecute în revistă contribuțiile istoricilor și arheologilor în problema orașelor medievale românești în general și a istoriei orașului Suceava, în special, după ce au fost semnalate și comentate cele mai vechi știri privind originile și vechimea orașului Suceava, așa cum reflectă ele în izvoarele narrative interne începând cu cronica lui Grigore Ureche. Apreciem judecățile de valoare făcute de autor asupra contribuțiilor istoricilor români, dar ne întrebăm de ce aceste aprecieri nu s-au făcut și asupra monografiilor aparținând istoricilor austrieci, ca de exemplu W. Schmidt, I. Fleischer și K.A. Romstörfer apărute în secolul trecut și la începutul secolului nostru și consacrate fie orașului Suceava, fie Bucovinei care au și un capitol despre oraș.

Având în față două teorii cu privire la vechimea și originea Sucevei, care prin natura lor sunt contradictorii uneori (de ex. una susține originea străină, fiind opera unor coloniști veniți din țările vecine, iar alta susține originea autohtonă în procesul de consolidare a statului medieval Moldova) autorul opinează pentru a doua teorie sprijinindu-se pe

materialele arheologice intrate în circuitul științific de mai bine de câteva decenii. Mai mult, cercetările personale ale autorului au ajuns în ultimii ani la concluzia că prima formă a așezării a fost o fortificație menită să apere interesele populației din zonă prin intermediul unei autorități feudale locale cu atribuții militare, în special împotriva raidurilor hoardelor tătare încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, concluzie valoroasă în istoriografia problemei. Abordând cu acest prilej și problema vechimii Sucevei autorul pune în circulație și unele noi ipoteze cu privire la apariția statului feudal Moldova a cărui capitală avea să fie Suceava din vremea lui Petru Mușat.

În atenția istoricului M. Matei s-a aflat și o altă problemă, aceea a celor mai vechi dovezi de locuire în orașul Suceava. În acest sens sunt prezentate și comentate dovezile istorice ale unor urme de locuire umană încă din paleoliticul mijlociu care atestă că regiunea "a fost încă din epoca străveche capabilă să adăpostească și să hrănească colectivități mai mici sau mai mari" (p. 36), că în această zonă se constată o continuitate de locuire în toate epocile istorice următoare până în epoca migrațiilor, când unii migratori au fost asimilați de localnicii romanizați.

Autorul emite o ipoteză interesantă și anume privind estimarea populației Sucevei în prima jumătate a secolului al XIV-lea, la circa 450-500 locuitori (p. 49) corelată cu suprafața așezării apreciată la 3 ha.

După abordarea acestor probleme care reprezintă o adevărată premieră de natură științifică în istoriografia românească autorul pășește oarecum pe un teren științific, subliniind rolul pe care l-a avut Suceava în istoria Moldovei pe timpul primilor Mușatini (Cap. II), când în acest loc a fost stabilită principala reședință politică a domnilor țării în locul celeia de la Siret considerată anacronică situației de la sfârșitul secolului al XIV-lea. În acest sens, au fost emise în lucrare două ipoteze: una fiind apropierea prea mare a orașului Siret de hotarele Poloniei care manifestă tendințe agresive față de Moldova, alta fiind definită de un complex de împrejurări ca sporul demografic la Suceava, intensificarea activităților economice în domeniul comerțului și al micii industrii, maturizarea fostei așezări rurale, drumul urbanizării. Din motive ușor de înțeles, autorul înclină pentru acceptarea primei ipoteze. Cum este logic, urmările acestui act politic aparținând lui Petru Mușat au constatat în sporirea suprafeței așezării, ridicarea unei noi fortărețe de apărare la est de oraș, mai puternică decât cea de la Șcheia, construirea curții domnești pe o latură a așezării, stabilirea reședinței mitropolitane în noua capitală a țării.

În legătură cu noul ansamblu arhitectonic menit să fie la dispoziția domnului și familiei sale sunt trase pe baza materialelor documentare date la iveală de săpăturile arheologice din anii 1951-1984 unele concluzii privind nu numai aspectul exterior al acesteia, cât și funcționalitatea diferitelor părți componente în secolele XIV-XVI, ca de ex. turnul principal de apărare (donjon?), locuința familiei domnitoare, pivnițele boltite pentru depozitele proviziilor, zidul de incintă care probabil cuprindea și paraclisul din apropiere. În fine, se stabilește și momentul în care în perimetrul orașului Suceava încep să apară primele reședințe ale boierilor mai ales ale celor care îndeplineau slujbe pe lângă domn.

Odată cu stabilirea centrului politic al Moldovei la Suceava în a doua jumătate a secolului al XIV-lea era firesc ca orașul să prospere ca centru meșteșugăresc și comercial

dând impuls întregii activități economice a Moldovei. Tratatând acest aspect al problemei (Cap. III) autorul stabilește mai întâi preponderența activității comerciale în ansamblul așezării urbane în prima jumătate a secolului al XV-lea, ținând seama de existența dreptului de depozit, câștigat de orășeni ca un privilegiu dat de domnie, prin facilitățile și protecția comercială obținute. Apoi, făcând o analiză a dezvoltării diferitelor compartimente de specializare ale micii industrii urbane, acesta ajunge la concluzia că în această perioadă în oraș se practicau meșteșuguri diferite (olăritul, prelucrarea metalelor, a osului); marea majoritate a locuințelor prevăzute cu pivnițe erau din lemn și pământ, ridicate de meșteri specializați într-un astfel de meșteșug (lemnari, tâmplari, vărari, zidari); prin confortul de care dispuneau și numărul spațiilor de locuit, ele începeau să schițeze o stratificare socială urbană, de ex. case dotate cu sobe de încălzit alcătuite din cahle, fortificația orașului prevăzută cu trei porți de acces, spre Baia, spre Cernăuți și spre Cetatea de Scaun; în secolul al XV-lea exista deja în Suceava un sfat orășenesc.

Informații tot atât de prețioase se întâlnesc în lucrare și cu privire la evoluția orașului Suceava pe timpul domniei lui Ștefan cel Mare căruia autorul îi consacră un capitol special (IV). Acesta nu este însă la înălțimea așteptărilor cititorului, în sensul că deși în această perioadă capitala Moldovei este nu numai cel mai important centru politic al țării ci și economic, totuși nu se constată pe plan local realizări importante în ramura micii industrii și nici a comerțului. În privința producției de armament destinat armatei autorul presupune că necesarul de muniție și armament a provenit din import, respectiv din Transilvania mai ales, ceea ce este greu de crezut. Cât privește ramurile meșteșugului pielăritului și olăritului se constată apariția unei specializări înguste ceea ce reprezintă un progres în acest domeniu. Mai importante ni se par acele constatări privind existența la Suceava în această perioadă a unui cartier al olarilor ca formă de organizare nu numai teritorială ci și productivă. De altfel, mahalale cu destinație precisă au fost construite și de unele etnii străine, de ex. armenii aveau mahalaua armenească în secolul al XV-lea ca și tătarii, mahalaua tătărească. Alte etnii se grupau după neam, de ex. mahalaua ruteană. În acest capitol se mai întâlnesc și știri privind aspectul edilitar al orașului Suceava în timpul lui Ștefan, în mod special privind sistemul de apărare reprezentat de Cetatea de Scaun care în două rânduri (1475/1476 și 1497) a suscitat atenția domniei în mod deosebit. Mai întâi prin dublarea zidurilor fostului fort mușatin, prevăzut cu câteva turnuri pătrate, apoi prin îmbrăcarea acestor turnuri pătrate în bastioane semicirculare de mari dimensiuni, prevăzute în partea superioară cu platformă pentru amplasarea unor piese de artilerie.

Cetatea de Scaun avea în 1497 o formă asemănătoare unor cetăți medievale din Occidentul Europei, de ex. cu castelul din Beaumaris (pays de Galles, Franța), atestat în secolul al XIV-lea, ceea ce duce la concluzia că fortificația Cetății de Scaun era la nivelul fortificației europene din acea vreme.

Un capitol cheie al lucrării îl constituie acela în care este supusă unei analize ceva mai profunde viața orășenească din Moldova prin intermediul celei din Suceava într-o perioadă de ascensiune în toate sectoarele de activitate (cap. V). Nu înțelegem totuși de ce la începutul expunerii acestui capitol sunt reluate unele probleme privind relațiile economice ale Sucevei cu genovezii, deteriorate mai ales după ocuparea Chilei și Cetății

Albe în 1484 de către otomani. E drept că în prima jumătate a secolului al XVI-lea Suceava a cunoscut un spor teritorial și implicit demografic cu consecințe benefice în domeniul micii industrii care produce acum mărfuri calitativ superioare celor din secolul trecut (piese de ceramică, nasturi metalici, sigilii de plumb). Cât privește progresul în domeniul comerțului, acesta se concretizează prin fixarea centrului comercial urban la Suceava, amplasat în apropiere de curtea domnească, unde s-a descoperit un complex de locuințe destinate negustorilor ridicate din piatră, de mari dimensiuni, prevăzute cu pivnițe boltite. Totodată devine tot mai evidentă trecerea micii industrii de la producția la comandă la cea de piață, odată cu sporirea numărului negustorilor intermediari autohtoni, dar și o vie activitate în domeniul schimbului dintre sat și oraș.

Interesantă este relatarea autorului privind evoluția edilitară la Suceava, stabilirea hotarului vetrei și moșiei orașului, ridicarea unor noi lăcașuri de cult pe timpul lui Petru Rareș și Alexandru Lăpușeanu, construirea de noi locuințe pentru orașeni, din inventarul arheologic descoperit în incinta lor degajându-se concluzia unei accentuate stratificări sociale urbane; nu trebuie omis nici faptul că în această perioadă autorul constată un progres în procedeul tehnic de pavare a străzilor, în înființarea de cișmele, în iluminarea ulițelor noaptea, în amenajarea unui canal de deversare a resturilor menajere, în fine în înlocuirea lemnului cu piatra de material de construcție. Ultimele constatări ale autorului se referă și la unele măsuri nepotrivite aplicate în arhitectura orașului, respectiv dărâmarea zidurilor cetății și parțiala demolare a construcțiilor din oraș pe timpul invaziei otomane din 1538.

Lucrarea se încheie cu un capitol (VI) care ar fi trebuit să cuprindă concluziile generale. În schimb, cititorul ia cunoștință de materialul cu tema *Considerații generale cu privire la viața urbană din Țara Românească și Moldova de la întemeiere*, însoțită de referiri comparative la viața urbană din Occident. Însă acest expozeu de circa 16 pagini are referiri la Suceava numai pe două pagini. Lucrarea cuprinde și un rezumat pe capitole în limba franceză care, după părerea noastră, ar fi putut suplini actualul capitol VI dacă ar fi fost prezentat mai amplu.

Meritorie pentru această lucrare este *Anexa* alcătuită din multe ilustrații, planșe, hărți unde sunt precizate evoluția teritorială a Sucevei în secolele XIV-XVI, reconstituirea alinamentului ulițelor din centrul comercial și politic cu identificarea celor mai semnificative construcții laice și de cult și sesizarea marginii orașului marcată de șanțul de pământ.

Lucrarea istoricului Mircea Matei introduce în circuitul științific unele concluzii mai vechi și mai noi cu privire la orașul Suceava în evul mediu timpuriu și dezvoltat fără ca aceasta să aibă caracterul unei monografii cum era de dorit.

Constantin Șerban

Olimpia Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava (1643-1830) - Catalog*, vol. I și II, Suceava, 1992, 1993, 96 + 145 p.

Cultura livrescă a unui popor reprezintă elementul esențial prin care acesta intră în universalitate, valorile perene ale umanității fiind preponderent valori culturale. În aceste condiții istoria cărții și tiparului reprezintă una din componentele fundamentale ale istoriei culturii românești, *Catalogul* întocmit de autoare încadrându-se firesc în acest domeniu de cercetare.

Rod al unei cercetări sistematice desfășurată pe parcursul a opt ani de zile, acest *Catalog* este un foarte util instrument de lucru pentru cercetătorii istoriei culturii românești. Rezultatul acestei cercetări migăloase este dat de înregistrarea a 358 titluri și a 1832 exemplare de carte tipărite în 13 centre tipografice din țară și 8 din străinătate.

Volumul I al *Catalogului* este prefățat de reputatul I. C. Chițimia (p. 3-4). Un bogat studiu introductiv al autoarei însoțit de trimiteri erudite (p. 6-54) constituie prima parte a volumului. Partea a doua a volumului conține prezentarea a 20 de titluri de carte, cu exemplarele aferente cercetate în ordinea cronologică a apariției (p. 57-82). Cel mai vechi titlu prezentat datează din 1643, cel mai nou din 1699. În *Note privind întocmirea catalogului* ne este prezentată metoda de lucru folosită, făcându-se specificarea de deontologie profesională: "În cazul tipăriturilor a căror descriere n-am întâlnit-o în altă parte se redă foaia de titlu în întregime și conținutul ei pe capitole". Volumul mai conține lista abrevierilor folosite (p. 56) și un rezumat în limba franceză (p. 85-86).

Instrumentul de lucru al *Catalogului* ne este dat de un bogat indice de autori și traducători, centre tipografice de imprimare, deținători de cărți, persoane menționate în însemnările manuscrise (p. 87-91). Un *Indice toponimic* (p. 92-94) întregește acest instrument de lucru, încheind volumul.

Volumul al II-lea continuă cu descrierea a 71 de titluri (XXI-XCI) în 480 exemplare (nr. 48-527) imprimate în perioada cuprinsă între anii 1700-1766. Un *Glosar* de termeni (p. 122-123), un *Indice* conținând aceleași părți ca și în volumul precedent (p. 124-142) constituie instrumentele de lucru ale volumului.

Cititorul interesat în lecturarea titlurilor conținute în catalog beneficiază de o bună introducere în atmosfera de epocă, datorată studiului introductiv. În prima parte a acestui studiu (vol. I) este prezentată activitatea tipografiilor din nordul Moldovei până la 1830, punându-se îndeosebi accentul pe prezentarea activității tipografice din Rădăuți (1744-1746) și aria de răspândire în teritoriul românesc a cărților tipărite la Rădăuți (p. 6-11).

Autoarea subliniază ideea conform căreia "cartea de Rădăuți a constituit o ripostă binevenită tendinței de precizare deosebit de puternice în Moldova și un mijloc de promovare a ortodoxismului în Transilvania, aflată sub dominație habsburgică" (p. 15). Autoarea pledează pentru ipoteza că în județul Suceava a existat în mod firesc carte veche românească din secolul XVI, astăzi dispărută datorită vitregiilor vremii (p. 17). Se conchide apoi că "prezența în județul Suceava a tipăriturilor moldovenești alături de cele munteneste și transilvănene atestă prezența unei comunități de limbă, de interese de unități spirituale ale românilor..." (p. 19).

Sunt prezentate utile tabele statistice conținând repartitia cărților vechi românești din județul Suceava după categoria de deținători (p. 21) și după locul de apariție (p. 22), precum și tabele comparative privind prețul cărților (p. 33-43).

Paginile dedicate prezentării căilor și mijloacelor de procurare a cărților sau cele dedicate analizei însemnărilor manuscrite conținute de cărțile *Catalogului* prezintă autentice pagini de istorie a mentalităților. Cărțile erau cumpărate pentru scopuri pur transcendente, fiind donate de obicei bisericilor (p. 24). În pofida prețului ridicat, cărțile de cult erau cumpărate și de oamenii simpli: "Această carte s-au jertfit de au cumpărat Ioan Capra, gospodari cucernic din Frătăușul Nou... în 1880" (p. 15). Reproducând la fiecare exemplar de carte însemnările manuscrite, autoarea ne prezintă o bogată temă de reflecție și cercetare (vezi mai ales vol. I, p. 27). În volumul al II-lea al *Catalogului* ne este prezentată varianta manuscrisă, necunoscută până acum, a legendei despre Autocefalia Mitropoliei Moldovei, aflată într-un *Apostol* tipărit în 1743 la București (p. 24-27).

Motivația întocmirii acestei lucrări încheie acest dens studiu își propune să aducă contribuții noi cu privire la componența și circulația cărții vechi în Moldova, întregind izvoarele documentare necesare cunoașterii a tot ceea ce a fost trecut al istoriei țării noastre și venind în sprijinul continuității culturii românești în toate teritoriile locuite de români" (p. 50).

În ansamblu, acest *Catalog* este rezultatul unei migăloase cercetări bibliofile și constituie un prețios instrument de lucru pus la îndemnă specialiștilor în istoria culturii vechi românești.

Florin Pintescu

Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova. De la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, Ed. Universitas, Chișinău, 1992, 352 p.

După ce ani de-a rândul au investigat, prin cercetări aproape exhaustive, în primul rând principalele fonduri ale Arhivelor Statului din Brașov (Constantin A. Stoide), apoi cele de la Iași, București sau din alte depozite arhivistice din țară, precum și bogata colecție de documente, fostă la Biblioteca Academiei Române, actualmente la arhivele centrale bucureștene (Ioan Caproșu), iată că acum cei doi cunoscuți istorici ne oferă, ca rezultat al îndelungatelor și pertinentelor lor cercetări, o lucrare a cărei necesitate a fost deseori relevată în istoriografia românească.

Acest volum, rămas multă vreme în manuscris, datorită unor vremi neprielnice publicării unor astfel de lucrări, apare la câțiva ani de la trecerea în lumea umbrelor a unuia din autori, C. A. Stoide, prin strădania meritorie a Editurii Universitas din Chișinău.

Titlul volumului ne previne că autorii își propun, și reușesc pe deplin, să examineze problematica complexă a relațiilor economice dintre marele centru comercial transilvan al Brașovului și Moldova într-o perioadă de început a epocii moderne, când se produc mutații importante în societatea românească.

Concepută - așa cum o mărturisesc autorii în *Introducere* - ca o continuare, pentru secolele XVIII-XIX, a unor sinteze fundamentale privitoare la secolele XIII-XVII, elaborate anterior de Nicolae Iorga, Radu Manolescu sau Alexandru I. Gonița, cartea, prin intermediul unui abundent material informațional, examinează întreaga problematică și o serie de aspecte secundare ce recurg din ea, relevând rolul Brașovului și a zonei din jur, în menținerea și dezvoltarea legăturilor multilaterale dintre românii de pe ambii versanți ai Carpaților.

În acest context lucrarea evidențiază cu toată rigoarea științifică rolul de placă turnantă al orașului transilvan în cadrul relațiilor economice și nu numai dintre cele trei țări române la începutul epocii moderne, relații ce s-au constituit într-un nou temei în lungul drum al realizării unității românești.

După o motivație preambulară (*Introducere*), în care este sintetizată, între altele, complexitatea și dificultatea realizării documentării în problematica dată, datorită varietății deosebite a izvoarelor, a factorului cantitativ și, nu în ultimul rând, a celui paleografic, problematica importantă și incitantă a cărții beneficiază de spațiul a douăzeci și două de capitole, grupate în două părți, care se însumează într-un volum cu totul remarcabil și oarecum singular în literatura domeniului.

Intr-un prim capitol (p. 8-12) autorii fac o succintă incursiune în ansamblul relațiilor economice dintre Țara Moldovei și Brașov în secolele XV-XVII și din perioada de după încorporarea Transilvaniei în Imperiul habsburgic, subliniindu-se treptata slăbire a acestor relații în secolul XVII și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pentru ca apoi, în perioada ce a urmat, sub imperiul noilor concepții mercantiliste, dominante în imperiu, să cunoască o perioadă de ascensiune.

Situația externă ce a favorizat tendința statului habsburgic de a-și extinde comerțul și prin intermediul negustorilor brașoveni spre estul și sud-estul european, în care zona est-carpatică ocupă un loc distinct și mai ales câștigarea unor anumite situații de drept, privilegiate, introduse prin clauzele economice ale tratatelor de la Karlowitz, Passarowitz și Belgrad este examinată în capitolul al doilea.

Autorii analizează în continuare (cap. III și IV) așezămintele vamale din Moldova și modul de taxare a mărfurilor duse de la Brașov în Moldova și a produselor moldovenești duse în scop de comerț în acest oraș transilvănean, insistând mai ales pe problematica transportului de mărfuri brașovene în Moldova, pe privilegiile acordate cărăușilor din satele moldovene Comănești și Dărmănești și pe conflictele de interese dintre negustorii brașoveni și cărăușii secui din Brețcu.

Caracteristicile comerțului Moldovei și al Țării Românești cu Transilvania și, în speță cu Brașovul, în secolul al XVIII-lea, bazate pe transformarea Principatelor într-o zonă bogată în materii prime și, în același timp, într-o piață de desfacere a mărfurilor manufacturate în Imperiul habsburgic, zonă de interes atât pentru autoritatea de stat cât și pentru particulari, ca și modalitățile sub care s-a răsfrânt înființarea în Principate a agențiilor consulare austriece, făcută sub imperiul unor cerințe de natură economică și politică, atât asupra comerțului desfășurat de negustorii brașoveni, cât și asupra situației lor de fapt și de drept în Moldova, sunt clar reținute în următoarele trei capitole.

Măsurile de catagrafiere a supușilor străini din Moldova realizate în anul 1825, principiile care au stat la baza acestei acțiuni și mai ales implicațiile acesteia referitoare la statutul supușilor austriece participanți la comerțul transilvano-moldav sunt analizate de autori ca un moment distinct în evoluția raporturilor comerciale dintre cele două părți (cap. VIII).

Ilustrând modul în care s-a desfășurat comerțul brașovean în Moldova, în condițiile istorice date de secolul al XVIII-lea, C. Stoide și I. Caproșu reliefează (cap. IX și X) datele și împrejurările în care diferiți brașoveni atrași de prilejul unor afaceri fructuoase și de o fiscalitate mai elastică decât cea din imperiu s-au așezat la Iași și în alte centre urbane moldovene. Creșterea numărului de supuși cezaro-crăiești din Moldova, mai ales spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în rândul cărora se află și destui negustori brașoveni, a determinat extinderea și diversificarea rețelei de organe consulare imperiale în această țară (cap. XI). Acum apar noi organe consulare, așa numitele stărostii. Evoluția acestora este analizată pe baza unor bogate surse informaționale pe parcursul a patru etape distincte până la anul 1850, subliniindu-se maniera în care s-a realizat înființarea stărostiilor în ținuturile moldovene și apoi împrejurările sub care acestea au evoluat.

Prima parte a cărții se încheie cu un capitol (XII) dedicat circulației monetare în

secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, precum și problemelor relative la unitățile de măsură și greutate folosite în comerțul țărilor române în această perioadă, subliniindu-se și explicitându-se marea varietate terminologică întâlnită în documente, ca un aspect indispensabil înțelegerii lucrării în ansamblu.

Legăturile comerciale ale brașovenilor cu Moldova sunt analizate de cei doi cercetători într-un prim capitol al celei de-a doua părți a demersului lor istoriografic, din perspectiva activităților comerciale desfășurate de firma comercială brașoveană "Ion și Dan sin Dan Cazan" și mai ales, a casei de negoț a lui Mihail Cimbru. Se reliefează astfel rolul crescut al negustorilor români care ajung să domine autoritar importul, exportul și tranzitul de mărfuri spre și dinspre Moldova în condițiile diminuării participării sașilor și a companiei grecești de negoț la comerțul transilvan. În cadrul acestor relații comerciale, un loc aparte îl ocupă intensul negoț cu cărți făcut de brașoveni în Moldova.

Comerțul cu produse moldovenești făcut de moldoveni cu Brașovul (cap. II) constituie o altă latură a legăturilor economice dintre orașul transilvan și Moldova. Acest comerț furniza prin intermediul unor negustori ca: Andrei, fiul mitropolitului Nichifor al Moldovei, Mihalache Zugravul, Apostol Diamandi sau Nicolae Ozun, importante cantități de piei, blănuri, lână, ceară, vinuri, vite pentru a fi speculate, prin prelucrare și revânzare mai departe, importând numeroase produse manufacturate ca încălțăminte, flanele, pânzeturi, sticlă etc.

Activitatea negustorilor români din Brașov s-a lovit de o serie de piedici puse de conducerea săsească a Magistratului, favorabilă organizării proprii de breaslă. Aceasta a impus pentru buna desfășurare a activităților, ca și pentru punerea lor la adăpost de eventualele impedimente datorate conducerii orașului, organizarea în așezăminte și asociații profesionale a negustorilor români și a auxiliarilor lor din Brașov, într-o perioadă când aceștia dețin un rol de prim ordin în comerțul Transilvaniei. (cap. III)

Afacerile comerciale ale unor negustori brașoveni la Iași în prima jumătate a secolului al XIX-lea, care se vor așeza statornic aici, deschizând prăvălii cu bezmen pe cele mai importante artere comerciale ale orașului, vor încheia tovărășii de negoț, de import-export, sunt analizate în perspectiva activităților comerciale desfășurate de negustorii din neamul Răuț, de Marco Duzi, de Mavrodin Hagi Sivu, de Barbu Cepescu sau Nicolae Ioanovici Găitan. (cap. IV)

Legăturile comerciale ale brașovenilor cu Focșanii, al doilea oraș moldovenesc ca importanță în comerțul cu Brașovul, cele cu orașul portuar Galați, aflat în plină ascensiune economică în această perioadă, cu Bacăul, Romanul, Bârladul sau Tecuciul, precum și cu alte centre urbane moldovenești, prin prisma afacerilor de negoț desfășurate aici de negustorii brașoveni, relevă un flux al comerțului moldo-brașovean la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, ce evidențiază, pe baza unor vechi tradiții, necesitatea unei comuniuni de viață românească. (cap. V-VIII)

În același timp negustorii brașoveni își fac deseori apariția și în părțile de răsărit (Basarabia) și de nord (Bucovina) ale vechii țări a Moldovei, amputate de la o vreme de ruși și de austrieci. (cap. IX). Analiza activității acestora, atât în calitate de negustori așezați permanent în diverse târguri din aceste părți, fie în calitate de negustori ambulanți prezenți

la târgurile și iarmaroacele anuale, relevă faptul că afacerile lor în aceste părți nu se deosebeau cu nimic de cele practicate în Principatul Moldovei.

Prezența brașovenilor la bâlciurile, târgurile și iarmaroacele înființate prin hrisoavele domnești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor în Moldova este prezentată succint, pe baza unor informații documentare disparate, într-un ultim capitol. (X) Negustorii brașoveni veneau la aceste iarmaroace din târgurile moldovenești, atât pentru a-și desface produsele lor, cât și pentru a cumpăra mărfuri moldovenești, între care achiziționarea vitelor a constituit un aspect important în întreaga perioadă luată în studiu, comerțul cu vite având vechi tradiții în relațiile economice moldo-transilvane.

În concluzie, autorii, după ce sintetizează evoluția cronologică a relațiilor economice dintre Țara Moldovei și Brașov, cu perioadele specifice de ascensiune și decădere, subliniază importanța pătrunderii tot mai accentuate a negustorilor și meseriașilor brașoveni în viața economică a Moldovei, ca un factor economic dinamizator, care, prin împământarea în această țară a dat noi dimensiuni demografice și sociale complexului fenomen de transformare structurală a societății moldovenești în prag de epocă modernă.

Celor zece documente date în anexă pentru a ilustra întrucâtva întreaga problematică abordată le urmează, ca la orice scriere de ținută academică, un rezumat în limba engleză și mai ales un amănunțit indice general, deosebit de util tuturor în consultarea rapidă a lucrării.

Prin această primă abordare științifică de ansamblu a vastei arii tematice a relațiilor economice dintre Brașov și Moldova în secolele XVIII-XIX, autorii ne oferă o carte deosebit de densă sub aspectul bogăției informaționale, incitantă sub raport ideatic și metodologic, de o netăgăduită utilitate și profit științific, ce se recomandă de la sine tuturor celor interesați.

Mihai-Ștefan Ceașu

Dr. Daniel Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785)*. Nach Acten aus folgenden Archiven:
K.u.K. Kreigministerium, dessen Kartenarchiv, K.u.K. Ministerium
für Cultus und Unterricht, Czernowitz, 1895, 272 p.+ 1 Karte.

Dr. Daniel Werenka, autorul cărții de la a cărei apariție se împlinește anul acesta un secol a fost unul dintre istoricii de seamă ai Bucovinei. Născut la Rosa la 2 august 1847 el și-a desăvârșit studiile liceale la Cernăuți, pe cele superioare la Facultatea de Teologie a Universității din același oraș, studii completate apoi la Facultatea de Filologie a Universității din Viena (1875-1876). Concomitent cu studiile teologice, urmează la Cernăuți și Școala de ofițeri obținând în 1883 gradul de căpitan. După obținerea titlului de doctor în istorie s-a consacrat mai întâi carierei didactice funcționând o vreme ca profesor la o școală particulară, "Institutul de educație Dr. Klamaniș" din Viena (1883-1884), unde a predat istoria și geografia, apoi la Școala reală superioară din Viena, în fine la Școala reală superioară ort. or. din Cernăuți¹.

La începutul sec. XX, pe data de 2 octombrie 1907, el a fost transferat de la Cernăuți la Câmpulung Moldovenesc în calitate de director al Gimnaziului de stat (mai târziu liceul "Dragoș vodă"), creat la 27 septembrie 1907, funcție pe care a deținut-o până la 16 septembrie 1916 când a fost pensionat. Între anii 1907-1910 a întreprins călătorii de studii în Italia și Grecia pentru efectuarea specializării în domeniul cercetării antichității grecești și romane.

Pe lângă activitatea didactică prof. dr. Daniel Werenka a desfășurat o importantă activitate de cercetare științifică încununată prin publicarea unor valoroase studii istorice în diferite periodice de specialitate și chiar în cadrul unor lucrări cu caracter monografic. Tematica ce a stat la baza acestor lucrări cuprinde probleme diferite, ca de ex. istoria orașului Cernăuți în sec. al XVIII-lea, administrația austriacă în Bucovina în sec. al XVIII-lea, războaiele ruso-turce și relațiile diplomatice austro-turce din același secol, politica externă a imperiului austriac față de imperiul francez la începutul sec. al XIX-lea. Preocupările legate de heraldică și lupta pentru hegemonie dintre polisurile grecești în sec. IV î.Chr. întregesc tabloul lucrărilor științifice ale autorului. Iată titlul acestor lucrări în ordinea cronologică a apariției lor: *Über das Wappen der Bucovina*, în "Romanische Revue", Wien, 5/1879; *Geschichte der Stadt Czernowitz*, în ziarul "Patria", Viena, 3/1887; *Maria Theresia und die Bukovina*, în ziarul "Wiener Zeitung", 107/1888; *Die Huldigung der Bukovina am 12 october 1777*, în "Romanische Revue", Wien, 5/1889; *Die Verhandlungen oesterreichisch mit der Türkei über der Bucoviner District*, în "Jahresbericht des Staats

unterrealschule in V Bezirke von Wien", 1891/1892; *Die russisch-türkische Krieg im Jahre 1773*, în "Romanische Revue", Wien, 8/1892; *Bukovina's Entstehen und Aufblühen Maria Theresia's Zeiten 1772-1785*, în "Archiv für Oesterreichische Geschichte", Wien, 78/1892; *Die Grenzregulierung in der Bukovina zur Zeit der Vereinigung mit Oesterreich*, în "Jahrbuch der Bukovina Landes Museums", Czernowitz, 3/1895; *Urkundliche Nachrichten über die Städte "Cecina" und "Tscernowitz" und deren Besitzverhältnisse in Jahre 1782*, în "Jahresbericht der K. K. Griechisch-orientalischen Oberschule in Czernowitz", 1896/1897; *Die Kriegsruf an die Bukovina in Jahre 1809*, în "Jahresbericht des K. K. Griechisch-orientalischen Oberschule in Czernowitz", 1902/1903 și în limba română *Apelul la război către Bucovina în anul 1809*, în "Almanahul literar al Bucovinei", 1905; *Die Schlacht bei Mantinea am 13 Iuli 362*, Czernowitz, 1904².

Activitatea didactică și științifică în domeniul istoriografiei din Bucovina la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea a lui Daniel Werenka a fost în mod favorabil apreciată la vremea respectivă de contemporanii săi. Unul dintre aceștia, prof. I. Belițchi, urmașul său la direcția liceului "Dragoș vodă" din Câmpulung Moldovenesc, consemna următoarele rânduri în "Anuarul școlii" din 31 iulie 1920. "A trecut la cele veșnice directorul în retragere dr. Daniele Werenka. Un bun român a cărei viață și-a dedicat-o numai școlii și cercetărilor istorice privitoare la țeara sa și antichitate. Un bărbat de o cinste rară, muncitor neobosit, obiectiv și iubit de profesori și elevi, a condus cu multă vrednicie de la deschiderea liceului până la 16 februarie 1916 destinele școlii. Profesorii și elevii care l-au cunoscut l-au stimat și iubit, vor păstra directorului dr. Daniel Werenka o pioasă amintire"³.

Totuși, cea mai importantă lucrare istorică a sa rămâne *Die Topographie der Bukovina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785)*, (Topografia Bucovinei din timpul ocupației de către Austria. 1774-1785), publicată la Cernăuți în 1895. Această lucrare s-a impus de un secol în atenția istoriografiei românești prin conținutul ei, care ne dă o imagine a așezărilor rurale și urbane din nordul Moldovei, numită impropriu mai târziu Bucovina. Sunt prezentate negocierile secrete dintre cabinetele din Viena și Sankt Petersburg, negocieri purtate fără știrea turcilor, pentru ocuparea samavolnică de către Habsburgi a unui teritoriu care până atunci se bucura de protecția Imperiului otoman⁴.

Lucrarea cuprinde trei părți distincte: un Cuvânt înainte (*Vorwort*), urmat de o listă de lucrări publicate între 1887-1893 (*Abkürzungen*), o listă de izvoare documentare și narative aflate în Arhivele imperiale din Viena relativ la Bucovina utilizate în lucrare (*Aus den Archiv-Acten*); în a doua parte este inclusă o înregistrare, dispusă alfabetic, a localităților rurale și urbane din Bucovina în anii 1774-1786; a treia parte este alcătuită din anexele la lucrare (*Beilageb*), al cărei cuprins este variat (date cu caracter demografic, economic, fiscal, administrativ și religios).

În *Cuvânt înainte* (datat Viena, iunie 1893) când, probabil, autorul a încheiat redactarea lucrării, se arată dificultățile care au stat în fața sa în legătură cu transcrierea numelor de sate și orașe, cu etimologia fiecărui topic, cu vechimea istorică a fiecărei localități, cu condiția juridică a fiecărei așezări la data înregistrării acesteia. Din acest punct de vedere considerăm meritoriu faptul că a încercat și a reușit în majoritatea cazurilor să stabilească **originea românească a acestor așezări** (s.ns.) pe baza cercetărilor sale care

necesitau ample cunoștințe de limbi clasice și moderne, de istorie antică și medievală universală. Autorul emite unele ipoteze cu privire la originea scitică, greacă sau pecenegă a topicului Prut, la originea greacă a topicului Siret. Autorul prezintă afirmația discutabilă că topicul Bucovina ar fi reprezentat în 1688 o **regiune** (conform unui atlas apărut în acel an, atlas analizat într-o lucrare geografică aparținând lui Fr. Unlauff, Viena, 1886. Totuși, autorul menționează topicul Bucovina așa cum apare în documentele medievale din 1412 și 1502 deja cunoscute de istorici.

Partea a doua a lucrării cuprinde peste 300 de topice care reprezintă în marea lor majoritate așezări rurale. Ca așezări urbane (*Stadt*) sunt menționate Siret, Suceava și Cernăuți. De asemenea, sunt amintite târgurile (*Marktfleck*) Câmpulung, Rădăuți și Vama. Așezările rurale (*Dorf*) sunt amintite sub denumiri foarte variate: **cătun** (*Weiler*) - Bârnova, Buda, Deia, Dorotei, Gura Humorului, Mușenița, Seletin, în total 25; **grup de case** (*Hausergruppe*) - Iacobenii, Corlățelile, Marginea, Nisipitul, Pașcani, Șipot etc., în total 16; **moșioară** (*praedium*) - Davideni, Corcești, Țibeni, în total 6; **proprietate** (*Eigentum*) - Climăuți, Mihovenii, Sadagura etc., în total 11, aparținând unor boieri sau mănăstiri; **ținut** (*Gegend*) - Gura Molniței, Lăpușna, Negostinu, în total 6; **bunuri** (*Gut*) - sunt numite două, Ipotești și Mihuceni; **posesiune a unui arendaș** (*Maierhof*) - Burdei; **colonii sau slobozii** (*Ansiedler, Slobozia*) - Liudi Humor, Liudi Samson, Slobozia Ilișești, în total 11; **dependențe** (*Attinetz*) de alte localități - Slobozia de Iacobești și Slobozia de Serăuți. Într-un singur caz a fost înregistrată o **mahala** (*Vorstadt*) a orașului Cernăuți (Clocucica). Tot în rândul așezărilor rurale sunt înregistrate **mănăstirile** (*Kloster*) Dragomirna, Humor, Ilișești, Ițcani, Cabești, Crsceatic, Luca, Moldovița, Sf. Onofrei, Pătrăuți, Putna, Rădăuți, Solca, Sucevița, Voroneț și Sadova. Alături de ele sunt amintite **sihăstria** Horecea și **schitul** Ursoaia.

Pe baza documentației existente în arhive autorul arată vechimea unor așezări din Bucovina. În secolul XII sunt atestate Vășcăuți, Câmpulung și Vasileu, în secolul XIII Cernăuți și Suceava, în secolul XIV Volovăț și Siret. Daniel Werenka a conchis că 52 de localități ar fi din secolul XV, 24 din secolul XVI, restul din secolele XVII și XVIII.

Autorul ajunge la concluzia că, din punct de vedere etnic, 90% din localități sunt românești, restul fiind slave.

Studiind etimologia fiecărui topic învățatul ajunge la concluzii interesante. Topicele își trag numele fie de la o apă (Lăpușna, Suceava, Bereznița, Humor), fie de la numele stăpânului așezării (Arbore, Ipotești, Davideni), fie de la numele unui voievod (Balc - Bălcăuți), fie de la un substantiv comun (broască - Broscăuți, bordei - Curdeiu, bursuc - Bursuca, groapă - Gropeni). Autorul prezintă unele topice avându-și originea derivată din denumiri latine: *fontana* - Fântâna Albă, *frater* - Frătăuți, *formosus* - Frumosu, *campus longus* - Câmpulung, *fundus* - Fundu Moldovei, *vicus* - Vicov, *villa* - Vilauea, *sinus* - Sinăuți, chiar localitatea Putila ar veni de la latinul *puteus* - fântână. Sadova derivă din cuvântul slav *sadova* (grădină) iar Rădăuți derivă de la numele Radu.

Istoricul studiază și **forma** sub care apare topicul în documente. De exemplu, *Stănești* apare sub următoarele forme: Stanesti, Staniesti, Stanestj, Stanesty, Stanestie; *Mihovenii* sub formele Mihoweni, Mihovenj, Mihoveny, Mihovenie.

Pe baza recensămintelor din 1774, 1776, 1779, 1780, 1784 autorul înregistrează la

aproape fiecare localitate și numărul populației.

Analiza minuțioasă a autorului se extinde și asupra condiției juridice a locuitorilor, cei mai mulți fiind dependenți de proprietarul localității, existând însă și țărani liberi aflați în *slobozii* sau *colonii*. Sunt date numele diferiților proprietari, boieri mari și mici, fiind prezentată și evoluția proprietății în cazul în care un sat trece de la un boier la altul, de la un boier la o mănăstire sau invers, sau dacă satul era proprietatea domniei.

Sunt oferite date interesante despre Câmpulung Moldovenesc, afirmându-se că la începutul sec. al XII-lea era o republică, ca după un secol să treacă în dependența domnului Moldovei. În fine se mai afirmă că mulți din locuitorii așezării proveneau din Transilvania.

În anexa (*Beilagen*) lucrării sunt puse la dispoziția cititorului 10 piese documentare provenite din arhivele imperiale din Viena. Aceste piese sunt: 1. Tabel al districtului Bucovina cu localitățile existente la data anexării de către Austria, cu repartitia locuitorilor pe categorii sociale, separat pe județe. 2. O evidență nominală a proprietarilor funciari din Bucovina, cu indicarea posesiunilor administrate în regie proprie sau prin arendași. 3. O evidență a proprietarilor funciari care locuiau în afara hotarelor Bucovinei, proprietari laici și eclesiastici, precum și a veniturilor anuale încasate. 4. O evidență a aceluiași stăpâni de pământ care locuiau în Bucovina, cu veniturile dobândite anual de către aceștia. 5. Un bilanț demografic din 1774 al celor care locuiau în Bucovina, pe familii, împreună cu evidență aceluiași familii după cinci ani (1779). 6. O evidență a tuturor moșiilor din Bucovina aparținând instituțiilor de cult. 7. O evidență parțială a bunurilor funciare deținute de instituțiile de cult. 8. "O înștiințare a tuturor preoților mirenești și protopopiatului și care parohiile vor fi supt povățuirea căruia protopopiat" (singurul text în limba română). 9. O evidență a tuturor localităților din Bucovina cu condiția juridică a posesorilor lor. 10. Un bilanț sumar al bunurilor funciare eclesiastice și veniturilor anuale ale acestora. La capitolul *Observații (Anmerkungen)* al acestui bilanț sunt cuprinse și propuneri pentru ameliorări în domeniul agriculturii și micii industrii. Demn de reținut este faptul că din prima anexă aflăm numărul total al familiilor din Bucovina înregistrat în 1774: 17.047.

Menționăm că lucrarea este însoțită de o hartă a Bucovinei din 1774 (*Die älteste Karte der Bukovina 1774*) mai puțin cunoscută. Ea nu a fost până acum menționată în lucrările fundamentale de cartografie privind teritoriul României. Din acest motiv considerăm că se impune un studiu aparte asupra ei. Harta are dimensiuni apreciabile (80 x 80 cm) și o orientare oarecum bizară, neobișnuită, cu Nordul arătând în jos, ceea ce ne face să credem că ea a fost ridicată de topografi aflați în Galiția în acea vreme. Harta provine din arhivele imperiale din Viena (Kartenarchiv) fiind depistată de Daniel Werenka și reprodusă în atelierul tipografic al Arhivelor din Viena.

La capătul acestei succinte expuneri ne exprimăm convingerea că lucrarea de față se numără printre cele mai reprezentative cărți privind istoria Bucovinei și că traducerea și publicarea ei într-o ediție critică ar aduce servicii istoriografiei românești actuale.

NOTE

1 N. Moscaliuc, I. Pânzariu, *Scriitori bucovineni, mic dicționar*, Suceava, 1992, p. 144-145; Grațian Jucan, *Foști profesori ai liceului*, în "Anuarul liceului Dragoș vodă pe anul școlar 1992/1993", Câmpulung Moldovenesc, 1994, p. 12-13.

2 Vezi Erich Beck, *Bibliographie zur Landeskunde der Bucovina Literatur bis zum Jahre 1965*, München, 1966 sub nume. Mirela Șerban, Constantin Șerban, *Dezvoltarea istoriografiei în Bucovina sub stăpânirea austriacă (1775-1918)*, sub tipar.

3 *Anuarul liceului Dragoș vodă I anul școlar 1920/1921*, Câmpulungul Bucovinei, 1921, p. 25.

4 I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, p. 7-10; Stelian Neagoe, *Bătălia pentru Bucovina*, Timișoara, 1992, p. 14-85 reproduce lucrarea lui Mihail Kogălniceanu, *Răpirea Bucovinei după documente autentice*, București, 1875; Mihai Iacobescu, *Istoria Bucovinei, vol. I (1774-1862). De la administrația militară la autonomia provincială*, București, 1993, p. 64-65.

Constantin Șerban

XXX. *Ion Nistor (1876-1962)*, volum îngrijit de Al. Zub, tabel cronologic, bibliografie și indice de nume de Mihai Ștefan Ceașu, Editura Universității "Al. I. Cuza", 1993, 147 p.

Volumul care face obiectul recenziei noastre cuprinde comunicările prezentate în ziua de 26 noiembrie 1992 la Institutul de Istorie "A. D. Xenopol" din Iași, în cadrul unei sesiuni științifice omagiale cu prilejul împlinirii a trei decenii de la moartea istoricului român bucovinean Ion Nistor. El apare sub egida Universității din Iași, Academiei Române și Institutului de Istorie "A. D. Xenopol" în colecția *Restitutio historiografica* (1), în care a mai apărut până acum și volumul închinat marelui economist român Victor Slăvescu.

Cele șapte comunicări prezentate cu acel prilej sunt precedate de un *Cuvânt înainte* semnat de prof. dr. Al. Zub, membru corespondent al Academiei Române și directorul Institutului de Istorie din Iași, un *Tabel cronologic* al anilor 1876-1962 și o *Bibliografie* cuprinzând în prima parte opera, un număr de 113 titluri de lucrări selectate la care s-ar mai putea adăuga altele, iar în a doua parte *Referințe*, un număr de 11 titluri de lucrări privind viața și activitatea științifică, culturală și politică a istoricului Ion Nistor, ambele semnate de Mihai Ceașu, cercetător principal la Institut și lector la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava.

În *Cuvântul înainte*, Al. Zub a schițat principalele trăsături ale personalității istoricului Ion Nistor care a reușit să armonizeze bogata sa activitate științifică și didactică, s-o împletească cu frământările social-politice ale vremii sale, aflându-se în fruntea luptei pentru emanciparea românilor din Bucovina pe timpul stăpânirii austriece și a luptei pentru unirea Bucovinei cu România. Același istoric de marcă semnează și comunicarea *Istorie și geopolitică: Ion Nistor*, unde conturează noi elemente biobibliografice ale complexei personalități a fostului rector al Universității din Cernăuți în perioada interbelică, insistându-se în principal asupra celer două monografii ale sale, *Istoria Basarabiei* și *Istoria Bucovinei*, ultima apărută postum, în 1991. Cât privește comunicarea semnată de Astrid și Dumitru Agache, *Ion Nistor - docent al Universității din Viena*, ea se referă la anii petrecuți de marele istoric bucovinean în capitala Austro-Ungariei, bazându-se pe documente valoroase și inedite din arhivele de la Viena. Meritul autorilor este cu atât mai mare cu cât însoțesc textul lucrării cu facsimilele celor 10 documente și cu traducerea lor în limba română.

Comunicarea prof. univ. dr. Ion Toderașcu intitulată *Prelegerea inaugurală a lui Ion Nistor la Universitatea din Cernăuți (1912)*, prezintă debutul istoricului bucovinean ca profesor extraordinar la catedra de "Istorie a Europei de sud-est". Analiza este făcută cu o deosebită competență, subliniindu-se nu numai principalele idei pe care Ion Nistor le-a

inclus în prelegerea sa, *Insemnătatea istorică a românilor și începuturile organizării lor statale*, ci și ponderea ideilor acesteia în istoriografia românească și europeană a vremii, precum și actualitatea multora dintre argumentele științifice invocate atunci.

Prof. Lucian Tănase întreprinde o analiză a condițiilor istorice în care a avut loc alegerea lui Ion Nistor ca membru corespondent al Academiei Române la 18 mai 1911 și ca membru plin al acesteia în 1915, precum și activitatea științifică a acestuia în timpul primului război mondial.

O temă tot atât de importantă a abordat d-nul Mihai Ștefan Ceașu în comunicarea sa intitulată *Ion Nistor, luptătorul pentru unirea Bucovinei cu România*, cu care prilej urmărește activitatea de militant a acestuia pentru emanciparea românilor din Bucovina încă din timpul studenției până la sfârșitul primului război mondial. Ea s-a concretizat în publicarea de numeroase articole în presa vremii, crearea și conducerea unor periodice, ca de ex. "Junimea literară" de la Cernăuți, publicarea unor lucrări monografice menite să susțină drepturile legitime și istorice ale românilor din Bucovina, cât și prin propaganda cu caracter militant în rândurile voluntarilor bucovineni din armata română.

Referitor la același context, d-na Doina Huzdup de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava a prezentat o scurtă perioadă a vieții istoricului bucovinean petrecută în Basarabia și la Odessa (martie-noiembrie 1918) unde a desfășurat o bogată activitate culturală reflectată în prelegerile populare de la Universitatea din Chișinău, ca și în proiectele de reorganizare a învățământului românesc în Basarabia, crearea unui Institut de Istorie și limbă și a unei Societăți științifice.

Volumul se încheie cu comunicarea conf. univ. dr. Mihai Iacobescu de la Universitatea din Suceava intitulată *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea germană către estul și sud-estul Europei*, având la bază un manuscris inedit al fostului rector al Universității din Cernăuți din ajunul celui de-al doilea război mondial, elaborat la cererea lui Grigore Gafencu, pe atunci ministru de externe. Autorul are posibilitatea să facă cunoscute pentru prima dată concluziile lui Ion Nistor cu privire la obiectivele politicii externe a Germaniei naziste în estul și sud-estul Europei, cu problema Ucrainei în prim plan. Din textul interpretat științific și din anexele care însoțesc acest expozeu sunt scoase în evidență pregătirile Germaniei hitleriste pentru dezlănțuirea unei acțiuni militare și politice în estul și sud-estul Europei. Concluziile lui Ion Nistor din acest expozeu s-au dovedit ulterior anului 1939 a fi cele mai elocvente, el plasându-se pe poziția unui adevărat vizionar.

În concluzie, salutăm apariția acestui volum ca fiind de cel mai bun augur în promovarea unor lucrări valoroase ce pot fi utilizate pe viitor de specialiști în elaborarea **primei monografii** cu caracter biografic a marelui istoric Ion Nistor, lucrare ce lipsește din istoriografia românească.

Constantin Șerban

Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1991, XXXIV + 453 p.

Agenda editorială a anului 1991 a consemnat, între evenimentele deosebite, publicarea la Editura Humanitas, sub îngrijirea lui Stelian Neagoe, a uneia dintre puținele opere referitoare la istoria părții de nord a Moldovei în întreaga perioadă de dominație austriacă, teritoriu cunoscut îndeobște sub numele de Bucovina.

Lucrări de sinteză privitoare la istoria Bucovinei din acea perioadă, mai numeroase până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, au lipsit sau nu au fost publicate¹ (din motive binecunoscute, asupra cărora nu mai insistăm aici) în anii ce au urmat. Astfel, opera de peste 300 de lucrări, studii și articole a lui Ion Nistor - cunoscut pentru contribuții de referință privind istoria Bucovinei² - a fost de multe ori trecută sub tăcere și chiar interzisă a se consulta. Lucrarea de față, finalizată în 1949, a văzut lumina tiparului după mai bine de patru decenii, fiind așteptată cu deosebit interes.

Volumul cuprinde: un *Studiu bio-bibliografic* (p. V-XXXII), o *Notă* asupra ediției și o *Bibliografie* întocmite de Stelian Neagoe, o *Prezentare* și 14 capitole redactate de Ion Nistor în cursul anului 1949, după ani de documentare, timp în care a publicat - lucru îndeobște cunoscut - numeroase studii referitoare la istoria Bucovinei.

Lucrarea aceasta are o semnificație profundă pentru autor; ea reprezintă, după cum singur mărturisește, "o datorie de conștiință față de țara mea de origine, unde am văzut lumina zilei, am copilărit, mi-am făcut studiile și pentru binele și propășirea căreia am închinat cea mai bună parte a vieții și activității mele" (p. XXIX).

În capitolele I-XIII, autorul reconstituie, uneori în proporții inegale, evoluția social-economică, politică, viața bisericească și culturală din timpul etapelor distincte de dominație austriacă pe care le-a cunoscut acest teritoriu românesc. Capitolul al XIV-lea înfățișează succint opera legislativă, politică și culturală realizată în scopul integrării Bucovinei în structurile fundamentale ale statului național unitar.

Reconstituind condițiile interne și externe ale răpirii Bucovinei, autorul stăruie asupra bogatelor mărturii ale civilizației și culturii românești concentrate aici, infirmând teza înapoierii materiale și spirituale găsite aici de noii stăpânitori, a rolului civilizator al acestora.

Apartenența lui Ion Nistor la generația istoricilor care până la 1918 și-au închinat cea mai mare parte a operei și activității desăvârșirii unității naționale se reflectă în concepția și metodologia demersului istoric. Astfel, autorul înfățișează istoria complexă a Bucovinei, desfășurată sub imperiul a doi factori fundamentali: a) politica curții din Viena de înăbușire a oricărei forme de manifestare națională în scopul integrării complete și definitive a

românilor la Imperiu și b) activitatea și lupta românilor pentru a-și apăra și dezvolta ființa națională, limba, cultura, tradițiile, viața bisericească proprie, pentru a-și afirma și realiza dezideratele naționale și sociale.

Autorul insistă asupra măsurilor și reformelor adoptate de către noii stăpânitori în vederea integrării provinciei în sistemul economic, politico-administrativ și cultural austriac, a mijloacelor variate și sistematic aplicate în acest scop, a cauzelor eșecului - din multe puncte de vedere - a politicii habsburgice. Sunt analizate cauzele politice, economice, religioase ale diferitelor imigrări, oferindu-se totodată date statistice elocvente privind evoluția demografică a provinciei.

Având la bază preocupările anterioare remarcabile, autorul acordă un spațiu larg înfățișării evoluției școlii și bisericii, a vieții culturale în general, a rolului îndeplinit de aceste instituții și de o serie de personalități care le-au slujit și reprezentat în cadrul luptei naționale a românilor de aici.

Este sintetizată mișcarea politică românească, cauzele și consecințele dezbinării acesteia la începutul secolului XX. Sunt prezentate formele ample pe care le-a cunoscut mișcarea națională, procesele de creștere ale acesteia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sincronizarea eforturilor românilor bucovineni cu ale confrăților lor din spațiul vechii Dacii, factorii care au creat condițiile regăsirii în anul 1918 în familia statului național unitar, ca o împlinire dreaptă, legitimă și legică a aspirațiilor firești, a luptei pentru unitate și libertate. Este relevată participarea românilor de aici la realizarea marilor acte ale României moderne - războiul pentru independență și Marea Unire.

Cum este și firesc, în perioada care a trecut de la redactarea lucrării, informațiile și interpretările au sporit și au suferit unele modificări, motiv pentru care, cel puțin pentru unele capitole, lucrarea poate fi utilizată cu circumspecția de rigoare a specialistului. Dincolo de aceasta, lectorul avizat se poate întreba dacă monografia reprezintă o elaborare independentă și unitară, sau închegarea, pe baza memoriei autorului, a unor fragmente din lucrările anterioare care nu acoperă întreaga istorie a Bucovinei. La această impresie contribuie și lipsa aparatului critic, tratarea uneori neunitară și foarte sumară a unor etape și aspecte etc. Deși autorul analizează frecvent problema intermigrației, nu abordează aspectele transculturației. De asemenea, ar fi fost poate necesară o analiză nuanțată a regimului politic instaurat de stăpânirea habsburgică în Bucovina.

Raportată la exigențele criticii istorice actuale, lucrarea reprezintă în mai mare măsură un eseu despre istoria Bucovinei, în paginile căruia, având în vedere valoarea operei sale anterioare, autorul nu se recunoaște întotdeauna. Să nu uităm că lucrarea a fost finalizată la sfârșitul deceniului al cincilea, într-o perioadă dificilă atât din viața lui Nistor cât și a societății românești.

Lucrarea este tipărită după manuscrisul olograf al autorului, editorul respectând aproape întocmai textul original. Ar fi fost preferabil, în cazul unei astfel de lucrări, o ediție critică și nu una strict restitativă.

De asemenea, credem că ediția de față ar fi meritat un studiu introductiv cu adevărat științific care să fixeze locul operei și autorului pe scara valorilor istoriografiei noastre și nu o simplă inventariere (uneori fără a menționa locul și data apariției) a principalelor

contribuții istoriografice ale acestuia. Unele afirmații discutabile, ca și stilul în care este scris, se explică prin lipsa preocupărilor anterioare ale lui Stelian Neagoe în acest domeniu.

Dincolo de ceea ce a considerat editorul semnificativ, considerăm că ar fi fost necesar ca *Bibliografia* întocmită de Ion Nistor pentru alte trei lucrări ale sale și completată de Stelian Neagoe, să fi menționat și cele două volume de referință în istoriografia problemei, editate de Erich Beck³

Numeroase inconsecvențe sunt întâlnite și în realizarea Indicelui de nume alcătuit de Liliana Saraev.

Cu toate aceste inconsecvențe, până la apariția unor noi sinteze, lucrarea lui I. Nistor este aptă să-l introducă pe cititor în istoria Bucovinei.

Publicarea acestei lucrări, ca și reeditarea volumului *Istoria Basarabiei*, reprezintă un act de reparație morală făcut unuia dintre iluștrii reprezentanți ai istoriografiei românești interbelice. În același timp ea are și o adâncă semnificație politică, un mesaj cu privire la datoria și responsabilitatea istoricului.

NOTE

1 Amintim aici în ordinea apariției: *Bucovina sub austrieci*, Iași, 1891; Aurel Morariu, *Bucovina (1774-1914)*, București, 1915; I. Simionescu, *Bucovina*, București, 1939. Au apărut și o serie de lucrări ale unor istorici austrieci și ucraineni, ca de ex.: H.J. Bidermann, *Die Bukowina unter oesterreichischer Verwaltung (1775-1875)*, Viena, 1875; Raimund Friederich Kaendl, *Geschichte der Bukowina*, Cernowitz, 1878 și XXX *Bucovina de nord, trecutul și prezentul*, Ed. Carpați, 1969 (lb. ucraineană).

2 Vezi de exemplu: I. Nistor, *Zur Geschichte des Schulwenses in der Bukowina*, Cernăuți, 1912; Idem, *Românii și rutenii în Bucovina. Studiu istoric și statistic*, București, 1915, Idem, *Istoria bisericii din Bucovina și a rostului ei național cultural în viața românilor bucovineni*, București, 1916; Idem, *Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina (1774-1857)*, București, 1916; Idem, *Der nationale Kampf in der Bukowina*, București, 1918; Idem, *Istoria fondului bisericesc din Bucovina*, Cernăuți, 1921; Idem, *Unirea Bucovinei, 28 noiembrie 1918. Studiu și documente*, București, 1928.

3 Erich Beck, *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur bis zum Jahre 1965*, München, 1965; Idem, *Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukowina, Literatur aus den Jahren 1965-1975*, Dortmund, 1965.

Doina Huzdup

Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862).

De la administrația militară la autonomia provincială,

Editura Academiei Române, București, 1993, 550 p.

Având reverberații adânci în trecutul de slavă al Moldovei, Istoria Bucovinei a suscitât în mod firesc interesul specialiștilor români. Deoarece pajurile imperiale austriece au stăpânit acest ținut din 1774 până 1918 istoria acestuia s-a bucurat și de interesul specialiștilor străini, mai ales austrieci, germani și slavi.

Apariția cărții istoricului Mihai Iacobescu se integrează firesc într-un proces de recuperare a istoriei, proces ce a început în 1990. Până în acel an istoria Bucovinei a fost în general un subiect tabu datorită vicisitudinilor istorice care au generat constrângeri ideologice. Efortul de recuperare a istoriei Bucovinei a generat în 1991 editarea cărții *Istoria Bucovinei* scrisă de Ion I. Nistor. Cartea profesorului sucevean continuă "în adâncime" ceea ce Ion I. Nistor a realizat "în extensiune" (Gh. Platon, *Cuvânt înainte*, p. 10).

Precedată de un competent *Cuvânt înainte* al academicianului Gh. Platon (p. 9-10), *Introducerea* autorului (p. 11-21) ne prezintă motivația elaborării și tematica generală a acestei cărți. Sunt prezentate punctele de vedere ale istoriografiei străine și românești privind istoria Bucovinei și sursele bibliografice folosite pentru elaborarea lucrării, structurată în patru mari capitole:

Cap. I *Cadrul General. Românii la răscrucea furtunilor. Secolul al XVIII-lea* (p. 23-48).

Cap. II *Habsburgii ocupă și anexează "Cheia Moldovei"* (p. 49-91).

Cap. III *Preocupări și efecte ale politicii habsburgice* (p. 93-304).

Cap. IV *Activitatea românilor pentru apărarea și afirmarea ființei lor naționale* (p. 305-473).

Incheierea lucrării (p. 475-476) prezintă motivațiile și esența politicii austriece în Bucovina. O consistentă *Bibliografie selectivă* (p. 477-499), un util *Glosar de termeni* (p. 491-492), lista abrevierilor folosite (p. 493), ilustrațiilor (p. 495-514), o hartă a imperiului austriac și două hărți ale Bucovinei (p. 515-516), un util indice de locuri și persoane (p. 517-537) întregesc fericit această lucrare. Lucrarea beneficiază și de scurte rezumate în limbile engleză (p. 539-541) și germană (545-547).

Cititorul obiectiv și fără prejudecăți va constata că autorul lasă în general documentele să vorbească, intervenția personală limitându-se la elaborarea judecăților de valoare și a concluziilor. Bogăția trimiterilor erudite și grija arătată de autor pentru evitarea "clișeeleor" patriotice, greu de evitat la acest subiect istoric cu vaste implicații emoționale, ne demonstrează că această lucrare se încadrează în deviza "istoria așa cum a fost" (Leopold von Ranke).

Capitolul I al lucrării ne prezintă cadrul general internațional de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu decăderea Poloniei și Turciei și ascensiunea Rusiei și Austriei. Este prezentată importanța strategică a Principatelor, ca puncte de înaintare a Habsburgilor spre Balcani sau a rușilor spre Constantinopol (p. 24). Sunt puse în evidență motivațiile politicii austriece privind ocuparea Bucovinei: "Ocuparea și anexarea nordului Moldovei face parte integrantă dintr-o amplă și îndelungată politică expansivă a Casei de Habsburg... Habsburgii sperau, fie să-și continue planurile lor expansioniste, să anexeze toată Moldova, dacă era posibil, fie să zădărnicească ocuparea ei de către Rusia" (p. 24).

Impunerea regimului fanariot în Moldova și Muntenia este prezentată ca o contraofensivă disperată a Porții pentru a rezista expansionismului austriac și rusesc, controlând mai strâns afacerile Principatelor (p. 25-26). Progresele iluminismului în Principate și Transilvania (p. 40-47) încheie observațiile despre societatea românească la sfârșitul sec. al XVIII-lea. În finalul acestui capitol se arată că "Impărțirea Poloniei în 1772 între Rusia, Prusia și Austria a salvat existența statală a Principatelor, dar a oferit Casei de Habsburg pretextul să ceară Porții zona de nord, "cheia Moldovei...". Turcia a cedat Austriei Bucovina spre a salva restul Principatelor, fiindcă se conturase primejdia ocupării lor și de către Rusia, dar și de către Austria și Prusia (p. 47).

Aprecierea lui Federic cel Mare "Austria are întotdeauna poftă să se mărescă și să smulgă ceva vecinului său" (p. 48) încheie acest scurt și util capitol introductiv.

În capitolul al doilea al lucrării sunt prezentate principalele etape ale jocului politico-diplomatic, combinat cu subtile demonstrații de forță, practicat de austrieci în vederea anexării nordului Moldovei.

Strategia politico-diplomatică austriacă se pliază la meandrele războiului ruso-turc (1768-1774), Austria și Prusia hotărând să se opună tendinței de acaparare a Principatelor manifestată de Rusia (p. 52-55). Strategia politico-diplomatică austriacă este motivată de grave interese geopolitice. Instalarea rușilor în Moldova și Țara Românească ar fi închis accesul austriecilor spre gurile Dunării. Totodată există pericolul impunerii ideilor panortodoxe la românii din Transilvania și Banat (p. 56).

Obținând acceptul Porții în vederea anexării Bucovinei, cancelarul Kaunitz și reprezentantul Austriei la Istanbul, Thugut, vor țese o plasă de intrigi, cumpărându-l chiar pe socrul lui Grigore al III-lea Ghica, Iacovache Rizo (p. 77), făcând inutile protestele domnului și boierilor români (p. 76-82).

Capitolul se încheie cu prezentarea triumfului complet al politicii austriece, triumf concretizat de depunerea jurământului de credință către Casa de Habsburg a locuitorilor din Moldova anexată și uciderea domitorului-erou Grigore al III-lea Ghica (1 octombrie 1777).

În ansamblu, acest capitol prezintă triumful unei diplomații eficiente, formată la școala florentinului Machiavelli și a iezuiților împotriva dreptului istoric și a dreptului natural al unui popor. Se poate spune că Imperiul austriac a practicat în cazul anexării zonei din nordul Moldovei o *Realpolitik* înaintea teoretizării acestui concept în timpul celui de-al II-lea Reich german.

Capitolul al III-lea - cel mai întins al lucrării - se deschide cu o succintă schiță urmată

de prezentarea reformelor iluministe ale Mariei Tereza și ale fiului său Iosif al II-lea (p. 93-109). În paginile următoare sunt prezentate controversile dintre istoriografia română și străină cu privire la etimologia toponimului Bucovina. Folosind datele cercetării istorice românești autorul demonstrează că "Bucovina" este o denumire improprie pentru nordul Moldovei, pusă în circulație treptat de către austrieți după anexare (p. 115).

În pagina următoare ne este prezentat - credem - mesajul fundamental al acestei cărți: "Fie că a fost vorba despre administrația militară, fie de cea galițiană, țelul Curții din Viena a fost același: să încorporeze cât mai repede și cât mai deplin, cu un maxim folos, acest teritoriu la imperiu; să distrugă primatul exclusiv al românilor în cadrul populației din zonă; să creeze, prin colonizări succesive, un mozaic etnic, după chipul și asemănarea structurii multinaționale a capitalei și a imperiului însuși; să facă și din această zonă un mare stat de cultură și civilizație germană. Căile, metodele, mijloacele de realizare au putut varia de la o etapă la alta, dar, în esență, scopul a rămas același" (p. 116).

Subscriem în totalitate la acest mesaj, subliniindu-i exactitatea, deoarece istoria a demonstrat că regulile luptei pe eșichierul politico-strategic sunt dictate întotdeauna de calculul rece nu de idealurile nobile, dezinteresate, caritabile. Austria a urmărit întotdeauna în Bucovina **interese politice**, nu etice.

În subcapitolul referitor la legislație (p. 126-152) sunt înfățișate realizările pozitive datorate legislației austriece în Bucovina (legislația economică și politică). Autorul conchide că "Legile au fost un **secret** al vitalității îndelungate a imperiului, un mijloc de asigurare și protejare a prosperității sale economico-financiare... Pentru întreg sud-estul european imperiul habsburgic a fost, s-ar putea spune, un model de organizare juridică" (p. 128-129).

Subcapitolul referitor la politica etno-demografică dusă de austrieți în Bucovina pornește de la analiza recensămintelor Rinski-Korsakov (1772-1773) și Spleny (1774).

Autorul urmărește modificarea raportului dintre etnii în Bucovina prin emigrarea sau colonizarea de populații, efectuată de austrieți (germani, ruteni, huțuli, evrei, unguri, slovaci, etc.), analizând mai ales cauzele imigrării rutenilor (p. 169-174). Istoricul sucevean arată însă cu obiectivitate că rutenii încep să fie folosiți ca element de manevră politică și contrapondere contra românilor abia după 1848: "În cazul Bucovinei, abia după revoluția de la 1848, coloniștii în ansamblul lor și rutenii, în special, au fost folosiți ca element de manevră politică și contrapondere împotriva românilor" (p. 148).

Subcapitolul referitor la politica economică are în vedere, în mod firesc, progresele care se fac sub regimul austriac în domeniul agriculturii și silviculturii, mineritului, înființării de manufacturi, în Bucovina impunându-se oarecum o "revoluție industrială" în manieră central-europeană. Modernizarea Bucovinei era însă, la acea dată, incompletă și nu s-a făcut pentru folosul românilor. Nu s-a creat o burghezie românească, proprietarii de manufacturi fiind în exclusivitate coloniști (p. 244), un contemporan austriac arătând că "meseriile, în special cele orășenești, n-au atins în nici un fel nivelul celor din vest" (p. 244).

În materie de politică socială sunt vizate două aspecte:

1) Dorința austrieților de a oferi tuturor locuitorilor puțința de a câștiga bine și de a plăti impozite sporite către stat (p. 255).

2) Atragerea, subordonarea și germanizarea claselor și categoriilor sociale

privilegiate, cu încercarea de a amalgama boierimea română cu cea din Galiția (p. 265).

Efectele politicii sociale austriece sunt apreciate ca fiind de natură modestă "... dacă românii au fost afectați cel mai mult de politica habsburgică, celelalte naționalități sunt și ele aduse treptat-treptat în deceniile premergătoare anului 1848 la o situație materială modestă (vezi exemplele la p. 269 și urm.).

În subcapitolul următor autorul ne dezvăluie impactul dintre o cultură ortodoxă în tipare tradiționale (cea românească) și o cultură iluminist-raționalistă pragmatică (cea austriacă). Firavul element de legătură dintre cele două culturi - religia creștină - nu era suficient, dacă nu chiar a împiedicat, fuzionarea acestora. Austriecii nu înțelegeau "misticismul" oriental ortodox, sufletului românesc fiindu-i străin raționalismul și pragmatismul catolic sau protestant. În mod alegoric autorul sugerează impactul dintre cultura românească și cea austriacă: "Stăpînirea habsburgică s-a instalat ca o pojghiță de gheață peste o apă în cotloanele căreia se păstra întreaga lume a viețuitoarelor de până atunci: limba, tradițiile, obiceiurile, cultura populară, mentalități zămislite și consolidate într-o matrice proprie, de veacuri" (p. 274).

Politica religioasă a austriecilor încheie capitolul al III-lea sugerându-ne și mai bine impactul catolicism-protestantism-ortodoxie. Austriecii vor ști să diminueze puterea economică a bisericii ortodoxe, secularizându-i practic proprietățile prin crearea Fondului Religionar. Speculând abil slăbiciunile omenești ale înaltului cler vor reuși să tocească și ascuțișul spiritual al ortodoxiei. Deși clerul ortodox devine aproape apărător și executor al politicii imperiale - mai ales clerul înalt - "masa poporului trăia, prin vechile ei cutume, o viață istorică milenară" (apud Nicolae Iorga, p. 288).

În încheiere, conchidem că impactul dintre tradiționalism și pragmatism a confirmat și în Bucovina regula că elitele dispar sau se adaptează în vreme ce masele se pliază mai greu la noile tipare.

Ultimul capitol pune în evidență lupta românilor pentru obținerea de drepturi politice naționale din momentul anexării (1774) până la dobândirea autonomiei provinciale (1862).

Prima etapă a acestei lupte (1774-1847) este marcată de numeroase petiții și proteste adresate de românii în urma unor abuzuri ale autorităților habsburgice. Forma extremă a protestelor românești a fost dată de haiducie, Darie fiind cea mai reprezentativă figură a haiducilor din Bucovina. Emanciparea prin cultură a românilor este exprimată de activitatea unui Vasile Țântilă, Profirie Dimitroviță (editorii primelor calendare românești în Bucovina) și Teodor Racoce care nutrea planuri ambițioase de a tipări "atât un ziar politic cât și o revistă științifică" (p. 345). Sublinierea rolului familiei Hurmuzachi în lupta pentru emanciparea politică și spirituală a Bucovinei (p. 357-361) încheie primul subcapitol.

Momentul istoric al revoluției de la 1848 se bucură de o amplă tratare (p. 361-426). Este subliniată integrarea în cadrul revoluției din Imperiu și particularitățile revoluției bucovinene. Punctul culminant al revoluției bucovinene este dat de "legitimarea" sa prin activitatea celor opt deputați din Parlamentul Vienei, remarcându-se îndeosebi Anton Kral, Mihai Bodnar-Bodnărescu și Miron Ciupercă. Impresionante pagini sunt dedicate prezentării colaborării românilor din Bucovina cu românii din celelalte teritorii (p. 406-416). Abordarea momentului 1848 se încheie cu prezentarea activității gazetei "Bucovina" (1848-1850).

A treia etapă a luptei românilor (1848-1862) este marcată de hățișurile luptei pentru obținerea de drepturi politico-naționale. Această luptă se desfășoară între două jaloane: Constituția din 4 martie 1849 care proclama autonomia Bucovinei și alegerile parlamentare din martie 1861 când Bucovina primește cinci locuri în parlamentul austriac și dreptul de a constitui o Dietă a țării.

Activitatea culturală având ca momente de vârf inaugurarea "Bibliotecii Țării" (29 septembrie 1852) și a "Reuniunii române de lectură" (19 aprilie 1862) încununează apoteotic lupta românilor și încheie fericit această lucrare.

Parcursând această sinteză de pionerat cititorului atent i se înfățișează opoziția dintre o lume est-europeană aflată oarecum în imobilism și letargie și o lume occidentală dinamică, în plin proces de expansiune (din punct de vedere al criteriilor occidentale).

În aceste condiții criticii pedanți i-ar putea reproșa autorului că cercetarea sa s-a aplecat prea mult asupra autohtonilor, în detrimentul alogenilor. Din titlu însă se desprinde intenția autorului de a nu încerca să scrie o "istorie totală". Parcursând această carte bogat documentată, cititorul imparțial va observa însă că adevărul **despre români** este prezentat "așa cum a fost".

De asemenea, acestei cărți i s-ar putea aduce reproșul că nu a subliniat îndeajuns faptul că în timpul ocupației habsburgice fiii de plugar români au ajuns să cunoască foarte bine limba latină și germană și, în general, cunoștințe mult superioare celor din Moldova sau Muntenia aceleiași perioade. Acest reproș se poate - credem noi - îndepărta ușor, arătând că numărul școlarilor români beneficiind de instrucție superioară a fost mic și scopul austrieilor era de a-i germaniza cultural, îndepărtându-i cu totul de idealurile panromânești, încercându-se o asimilare culturală.

Credem util să sugerăm autorului (în vederea elucidării acestei probleme), ca în volumul II al lucrării să fie incluse tabele statistice cuprinzând cifrele de școlarizare ale românilor și alogenilor și tabele arătând procentual ponderea în funcțiile publice ale cetățenilor români și străini în toată perioada stăpânirii habsburgice. De asemenea, sugerăm apariția în același volum al unui capitol special consacrat studierii efectelor stăpânirii habsburgice în Bucovina.

În ansamblu, ne găsim în fața unei docte lucrări de specialitate, care prin problematica pusă elucidează multe aspecte din trecutul Bucovinei, deschizând linia unor cercetări ulterioare.

Florin Pintescu

Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei,
Cum s-a înfăptuit România modernă,
Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1993, 368 p.

Lucrarea reprezintă una din primele încercări din istoriografia noastră de abordare dintr-o perspectivă novatoare a epocii moderne, având drept obiectiv prezentarea evoluției "concepțiilor, proiectelor, programelor, a dezbaterilor asupra procesului de modernizare a societății și apoi transpunerea acestora în practică, măsura și modul în care s-au realizat" (p. 7) încă din zorii epocii moderne și până la Marea Unire. Din aceeași perspectivă este abordat locul și rolul momentului 1918 în strategia dezvoltării României moderne și interbelice. Totodată, este urmărită cu consecvență relevarea trăsăturilor specifice ale fiecărei etape, elementele de continuitate și noutate, în raport cu cadrul general european, cât și aportul poporului român la dezvoltarea Europei.

Sinteza de față are un valoros precedent, lucrarea realizată de I. Agrigoroaiei, V. Cristian și Gh. Iacob intitulată *România de la independență la Marea Unire*, Universitatea "Al. I. Cuza", Iași, 1989, care abordează din această perspectivă, a coordonatelor și strategiei dezvoltării, etapa epocii moderne enunțată în titlu.

Lucrarea pusă discuție cuprinde 5 capitole (p. 11-337), precedate de o Introducere (p. 7-11), un capitol de Concluzii (p. 337-345), un rezumat în limba engleză (p. 345-355), o listă a abrevierilor (p. 355-357) și un Indice de nume (357-358).

În primul capitol intitulat *Societatea românească între medieval și modern* (p. 1-111), realizat de academicianul Gh. Platon, sunt înfățișate "perspectivele organizării moderne" în secolul care a precedat unirea Principatelor, când modernizarea s-a realizat în limitele îngăduite de existența dominației străine. Se insistă asupra principalelor proiecte de modernizare și, prin această prismă, a momentelor 1821 și mai ales 1848, a Convenției de la Akerman și tratatului de la Adrianopol, a Regulamentelor Organice. O atenție deosebită este acordată domniei lui Al.I. Cuza, când s-a trecut la transpunerea în practică a proiectelor formulate anterior, concretizate în opera reformatoare care a pus bazele statului român modern, a importanței considerabile ale acestora în accelerarea progresului economic, social și politic. Este subliniat faptul că spre deosebire de perioada anterioară când modernizarea nu a putut fi urmărită în cuprinsul unei strategii politice, dar totuși în care a reprezentat o realitate incontestabilă, în epoca unirii procesul având un caracter dirijat și orientat, statul național reprezentând un cadru politic favorabil pentru constituirea și dezvoltarea societății moderne, în conformitate cu modelele europene adaptate la necesitățile românești.

În capitolul 2, *Un deceniu furtunos (1866-1876). Confruntări asupra orientării procesului de modernizare a României* (p. 101-133), V. Russu abordează aspectele și cauzele esențiale ale confruntării principalelor forțe politice cu privire la căile și ritmul de dezvoltare a statului român, noile dimensiuni și ritmul înalt al procesului de modernizare.

În capitolul 3, Gh. Iacob pornind de la însemnătatea cuceririi independenței, abordează cu profesionalism *Strategia dezvoltării României de la independență la Marea Unire* (p. 133-219). Este înfățișată sintetic și sistematizat dinamica și dimensiunile evoluției social-economice a României în perioada 1878-1912, ritmul înalt al acesteia, ceea ce îndreptățește calificativul de "Japonia europeană", acordat României de către presa vremii. Se stăruie asupra contradicției dintre dinamica progresului cultural-științific pe de o parte și evoluția lentă a lumii rurale pe de altă parte (problema agrară fiind fundamentală, sub semnul ei stând 80% din populația țării). Este relevat aspectul că în pofida unor neîmpliniri România și-a consolidat poziția în Europa, obținând preponderența în Balcani, grație cadrului natural, poziției geo-strategice și progresului economico-social. Sunt aduse contribuții importante în analiza și reinterpretarea unor probleme privind doctrinele partidelor politice, caracterul regimului politic, rolului monarhiei, a confruntărilor și dezbaterilor factorilor politici asupra problemelor fundamentale ale societății românești: industrializarea, problema agrară, democratizarea. Demersul istoricului se încheie cu evidențierea trăsăturilor specifice ale modernizării care rezidă în: **național - modernizare**, continuarea confruntării cu interesele presiunii externe; **ritmul modernizării** - rezultat direct al evoluției raportului liberali - conservatori; **stadiul modernizării** - reflectare a menținerii unui mare dezechilibru între necesitățile și posibilitățile de dezvoltare ale țării.

Capitolul 4, semnat de V. Cristian, se referă la *Diplomația României în slujba împlinirii idealului național* (p. 223-297). Este analizată activitatea diplomației românești pentru obținerea independenței, importanța cuceririi ei pentru poziția statului român pe arena europeană, politica externă deosebit de activă, în conformitate cu interesele poporului român pentru consolidarea independenței și realizarea unității naționale, contextul și consecințele aderării României la Tripla Alianță.

Pe linia unor preocupări mai vechi (vezi spre ex. *Unirea din 1918. Inceputul unei noi etape în dezvoltarea istorică a României* și *Considerații privind locul perioadei interbelice în istoria României*, în *AllAI*, t. XV, 1978 și respectiv t. XIX, 1982, I. Agrigoroaiei realizează capitolul 5 intitulat *Marea Unire - obiectiv fundamental împlinit și începutul unei noi perioade istorice* (p. 297-357). Este subliniat locul și rolul Marii Uniri în strategia dezvoltării României interbelice, anul 1918, cu reformele care le-au însoțit, reprezentând corolarul unui proces de modernizare "adevărat moment de sinteză în evoluția societății românești întregite, confruntările de idei privind direcțiile și căile de modernizare ale țării, doctrinele partidelor politice, nuanțele dobândite de acestea în perioada interbelică, caracterul regimului politic, cursul ascendent al procesului modernizării.

Procesul continuu de "edificare a României moderne, strategia acestuia, trăsăturile specifice, cadența și direcțiile, eforturile de racordare și integrare europeană, raportul intern-extern, preocuparea perpetuă și evolutivă pentru românii aflați în afara granițelor naționale, constituie alte elemente urmărite constant în lucrare.

Valoarea demersului crește, cum am subliniat deja pe alocuri și prin reinterpretarea și nuanțarea unor probleme privind așa-zisul "vechi regim", etichetarea elementelor vechi drept feudale și a rezistenței boierești ca reacționară, disocierea între dezvoltare și modernizare, doctrinele partidelor politice, caracterul regimului politic, rolul monarhiei, etc.

Lucrarea este deosebit de documentată (sugerată și de bogăția trimiterilor la bibliografia românească și străină, foarte abundentă), unitară sub raport conceptual și originală prin maniera de tratare. Ea a reușit fără echivoc, să ne ofere o imagine-sinteză de "perspectivă asupra strategiei dezvoltării" (cum suntem avizați din subtitlu) asupra acestei importante etape a istoriei noastre, în conformitate cu exigențele și necesitățile istoriografiei actuale.

Prin calitățile menționate, la care am adăugat deosebita forță de sinteză și abordare a problematicii esențiale a făuririi României moderne, cât și transparența expunerii, această lucrare va ocupa un loc de referință în istoriografia noastră contemporană.

Doina Huzdup

Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles*
(însemnări, memorii, scrisori), Editura Sincron, București, 1993, 295 p.

Pornind de la faptul că "printre paradoxurile istoriografiei române a ultimilor decenii se numără și abandonarea genului biografic în favoarea unor <<lucrări generale>>", Liviu Maior își propune să reconstituie "din șirul destul de lung al <<uităților>>" personalitatea și activitatea lui Alexandru Vaida-Voevod. Acțiunea este cu atât mai meritorie, cu cât autorul s-a aflat în fața unor dificultăți de natură diferită și complexă: lipsa unor studii și articole bazate pe criterii științifice, care să discearnă, *sine ira et studio*, personalitatea complexă și activitatea acestuia, acuzațiile extrem de contradictorii pe care i le-au adus unii contemporani și mai ales urmașii, de pe pozițiile "materialismului istoric", superficialitatea cu care Vaida a fost etichetat "reacționar" sau "prohabsburgic" ori "progerman".

Liviu Maior reconstituie personalitatea și activitatea lui Al. Vaida-Voevod, spulberând, cu o bogată și elocventă armătură de argumente și documente tot ceea ce s-a scris eronat despre această figură marcantă a vieții politice transilvănene; lucrarea istoricului se desfășoară pe două planuri, care se sprijină și se completează într-un tot organic: pe de o parte ne este prezentată personalitatea și activitatea lui Al. Vaida-Voevod; autorul ne înfățișează inițial contextul general în care s-a născut, s-a format și a acționat patriotul Al. Vaida-Voevod, acel "imperiu cu două capitale", realitățile complexe și critice din interiorul monarhiei austro-ungare; apoi, începuturile carierei politice, în calitate de coautor la "Replica" dată memoriului studenților maghiari de la universitățile din Budapesta și Cluj, în 1892, document ce, prin conținutul său înaintat, depășește Memorandumul și care, tipărit în cinci limbi de circulație europeană, a reprezentat un veritabil "Curier politic al tuturor intelectualilor români ai vremii"; înscrierea de timpuriu în Partidul Național Român și participarea activă la acțiunile politice ale acestuia, fapt ce face să fie ales în Comitetul Național al partidului, încă din 1894, printre cei mai tineri fruntași ai acestui organ de conducere la vârsta de numai 22 ani. De la această dată, îl întâlnim implicat direct în cele mai diverse acțiuni progresiste ale fruntașilor politici ai românilor transilvăneni - asigurarea unei bogate propagande în străinătate în favoarea cauzei românești exprimate în Memorandum, trecerea lui Al. Vaida-Voevod în rândul fondatorilor grupării "Libertatea" de la Orăștie, alături de Aurel Vlad, Iuliu Maniu și Nicolae Comșa, fiind printre inițiatorii renunțării la pasivism, participarea sa directă, în cadrul comisiei însărcinate de conducerea P.N.R. la elaborarea programului și statutului de reorganizare a partidului, intrarea sa în activitatea parlamentară și preocupările majore puse în slujba idealurilor naționale ale națiunii române în ansamblul ei. Un capitol aparte, prin aspectele inedite și capacitatea de

reconstituire exactă, nuanțată și bine argumentată este cel referitor la intrarea lui Al. Vaida-Voevod în anturajul lui Franz Ferdinand și preocupările, inițiativele, acțiunile sale pe linia folosirii cu multă pricepere a contradicțiilor ungaro-austriece, în interesul apărării cauzei românilor transilvăneni și a întregii națiuni române - capitol cu extrem de multe aspecte inedite. Stăruința lui Al. Vaida-Voevod pe lângă prințul moștenitor, acțiunile sale în vederea demascării și anulării legislației reacționare, de desnaționalizare, promovată de guvernele de la Budapesta, legăturile cu grupul de la Belvedere explică și subtitlul lucrării. Acest aspect major al activității lui Al. Vaida-Voevod este cu atât mai semnificativ, cu cât, așa cum relevă argumentat autorul, "planul lui Vaida, așa cum evoluția evenimentelor o demonstrează, a făcut parte dintr-o strategie gândită și pusă la punct în înțelegere cu factori de putere din România".

Autorul evidențiază inițiativele și preocupările lui Vaida în slujba apărării intereselor și drepturilor legitime ale sârbilor, românilor și slovacilor în calitatea sa de secretar al Clubului parlamentar al naționalităților din parlamentul de la Budapesta - acțiuni extrem de semnificative în domeniul propunerilor formulate împotriva legilor de desnaționalizare promovate de guvernul ungar; dintre acestea amintim: cererea introducerii limbii române în administrație și justiție, înființarea unei catedre universitare de limbă slovacă, sârbă și română la universitățile din Budapesta și Cluj, împrăștierea țăranilor cu loturi din moșiile statului pentru îmbunătățirea situației lor materiale, arendarea pădurilor către comunități, eliminarea abuzurilor săvârșite cu ocazia strângerii impozitelor etc.

Odată cu izbucnirea primului război mondial, Vaida și-a manifestat, într-adevăr, atitudinea sa progermană, dar, fără să renunțe o clipă la idealul național: în cadrul tratatelor purtate inițial cu guvernul român, în toamna lui 1914, Vaida, Lucaciu, Goldiș au insistat ca România să nu accepte nici un fel de concesiuni restrânse, pe care era gata să le facă Austro-Ungaria, de dragul atragerii României de partea Puterilor Centrale: "ori ne luați pe toți (românii aflați în imperiu, n.n.), ori nici unul" era deviza ardelenilor. După moartea prințului moștenitor, Vaida a acționat la Berlin și Viena, precum și la București, susținând condiționarea intrării României de partea Puterilor Centrale de înlăturarea guvernului Tisza de la Budapesta, proclamarea autonomiei românilor din Transilvania și subordonarea lor direct Vienei, dar, fără să piardă din vedere idealul întregii națiuni române și fiind stăpânit de teama că "dacă România va ieși din războiul acesta epocal cu aripile frânte, noi, cei de dincolo de munți, peste 50 de ani ori un secol, zădarnic am aștepta răsărirea zorilor libertății".

Ales în octombrie 1918 printre cei șase membri ai Consiliului Național Român de la Arad, Vaida este unul dintre fruntașii care se ocupă direct cu pregătirea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia. La Paris, în 1919-1920 face parte din delegația oficială a României la Conferința de la Versailles; conduce delegația după plecarea lui Brătianu de la Paris, negociază și semnează tratatul minorităților; se pronunță pentru realizarea reformelor burghezo-democratice promise, susținând, de pildă, realizarea reformei agrare și considerând că "de la reforma aceasta depinde toată evoluția noastră viitoare".

Pe de altă parte, cea de a doua parte a lucrării cuprinde însemnări, memorii, scrisori, care relevă viața, activitatea, inițiativele, concepțiile lui Al. Vaida-Voevod. Nu lipsesc nici

aforismele, care concentrează lapidar experiența și amărăciunea omului politic, care își dă seama și de unele defecte ale vieții noastre politice. Dacă, de pildă, Vaida știe să facă politică, urmărind un ideal, cu perseverență și statornicie, el detestă, totodată politicianismul, scriind că "politicianismul ne va prăpădi țara și neamul". Vaida vede în existența monarhiei habsburgice un element de echilibru și ca și mulți contemporani și chiar urmași, întrevede și consecințele dispariției acesteia: "Europa fără monarhia aceasta va fi tărâmul de lupte pentru predominare între slavi și germani. Și noi, românii, ne găsim între ei, ca între două pietre de moară". Când ajunge în anturajul prințului moștenitor la Belvedere, Vaida exclamă: "De când marele arhiereu Șaguna a putut să expună doleanțele românilor Maiestății Sale, nu i-a mai fost dat nici unui român să poată da față cu monarhul, ori măcar cu vre-un membru al dinastiei, spre a pleda pentru cauza românească".

Militând pentru idealul eliberării și unirii tuturor românilor, Vaida era călăuzit de convingerea, extrem de actuală și astăzi că: "Istoria tuturor popoarelor ne dovedește, în toate epocile, de când ideea națională determină acțiunile politice ale neamurilor, că, avântul și mărimea idealurilor unui popor cresc în raport direct cu stările lui economice, culturale și maturitatea lui politică".

Iată numai câteva argumente pentru care salutăm cu căldură apariția acestei lucrări, scrisă cu multă atenție, grijă și responsabilitate pentru restabilirea adevărului istoric și ilustrarea afirmațiilor și a concluziilor cu textele bine alese ale lui Al. Vaida-Voevod.

Mihai Iacobescu

Constantin Bușe, Nicolae Dascălu, *Nicolae Iorga și revizionismul maghiar. Culegere de articole, studii și discursuri parlamentare (1918-1940)*, Editura Universității, București, 1993, 225 p.

Intr-un climat internațional extrem de complex și de contradictoriu - când, pe de o parte, principiile dreptului, ale umanismului și rațiunii continuă să se afirme și să se realizeze într-o Europă ce se vrea o "Casă Comună" a colaborării, cunoașterii, înțelegerii, stimei, când în același timp asistăm la prăbușirea Imperiului moscovit, iar pe de altă parte la recrudescențele și conflictele interetnice, lingvistice, religioase, care generează războaie civile nemaîntâlnite prin cruzimea și consecințele lor, ca în cazul fostei Iugoslavii sau la tratate bilaterale și amenințări cu forța sub pretextul "ocrotirii" și asigurării drepturilor colective" ale minorităților, care, de fapt, vor să-și perpetueze unele privilegii și avantaje materiale și culturale asupra populațiilor majoritare în cadrul cărora au exercitat multă vreme un rol conducător - problema raporturilor dintre statele naționale și minoritățile naționale din interiorul acestora rămâne încă o rană deschisă.

De aceea, redeschiderea acestui "amplu dosar al istoriei", nu se poate face decât re-analizând și re-gândind problematica zilelor noastre pe baza învățămintelor istoriei și a sensului evoluției omenirii în acest domeniu, luând, când e cazul, martori și sfătuitori pe marile personalități și spirite geniale, care, prin opiniile lor au slujit neconținut - în cazul lui Iorga chiar cu prețul vieții - progresul și pacea.

Lucrarea elaborată și publicată de Constantin Bușe și Nicolae Dascălu își are însemnătatea tocmai în readucerea în atenția generației contemporane a uneia din laturile extrem de viabile, mereu actuale ale gândirii și scrisului savantului Nicolae Iorga.

Ca unul dintre izvoditorii și slujitorii cei mai fideli și neobosiți ai dreptului sacru al tuturor popoarelor, mari și mici, la existență liberă, independență națională, egalitate juridică, Iorga - relevă autorii volumului mai sus menționat, într-un amplu studiu - prin cele 215 (din care se publică 141 din cele mai reprezentative) articole, conferințe publice și la radio, broșuri, studii, discursuri parlamentare, a oferit generației sale și urmașilor "strălucitoare cristale de dreptate istorică", ce, prin limpezimea, armătura argumentației istorice, forța lor de convingere, "luminează sfințenia cauzei românești". Iorga dezvăluie și încredinează mobilurile și rădăcinile istorice ale revizionismului maghiar, anacronismul și falsitatea motivațiilor sale, consecințele nefaste pentru relațiile dintre Ungaria și România, pentru pacea și progresul firesc al civilizației și culturii populației majoritare și implicit al grupului minorităților naționale în cauză.

Textele selectate de autori se referă la cele mai diverse aspecte: cum s-a eliberat

Transilvania, dreptul la autodeterminare națională, delegația Ungariei la conferința de la Paris, pacea și relațiile cu Ungaria, consensul între revizionismul maghiar și cel de la Moscova, activitatea de propagandă antiromânească și revizionist - revanșardă desfășurată în străinătate, rolul și locul oligarhiei nobiliare maghiare în acest "război logistic" contra României, plângerile înaintate de maghiari la Geneva și numeroase alte aspecte, care privesc întreaga etapă interbelică.

Fără să urască poporul ungar și să-l identifice cu "șefii oligarhiei maghiare" - între care faimosul conte Appony, "care - relevă lorga - așa s-a născut și așa va muri, cu fumul grandorii în cap" - istoricul argumentează și demonstrează că întreg mersul istoriei era potrivit menținerii păcii între "lupii maghiari" și "turma de oi valahă", că aflat mereu sub conducerea unei oligarhii nesătule, stăpânite de o mentalitate medievală, deformată, obtuză, inumană, "acest popor ungar a avut de-a lungul veacurilor multe de împărțit cu noi și împărțirea s-a făcut totdeauna în dauna noastră. Este poate un caz unic în legăturile dintre două neamuri aduse de soartă a trăi alături și dintre care, din partea unuia să fie numai insultă, copleșire, ținere în robie, și, când încearcă să se desfacă această robie, după atâtea veacuri, pornirea cea mai înverșunată se face ca ea să fie din nou coborâtă pe grumaji, iar de partea cealaltă (a poporului român, n.n.) numai prietenie, ajutorare, supunere, resemnare, împrumutarea statornică a forțelor celor mai bune pentru ca ele să fie întrebuințate la scopuri care nu au nici un folos pentru dânsul".

Mihai Iacobescu

I. Ciupercă, *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928*,
Editura Universității "Al.I. Cuza", Iași, 1994, 297 p.

Lucrarea *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928* aparține domnului I. Ciupercă, conferențiar doctor la catedra de istorie universală a Facultății de Istorie din Iași și se constituie în prelungirea preocupărilor sale referitoare la viața politică din România primului deceniu interbelic, concretizate în numeroase articole publicate în reviste de specialitate, cu precădere în Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol" din Iași.

Autorul avertizează în *Introducere* că lucrarea se adresează atât cititorului mai puțin avizat, dar pasionat de istorie, cât și specialistului în istorie. Suntem de părere că *Opoziție și putere în România...* înclină mai mult spre o autentică cercetare istorică ce se dorește riguroasă, dusă la îndeplinire cu profesionalism și pasiune. Ne îndreptățește să afirmăm acestea însuși aparatul critic al lucrării ce dovedește preferința autorului spre documentul de epocă, fie presă, fie acte oficiale, fie opinii ale diferiților oameni politici.

Opoziție și putere... se încadrează în preocupările istoriografiei noastre privind partidele politice din România interbelică. Autorul are, însă, grijă să-și delimiteze clar efortul, precizând că atenția sa a fost îndreptată spre mecanismul preluării și menținerii puterii, precum și spre particularizarea rolului opoziției; el iese din sfera monografiilor de partid, devenind analist al vieții politice și al relațiilor dintre principalele formațiuni din România imediat postbelică.

Lucrarea *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928* este structurată pe trei capitole.

Primul capitol, *Putere și opoziție la începutul anului 1922* încearcă să surprindă articulațiile vieții politice în condițiile istorice noi - reîntregirea țării și sarcinile pe care le impunea actul de la 1 Decembrie 1918 oamenilor politici români.

Autorul analizează împrejurările în care s-a constituit "Blocul parlamentar" al guvernării Vaida-Voevod din 1919, precum și continuarea acestuia, odată trecut în opoziție, sub numele de Federația națională; totodată, face o scurtă trecere în revistă a formațiunilor politice ivite în peisajul României postbelice.

În acest context, I. Ciupercă își exprimă ideea că pericolul cel mai mare pentru perioada consolidării țării îl constituiau tendințele autonomiste ale partidelor din noile provincii.

Analizând, în capitolul al doilea al lucrării, *Opoziția în fața guvernului Brătianu (1922-1926)*, autorul ajunge la concluzia că ineficacitatea celor ce nu se aflau la putere atunci poate fi evidențiată prin trecerea în revistă a trei momente principale ale României imediat

postbelice: adoptarea Constituției din 1923, legea comercializării din 1924, confruntarea în probleme de politică externă.

Astfel, în condițiile necesității punerii de acord a cadrului legal cu noua realitate istorică, a apărut "dilema constituțională", autorul oprindu-se asupra celor două anteproiecte de constituție, cel liberal și cel întocmit de C. Stere. Ne este prezentat protestul față de convocarea Adunării Constituante de către liberali, considerată ilegală de către opoziție.

Și în privința liniei de politică externă autorul I. Ciupercă recunoaște existența unor divergențe de păreri, deși, așa cum subliniază, s-a conturat pe întreaga perioadă interbelică un consens al partidelor politice privind păstrarea suveranității naționale și a integrității granițelor României.

Țărăniștii, de exemplu, au protestat față de o apropiere prea mare față de țările capitaliste, în special Franța (vezi discuția asupra posibilităților contractării unui împrumut francez), sugerând crearea unui front comun al țărilor din sud-estul Europei, mai ales cu democrațiile slave, Bulgaria și Iugoslavia.

Sunt amintite, de asemenea, raporturile României cu partenerii din Mica Înțelegere care, se pare, mai ales după eșecul tratatelor româno-sovietice de la Viena, nu se arătau dispuse să sprijine țara într-un eventual conflict cu vecinul de la răsărit.

În fine, autorul se oprește asupra opiniilor opoziției față de politica economică a guvernului liberal, luând ca model discuțiile privind legea comercializării din 1924. Ni se precizează că divergențele de păreri în acest domeniu își au sorginea în confruntări de natură doctrinară, respectiv, în cele două direcții de bază: politica liberală "prin noi înșine" și politica "porților deschise".

I. Ciupercă aduce în atenția cititorului ideea că în 1922 s-a optat pentru o formulă liberală de guvernare deoarece P.N.L. dispunea de o forță economică, fiind exponentul marii burghezii. De asemenea, el remarcă un alt fapt interesant și anume că deosebirile de păreri plecau nu de la susținerea pur teoretică a unei orientări anume, ci de la ideile privind posibilitățile concrete ale României de a opta pentru o cale sau alta.

Un alt subiect de analiză al lucrării *Opoziție și putere... vizează etapele succesive ale organizării opoziției, respectiv crearea pentru scurt timp a Partidului național prin alăturarea Partidului naționalist-democrat al lui N. Iorga cu Partidul național al lui I. Maniu, mediată de veșnic activul C. Argentoianu; formarea Partidului național țărănesc, văzut încă de la început ca un viabil instrument alternativ de guvernare și elementele care au favorizat, în final, fuziunea.*

Ultimul capitol, intitulat sugestiv, *Drumul opoziției spre putere (1927-1928)*, urmărește erodarea bazei electorale a guvernării liberale, mai ales după moartea liderului P.N.L., I.I.C. Brătianu, în 1927.

Autorul găsește motivațiile succesului electoral al P.N.Ț. la alegerile din 1928 în calitatea de oponent la capitalismului bancar, identificat cu P.N.L., precum și din necesitatea unei schimbări în fruntea executivului, a venirii unor oameni cu idei noi. În același timp, I. Ciupercă remarcă faptul că în 1928 existau puține elemente care să facă din P.N.Ț. un partid pregătit pentru guvernare. Tot în acest capitol este schițată atitudinea dreptei care accentuează acum critica "democrația burgheză". Astfel, este amintit articolul-program al

Institutului românesc al acțiunii naționale, un embrion al antipartidismului și antiparlamentarismului, elemente caracteristice unei ideologii de dreapta. Totodată, autorul arată că blamarea repetată a Parlamentului liberal de către opoziție s-a răsfrânt negativ asupra acestuia ca instituție, alimentând discursul dreptei.

Considerațiile finale ale cărții recenzate de noi vin să concluzioneze în mod inspirat opiniile autorului I. Ciupercă. În viziunea sa, cel mai important act al opoziției a fost încheierea Partidului național-țărănesc; un alt mare partid, capabil să pună în discuție popularitatea și capacitatea de guvernare ale P.N.L. nu putea fi decât un câștig pentru viața politică românească interbelică, mai ales din punctul de vedere al stabilității politice și al implementării unui suflu nou. De altfel, autorul și-a exprimat pe parcursul lucrării preferința pentru opoziția considerată constructivă, care trebuia să vină cu alternative noi la soluțiile executivului și să constituie în același timp un permanent impuls spre autocenzură pentru acesta. Astfel se explică minimele referințe la formațiunile aflate la extremele eșichierului politic românesc.

Având în vedere cele câteva elemente prezentate mai sus, putem afirma că lucrarea domnului conferențiar doctor I. Ciupercă, *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928*, se conturează ca un important punct de reper al analizei istoriografice dintr-o perspectivă nouă, cea a confruntării opoziție-executiv, care poate fi utilă și pentru drumul politic al României de azi.

Emma Porfireanu

A B R E V I E R I

- Acta. Arch. Carpathica* = Acta Archeologica Carpathica, Cracovia
AlIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" Iași
AlINC = Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIM = Arheologiceskie issledovanija v Moldavji, Chișinău
AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj
AMP = Acta Musei Porolissensis, Zalău
ArhMold = Arheologia Moldovei, Iași
ARMSI = Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice
ASB = Arhivele Statului București
ASI = Arhivele Statului Iași
ASS = Arhivele Statului Suceava
AȘUI = Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași, seria Istorie
BAI = Bibliotheca Archaeologica lassiensis
BAR = Biblioteca Academiei Române
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
CAMIRSR = Cercetări Arheologice. Muzeul de Istorie al RSR
CI = Cercetări Istorice (ambele serii)
Dacia = Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne, București
DAD = Dezbaterile Adunării Deputaților
DIR = Documente privind istoria României
DRH = Documenta Romaniae Historica
JBLM = Jahrbuch der Bukowiner Landes Muzeum
JL = Junimea Literară
JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/Saale
KSIA = Kratkie soobșcenija Instituta arheologii Akademja Nauki SSSR, Moscova
KSIIMK = Kratkie soobșcenija Instituta istorji materialnoj kultury Akademja Nauki SSSR, Moscova-Leningrad
LR = Limba română
MA = Mitropolia Ardealului
MI = Magazin Istoric
MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova-Leningrad
MemAnt = Memoria Antiquitatis (Piatra Neamț)

MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei

MO = Mitropolia Olteniei

NNU = Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim

PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin

RER = Revue des études roumaines

RESEE = Revue des études sud-est européennes

RMM-Muzee = Revista Muzeelor și Monumentelor - seria Muzee, București

SA = Sovetskaja Arheologija, Moscova

SAI = Studii și articole de istorie

SCIA = Studii și cercetări de istoria artei

SCIV = Studii și cercetări de istorie veche

SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie

SlavArch = Slovenská Archeológia, Bratislava

SMIM = Studii și materiale de istorie medie

Suceava = Suceava. Anuarul Muzeului Județean, Suceava

INDICE GENERAL

A

- Abageriu, I., 301.
 Academia Mihăileană, 179, 181, 218.
 Academia Română, 118, 119, 173, 176, 177, 232, 247, 260, 261, 263, 270, 273, 279, 283, 296.
 Adașeni (Dorohoi), 222.
 Adăniloaiei, N., 248.
 Adjud, 316.
 Aelianus, Silvanus, Plautius, Tiberius, 209.
 Africa, 114, 185.
 Agapia, m-rea, 92.
 Agrigoroaiei, I., I, IV, 133, 144, 249, 250, 268, 363.
 Alba-Iulia (Bălgrad), 3, 79-85, 143, 232, 237, 304-306, 311.
 Alecsandri, V., 166, 179.
 Alexa, Doina (Huzdup), I, IV, 112, 144, 318, 357, 365.
 Alexandrescu, D. A., 27.
 Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria, Matilda, 94.
 Alexandrescu, P., 211.
 Alexandria, patriarhia, 98.
 Alexandrovka, 20-22.
 Alexandru cel Bun, 44-48, 65, 67, 70, 73, 75, 76, 233, 236, 275.
 Alexandru Lăpușneanu, 45, 49, 61, 66, 234.
 Alföldi, A., 210.
 Ammianus Marcellinus, 185, 209, 213.
 Amudaria, 180.
 Amur, 186.
 Anastasie Crimca, 49, 70, 217, 218, 220, 234.
 Anatolia, 56.
 Andrieș, Iulia, 316.
 Andrieșeni, 20, 28-30.
 Anghel, Gheorghe, 85.
 Anghelescu, Adrian, 94.
 Anglia, 247.
 Ani (conciliul de la), 52, 60.
 Aninoasa-Gorj, 145.
 Ankeln, Karl, maistru, 106.
 Antanta, 125.
 Antiohia, 209.
 Antohi, Iosif, 162, 170, 171, 313.
 Antonescu, generalul, 272.
 Antonescu, Iulian, 315.
 Aral, lacul, 186.
 Arbore, A., 292.
 Arbore, biserica, 49, 54, 56, 63.
 Argeș, 65, 74, 84, 269, 281-283.
 Argetoianu, C-tin, 243, 249, 250.
 Arhip, I., 268.
 Armenia, 50, 52, 56.
 Aron vodă, 83.
 Artimon, Al., 50, 57, 60, 315.
 Asachi, Gh., 160, 180, 181, 296.
 Asachi, Gr., 179.
 Asia, 186-188, 198, 248.
 Asia Mică, 50, 185.
 Atena, 51, 57.
 Athanarich, 209, 213.
 Attila, 190.
 Augsburg, 108.
 Austro-Ungaria, 104, 109, 117, 121-124, 153, 241, 242, 250.
 Austria (Oesterreich), IV, 100-103, 108, 111, 123, 127, 146, 158, 168, 175, 267, 279, 313, 314.
 Azarie, 222.

B

- Babeș, G., 120.
 Bacău, 91, 120, 128, 212, 215, 315, 316.
 Bach, Eduaard, 147.
 Badok, satul, 80.
 Bagdad, 248.
 Bahrinești, satul, 92.
 Baia, 46, 59.
 Balan, Teodor, 88, 95-98, 110, 129, 131, 148, 169, 280, 285-287, 290, 291, 293, 302.
 Balș, Gh. 26, 45-47, 50, 52, 55, 56, 58-64.
 Balș, V., II, 147, 169, 225-230.
 Banat, 101, 117, 252, 283.
 Barboși, 207, 211.
 Barbovschi, Teodosie, 215, 217.
 Barbu, N., 293.
 Basarabia, 8, 10, 11, 17, 21, 97, 107, 115, 121-123, 130-132, 142, 156, 157, 184, 200, 211, 252-254, 270, 287-289, 292.
 Basta, G., 84.
 Batariuc, Victoria, II, 190, 192, 315.
 Bathyaneum, biblioteca, 232, 304.
 Bathory, Sigismund, 78-80.
 Bazargic, 270.
 Băcăoanu, V., 23, 24.
 Bădeuți, 215, 216, 221.
 Bălcescu, N., 175, 232.
 Bălinești, 46, 47, 54, 55, 60.
 Bălțatești, satul, 93, 97.
 Bălți, 288, 289.
 Băncilă, I., 23-25.
 Bănescu, N., 272.
 Bărbulescu, M., 212.
 Bărnuțiu, Simion, 160.
 Bătrâna, Adrian, 57-59, 61, 62.
 Bătrâna, Lia, 57-59, 61, 62.
 Bârlad, 213, 275, 290.
 Bârnova, m-rea, 49.
 Bârzu, Ligia, 22.
 Beill, Johann, 105.
 Bejan, C., 292.
 Bejan, Dionisie, 125.
 Bek, Johann, 106.
 Belcot, Cazimir, 116.
 Beldiceanu, N., 192.
 Belgia, 248.
 Belgrad, 62, 74.
 Belov, Vichentie, 156.
 Belvedere, IV.
 Bendescu, Vianor, 115, 122, 128, 130.
 Bender (Tighina), 289.
 Benedikt, Mauriciu, 296.
 Berariu, C-tin, 149.
 Berindei, Dan, 241, 246-248.
 Berlin, 192, 209, 241, 248, 271.
 Bernașevka, 17-19, 29, 30.
 Bernovo, Luka, 20, 21.
 Berza, M., 218.
 Beza, Marcu, 218.
 Bianu, I., 230.
 Bibescu, Gh., 174.
 Bibikov, N. S., 24, 25, 28, 29.
 Bielski, I., 232.
 Bihor, 270, 276.
 Bilce-Zlote, 197.
 Binder, Ludwig, 86.
 Binder, Paul, 77, 84.
 Biserica episcopală Roman, 49.
 Biserica Înălțarea (Neamț), 47, 48.
 Biserica Sf. Axentie (Suceava), 234.
 Biserica Sf. Dumitru (Suceava), 50, 61, 234, 235.
 Biserica Sf. Fecioară (Baia), 46.
 Biserica Sf. Gheorghe (Suceava), 47-49, 54, 65, 69-72, 74, 76, 235.
 Biserica Sf. Ioan (Piatra Neamț), 48-49, 61.
 Biserica Sf. Ioan Botezătorul Siret, 46, 66.
 Biserica Sf. Ioan Botezătorul Suceava, 72.
 Biserica Sf. Înviere (Suceava), 44, 45, 234.
 Biserica Sf. Nicolae Argeș, 65.
 Biserica Sf. Nicolae Probota, 47.
 Biserica Sf. Nicolae Bălinești, 59.
 Biserica Sf. Nicolae Rădăuți, 44, 45, 47.
 Biserica Sf. Nicolae din Șchei, 83.
 Biserica Sf. Paraschiva (Cernăuți), 158.
 Biserica Sf. Treime (Siret), 44, 51, 55, 56.
 Bismarck, von Otto, 250.
 Bistricioara (Neamț), 54.
 Bistrița, m-rea, 45-48, 67, 70, 71, 73, 76.
 Bistrița, munții, 14.
 Bistrița, orașul, 233, 236, 302.
 Bistrița, râul, 22, 117, 182, 183, 207, 302.
 Bistrița, gimnaziul evanghelic din, 232.
 Bistrița-Năsăud, 225, 276.
 Blaga, Lucian, 78, 199.
 Blaj, 85, 217.

- Blaj, Pavel, 97, 136.
 Blaj (Blajewicz), Teoctist, 148, 152, 154.
 Boardman, J., 211.
 Bobeica, 289.
 Bobulescu, C., 76.
 Boca, Emil, 299, 302.
 Bocancea, Adrian, 297.
 Bocskay, Ștefan, 76.
 Bodea, Isidor, 124.
 Bodnărescu, V., 124.
 Boemia, 101.
 Bogaevski, L. B., 8, 23.
 Bogdan I, 45, 57, 58.
 Bogdan al II-lea, 157.
 Bogdan al III-lea, 65, 279.
 Bogdan, Carmen, 60.
 Bogdan, I., 95, 97, 119.
 Boghian, D-tru, I, II, III, 7, 28, 198-200, 319, 332, 335, 337,
 Bogos, Dimitrie, 255.
 Bogrea, V., 281, 284.
 Boia, Lucian, 118, 129.
 Boian, cultura, 15, 16, 19, 22, 23, 26, 27.
 Boian, satul, 164.
 Boicu, Leonid, 230, 246, 248.
 Boicul, Lucian, 174.
 Boldura, Ov., 76.
 Bolliac, Cezar, 247.
 Bologna, 69.
 Bonn, 313.
 Borca, 269.
 Borniș, (Neamț), 316.
 Boroaia (Suceava), 46.
 Borsec, 13.
 Borzești, biserica, 45, 53.
 Bosanci, 151.
 Bosforul cimerian, 65.
 Bosnia, 157.
 Botezat, Eugen, 300, 301.
 Botoș (Suceava), 288, 289.
 Botoșință (Botoșani), 275.
 Botoșani, 69, 71, 94, 276, 292.
 Bourguignon, guvernatorul, 113.
 Bran, 115.
 Braniște, 13.
 Brașov, IV, 83, 233, 234, 290.
 Bratiloveanu, Gh., 57.
 Bratu Netedul, boierul, 46.
 Brăila, 174.
 Brătescu-Voinești, Al., 113, 114, 273.
 Brătianu, C. I., 240, 241, 245-247.
 Brătianu, C. I. I., 118, 119, 126, 127, 245.
 Brătianu, Eliza, 250.
 Brătianu, Gh., II, 74, 84, 259-264, 267, 272.
 Brătulescu, Monica, 283.
 Brătulescu, Victor, 218.
 Brâncoveni, 80.
 Brânzeni-Țiganca, 197, 200.
 Brehier, Louis, 50, 62.
 Breitenfelder, Joseph, 105.
 Brentjes, Burcchardt, 199.
 Brest-Litovsk, 121, 122.
 Brețcu, 207.
 Brodina, 289.
 Bruxelles, 127.
 Bucecea, 290, 294.
 Bucevski, Epaminonda, 148, 167.
 Bucher, Joseph, 103.
 Bucovina, I, II, III, IV, 5, 6, 58, 59, 62, 63, 75, 100-110, 112-120, 122, 123, 125-127, 130, 131, 133, 134, 142, 144, 146-166, 168-172, 175, 211, 218, 225-232, 2236, 241, 252-258, 270, 278, 283, 287-291, 295-302, 306-312, 314-316.
 București, 5, 22, 23, 25, 26, 54, 57-64, 74-76, 78, 84, 85, 94-98, 108-111, 117, 120, 122, 124, 125, 127, 129, 130, 135, 138, 145, 153, 168-178, 183, 184, 190, 192, 199, 210, 211, 213, 214, 217-219, 230, 237, 240-242, 246-250, 260, 263, 268, 270, 271, 279, 280, 283, 284, 292, 298, 300, 312, 315, 316.
 Buda, 217, 274, 279.
 Budai-Deleanu, Ion, 102, 108, 147, 169, 225, 229.
 Budapesta, 85, 271.
 Bug, 10, 13, 20, 29, 191, 213.
 Buia, castelul, 80.
 Bulat, G. T., 184.
 Bulei, I., 130, 249, 268.
 Bulgaria, 50, 51, 56, 211.
 Bülow, prințul, 246.
 Bumbac, V., 113, 296.
 Bunea, Augustin, 77-80, 85.
 Burada, T., 283.
 Burebista, 210, 211.
 Burke, Ed., 157, 296.
 Burszynski, G., 235.
 Busuioc, Elena, 60.
 Busuiocanu, Al., 272.
 Bușe, C-tin, IV, 369.
 Buzatu, Gh., 268.
 Buzdugan, C-tin, 76.
 Buzdugan, Gh., 302.
 Buznea, satul, II, 195-198, 200.

C

- Caffa, 65.
 Calafindești, 275.
 Caliacra, 270.
 Callimachi, familia, 98.
 Callimachi, I. Gr., 92.
 Camânca, 92.
 Canada, 104, 313.
 Candrea, A. I., 274, 276, 280.
 Cantacuzino, G. Gr., 249, 265.
 Cantacuzino, I. G., 61.
 Cantacuzino Pașcanu, Nicolae, 295.
 Cantemir, Dimitrie, 95, 96, 232, 236, 238, 281, 282, 286, 290, 295.
 Cantemir, Traian, 114, 128.
 Cantemir, V., 148.
 Caproșu, I., IV, 57, 74, 95, 109, 344, 371.
 Caragiale, I. L., 300.
 Caransebeș, 77.
 Carlovitz, 165.
 Carmen Silva, 270.
 Carol I, rege, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 265.
 Carol al II-lea, 270, 271.
 Carol al V-lea de Habsburg, 123.
 Carp, P. P., III, 245, 246, 249, 250, 265-268.
 Carp, Sevastia, 265, 267.
 Carpaciu, 92.
 Carpați, 9, 14, 18, 19, 23, 47, 48, 56, 93, 134, 144, 156, 204, 211, 243, 253, 274, 285.
 Casal, Jean-Marie, 199.
 Cașin, m-rea, 93.
 Catargiu, Daniel, 313.
 Catargiu, Em., Virgiliu, 145.
 Catargiu, Lascăr, 249.
 Caucaland, 213.
 Cavour, 237.
 Cazacu, Aurel, 98.
 Căzievici, Iacob, 217.
 Cazimir, Jan, regele, 235.
 Călimani - Harghita, 12 - 13.
 Călinescu, George, 153.
 Călugărița, biserica de lemn, 54.
 Căpitanu, Viorel, 211, 212.
 Căzan, N. G., 248.
 Cămpina, 269.
 Cămpulung Moldovenesc, 92, 93, 95-98, 107, 115, 116, 146, 276, 285, 287, 289, 291-293, 298, 300-302, 311.
 Cămpulung pe Ceremuș, 146.
 Cărciumaru, Emilia, 25.
 Cărciumaru, Marin, 8, 23-25, 28, 30.
 Cărlan, N., 169, 316.
 Cărlibaba, 117, 301.
 Ceahlău, 54, 281.
 Ceahor, satu!, 152, 153, 156, 160, 164, 168, 171.
 Ceaușu, Ștefan-Mihai, I, IV, 100, 108-111, 127-131, 144, 169, 353.
 Cehoslovacia, 254.
 Ceremuș, râul, 107, 156.
 Cerna, 282.
 Cernat, I., II, 5.
 Cernaucă, 169.
 Cernavodă, 267.
 Cernăuți, III, IV, 10, 54, 76, 91, 95, 96, 100, 101, 103-118, 120, 123-134, 142, 146-148, 150-153, 158-161, 164, 166, 167, 169-171, 173, 175-177, 184, 217, 227, 229-231, 236, 237, 253, 254, 257, 258, 279, 295, 296, 301, 302, 308, 309, 312, 313, 316, 318, 319.
 Cerniș, K. E., 24.
 Cernovodeanu, Paul, 94.
 Cetatea Albă, 65-68, 74, 76.
 Cetatea Capul Alb (Crimeea), 65.
 Chalcocondil, Laonic, 270.
 Chatzidakis, Manolis, 57.
 Chazinski, M., 235.
 Chilia, 65, 74, 316.
 China, 188.
 Chirica, D., 329.
 Chirica, V., IV, 22, 24, 28.
 Chișinău, IV, 23, 26, 28, 85, 121-123, 127, 130, 199, 255, 288, 315.
 Ciano, 271.
 Cihac, A., 274, 276, 279.
 Cihodaru, C., 74, 97.
 Ciocâltea, muntele, 92.
 Ciornoloza, 276, 279.
 Ciubăncuța, 276.
 Ciuc, 270.
 Ciuntuleac, E. Iralcie, 169.
 Ciupercă, I., IV, 371.
 Ciuperceni, satul, 269.
 Cliveti, Gh., 241, 246-248.
 Cloșca, 304.

Cluj (Cluj-Napoca), 62, 63, 79, 97, 130, 134-136, 138, 139, 141, 144, 145, 190, 211, 232, 270, 271, 278, 284, 304, 305.
 Coandă, generalul, 124.
 Cocuz, V. I., 128, 131.
 Codrescu, Th., 95, 96.
 Colbu, satul, 288.
 Colomeea, 215, 216, 224.
 Colquhoun, G. R., 247.
 Coman, M., 199.
 Comenius, pedagogul, 162.
 Comșa, E., 22-27.
 Conea, I., 285.
 Constantinescu, Al., 255, 256.
 Constantinescu, A. N., 283.
 Constantinescu, Radu, 247.
 Constantinescu, Iași-P., 45, 58, 60.
 Constantinescu-Mircești, C., 285, 287, 289, 290, 292, 293.
 Constantinopol, 56, 65, 73, 240, 244, 316.
 Copenhaga, 209.
 Cordoba, 52, 53.
 Coresi, 296.
 Corfus, Ilie, I, 110, 173-176, 178.
 Cormani, 10, 20, 21, 29, 30.
 Corovia, satul (lângă Cernăuți), 167.
 Costaforu, Gh., 240.
 Costăchel, Valeria, 98.
 Costăchescu, M., 275, 277, 279, 280.
 Costin, Miron, 96, 232, 233, 262.
 Costin, N., 44, 57, 67.

Costișa, satul, 275, 276.
 Cotmeana, 51.
 Cotos, N., 123.
 Cotroceni, 269.
 Coțmani, 107, 307.
 Cozia, mănăstirea, 233.
 Cozma, Valeria, III, 327.
 Cozmei, I., III, 320-324.
 Cracovia, 159, 163, 174, 176, 214, 234.
 Crainic, Nichifor, 271.
 Craiova, 74, 95.
 Crasna, 79, 92.
 Crăciun, Ioachim, 86.
 Creangă, I., 116, 150, 283.
 Crimeea, 52, 65, 175.
 Cristache, Ioana, 57.
 Cristescu, V., 272.
 Cristian, V., IV, 144, 248, 249, 268, 363.
 Criș, cultura, 15, 17, 26.
 Cubolta, sat, 288, 289.
 Cuciuru Mare, satul, 92, 307.
 Cuceș, Șt., 8, 23-25, 199.
 Cucu, D., 6.
 Cucuteni, cultura, I, 7-9, 11-15, 17, 23, 24, 29, 191, 192, 195-197, 199, 200, 318, 319.
 Cupca, sat, 92.
 Curinschi-Vorona, Gh., 45, 47, 49, 53-55, 58, 59, 61, 63, 64.
 Cutlumuș, mănăstirea, 215.
 Cuza, Al. I., IV, 112, 240, 241, 246-248, 318.
 Czernin, Ottokar von, 250.

D

Dacia, IV, 23, 27, 138, 142, 199, 204-211.
 Daicoviciu, C., 210, 211, 274, 279.
 Daicoviciu, H., 211.
 Dalmația, 153, 172.
 Damaschin, P., 221.
 Dan, Dimitrie, 57, 113, 154, 168, 169, 172, 217-219, 288.
 Dascălu, N., IV, 369.
 Dașchievici, A., 231, 236.
 D'Avril, Adolfe, 248.
 Dăbâca, 79.
 Dâmbovița, 269.
 Dealul Găărăului, 281.
 Dealul Troscolta, 288.

Decebal, 205, 210, 215.
 Delen, Victor, 123.
 Delta Dunării, 267, 269, 288.
 Demblin, contele, 124.
 Demciuc M. V., I, 65, 74, 237, 315.
 Densușianu, N., 283.
 Dereco, A., 62.
 Dersca, 290, 293, 294.
 Deshayes, Jean, 199.
 Diaconovici, Corneliu, 149.
 Diaconu, Paul, 232.
 Diehl, Ch., 218.
 Dimitriu, Eugen, 128.
 Dimitriu (Dimitrowicz), Porfiriu, 148, 152, 154.

- Dinu, Marin, 25.
 Dio, Cassius, 232.
 Ditrău, 13.
 Diță, V. Al., 75
 Dlujanschi, Orest, 169.
 Doboș, Filaret, 302.
 Dobrescu, I., 174.
 Dobrogea, 13, 29, 211, 290, 300, 305-306.
 Dobrovăț, biserica din, 47-49, 70, 71, 73, 76.
 Dodu, muntele, 283.
 Dolhești, 47.
 Dolheștii Mari, 46, 59.
 Donat, I., 285.
 Dörffler, Johann, 105.
 Dorobanțu, I., 74.
 Doroftei, I., 169.
 Doroteia, 289.
 Dorna, 181, 182, 291.
 Dorna Candrenilor, 116, 117, 299, 301, 302, 311.
 Dornești, 275, 276, 279.
 Doruțiu-Boilă, E., 210.
 Dositei, episcopul, 217.
 Dosoftei, mitropolitul, 67, 214, 280.
 Dragomir, T. I., 27, 28, 199.
 Dragomirna, mănăstirea, 49, 150, 153, 167, 214, 217-220, 234, 235.
 Dragoș vodă, 44, 156, 157, 233.
 Dragotă, 60.
 Drajna de Sus, 207.
 Drăganu, N., 271, 283, 285.
 Drăghiceanu, V., 69, 75.
 Drăgușeni, 191, 282.
 Drăguț, V., 46, 47, 57-61, 76.
 Drâmba, Ov., 186, 190.
 Dresda, 75.
 Drumur, G., 296.
 Duca, C-tin, 92.
 Duca, G. I., 129, 242, 245, 246, 248-250, 269.
 Dudești, cultura, 26.
 Dujcev, J., 74.
 Dukas, Georgios, 270.
 Dumitrescu, Vl., 24, 25, 196, 198.
 Dunărea, 117, 142, 144, 159, 186, 205-207, 209, 211, 213, 241, 243, 248, 271.

E

- Eberwein, Albert, 106.
 Eckhardt, tipograful, 171.
 Eckhardt, Peter, 107.
 Editura Academiei, IV.
 Editura Humanitas, IV.
 Editura Museion, III.
 Editura Sincron, IV.
 Editura Universitas (Chișinău), IV.
 Editura Universității "Al. I. Cuza", Iași, IV.
 Efrem, episcopul, 215, 218.
 Eftimie, mitropolitul, 78, 79.
 Egipt, 51.
 Ehedy, Friedrich, 107.
 Einfeld, geologul, 181.
 Eliade, Mircea, 135, 144, 193, 199.
 Eliade, Rădulescu, I., 160.
 Elian, Titu, 57.
 Emandi, I. Emil, 44, 57, 60, 109-111.
 Eminescu, M., 150, 153, 161, 166, 168, 170-172, 183, 184.
 Emmanuel de Martonne, 303.
 Empedocles din Agrigent, 192, 194.
 Enghel, 232.
 Englert, Georg, 105.
 Enisei, 186.
 Enzenberg, Carol, 102, 226, 229.
 Ertz, Martin, 103.
 Etzdorf, contele, 124.
 Eugeniu de Savoia, 81.
 Europa, 22, 26, 56, 57, 63, 64, 74, 100, 115, 133, 134, 141, 142, 145, 146, 158, 175, 183, 185-188, 205, 239-243, 245-247, 249, 251, 252, 271, 303, 314.
 Eutropius, 232.
 Evseev, Ivan, 199.

F

Falcău, satul, 311.
 Făgăraș, 77, 78, 82, 280.
 Fărăoani, satul, 92.
 Feiger, maistru, 106.
 Feistmantel, R., 182, 184.
 Felbiger, pedagogul, 162.
 Feleac, 80.
 Ferdinand, Francisc, 117.
 Ferdinand I, regele, 124-126, 253, 254, 308.
 Ferrara, 73.
 Fichte, Gottlieb, Johann, 122.
 Filimon, P., 85.
 Filipescu, N., 112.
 .Fleischer, J., 231, 236.
 Flondor, Iancu, II, 112, 124-126, 252--258.
 Flondor, Nicu, 124.
 Flondor, Tudor, 148.
 Florența, 73.
 Florescu, A., 28.

Florescu, I. G., 127, 131.
 Florescu, Radu, 199, 210-212.
 Focșani, 96.
 Fondul bisericesc ortodox din Bucovina, III, 118, 146, 152, 158, 165, 230, 307-312.
 Forbes, Nevill, 247.
 Foslâzade Ali, 91.
 Frankfurt, 271, 279.
 Franț Iosif, împăratul, 295.
 Franța, 120, 233, 248.
 Frasin, 275.
 Frătăuți, 92, 307.
 Frătăuții Noi, 275.
 Frătăuții Vechi, 173.
 Frazer, George, James, 199.
 Frunteș Ion, stolnicul, 275.
 Führer, Joseph, 106.
 Fundația culturală a Bucovinei, I, III, 6.
 Fundația europeană J. C. Drăgan, 64.
 Fundu Herței, 276.

G

Gabardi, 156.
 Gabriel Bethlen, 82.
 Gaivoron, 20, 22, 29, 30.
 Galata, 48.
 Galați, 130, 198.
 Galiția, 52, 101, 104, 122, 134, 147, 149, 151, 155-157, 159, 161, 167, 219, 226, 229, 309.
 Gane, C-tin, 265, 268.
 Garibaldi, G., 239.
 Găină, V., 167, 170-172.
 Gârcina, mănăstirea, 92.
 Gege, Andreas, 106.
 Gengis-Han, 188, 189.
 Geoagiu, 80.
 Georgescu, Vlad, 250.
 Georgia, 50.
 Germania, 77, 101, 114, 233, 241, 250, 271, 313.
 Gebhardi, 232.
 Ghelasie, Eftimie, 215, 222.
 Ghelăiești (Neamț), 199.
 Gherasim, Oreste, 57.
 Gherasim, Timuș Piteșteanul, episcopul, 296.

Gewölb, Abraham, 105.
 Ghibănescu, Gh., 279, 280.
 Ghibu, Onisifor, 119, 121, 130.
 Ghica, Al., 174.
 Ghica, Matei, 94.
 Ghica, Scarlat, 91, 96, 316.
 Ghika-Budești, N., 50, 51, 59, 62.
 Ghitta, Ovidiu, 81, 85.
 Gigurtu, I., 270.
 Giuglea, G., 95.
 Giulea, 46.
 Giulești, 15.
 Giulești-Suceava, 45, 46, 59.
 Giumalău, 281, 288, 289.
 Giurcă, G., III, 298.
 Giurescu, C. C., 74, 88, 95, 135, 144, 173, 175, 176, 212, 272.
 Giurgeni, m-rea, 95, 96, 98.
 Giurgești, 14, 198.
 Glina, cultura, 28.
 Gnațișin, 31'3.
 Goldiș, V., 112.

Goga, O., 112, 119, 121, 123, 300.
 Goraș, V. I., 171, 230.
 Görlitz, 231.
 Gorovei, S. Șt., 57, 67, 315.
 Görtangră, 189.
 Gostar, N., 24, 205, 210-212.
 Gotha, 108.
 Grădini, 195.
 Grămadă, I., 113, 117, 119.
 Grămadă, N., 290, 293.
 Grecescu, C-tin, 247.
 Greci, 13.
 Grecia, 192, 247, 271.
 Grecov, D. B., 187, 190.
 Grecu, V., II, 5, 270, 273.
 Grecu, Viorel, 128, 237.
 Gregorian, M., 283.
 Grenovka, 22, 30.

Gretz, Karl, 106.
 Gridan, T., 23-25.
 Grigore al III-lea Ghica, 93, 295.
 Grigoraș, N., 46, 57, 59, 88, 95, 96.
 Grigorovici, Alois, 296.
 Grigoroviță, Mircea, 170.
 Grigorovitza, Em., 110, 111, 275, 288.
 Grousset, René, 190.
 Grumăzești (Neamț), 46.
 Guboglu, M., 96.
 Gumelnița, cultura, 16, 18, 22.
 Gura-Humorului, 101, 107, 108.
 Gura Râului, 281.
 Gurghiu, 13.
 Gutâi, 134.
 Gütter, Tiberius, 196.
 Gyulai, M., 82.

H

Hacman Eugen, episcopul, 152, 160, 165, 166, 295.
 Hacman, Ilarion, 152.
 Hacman, Maximilian, 124.
 Hadrian, împăratul, 208-213.
 Hagenmeister, Fr., 105.
 Halici, 234.
 Halippa, Pantelimon, 112.
 Hammer, J. von, 232.
 Hangu, 93, 97, 182.
 Hanick, Johann, 103, 106.
 Harmianz, 271.
 Harting, L. G., 182, 184.
 Hasnașenii Mari, 289.
 Hasnașenii Mici, 289.
 Hăbășești, 11-13, 24, 25.
 Henry, Paul, 46, 51-59, 61-64, 76.
 Herescul, Dositei, 71.
 Herodot, 149.
 Herseni, Traian, 285.
 Himalaia, 275.
 Himmel, Heinrich, 158.
 Hmelnitki, Timuș, 235.
 Hodoș, Nerva, 230.

Hogarth, G. D., 247.
 Hoinic, Mircea, 296.
 Honterus, I., 86.
 Horaț, II, 274-278, 283.
 Horăieștești, 276.
 Hotin, 122, 123, 216, 221, 222, 226, 253.
 Horedt, Kurt, 22.
 Horodnicul de Sus, 54.
 Hoyos, diplomatul, 241.
 Hrabova, moșia, 152.
 Hrișcă, V. Mircea, 297.
 Humor, mănăstirea, 47, 48, 60.
 Hunedoara, 77, 231.
 Hurmuzachi, Alecu, 148, 161.
 Hurmuzachi, C-tin, 148.
 Hurmuzachi, Doxachi, 148.
 Hurmuzachi, Eudoxiu, 98, 109, 161, 219, 238.
 Hurmuzachi, familia, 148, 149, 152, 165, 169, 296.
 Hurmuzachi, Gh., 148, 161, 308.
 Hurmuzachi, Natalia, 296.
 Huși, 120, 130, 232.
 Huțul, F. A., 24.
 Huțu, Cătălin, III, 307.
 Hvoico, V. V., 192.

I

- lablonowski, S., 235.
 Iacob, Gh., II, 239, 248-250, 265, 268, 363.
 Iacob, Heraclid-Despotul, 234.
 Iacobenii, 311.
 Iacobescu, M., I, II, III, IV, 5, 109, 128, 129, 144, 146, 169-172, 225, 312, 314, 316, 328, 358, 368, 370.
 Iacobești, 275.
 Iacubovskii, I. A., 187, 190.
 Iakubovskii, I. V., 24.
 Ianovici, Eusebiu, 119.
 Ianovici, V., 152, 161.
 Iași, III, IV, 23, 24, 75, 76, 95, 104, 120-124, 129, 144, 145, 181, 183, 184, 195, 198, 200, 211, 217, 230, 236, 240, 241, 248-250, 265, 267, 268, 274, 279, 280, 283, 293, 315, 318.
 Ichim, Radu, 312.
 Ieremia Movilă, 49, 214-216, 218-220.
 Ieremievi, Beraru, 169.
 Ieremievi, Gavril, 231, 236.
 Ignat, Mircea, 204, 212, 318.
 Ilieșu, Iustin, 280.
 Ilișești, 307.
 Inculeț, I., 112.
 Ioan de Prislop, mitropolitul, 78.
 Ionescu, Gr., 45, 46, 49, 53-55, 57-64.
 Ionescu, Serafim, 281, 283.
 Ionescu, Tache, 112, 244, 245.
 Ionesi, L., 23-25.
 Ioneț, Samuil, 300-302.
 Ioniță, I., 211-213.
 Iordache, Anastasie, 250.
 Iordache, Gh., 95-98.
 Iordan, Iorgu, 277, 280, 283.
 Iorga, IV, 56-59, 61-64, 70, 74, 75, 77-80, 81, 84, 94, 96-98, 112-114, 119-121, 128-130, 168, 172, 173, 175, 177-179, 183, 190, 218, 239, 244, 245, 247, 248, 250, 255-257, 259-264, 271, 272, 281, 298, 299.
 Iosep, I., II, 97, 285, 293.
 Iosif al II-lea, împăratul, 100.
 Iosif, Șt. O., 300.
 Irimescu, Gavril, 109.
 Israel, 219, 319.
 Isopescu, D-tru, 161.
 Istrati, Corneliu, 97.
 Italia, 56, 69, 271.
 Ițcani (Suceava), 104, 107, 267.
 Ițcanii Vechi, 106.
 Ivanciu, Hagi, 71.
 Ivănescu, D-tru, 248.

J

- Jerphanion, E., 75.
 Jijia, 276, 291.
 Jitomir, 10.
 Jucica (Bucovina), 101.
 Jula, N., 283.

K

- Kaindl, Anton, 107.
 Kaindl, Fr. Raimund, 108-111.
 Kalenic, biserica, 51.
 Kalinderu, I., 296.
 Keleza, Miroslav, 75.
 Kendi, Al., 80.
 Keneth, Johnstone, 240, 247.
 Kerci, 65, 67.
 Kiak, Taras, 313.
 Kiev, 23, 24, 65, 74, 214, 220.
 Kish, G., 213.

Kogălniceanu, M., 57, 75, 97, 141-143, 232, 245, 246, 296.
 Kolomișcina, 10, 14.
 Komarov, 10.
 König, Franz, 106.
 Koriotovici, G., 233.
 Korner, fabrica lui, 106.
 Korobkova, T. G., 6, 8, 23.

Kostășin, Stephan, 313.
 Kotigosko, G. V., 212.
 Kozak, A. E., 75, 218.
 Kraus, G., 232.
 Krusevac, biserica, 51.
 Kunder, Johann, 231.
 Küntz, Otto, 209.
 Kwiatkowski, Andrei, 149, 150.

L

Lancrăm, 80.
 Löffelmann, J., 103.
 Lapedatu, Al. I., 59, 121, 133, 134, 138, 141, 142, 143, 145.
 Larga-Jijia, 17-19, 29, 30.
 Lațcu vodă, 58.
 Laurian, 274, 276, 279.
 Lazarev, N., 75, 94.
 Lazăr, M., I, 87, 94, 95, 97, 109, 316.
 Lăzărescu, Emil, 61.
 Leibock-Georg, J., 182, 184.
 Leipzig, 184, 192.
 Leitz, Bartholomeus, 106.
 Lena, 186.
 Lencăuți, 20, 21, 22.
 Leningrad, 22, 23, 192, 219.
 Leopold al II-lea (1790-1792), 229.
 Letzfalva (Letfalău), 84.
 Liciu, P., 116.

Liebllich, W., 103.
 Likhardus, J., 22.
 Lizel, geologul, 181.
 Loges, Fr., 107.
 Loghin, C-tin, 154, 170, 257.
 Londra, 248.
 Losard (Lușârdea), 80, 82.
 Luca, G., 192.
 Luca de Buzău, episcopul, 78.
 Lucaciu, V., 112, 119, 120, 306.
 Luchian, Dragoș, 111.
 Lujeni, biserica din (ținutul Cernăuți), 46, 47, 54.
 Luka Vrublevețkaia, 20-22, 28-30.
 Lupaș, I., 113, 133, 134, 138, 140, 141, 145, 271.
 Luția, Aspazia, 131.
 Luția, O., 75, 76.
 Lwow (Lemberg), 62, 104, 107, 110, 147, 151, 157, 160, 161, 214-219, 232-234, 338, 339.

M

Macedonia, 50, 51, 219.
 Macrea, M., 211.
 Maior, Liviu, IV, 113, 128, 366.
 Maior, P., 304.
 Maiorescu, Titu, 245, 249.
 Manciuira, 248.
 Mandiceschi, Eusebiu, 148, 296.
 Maniu, Iuliu, 112, 255, 256.
 Manoilescu, M., 257, 271.
 Mansuelli, A. G., 22.
 Maramureș, 270, 276.

Marcu, Al., 272.
 Marcu de la Efes, mitropolitul, 73.
 Marcu, Traian, 276.
 Marea Baltică, 253.
 Marea Caspică, 185, 186.
 Marea Neagră, 73, 144, 190, 253.
 Mareci Harieta, III, 306.
 Margareata, soția lui Al. cel Bun, 46.
 Marghiloman, Al., 249.
 Maria Tereza, 100.
 Marian, Fl. S., 74, 75, 113, 128, 148, 280.

- Marinescu-Bîlcu, Silvia, 8, 16, 23-30.
 Marinescu, G., 129, 247.
 Markevici, I. V., 8, 19, 23, 26-28, 199.
 Marmeliuc, D., 119, 123, 296.
 Masichievici, Puia, 296.
 Matei Corvin, 79.
 Matei, Mircea D., III, 50, 60, 315, 338-341.
 Mavrocordat, C-tin, 93, 97, 98.
 Mavrocordat, N., 98, 295.
 Maxim, M., 95.
 Maximilian, arhiducele, 83.
 Mazilu, R. D., 74.
 Mănăstioara, 274, 277, 279.
 Mănăstireanu, V., 283.
 Mărgineanu, Maria, 316.
 Mehmed Ali, Mustafa, 190.
 Melchisedec, episcopul, 218, 232.
 Messembria, 50, 62.
 Meteș, Șt., 79, 81, 85, 86, 97, 285.
 Metternich, cancelarul, 147, 160.
 Miclea, I., 198, 217, 218.
 Miculi, Carol, 148, 295.
 Miculi, Enrich, 295.
 Miculi, Iacob, 295.
 Micu, Samuil, 304.
 Miera, m-rea 91, 96.
 Mieszkowski, J., 235.
 Mihai, C-tin, 198-200.
 Mihai Viteazul, I, 77-86, 140, 173, 234, 304, 306.
 Mihalache, I., 255.
 Mihalic de Hodocin, Carol, II, 179-184.
 Mihoveni, 191, 193, 194.
 Milcovia, episcopia, 157.
 Miles, Mathias, 232, 233, 237.
 Milet, 43.
 Milișăuți, 52.
 Mirăuți, 50, 62, 65, 70, 234.
 Miron Barnovschi, 68, 70, 76.
 Miron Gh. V., 109, 131, 170.
 Mironescu, VI., 113, 114.
 Mitoc, 10, 276.
 Mitocul Dragomirnei, 149-151, 154, 270, 275.
 Mitric, Olimpia, II, III, 214, 342.
 Mitrany, David, 247.
 Moesia Inferior, 205-210, 212, 213.
 Moesia Superior, 205, 213.
 Moiseev, C. I., 325, 326.
 Moldova, I, 10-12, 15, 18, 23, 26, 43-46, 51-53, 53-75, 77, 83-87, 91-104, 106, 108, 109, 112, 115, 119-123, 126, 135, 141, 143, 146, 149, 152, 153, 156, 157, 159, 160, 162, 165, 174, 179-182, 184, 192, 197-199, 204, 206, 208-213, 216, 218-237, 254, 268, 276, 277, 280, 283, 285, 287-291, 295, 296, 307, 309, 316-318.
 Moldovița, mănăstirea, 47, 48, 60, 61, 67, 92, 214-218, 221, 222.
 Monah, Dan, III, 23, 192, 329.
 Monoranu, Octav, 315.
 Montesquieu, 174.
 Morariu Aurel, 150.
 Morariu, C-tin, 113, 148, 149, 156, 158, 169-172.
 Morariu, Lecca, 113, 296.
 Morariu, Luca, 57, 149, 150, 169.
 Morariu, Victor, 133, 149, 150.
 Moraru-Lupu, Octavia, 169.
 Moroșanu, G., 6, 276, 278, 280.
 Moscova, 59, 175, 194, 214, 219, 220.
 Massim, 274, 276, 279.
 Movilă, Gh., 72, 214, 215, 217.
 Movilă, Simion, 175, 214, 219.
 Movșa, G. T., 24, 25.
 München, 106, 108, 109, 249, 269.
 Muntele Athos, 50, 51, 215.
 Muraru, Adrian, 8, 23-25, 28, 30.
 Mutihac, V., 23-25.
 Muzicescu, Ana-Maria, 57, 75, 218.

N

- Nandriș, Gr., 62, 76, 257.
 Napoleon, Bonaparte, 175, 186.
 Naprogyi, Dimitrie, episcopul, 84.
 Nădejde, Ioan, 95.
 Nădejde-Gesicante, Amelia, 95.
 Năsăud, 270, 271, 276, 291.
 Năstase, D., 45, 55, 60, 61, 63, 64.
 Năsturel, S. P., 67, 74.
 Neagoe, Manole, 190.
 Neagoe, Stelian, IV, 127, 130, 145, 249, 258, 355.
 Neagoslav, preotul, 83.
 Neagra, satul, 182.

Neamț, m-rea, 54, 61, 92, 217.
 Neamț, orașul, 48, 199, 212, 275.
 Neamț, ținut, 54, 76, 91.
 Neamțu, Costin, 297.
 Negostina, 275, 277.
 Negrișoara, 182.
 Negură, G.I., 57.
 Negură, Ionel, 110, 296.
 Neroș, Gavril, 82.
 Nestor, cronică lui, 232.
 Nestor, I., 212.
 Netea. V., 129, 130.
 Netta, Gheron, 108.
 Netezi, satul, 46, 48, 59.
 Neumann, Ambros, 106.
 New York, 218.
 Nicodim, 50.
 Nicolae, Octavian, 144.
 Nicolae Pătrașcu, 83.

Nicolăescu-Plopșor, S., 22.
 Nicolescu, Corina, 50, 60, 61, 75, 217, 218.
 Niculiță, T. I., 211.
 Nihoreni, 275.
 Nimigeanu, G., 296.
 Nipru, 9, 10, 13, 191.
 Nisioiu, Dragoș, 276.
 Nistor, I., II, III, IV, 5, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 144, 148, 150, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 252, 254, 255, 257, 258, 300, 301, 312.
 Nistor, Octavian, 199.
 Nistru (Tyras), 10, 13, 20, 23, 29, 65, 91, 134, 144, 156, 197, 206, 281, 286, 288, 289, 290, 292, 315, 353, 355.
 Nițu, A., 198, 199.
 Novicov, ambasadorul, 240.
 Novisad, 57.

O

Oană de la Tulova, vornicul, 47, 48, 60.
 Oaș, 13.
 Obcina Bucovinei, 291, 292, 293.
 Obcina Feredeului, 288.
 Obcina Mare, 288, 310.
 Obi, 186.
 Ocna Sibiu, 82.
 Odessa, 65, 121, 253.
 Odorhei, 270.
 Oituz, 207.
 Ojevo (Cernăuți), 10, 22, 30.
 Okopî, 17, 18, 19, 29, 30.
 Olaru, Dragoș, 129.
 Olbya, 206.

Oltardinus, cronicarul, 232.
 Oltenia, 60, 212, 283.
 Onciul, Aurel, 124.
 Onciul, D., 119, 133, 135, 138, 145, 158, 230, 296.
 Opreanu, S., 285, 291.
 Oprescu, G., 58, 59. Opreș, I., 145.
 Oradea, 305.
 Orașu Nou (Satu-Mare), 13.
 Orhei, 46, 287, 288, 292.
 Orlea, 23.
 Ornea, Z., 268.
 Otea, Angela, 25.
 Oțetea, Andrei, 174.
 Oxford, 23.

P

Panaitescu, P. P., 74, 75, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 98, 237, 238, 272, 280.
 Pannonia, 211.
 Panu, Gh., 244.
 Papacostea, Șerban, 84.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, 183.
 Papiu-Illarian, Al., 296.
 Parincea (Bacău), 191.
 Paris, 22, 43, 53, 58, 59, 62, 63, 75, 84, 95, 108, 119, 130, 173, 176, 193, 209, 218, 240, 241, 249,

261.
Pascu, Șt., 130, 131, 190, 280.
Passek, S. T., 23, 24, 192.
Pașca, Șt., 283.
Pavelescu, Cincinat, 113.
Pavelescu, E., 96, 109.
Paveliuc, Simona, III, 204.
Paul, Iulian, IV, 333, 335.
Pavel, Teodor, 248.
Păcățianu, V.T., 80.
Păcurariu, Dumitru, 169.
Păcurariu, Mircea, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 86.
Păltinoasa, 290.
Părăul Climăuțului, 275.
Părăul Rusului, 275.
Pătrăuți, 51, 52, 310, 311.
Păunaș, , 170.
Păunescu, Al., 8, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30.
Pângărați, m-rea, 92, 182.
Pânzaru, I., 169.
Pârvan, Vasile, 113, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 144, 145, 205, 206, 210, 211, 212, 213.
Peleșcișin, A. N., 24.
Penelea, Georgeta, 250.
Penjak, I., 5, 24.
Perestetov, Ioan, 73.
Persia, 66.
Pestalozzi, pedagogul, 165.
Perșani, 13.
Peter, Joseph, 105.
Petersburg, 217, 218, 236, 240, 248.
Petolescu, C., 212.
Petre, Șt., 57.
Petrescu, M., 199.
Petrescu-Dâmbovița, M., 24.
Petrești, cultura, IV.
Petrino, N., 295.
Petrovici, Dan, Emilian, 127.
Petrowicz, G., 74.
Petru Aron, 236.
Petru I (Mușatinul), 45, 46, 47, 50, 233.
Petru Rareș, 48, 49, 61, 73, 239, 262.
Petru Șchiopul, 70, 234.
Petroviceanu, gen., 272.
Petrușevici, S. A., 218.
Pfalz, 101.
Pherekyde, M., 255.
Piatra Neamț, 53, 93, 117, 182, 198, 207.
Piatra Țibăului, 292.
Pieporus, regele, 209.
Pietrele Doamnei (Rarău), 281, 283.
Pintescu Florin, II, III, IV, 77, 252, 316, 318, 343, 362.
Pippidi, Andrei, 81.
Piroboridava, 206, 208, 211.
Piru, Al., 75.
Platon, filosoful, 192, 193.
Platon, Gh., IV, 174, 246, 247, 248, 363.
Poceacov, loc., 219.
Podei (Tg. Ocna), 13.
Podlacha, Wladislaw, 51, 62, 76.
Pogonat, Tatiana, 76.
Poiana Ițcani, 288.
Poiana Mănăilor, 288.
Poiana Sibiului, 290.
Poiana Stampei, 311.
Poiana Vlădichii (Iași), 67.
Pojorâta, 288.
Pola, 113.
Polek, Johann, 230, 287, 288.
Polonia, 46, 52, 67, 71, 81, 100, 119, 149, 175, 176, 186, 232, 233, 234, 235, 237, 238.
Pomârla (Botoșani), 276.
Ponciuc, Oleg, 313.
Poni (Suceava), 105.
Pop-Reteganul. Ion, 162.
Popa Corina, 60.
Popa-Lisseanu, G., 213.
Popescu, I. A., 74.
Popescu-David, 213.
Popescu-Sireteanu, Ion, III, 274, 281.
Popescu-Vâlcea, 6, 218, 219.
Popovici, George (Robeanu, Teodor, pseudonim), 256, 253.
Popovici, Omilian, 124.
Popovici, Rodica, 315.
Popovici, V., 123.
Porfireanu, Emma, III, IV, 328, 373.
Porfirogenetul, C-tin al VII-lea, 232, 270.
Porțile de Fier, 186.
Porumb, Marius, 86.
Porumbescu, Ciprian, 148, 150, 167, 169.
Porumbescu, Iacelie, 148, 150, 169.
Poseu, 233.
Potocki, hatmanul, 235.
Praga, 24, 83.
Prăjescu, Teodor, boierul, 90.
Precucuteni, cultura, II, 7, 8, 9, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30.
Prelipceanu, Raveica, 296.
Pressburg, 235, 238.
Prislop, 80.

Probota, 47, 48, 49, 61, 316.
 Procopovici, Alecu, 116.
 Prodan, D., 280.
 Prokopowitsch, Erik, 230.
 Prundul Bârgăului, 301.
 Prundul Rodna, 301.
 Prusia, 231, 245.
 Prut, 10, 22, 29, 118, 124, 209, 211, 216, 221, 236, 243, 285, 286, 287, 290, 291, 293, 315.
 Przemyśl, castelul, 234.
 Ptolemeu, II, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,

211, 213.
 Puig I Cadafalch, J., 56, 64.
 Pumnul, Aron, 148, 153, 154, 161, 170, 295.
 Pușcariu, frații, 80.
 Pușcariu, Sextil, 113, 114, 115, 116, 117, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 281.
 Pușcașu, Maria-Voica, 316.
 Pușcașu, N. N., 61.
 Putinești, 21.
 Putna, 47, 48, 54, 57, 59, 60, 61, 68, 69, 75, 91, 92, 95, 96, 07, 167, 219, 295, 310, 311.

R

Racoce Teodor, 147.
 Racoșu de Jos, 13.
 Racoviță, M., domnitorul, 92.
 Radojic, Sw., 57.
 Radu, Zugravul, 83.
 Radziwill, 233, 234, 237.
 Rainald, 156.
 Rarău, 281, 282, 283, 289, 292.
 Ratoș (lângă Siret), 275.
 Ravenna, 56.
 Răcățiu, 212.
 Rădăuți, 44, 45, 58, 106, 107, 111, 116, 158, 173, 214, 215, 217, 218, 227, 276, 290, 302.
 Rădăuți-Prut, 10.
 Rădulescu, Al., 50, 212, 315.
 Rădulescu, Venera, 314.
 Rădulescu-Motru, C-tin., 239, 247.
 Rădulescu-Zonner, Șerban, 247, 298.
 Râpciuni (Neamț), 54.
 Răutu, râul, 288.
 Războieni (Neamț), 49, 53.
 Râmeți, 82.
 Râmnic, 46, 217.
 Râșca, m-rea, 92, 217.
 Rei, Valerion, 296.
 Reli, Simion, 171, 184.
 Republica Kazahă, 186.
 Republica Kirghiză, 186.
 Republica Moldova, III, 315, 325.
 Republica Tadjică, 186.
 Republica Turkmenă, 186.
 Republica Uzbekă, 186.
 Reusen, 49, 63.
 Revesz, Imre, 85.

Rezachevici, C-tin, 76.
 Rezuș, P., 74.
 Ribbentrop, 278.
 Riedel, Michael, 106.
 Ringail, Ana (soția lui Alex. cel Bun), 73, 76.
 Rîbakov, A. V., 199.
 Rîpiceni, 10, 22.
 Rodna, 14, 236, 280, 290.
 Rodna-Inău, 301.
 Rogla (Ardeal), 217.
 Roma, 81, 136, 157, 185, 209, 210.
 Roman (loc.), 49, 75, 91, 267.
 Roman I, 67.
 Românești, 275.
 România, 149, 150, 161, 168, 174, 177, 178, 183, 199, 210, 211, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 258, 261, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 279, 284, 293, 298, 299, 308, 313, 319.
 Romstorfer, Karl, 50, 52, 54, 55, 58, 61, 62, 63.
 Rosetti, Al., 95.
 Roșca, Grigorie, mitropolitul, 72.
 Roșia (Bucovina), 101.
 Roșianu, ministrul, 272.
 Rousseau, J. J., 174.
 Rotică Gavril, 113, 298.
 Rotunda, 301.
 Ruda (Suceava), 275.
 Rudenica, biserica, 51.
 Ruginoasa, 290.
 Rusia, 50, 52, 56, 104, 107, 120, 124, 157, 175, 185, 225, 240, 241, 248.
 Rusu, N. Dorina, 129.
 Rusu, Dragoș, 296.
 Rusu, Gr., 276.

Russo, Alecu, 179, 183.
 Russu, D. D., 205, 210, 211.

Russu, V., IV, 249, 363.

S

Sabatinovka, cultura , 20, 21, 22, 29, 30.
 Sacerdoțeanu, Aurelian, 176.
 Sachelarie, Ovidiu, 88, 95.
 Sadova, 288.
 Sadoveanu, M., 300.
 Saghin, Șt., 167.
 Samarra, 197.
 Sanie, S., 211.
 Sarmația, 205, 211.
 Sas Vodă, 47.
 Satco, Emil, III, 169, 295.
 Satu-Mare, 270.
 Sauciuc-Săveanu, Teofil, 257.
 Sasca, 278.
 Sava, V. Aurel, 96.
 Savu, Gh. Al., 249.
 Săhleanu, Victor, 296.
 Sălaj, 270, 274.
 Săliște, 290.
 Sârghie, I. D., 325, 326.
 Sângeorz, 276.
 Sâr-Daria, 186.
 Sbiera, I. Gh., III, 148, 149, 155, 161, 165, 168, 170, 172, 230, 274, 295, 296.
 Schlossman, A., 105.
 Schmidt, Hubert, 191, 192.
 Schmidt, W., III, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238.
 Schuller, Andress, 106.
 Schuller, Christophor, 106.
 Schütte, Gudmund, 209.
 Scorțeanu, Șt., 59.
 Scraba, D. G., 231, 236.
 Scriban, A., 274, 279.
 Scurtu, I., 249.
 Secul, m-rea, 92.
 Selenga, loc., 186.
 Sentupery J., diplomatul, 242, 249.
 Serbia, 50, 51, 56, 62, 215, 219, 2547, 248, 296.
 Serghie, episcopul, 81, 85.
 Seyffart, W., 213.
 Sf. Ambrozie, 185.
 Sf. Dumitru, 286.

Sf. Gheorghe, 286.
 Sf. Filofteia, 68, 74.
 Sf. Ilie, loc., 106.
 Sf. Ioan Cassian, 222.
 Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, II, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 221, 222, 223.
 Sf. Ioan Scărarul (Sinaitul), 222.
 Sf. Onufrie, loc., 307.
 Sf. Sava, m-rea, 95, 96, 97.
 Sf. Simion din Zadar, 68.
 Sf. Sossima, 68.
 Siberia, 314.
 Sibiu, 80, 82, 85, 86, 115, 231, 232, 234, 237, 272, 282, 305.
 Siliște, 195, 200.
 Silvaș, 79.
 Silvestru, Moraru-Andreievici, II, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171.
 Sima, Horia, 273.
 Simonescu, Dan, 145.
 Sinai, m-rea, 215.
 Sinope, 74.
 Sinaia, 243, 246.
 Sion, G., 296.
 Siret, 46, 47, 51, 55, 56, 101, 103, 105, 110, 124, 215, 274, 275, 277, 286, 287, 293.
 Siret, râul, 91, 100, 206, 207, 208, 209, 211, 213.
 Siria, 51, 56.
 Sirli, A., 75.
 Skarga, Petre, (prelat iezuit), 81.
 Slatina, m-rea, 49, 92, 216, 221.
 Slobozia Pruncului, 275.
 Sobieski, J., 67, 76, 235.
 Sofia, 26, 67, 74.
 Solca, m-rea, 49, 54, 92, 107, loc., 216, 223, 310, 311.
 Solcanu, I. Ion, II, 43, 47, 57, 60, 61, 76.
 Solnoc, 79.
 Solomon, A. C., 325, 326.
 Someș, 270.
 Someșan, Laurian, 291.

- Sombart, W., 102, 108, 109.
 Soroca, 288.
 Sorochin, I. V., 8, 23, 25.
 Soveja, 93.
 Smirnov, A. F., 59.
 Spânu, M., 57.
 Spinei, V., 74, 285.
 Spiridon, episcopul, 78, 79.
 Sphrantzes, 270.
 Stahl, H. H., 95.
 Stamate, C., 231, 236.
 Stan, Valeriu, 247.
 Starîi Caracușani (Ucraina), 197.
 S. U. A., 104.
 Stânca Doamnei, 196, 199.
 Stânca Ștefănești, 196, 198, 199, 200.
 Stâncăuți, 275.
 Stefanelli, T. V., 98, 113, 116, 118, 123, 148, 285, 287, 292, 293.
 Stieber, parohul, 107.
 Stinghe, Styerie, 86.
 Stoicani-Aldeni-Bolgrad, cultura, 18, 21, 22, 27, 199.
 Stoicescu, N., 57, 58, 88, 95, 112, 127, 128.
 Stoide, A. C-tin, IV.
 Stoide, A. C., 344.
 Stolzer, Franz, 105.
 Storojineț, 107, 124, 252, 254, 255, 257.
 Strabon, 156, 211.
 Straja (Suceava), 54, 310, 311.
 Strigowsky, Joseph, 53.
 Stribowski, cronicarul, 232.
 Stroineț, 221.
 Strunga, 290.
 Studenița (raionul Kamenț-Podolsk), 10.
 Sturdza, Al., 295.
 Sturdza, D. A., 245.
 Sturdza, Mihail, domnitorul, 174, 179, 296.
 Sturdza-Bârlădeanu, Alecu, 295.
 Suceava, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 128, 146, 150, 151, 157, 162, 169, 171, 172, 173, 178, 191, 192, 193, 212, 214, 218, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 270, 274, 275, 276, 282, 287, 290, 293, 296, 301, 305, 309, 310, 313, 315, 316, 318, 325, 328.
 Sucevița, m-rea, II, 47, 48, 49, 70, 71, 73, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 288, 311, 316.
 Suha, 289.
 Suhad, 289.
 Sulică, N, 82, 86.
 Sulzer, I. F., 233, 237.
 Susa, 197.
 Svešnikov, K. I., 24.
 Szamosközy, Istvan, 84, 86.
 Szekely, Magdalena, Maria, 315.
 Szekely, Mihai, 84.

Ș

- Șadurschi, Paul, 199.
 Șaguna, Andrei, 167.
 Șaru Dornei, 117.
 Șchei, 83.
 Șendrea, portarul, 46.
 Șerban, C-tin, II, III, IV, 173, 231, 237, 270, 316, 317, 341, 352, 354.
 Șerbănescu, N., 85.
 Șieu-Mărgineanu, 276.
 Șimanschi, Leon, 61.
 Șincai, Gh., 232, 304.
 Șipote Suceava), 48.
 Șlapac, Mariana, 315.
 Șomcuța Mare (Maramureș), 276.
 Șomuzul Mare, 60, 275.
 Ștefan cel Mare, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 64, 70, 72, 75, 76, 83, 84, 97, 121, 231, 234, 236, 238, 279, 316, 318, 325.
 Ștefan Petriceicu, 279.
 Ștefan Tomșa al II-lea, 49, 219, 234, 263.
 Ștefanovici, Olga, 315.
 Ștefănescu, I. D., 52, 53, 59, 62, 63, 75, 218.
 Ștefănești, 10.
 Ștefăniță vodă, 65, 234.
 Ștefureac, I., 301.
 Știbor, voievodul, 236.
 Șuțu, G., 295.

T

- Tacitus, 232.
 Tafrali, O., 47, 59, 71, 75, 218.
 Talpă, Andrieș, 216.
 Tamasidava, 206, 208, 211.
 Tamerlan, 190.
 Tanasachi, M., 24.
 Tarangul, Erast, 296.
 Tarnovețchi, Darie, 76.
 Tazlău, m-rea, 92, 181, 182.
 Tăsluianu, 122, 123.
 Tătaru, Tătarca (dealuri, Suceava), 289.
 Tătăruși, 282.
 Tăutu, logofătul, 54, 59, 60, 74.
 Târgoviște, 78, 79, 83.
 Târgu-Frumos, II, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 30, 195, 198, 199, 200, 318, 319.
 Târgușorul Vechi, 207.
 Târpești, 8, 21, 22, 23, 30.
 Telimon, M., 275, 279.
 Tell-Arpacije, 197.
 Tell-Halaf, 197.
 Teodoru, Rada, 59.
 Teofil de Râmnic, episcopul, 78.
 Tesalia, 134.
 Tg. de Floci, 83.
 Tg. Mureș, 25, 86.
 Tg. Ocna, 136.
 Tg. Trotuș, 44, 45, 82.
 Thalesdorf, 117.
 Theodorescu, Răzvan, 46, 51, 62, 74, 76.
 Tibal, André, 243.
 Tibiscum, 210.
 Tihuța, 303.
 Tiktin, H, 274, 279, 281, 283.
 Tilich, Carl, 106.
 Timișoara, 199, 248, 270, 305, 315.
 Timofte, M., 243.
 Timošciuc, O. B., 24.
 Tisa, râul, 134, 209.
 Tismana, 81.
 Toderașcu Ion, 82, 85, 97, 98, 144.
 Todoran, Romulus, 276.
 Tofan, G., 113, 116, 117, 123, 115, 156, 161, 171, 275, 296, 298, 299, 300, 301, 302.
 Tokaj, 13.
 Toma, Iorgu, 118, 128.
 Tomaschek, Peter, 110.
 Tomaschek, W., 205, 210, 213.
 Tomașciuc, C., 296.
 Tomașciuc, Viola-Viorica, 296.
 Tomești, satul, 92.
 Tomoioagă, L., 170.
 Tonnenberger, Georg, 107.
 Toruțiu, E. I., 108, 109.
 Toynbee, A., 247.
 Traian, împăratul, 206, 207, 209, 211, 212, 213.
 Transilvania, II, III, 54, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 91, 101, 117, 119, 121, 123, 124, 125, 129, 135, 138, 141, 142, 143, 152, 156, 159, 160, 162, 166, 190, 190, 207, 209, 212, 229, 231, 232, 233, 236, 252, 255, 256, 273, 274, 276, 277, 280, 288, 290, 291, 293, 301, 302, 303, 304, 309.
 Trapezunt, 65, 66, 73.
 Trebici, VI., 296.
 Trei Scaune, 270.
 Trichterbecherkultur, 10.
 Trifa, V., 272.
 Tripla Alianță, 245, 248.
 Tripolie, cultura, II, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 30, 191, 197, 200.
 Troianu, muntele, 92.
 Trotuș, 12, 57, 207, 314.
 Trudești-Ghigoiești, 17, 18, 19.
 Tudor, D., 212.
 Tudor, Horia, 60, 61.
 Tudose, Senica, 28.
 Tufescu, V., 285.
 Tulgheș, 14.
 Tulova, 47.
 Turcia (Poarta Otomană), 105, 146, 175, 225, 226, 236, 240, 245.
 Turcu, C-tin, 184.
 Turdaș, 179.
 Tureatca, 275.
 Turliuc, C., III, 265, 268.
 Turoczi, cronicarul, 232.
 Turczynsky, Em., 109.
 Tzigara-Samurcaș, Al., 250.

T

Țamblac, Gr., 65, 69, 74.
Țara Bârsei, 83.
Țara Oltului, 283.
Țara Românească (Muntenia), 175, 184, 207, 208, 209, 212, 215, 216, 219, 222, 225, 233, 250, 284,

290, 293.
Țântilă, Vasile, 147.
Țibău, 288.
Țibleș, 13.
Țopa, Em., 296.

U

Ucraina, 8, 12, 13, 14, 17, 20, 23, 24, 52, 105, 122, 223, 248, 313.
Udești, 282.
Udrescu, D., 283.
Ulea, Sorin, 46, 59, 60, 71, 75, 76.
Ulma, 288.
Ungaria, 78, 80, 85, 86, 103, 123, 141, 143, 159, 219, 234, 236, 241, 242, 303.
Ungheni, 288.
U.R.S.S., 186, 275, 309.

Univerzagt, 83.
Urali, 185.
Ureche, Grogore, 67, 74, 75, 232, 233, 237, 279, 280.
Urechia, V. A., 180, 184, 218.
Uricariu, Axinte, 66, 67.
Ursachi, V., 211, 212.
Ursulescu, N., II, III, IV, 26, 27, 191, 192, 259, 318, 336.

V

Vad, 79, 217.
Vaida-Voevod, Al., IV.
Vama, 311.
Varlaam, mitropolitul, 67.
Varșovia, 26, 58, 59, 173, 174, 176, 238.
Varvarovka, 197.
Vartic, I., 144.
Vasilco, Al., mazilul din Suceava, 92.
Vasilco, Iordache, 295.
Vasile Lupu, 99, 216, 234, 235.
Vasile, C-tin de Ostroy, 81.
Vasiliu, Al., 284.
Vatamaniuc, D., 184.
Vatican, 175.
Văcaru, D., 268.
Văleni-Piatra Neamț, 12.
Văleni de Munte, 62, 116, 299, 302.
Vășcăuți, 107.
Vătămanu, I., 59.
Vătășianu, Virgil, 45, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 218.

Vâlcea, 269, 282.
Vâlcele-Turda, 276.
Vf. Răișului, 96.
Vârnav, C-tin, 295.
Vârnav, Scarlat, 295.
Vărtosu, Emil, 218.
Veneția, 69, 76.
Veress, Andrei, 85, 184, 285, 288, 290, 291, 292.
Versailles, IV.
Vicina, 68, 74.
Vicov, 92.
Vicșani, 275.
Vidin, 65, 68.
Vidra, 19.
Viena, 62, 63, 75, 83, 102, 106, 107, 109, 113, 114, 121, 128, 133, 146, 150, 152, 153, 158, 162, 164, 165, 166, 169, 171, 184, 217, 218, 225, 226, 229, 230, 232, 237, 242, 248, 250, 267, 271, 296, 313.
Vinokur, S. I., 24.
Vistula, 11, 29.
Vițcu, D-tru, II, 179, 184.

- Vitencu, Al. 124, 127.
 Vladimir de Repta, 115, 122.
 Vladimirovka, 10.
 Vladimiřov, 187.
 Vlahuță, Al. 113.
 Vlaicu, Aurel, 116.
 Vlădescu, M., 250.
 Vodița, 51, 60.
 Voinescu, Teodora, 75, 76, 218, 219.
 Volcineț, 52.
 Volovăț, 46, 47, 56, 60.
 Voltaire, 174.
 Vornicenii Mari, 47.
 Vorobchievici, Iacob, 295.
 Vorobchievici, Isidor, 167.
 Vorobei, P., 313.
 Vorona, 290, 294.
 Voroneț, 51, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 219, 292.
 Vrancea, 10, 91, 96.
 Vuia, Ovidiu, 127, 130.
 Vuia, Romulus, 285.
 Vulpe, Al., 211.
 Vulpe, Radu, 211, 212.

W

- Wagner, Rudolf, 108.
 Wapowski, cronicar, 232.
 Weineck, Josef, 105, 107, 108.
 Werenka, Daniel, IV, 108, 348, 352.
 Wickenhauser, A. F., 232, 233.
 Wiglitzky, H., 109.
 Wilhelm, Fidelius, 106.
 Winkler, Mathias, 106.
 Wladislav Iagello, 46.
 Wolfgang, Bethlem, 84.
 Wroclav, 174.

X

- Xenopol, A. D., 315.

Z

- Zaharia, Ciprian, 75.
 Zahariade, M., 210.
 Zaharovici, Ghenadie, 215, 217, 218, 224.
 Zamfirescu, Dan, 74.
 Zamca, 235.
 Zamoisky, cancelar, 81.
 Zargidava, 206, 208, 211.
 Zastavna, 107.
 Zbenovici, G. V., 8, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.
 Zica (biserică, Serbia), 51.
 Zieglauer, Ferdinand, 109.
 Ziemmermann, Franz, 103.
 Ziemmermann, Mathias, 103.
 Zolkiew, J., 76, 238.
 Zotta, M., 295.
 Zub, Al., IV, 118, 127, 129, 130, 144, 145, 268.
 Zugrav, Isaie, ieromonahul, 217.
 Zugravu, I., 76, 218.

ÎN ATENȚIA COLABORATORILOR

Codrul Cosminului, Anuarul Catedrei de Istorie de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava, acceptă pentru publicare *studii* (circa 40 p.), *articole și note* (până la 25 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* și dări de seamă privind viața științifică internă și internațională.

Toate materialele vor fi prezentate redacției în două exemplare, dactilografiate la două rânduri, cu notele numerotate în continuare, așezate la sfârșitul textului. *Studiile și articolele* vor fi în mod obligatoriu însoțite de un rezumat tradus într-o limbă de largă circulație. Fotografiile și desenele vor fi numerotate și însoțite de explicații, indicându-se în manuscris pagina unde trebuie așezată imaginea respectivă.

Colaboratorii sunt rugați să prezinte materialele în *formă finită*, deoarece nu întotdeauna li se va putea asigura trimiterea unei corecturi. În acest caz, corectura se va efectua în redacție, urmărindu-se respectarea manuscrisului.

Adresa redacției:

Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava

Str. Universității nr. 1

Catedra de Istorie

Tehnoredactare computerizată: ing. Constantin Ciobanu

Tiparul executat la :

***Tipografia Universității "Ștefan cel Mare" - Suceava
Strada Universității, Nr. 1, 5800, Suceava - România***

ISSN 1224-032X

<https://biblioteca-digitala.ro/> / <https://codrulcosminului.usv.ro>